

EESTI TEADUSTE AKADEEMIA EMAKEELE SELTSI
TOIMETISED NR 81

Jüri Viikberg

SÕNA SEKKA

VALIK KIRJUTISI 1997–2023

TALLINN 2023

Raamatu väljaandmist on toetanud Eesti Keele Instituut,
Emakeele Selts ning Haridus- ja Teadusministeerium

Koostaja Jüri Viikberg
Toimetaja Mari Kendla
Kujundaja ja küljendaja Sirje Ratso
Tagakaane foto: Jake Farra

Trükikoda Pakett

© Emakeele Selts ja Jüri Viikberg

ISBN 978-9916-9822-1-1

Saateks

Minu kulgemine keeleteadusse on olnud kaunis pikaldane ja haraline. Lõpetanud ülikoolis soome-ugri keelte eriharu, sai minust keeleinstituudis murdesektori töötajana „Eesti murrete sõnaraamatu“ koostaja ning toimetaja. Kui selle põhitöö kõrvalt leidsin oma uurimisteemaks Siberi eestlaste keelekasutuse, hakkasid ilmuma kirjatööd ja valmis kandidaadiväitekiri (1989). Lisaks sai minust ka Tallinna (pedagoogilise) ülikooli õppejõud. Olen tallanud mitmeid radu, sekka ka tuult.

Minu mitmesuguseid huvivaldkondi kajastavad siinsesse kogumikku valitud kirjutised aastaist 1997–2023, mis on sündinud ettekannete ja uurimuste alusel või vajadusest sõna sekka öelda. Need ilmestavad ühtlasi mu erinevaid elujärke. Vadja-teemalised kirjutised markeerivad mu Ingerimaa-perioodi (1973–1982), keelesaartest kirjutatu viitab mu Siberi-perioodile (1983–1991), saksa laenude temaatika sai alguse mu Alexander von Humboldti Fondi stipendiaadi aastast Münchenis (1993–1994), eesti murrete teema on aga sisustanud kogu mu tööelu keeleinstituudis (alates 1981). Kirjatööde valimik teeb ühtlasi avalikuks, et pole ma ihu ja hingega pühendunud mõnele ühele teemale, olgugi et iga valdkond, millega olen tegelnud, oleks seda kindlasti väärinud.

Kogumik on valminud heade kolleegide nõu ja abiga. Raamatuideega tuli välja Mari Kendla, kes võttis enese kanda ka toimetajatöö. Head nõu ja tulusaid näpunäiteid on jaganud Mai Tiits, Marit Alas, Liis Ermus, Tiina Laansalu ja Fred Puss, loodussõnavara aitas täpsustada Raivo Kalle, keelesaarte kaarte valmistasid Raivo Aunap ja Regio, Rapla maakonna murdekaarte joonistas Viio Aitsam, raamatu küljendas ja kujundas Sirje Ratso. Olen neile kõigile südamest tänulik. Tänan ka Emakeele Seltsi, et kogumik on võetud avaldamiseks seltsi toimetiste sarja, ja Eesti Keele Instituuti, kes on katnud väljaandmisega seotud kulud.

Jüri Viikberg
Tallinnas 1. juunil 2023

SISUKORD

I. MURDELOOD

Mulgid, mehkad ja odratolgused. Eestlaste paikkondlikust identiteedist ...	11
Etno- ja toponüüme murdekeelest: <i>saksa</i> ja <i>saksamaa</i>	
eesti loodussõnavaras.	16
Soome ja soomlased eesti meeles ja murdekeeles.	25
Rootsi ja rootslased eesti keeles ning meeles.	33
Võru keel – rohkem rõõmuks kui tülinaks.	43
Mis on keel, murre ja murrak?	45
Eriline murderaamat.	49
Rahvakeele sõnastikud lugemislaua.	54
Iseloomulikku Hageri murdekeelele.	66
Rapla maakonna murdekeelest.	76
Idamurdest ja Vaiamaast.	98
Idamurde taastulemine.	109
Kokkulangevusi eesti murrete noomeniparadigmas.	116
Emakeele Selts ja murdekogumine.	130

II. EESTI KEELEST MAAILMAS

Eestlaste väljarändamine Krimmi.	153
Eestlased ja eesti keel Venemaal.	169
Eestlastest ja nende keelest välismaal.	197

III. SÕNALAENUD AJASÕELAS

Pilguheit saksa laensõnadele eesti keeles.	209
Alamsaksa laensõnadest nende tulekuajas.	217
Alamsaksa laensõnadest Johannes Gutsblaffi grammatika taustal.	231
Patukustutuskirjast, armulaualeivast ja laadast. <i>aablat</i> , <i>oblaat</i> , <i>laat</i>	255
Jootraha.	261
Kutselised arstijad eesti keeles.	267
Kõigepealt oli jalg, seejärel tulid jalavarjud.	279

Kingsepp ja tema liistud. Eesti kingsepatöö termineist	283
Arvsõnadest ja loendamisest eesti keeles	289

IV. SEDA JA TEIST

Ei saa me läbi keeleta	313
Eesti keeleteaduse seoseid Peterburiga	322
Vadjalased Eestis.	333
Kui keel on suurem kui rahvas ise	340
Hõimurahvad Eestis. Pilguheit viimasele rahvaloendusele	345
Hendrik Adamsoni murdeluuleauhinnast ja murdeluulest	353
Eesti slängiuurimise tänane seis.	361
Kui kirjakeeleks saanuks tartu keel	370
 Tosin küsimust Jüri Viikbergile	 373
 Lühendid	 381
Allikad	384
Jüri Viikbergi bibliograafia	408

I

MURDELOOD

MULGID, MEHKAD JA ODRATOLGUSED

Eestlaste paikkondlikust identiteedist

Ilmunud: Mulgid, mehkad ja odratolgused. Eestlaste paikkondlikust identiteedist. –

Sõida tasa üle silla. Raamat eesti keelest ja meelest. Koost ja toim Raimo Raag,

Jüri Valge. Tallinn-Tartu: EKSA 2018, 24–29.

Eestlased on oma territooriumi, kultuuri ja keelega olnud rahvana äratuntavad juba muistse iseseisvuse ajal ja ka Henriku Liivimaa kroonikas (1224–1227) on *estones* selgelt eristatud liivlastest, latgalitest jt naaberrahvastest ning maanimena esineb läbivalt *Estonia*. Hoolimata märgatavatest murdevahedest, mida mainib isegi meie vanim säilinud trükiteos, Wanradti-Koelli katekismus (1535), kutsuti end oma maa põlisasukadena *maarahvaks*, kuni postipapa Johann Voldemar Jannseni ärgitusel (1857) ning rahvusliku ärkamise tundelainetuses levis XIX sajandil omanimetus *eestlane*.

Nimetus *Eesti* on siiski hoopis varasem ja pärit algselt võõramaalaste keelepruugist. Skandinaavlaste nimekuju *Eistland* eeskujul sügenes (alam)saksa keelde *Eestland* ~ *Ehstland* ja eesti kirjakeeles märgib *Ehstimah* (1637) tollast kubermangu. Murdevahedest hoolimata on juba 1535. aasta katekismuses mainitud siinseid keelekujusid ühisnimetusega *Eestensche sprake* 'eesti keel'.

Skandinaavlaste keelekasutust tunnistavad vanad ruunikirjad. Rootsisis Västergötlandi maakonnas on umbkaudu aastal 1000 ühele ruunikivile raiutud kohanimi *Eesti*, aga see esineb mitmuses. Nimelt, viikingipealik Olofi langemispaigana on mainitud *i estla[n]tum* ja sellega on öeldud, et Olof sai surma Eestimaadel, mitte Eestimaal. Sellest võib järeldada, et huvitaval kombel ei tajunud Skandinaavia viikingid eestlaste tollast elupaika mitte ühtse riigina, vaid nn maadena. Umbes nii, nagu paarsada aastat hiljem väljendub (ikka veel) Henrik oma Liivimaa kroonikas (1224–1227): olid eri maakonnad ja „pisimaakonnad“.

Olgugi üks rahvas, pole eestlased ometi kõik ühetaolised ega üht nägu inimesed. Erinevusi leidub omajagu, millest osa on kindlasti seotud kodukandi ning päritolutaustaga. Nii on see teistelgi rahvastel. Suurte piirkondlike

erinevuste poolest paistavad silma kas või sakslased, itaallased ja prantslased, nagu nende riigidki on sündinud hõimu- ning keelekirevusest. Raske oleks välja tuua, mida ühist on baierlastel ja preislattel Saksamaal või siitsiitlastel ja lombardlastel Itaalias, ent omad erijooned on isegi lähedastel karjalastel, hämelastel ja savolastel Soomes. Ammused hõimuvahed ning piirkondlikud eripärad on tänini märgatavad nii Põhja- kui ka Lõuna-Eestis, avaldudes paikondliku identiteedina keelemurdes, rahvariietes, tavades ning mentaliteedis. Iseloomulik on seegi, et endale omane tundub tuttava ja loomulikuna, seevastu teiste omapära võib paista kas huvitav, naljakas või lihtsalt pentsik.

Tänapäeva märksõnad *Euroopa ühiskodu, üleilmastumine, suhtlusvõrgustikud, piirideta koostöö* jpt viitavad inimeste töö-kodus-puhkehetkelukorralduse üha jätkuvatele sarnastumispüüetele paljudes maades. Selline sarnastumine toodab ühetaolisust, mis teeb küll hõlpsamaks igapäevaelu ja suhtlemise, kuid tõstab ühtlasi kõige selle väärtust, mis on maadel-rahvastel isemoodi, mille poolest nad üksteisest erinevad. Mida paremini tunnetatakse endas oma kodukandi, oma emakeele ja rahvakommete eripära, seda rikkastavam tähendus on sel ju ka teistele – *Euroopa lapiteki* kontekstis.

Eestlaste kohaidentiteedi kirjeldamiseks tuleb juttu kolkapatriootidest selle sõna kõige paremas mõttes ja nii, nagu teab neist pajatada rahvasuu. Illustreerivad näited on leitud murdekeele ning rahvaluule arhiivikogudest ja need väljendavad paikse maarahva seisukohti umbkaudu aastaist 1840–1940. Inimeste liikumisi ning tollaseid vahemaid aitab ette kujutada üleskirjutus Jüri kihelkonnast, millesse kuulusid nii Rae kui ka Lagedi mõisa alad: *Sellal* (st XIX sajandi lõpul) *olid se Rae ja Lagedi vahe nõnna nagu nüüd minnakse Venemoale – kohe irmus kauge, ei tiand kiegi, kus puol se Rae ongi.*

Läänlastest võrukesteni ja Hiiumaast Setumaani

Mida kaugemale on keegi sattunud oma elukohast, seda suurema ja tuntuma paiga abil ta elukohale viitab, olgu ta siis *Pandiverest, Peipsi äärest, Talina alt* või *Tartu takast*. Laiemalt tuntud kohaks on kindlasti maakond – Harjumaal elavad *arjakad*, Järvamaal *järvakad*, Virumaal *virulased* jne, nõnda kõneleb ka rahvasuu: *Paide loadal üitsid Järvamoa mehed: alt ära arjakad, järvakad tulevad Kose* (püstkirjas on kihelkond, kust näide pärit). Teadis Karula rahvas, et *läänläse elävä Läänemaal*, teati Tõstamaal, et *virulased, need elavad Soome lahe ranna ääres*, ja Viru-Jaagupis, et *võrukesed elavad siit kaugel*. Kui

ka inimesed mujale kolisid, ei jätnud päritolu neid maha: *meil õli üleaedne võruklane* Kodavere.

Maakonna kõrval on tuntud mõne teisegi „maa“ asukad, eeskätt Saaremaalt, Hiiu- ja Muhumaalt, aga ka lõunaeestlaste Mulgi- ja Setumaalt. Silma on nad jäänud oma välimuse, eluviisi, tööde ja tegevustega. Saarlased-hiidlased on olnud mandril tuntud nii kalurite ja meremeestena (*iidlast köisid sii merd püidmas* Audru) kui ka kunagiste kraavikaevajatena (*kruavi kaevajad, nied on iidlased ja suarlased* Viru-Jaagupi), setud on olnud väga tuntud rändkaubitsejad (*Petseri setu lähnud sinna oma tõkati ja kausi kuurmaga* Palamuse). Mulke on hinnatud ja neist on eeskuju võetud nende praktiliste oskuste tõttu: *Mulgid tõivad selle moodi* (st vikatiga niitmise) *meie muale* Järva-Jaani; *Villandi mulgid seie linapidamise tõid ju* Maarja-Magdaleena; *meie rahvass opseva mulkest, kudass kama tetäss* Nõo. Vahel on piisanud mõnest kokkusaamisest, et saaks teiste kohta mingigi ettekujutuse: *muhulased köisid Lihula laadalt upsa* (põrsaid) *ostmas, näd emisid ei pidan* Hanila.

Omaaegseid kubermange on nimetatud nende pealinnade Tallinna ja Riia järgi: *Tallinnamaa rahvast üeldi järvakad ja arjakad* Laiuse; *nied olivad sääld Riinama puold inimesed, ütleme mulgid* Haljala. Naaberrahvad on lähima maakonna järgi hakanud nimetama tervet Eestit – muistsest Virumaast näiteks on pärit soomlaste Viro ja Ugandist lätlaste Igaunija.

Kust kandi mehi sa oled ka?

Kui maakonna nimi jääb liiga ebamääraselt avaraks, minnakse konkreetsemaks ja nagu rahvasuu tunnistab, lisatakse sageli *mees* või *rahvas* kohanime järele: *no üks Tammistu mies, sie oli ottand siis kodunt ka nuad ja kahvlid kaasa* Kuusalu; *Mustjala mihed on änamast keik törva ja lubja põletajad* Kaarma; *Lagedi rahvas tegid tüöd* [mihklipäeval], *kiskusid koala* (kaalikaid), *aga Rae rahvas ei teind kedagi, nii suur püha oli* Jüri; *üks Äiama mies käis Paides viiskadega* Paide; *Avinurme mehe müüisiv puu nõusid* Paistu.

Muidugi öeldakse ka lühemalt: *Avinurme mees on avinurmik, harglane* või *harakas* elab Hara külas, *aksikas* Aksi saarel, *narvakas* Narvas ja *raplakas* Raplas. Lõunaeestlased väljenduvad südamlikumalt: *elmeke* 'Helme elanik', *abjake* (< Abja), *kaagvereke* (< Kaagvere), *kanepikene* (< Kanepi), mitmuses *antslakõsõ* (< Antsla) ja *karulakõsõ* (< Karula).

Naabrite naljanimed ja kohalik tögamine isekeskis

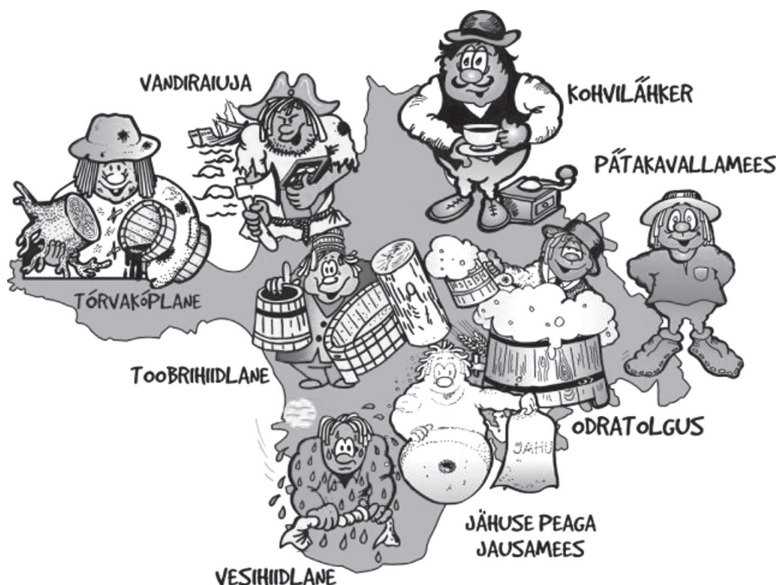
Kui teisi tuntakse päris hästi, näiteks naabreid, võivad pärisnimede kõrval hõlpsasti kasutusele tulla hüüdnimed, nii humoristlikud kui ka halvustavad. Need lähtuvad mingist tähelepanu äratanud joonest (välimuses, keeles, omadustes), mida hakatakse matkima või kujundlikult võimendama. Rahvasuu andmetel on teada, et näiteks *Mustjala naised olid vanast karpjalad*, [sest neil] *olid ennemini kõrgete korkidega kingad* Karja; *Suurevaldas üite heilutajad, nemad öhkavad väga, kui reekivad* [h-d sõna algul] Pühalepa; *vorsta üitasse siin aeska-mehed ja Aeska mehi üitasse jälle vorstid* Martna; *Lohu valla mehi üiti kollavennad, Tohisoo mehi üiti varesteks ja Pahklas olid kastivalla mehed* Hageri; *Hellenurme edevä* (sest sealsed inimesed kogunud raha) Rõngu.

Naabrite kohta kasutatud naljanimed ei tarvitse neile muidugi alati meeldida. Kui naljast saab pilge, võib see põhjustada solvumist, küllap on sapisemad nimed olnudki tagaselja pruukida. Neutraalseid ja humoorikaid nimesid sobib aga kindlasti avalikult kasutada, liiati kui nendega nimetatakse iseendid.

Kohalikke tögamisnimesid, mis pole kuigi laialt teada, leidub mitmes piirkonnas. Hiidlaste naljasoon avaldub selleski, kuidas oma saarerahvast kutsuda, kui ühest *hiidlane*-nimest kohe kuidagi ei jätku. Käina hiidlased kui kanged õllepruulid on *odratolgused*, kõplased on hülgeleha söömisest *koltselõua mehed*, Jausa kandis elavad *vesihiidlased* ja keset saart *ihuhiidlased*, Emmaste kihelkonnas elavad *märahiidlased* ja Kassaris *hobuhiidlased*. Söögirüüpe järgi on Pühalepa inimesed *hapupiimalähkrid*, Kärkla omad aga *kohvilähkrid*, sest vabrikutöölised võtnud tööle kohvi kaasa.

Ka Saaremaal on küllalt niisugust nimevara, mida isekeskis kasutada. Kihelkonna rahvas on kunagiste karile jooksnud laevade meenutuseks *van-diraiujad*, Mustjala inimesed tõrvapõletamisest *tümakäkid* ja Anseküla omad *hallid kalakullid*. Levinud mehenime järgi kutsutud Jaani kihelkonna Maasi elanikke *seiud* (< Aleksei), Valjala omad olid *sassad* (< Aleksander) ja muhulased *tähved* (< Stepan).

Pärnumaal leidub seevastu rohkesti *junnusid* ehk *junlasi* (kus *junnu* on tõenäoliselt olnud väikese Juhani hellitusnimeks): Mihklis elavad *paejunlased*, Koongal *kivijunnakad* ja *puujunlased*, Jõõpre kandis *turbajunlased*, Karusel *metsjunlased*, Audrus *punnjunlased*, Pärnu kandis *kesajunlased* ja Tõstamaal *vesijunlased*. Kirbla rahvas saanud kortsus kuubede järgi nimeks *kortsjunlased*. Päris kunst neid kõiki lahus hoida! Selget vahet tuleb teha ka mulkidel.

Hiidlaste huumor ulatub ka nende endini (Joonistus: Peeter Roasto)

Karksis ja Hallistes elavad *kesamulgid*, Helmes *kamamulgid*, Viljandi pool *ubamulgid* ehk *nabast saadik mulgid*.

Rahvasuus on liikunud ka naljasalmikesi, kus häälikute kooskõla järgides on reastatud maakohti ja sealseid elanikke. Jakob Hurda kogudesse on jõudnud 1893. aastal Hallistest näiteks selline vemmalvärss: *Holstre hundid, Loodi londid, Viljandi vibuninad, Kärstna käki-küpsetajad, Tuhalaane tormi-huuled, Pahuvere paksud mokad, Kuressaare kukesoolid, Vana-Võidu vaska-papid...*

Inimestel näikse olevat kange kalduvus oma tähelepanekuid kas naaberküla või -rahva kohta sõnastada naljanimede, vemmalvärsside ja kõnekäändudena. Neid ajendab soov naabrite isevärki, kas koomilisi või negatiivseid jooni rõhutada omaenda positiivseid jooni esile tõsta. Naabrite tõgamine on üldinimlik nähtus ning levinud üle ilma, sest igaühe *oma* on teistest mõnevõrra erinev. Enda oma paistab siiski kõige parem ja ilusam.

ETNO- JA TOPONÜÜME MURDEKEELEST:

saksa ja saksamaa eesti loodussõnavaras

Ilmunud: Etno- ja toponüüme murdekeelest: *saksa* ja *saksamaa* eesti loodussõnavaras. – Pühendusteos emeriitprofessor Mati Hindi 75. sünnipäevaks. Koost ja toim Reili Argus, Annika Hussar, Tiina Rüütmaa. Tallinn: Tallinna Ülikool 2012, 203–218.

Sissejuhatus

Oma asualadel põlisrahvana püsinud eestlaste keeles on silmapaistvalt rikkalik loodussõnavara, mida meie loodus- või keeleteadlased on pikemat aega kogunud, hoolikalt korrastanud, süstematiseerinud ning publitseerinud, olgu siis tegu näiteks taimede (Vilbaste 1993), lindude (Mäger 1967), kalade (Mikelsaar 1984, Kendla 1999), seente (Kalamees 2000), liblikate (Viidalepp, Remm 1996) või mardikatega (Merivee, Remm 1973). Rahvusvahelistel (st ladinakeelsetel) nimetustel on rahvuskeelsed vasted, kuid rahvas kasutab enamasti hoopis rahvapäraseid nimetusi, millel on oma piirkondlik levikuala ja/või murdekeelne taust. Eesti ravimtaimede nimetusi käsitlenud Raivo Kalle ja Renata Sõukand (2010, 2011) on ühtlasi kirjeldanud ka rahvalike nimetuste ehk omanimetuste (nt *rabantsirohi*) asendumist õigete ehk nomenklatuursetega (*nõmm-liivatee*). Käesolevas artiklis võetakse vaatluse alla eesti murretest registreeritud nimetused, millega on tähistatud kunagi ammu Eestisse jõudnud uusi taime-, looma- ja linnuliike ja mille nimetustes esineb täiendsõna *saksa* või *saksamaa* kui osutus tollasele arvatavale lähtemaale. Artiklis toodud keelenäited pärinevad Eesti Keele Instituudi murdearhiivist (EMSUKA) ja on esitatud lihtsustatud kirjas, lühendid näidete järel osutavad murdele või kihelkonnamurrakule. Keelenäited väljendavad eesti talurahva arusaamu ning keelekasutust aastatest 1840–1940.

Turul puu- ja juurvilju ostes tekib sageli valikuvõimalus, kas eelistada Hollandi või Hispaania tomateid, Eesti või Poola õunu, Ungari või Moldova mureleid. Nii antakse meile teada, kust riigist on kaup toodud, mis pinnases ja kliimas on see kasvanud-valminud, kuid enamasti ei märgi riigi nimi siin ei

kultuurvilja liiki-sorti (nagu õunad „Valge klaar“ ja „Antoonovka“ või kartul „Ando“) ega esialgset päritolumaad (nagu Lõuna-Ameerika tomati, Mehhiko füüsali või India kurgi ja sidruni puhul). Et haruldased pole juhtumid, kus päritolu- või lähteriigi nimi on siiski saanud uue looma-, linnu- või taimeliigi, uue tehnikatoote või mingi uue nähtuse nimetuse koostisosaks, ilmneb juba vanadest eesti murdeandmetestki. Näiteks 1918. a Hispaanias puhkenud gri-pilainet hakati Eestis kutsuma *ispaania aigus* (Khñ VMr), uute nähtuste või tootetüüpidenä on omal ajal nime saanud *läti vokka* (Ran), *ollandi veski* (Pöi Mar Lih Var), *prantsuse aigus* (Lüg Emm Krk Nõo Rõu), *rootsi värv* (Jür), *saksamaa ader* (R Khñ Sim I VLPõ eL), *saksamaa sahk* (Pöi Mär Lih Kei Rap Kos Jür), *vene saapad* (Jõe Hlj Kad Sim Trm Pst Nõo), *vene vikat* (Juu) jmt. Silmatorkavalt sageli on aga täiendina kasutusel just *saksa* või *saksamaa*, vii-dates tihedatele sidemetele Saksamaaga ning sealtkaudu vahendatud kultuu-rilaenudele. Vaadeldagu alljärgnevalt murdekogudest välja sõelutud nimetusi, milles väljenduvad looma- ja linnuliigid ning kultuurtaimesordid.

Saksamaaga seostatud taimed

- **saksamaa haab** 'hõbepappel, -haab (*Populus alba*)' Lüg Jäm Khk VII Käi Kse Mih KJñ Krk Har *siitmaa aab on ise ja saksama aab on ise, laiemad lehed kasvavad saksama aaval* Lüg; *saksamaa aavad on kanged luhkuda Jäm; saksama aavad tulad ilja lehte Khk; saksama aav, nimetakse ka papli aav Kse; saksamaa aaved ehk paplipuu, kasvab parkis Mih; saksamaa aabe mujal ei ole ku Polli mõisan; saksamaa aava om valge lehtege Krk*
- **saksamaa härjapea** 'roosa ristik (*Trifolium hybridum L.*)' *saksamaa ärja-pää Kuu*
- **saksa kaer** 'kaerasort' *saaksa kaara, hõbõhhadsõ kaara, terä pienü, vahanõ, kuorõkõnõ ohukõnõ Lut*
- **saksamaa kaisel** 'rotang- ehk roogpalm (*Calmus*)' *saksamaa kaisel Jõe*
- **saksamaa kuusk** 'lehis (*Larix*); nulg (*Abies*)' Lüg S Pä Ha Amb Koe VJg I SJñ M V *saksamaa kuuses [on] piine alli koorega, pehmed pinnad kut jugapuul Jäm; saksamaa kuusk ehk länsipuu Rei; saksamaa kuusk, sohksed pehmed ogad teesel, talve aab ogad maha Tõs; saksama kuusk on istutatud, tema ise ei kasva Amb; eegeldann ei aa maha oma kübenit, saksamaa kuusk aa maha Krk; saksamaa kuus, peenikeste nõkloga Plv*
- **saksamaa lurdipuu** 'näärelehine kibuvits (*Rosa pimpinellifolia*)' *saksamaa lurdipuu Kuu*

- **saksamaa mänd** = saksamaa kuusk Jäm Käi Juu Kod *saksamaa kuusk on ja saksamaa mänd on, nad on nagu allikad, ikke okkad külgis Juu*
- **saksa paju** 'hõbepaju (*Salix alba*)' *sii taga parkis kasovad neoksed punased paiod, nee ütasse saksa paiod Mar; saksa paiud kasuvad mõisa aedas Kse; saksa pajo KJn*
- **saksamaa paju 1.** 'hõbepaju (*Salix alba*)' Lüg Vai Muh Amb Pst Krk Har *punerdavad pajod onvad, lehed on ka tõist muodi, saksama pajod Lüg; saksamaa paju või raidpaju Pst; punatse pajose olli saksamaa pajose Krk, 2. 'hõbepappel (*Populus alba*)' Har*
- **saksamaa pihlakas** *saksama(a) pihlakas Jõe Kuu, pihlajas Kuu, pihelgas Muh 1. 'pihlenelas (*Sorbaria*)' Jõe Kuu Muh see oo saksama pihelgas, punased marjad peal Muh 2. 'pooppuu (*Sorbus intermedia*)' Jõe 3. 'suur läätspuu (*Caragana arborescens*)' Kuu*
- **saksamaa pilliroog** ~ **roog** 'bambus (?)' *saksamaa pilliroost saab teha müütut asja, see aa sitke Emm; saksama roog, meri ajab vahest ääre, [neist] tihaste suapiisid Jäm*
- **saksamaa pähkel** 'kreeka pähkel' Vai Khk Muh Mar Ris Se *saksama pähkid oo suured Muh; saksamaa pähklid [on] õuna suurdused, toodi võeralt maalt Mar*
- **saksa rukis** ~ **rüga** 'rukkisort' *saksa ruki oo jämedam, see tule pekstes välla mette Lih; saksa rügä Krk*
- **saksa saar** 'kastan (?)' *saksa soar, see oo sur kastaani puu Muh*
- **saksamaa saar** 'pöögipuu liik' *saksama(a) (-moa) saar (soar) VJg Trm Hls Puh Plv*
- **saksamaa sarapuu 1.** 'harilik pöök (*Fagus sylvatica* L.)' Khk Muh Mär *suured laigud [laua] sees, nee on saksama sarabud Khk; saksama sarabud olen kuuld koa küll Mär 2. 'suur sarapuu (*Corylus maxima* Mill.)' saksama sarapu on põesa moodu puu, a tal kasvavad teist moodu pähkled Vän*
- **saksamaa toom** 'toompihlakas (*Amelanchier*)' *saksamaa toomöl om magusa marja, tsirgu söövä nimä nii vällä, et ei taha meile maitsagi anda Har*
- **saksamaa vahe** 'mägivaher (*Acer pseudoplatanus* L.)' *mis teineteise külge koutu kasuvad, tee ääri koutu, [on] saksamaa vahtrid; saksamaa vahtrid on punaste lehtedega Jäm*

Kõige rohkem näikse murdekõnelejad olnud veendunud, et Saksamaa kaudu jõudsid Eestisse ilu- ning pargipuudena *saksamaa haab, kuusk, paju* ja *sarapuu* (st hõbepappel, lehis, hõbepaju, ja pöök). Need puunimetused olid levinud ja ilmselt ka tuntud kõige laiemalt. Torkab silma, kuidas murdeandmed viitavad eeskätt Lääne- ja Põhja-Eesti kihelkondadele (st kasvukohtadele merelisema kliima aladel), ja kuidas omaaegsete uute liikide eristamine pole alati olnudki väga lihtne. Näiteks on hõbepaplit kutsutud *saksamaa haavaks* ja *saksamaa pajuks*, *saksamaa pihlakas* on aga tähistanud nii pihlenelast, pooppuud kui ka lättspuud. Maaviljeluses oluliste kultuurtaimesortide puhul paistavad *saksamaa härjapea*, *kaer* ja *rukis* olevat jäänud vähelevinud nimetuste sekka.

Saksamaaga seostatud loomad

- **saksamaa lammas** 'meriino lammas' VNg Vai Khk Mar Vig Tõs Hag Juu JMd Amb VJg Trm Kod Krk Hel Ran Har Rõu Plv *saksamaa lambad on üvä tūmä sägärä villaga* Vai; *saksamoa lammas, suur rammus, ilma ännätä lammas, ännä juurikas mudu* Tõs; *saksamaa lamba, nuu olliva säbärä vil-laga, enämbide valge villaga* Ran; *saksamaa lamba, pikä hannaga lamba* Rõu
- **saksamaa päss** 'meriino tõugu jäär' *ei meil ole saksamaa pässisi, meil on puha pisukesed maalambad* VNg

Saksamaaga seostatud linnud

- **saksamaa harakas** 'siniraag (*Coracias garrulus*)' Juu Kos Kad Trm (Mäger 1967: 109); *saksamaa arakid oli sii ennemalt paelu nähä* SJn
- **saksamaa kurg** 'toonekurg (*Ciconia*)' toonekured teevad puu otsa pesa, neid üitase ka *saksamaa kureks* Khk
- **saksamaa pasknäär** 'siniraag (*Coracias garrulus*)' Puh (Mäger 1967: 109)
- **saksamaa pääsuke** 'toonekurg' Vig Tor SJn Hel (Mäger 1967: 21)
- **saksamaa varblane** 'metsvint (*Fringilla coelebs*)' (Mäger 1967: 182)
- **saksa vares** 'siniraag (*Coracias garrulus*)' Trm (Mäger 1967: 109)
- **saksamaa vares 1.** 'siniraag (*Coracias garrulus*)' IisR Jäm Krj Pöi LNg Khn Hää *jaanipää ees tuli see saksamaa vares siia* Krj; *saksamoa varest ma pole änam mütmel kümnel oastal näind* Pöi **2.** 'kännivares (*Corvus frugilegus*)' *mustad kutsutaks saksamaa vareсед, nemad on siia tulnu, talve neid ei ole* Hää (võrdle: *musta varese om Saksamaalt tullu* Hls)

Loomade kohta on näiteid valdavalt meriino tõugu lammastest, keda mõisnike eestvõttel hakati Eestis kasvatama XIX sajandil nende peene ja pehme villa tõttu. Murdeandmete alusel võib järeldada, et meriino lammaste kodustamine õnnestus hästi, sest kirjapanekuid esineb saartelt kuni põhjarannikuni ning Peipsini – Kagu-Eestini välja. Lindudest näib tähelepanu äratanud olevat siniraag, XIX sajandil veel õige haruldane rändlind, kes on saanud nimeks *saksamaa harakas*, *saksamaa pasknäär*, *saksa* või *saksamaa vares*, ent lisaks veel ka *austria vares* (VJg), *samaaria vares* (Mar), *jaapani vares* (Muh) jmt (Mäger 1967: 109). Et siniraagu on peetud nii harakaks kui ka vareseks, välimuse poolest üsna erinevateks lindudeks, on johtunud ilmselt sarnaneda võinud häälightsusest. Raske on leida aga põhjendust, mis motiividel on toonekurge nimetatud nii *saksamaa kureks* kui ka *pääsukeseks*.

Arvatavale Saksamaa-päritolule võivad osutada veel sellisedki sõnad nagu *sakslane* ja *saksik*:

sakslane 1. 'kartulisort' Jäm Var Tös Aud Pär PJg Hää San *valged sakslased*, *Saksamaalt toodud*, *suured kut ruusikad* Jäm; *sakslased on roosad punatsed*, *kaunis varane* [kartul] PJg; *miul tämindi kaks vakka sakslasi maas* Hää; *meil ollid sakslased*, *karduled sigade jaos maas* Saa 2. 'meriino lammas' Mar Trv Krk Hel *sakslased*, *mustad silmäd ja pikäd sabad* Mar; *sakslase*, *neid põets kaits kõrda aastal*, *neil kasvass pikä villa* Krk; *sarviklamba om eesti sorti*, *sakslastel ei ole sarvi* Hel

saksik 'lambatõug, hrl meriino lammas' Lüg Khk JMd Koe Krk *suured pitka savaga saksikud*, *silmad on villade sies* Lüg; *saksigud*, *mis suured kibarad*, *teistmoodi villaga* Khk; *mõisates olid saksikud lambad* JMd; *saksama lambit õigats saksigu*; *saksiku om ää lamba*, *kangest iluse*, *pehme village* Krk

Linna- ja mõisasaksad

Ei maksa unustada, et *saksa*-sõna pole Eesti kontekstis tähendanud siiski üksnes Saksamaad. Linnades ja mõisates on pidevalt elanud (balti)sakslasi, linna- ja mõisasaksu, kus sõna *saks* väljendas üldiselt seisust – ülemat või härrat –, mitte rahvust. Seetõttu on täiendsõna *saksa* tähistanud midagi saksapärast, linnale või mõisale omast, olgu või moodi ja mõõtu: *saksa vakk*, *saksa külemit* (triikpuuga tasaseks lükatud viljamõõt, mida kasutati mõisas) Kär; *see oli*

vana saksa moed, et kuued olid moani; uhke mees oli, saksa riie oli selgas kui kerku tuli Pöi. Saksa keele kasutamist peavad silmas saksa kirik 'teenistus' Krk, saksa lugijad 'leerilapsed' Kod ning šaksa jutuss 'teenistus' Vas.

Seisuste eristamisel ja eristamiseks kasutati *saksa*-täiendsõna kindlasti siis, kui taheti esile tuua midagi, mis oli peenem, parem ja uudsem kui taluperes harilikult tavaks, nt *saksa leib* 'sai' (Plt); *saksa viilukas* ~ *kikk* 'väga õhuke leivaviil' (Kuu Vig Se); *saksa söök* ~ *sööm* ~ *roog* ~ *toit* 'parem toit' (Kuu Lüg Emm Mar Mär Tõs Hää Juu Har); *saksa säng* 'uueaegne voodi' (Se); *saksa vile* 'kaheharuline pajuville' (Trm); *saksa väits* 'liigendnuga' (Hls Rõu Plv Vas Se). Eripärast tegumoodi ja sukkade-sokkide kudumistehnikat väljendasid näiteks *saksa kand* (Juu Pee Kad) ja *saksa konts* (Trv Pst Krk Nõo Kan): *mõni tahab saksa kondsa, mõni tahab maa kondsa; saksa konds om*, [kui] *koetass ja võetass kokku, aga maa kondsa kokku ei võeta* Nõo.

Toretsevamate sõnade kategooriasse kuuluvad ka järgmised näited: *saksa rätsep* 'osav rätsepmeister' (VNg IisR): *nad võttasid kuhe saksa rätsepa, ütlevad küll, et kole kallis IisR; saksa saan* 'ilustustega, värvitud saan' (Pöi Hi Han Jür Ráp); *saksa sõit* 'kihutav hoburakend' (KuuK); *saksa tanu* 'väike ehistanu' (Kod Lai TLä San V): *nijid olid saksa tanud, pitsid traadi piäle testod* Kod; *saksa tanol ninni tuust oll keskpääd, mirdi ossakõ vai miä oll Rõu; saksa tano, tuu ka mõni tano, nigu küükütüss lagipääh* Vas.

Harilikumast toredama või peenema tähendusega ühenduses on *saksa*-täiend võinud liituda taimedelegi, näiteks: *saksa kanaperse* (aialill): *saksa kanaperse on ajas, tal on kollane süda ja valge õis* VMr: *saksa kell* 'kurekell' (Jäm); *saksa püksid* 'nurmenukud' Rap JJn TÜR Pee; *saksa saan* 'keskmine teeleht' (*Plantago media*): *tal on pikad lehed madalas maa pial, pikk varss on püsti, see pidi olema kutsar ja leht ise saksa saan* Jür; *saksa titt* 'võhumõök' Emm. Võhumõöka tähistab Saare- ja Hiiumaal ka *saks*-sõna: *saksad, neil oo sini-sed õitsed, nee oo vaksa pitkused* Pöi; *pau sees kasvavad, mööga moodi lehed, ne üita saksad* Emm.

Nagu näha, leidub Eesti Keele Instituudi murdearhiivi sõnavarakogudes ohtralt näiteid *saksa*- ja *saksamaa*-täiendi kasutamisest nii seoses paremast seisusest inimeste (s.o sakste) elustiiliga (nt *saksa mood, riie, roog*) kui ka fauna ja flora esindajate päritolu seostamisest Saksamaaga (nt *saksa paju, saar, vares* või *saksamaa kurg, kuusk, pääsuke*).

Osates arvestada, et murdearhiivi keelekogud väljendavad eestlaste arusaamu ja keelekasutust valdavalt aastaist 1840–1940, tekkis kiusatus kõrvutada

neid keelenäiteid akadeemik J. F. Wiedemanni eesti-saksa sõnaraamatus leiduvaga. Huvi lisas asjaolu, et Wiedemanni sõnaraamatu 2. ja 3. trükk olid alusleksikonina murdeainese suurtkogumise abivahendiks, sestap vaadelgem keeleandmete võimalikke kattuvusi ja erinevusi.

Märksõna *saks* ja *saksa* all (Wiedemann 1869: 1103; 1893: 999) leiduvad *saksa-mā sār* 'Buche', *saksa-sīt* 'ausländische Seide', *saksa-kana-persed* 'ächte Kamille (*Matricaria Chamomilla* L.)' ja *saksa-paju* 'Silberweide (*Salix alba* L.)'.

Jälitades murdesõnade esinemust eraldi, leiame, et Wiedemannil puuduvad (*saksa* resp. *saksamaa*) *ader*, *harakas*, *härjapea*, *kaisel*, (*kure*)*kell*, *lur-dipuu*, *pasknäär*, *pihlakas*, *pääsuke*, *roog*, *sahk*, *sarapuu*, *toomingas* ja *tõug*. Küll aga esinevad sõnastikus *saksa-mā-hāb* (vv 65/59, *sub* *hāb*), *saksa-kaer*, *saksa-mā-kaer* (198/180, *sub* *kaer*), *saksa-kana-persed* 'ächte Kamille, Mutterkraut (*Matricaria Chamomilla* L.)' (218/199, *sub* *kana*), *saksa-mā-kuřg* (SO) (456/414, *sub* *kuřg*), *saksa-mā-kūsk* 'Lärche (*Larix* L.)' (468/425, *sub* *kūsk*), *saksa-mā-lammas* 'Merinoschaf' (500/454, *sub* *lammas*), *saksa-mā-māńd* 'Lärche, Weymouthskiefer' (648/586, *sub* *māńd*), *saksa-mā-paju* 'Silberweide (*Salix alba* L.)' (831/754, *sub* *paju*), *saksa-mā-pāhkel* (862/782, *sub* *pāhkel*), *saksa-mā-sār* 'Buche' (1120/1014, *sub* *sār*), *saksa-mā-waher* 'Hainbuche' (1424/1287, *sub* *waher*), *saksa-mā-warblane* 'Fink' (1449/1310, *sub* *warblaine*), *saksa-mā-wares* 'Blauracke, Mandelkrähe (*Coracias Garrula*)' (1450/1311, *sub* *wares*). Pilliroo puhul leidub Wiedemannil Saksamaa asemel hoopis Hispaania: *Spānia-pilli-rōg* 'Spanisches Rohr' (1077/976, *sub* *rōg*).

Osates arvestada, et Wiedemanni sõnaraamatus ei pärine kogu keeleaines otse rahvasuust ja et hulk sõnu on võetud varasematest leksikonidest, siis heitkem kõrvutuseks pilk ka näiteks Heinrich Gösekeni sõnaraamatule (1660). Göseken oli teadupoolest leksikograaf, kes loodussõnavarale esimesena teadlikult tähelepanu pööras, seda eesti rahvakeelest fikseeris ning omalt poolt tõlgetega täiendas. Et paljudel sõnadel polnud siis veel eesti vastet, on Göseken oma seletustes ja tõlkevastetes kasutanud muuhulgas päritolumaad. Tema leksikoni lehitsedes leiame sealt ootuspäraselt nii *saksa-* kui ka *saksamaa-*täiendiga taime-, looma- ja linnunimetusi.¹

Need on:

- Saksa marjaõun 'pirn' *Saxa marri Oun* 'birn' (lk 140)

¹ Peaks vist toonitama, et Göseken ei lähtunud oma tegevuses mitte bioloogilistest huvidest, vaid sõnavarast. Eestikeelne taime- või loomanimetus vääris üleskirjutamist eeskätt seetõttu, et tegu oli eestikeelse sõnaga. Nimetuse puudumisel moodustas ta selle sageli ise.

- Saksa marjaõunapuu 'pirnipuu' *Saxa maria ouna Puh* 'birnbaum' (lk 140)
- Saksa saarepuu 'pöök' *Saxa Sahrne Puh* 'büchen Holtz' (lk 150)
- Saksamaa härg 'pühvel' *Saxa mah hergk* 'biesem Stier (Püffel)' (lk 139), *Saxa mah Hergk* 'Püffel (*bubalus*)' (lk 327)
- Saksamaa kaer 'okasnisu' *Saxa mah kaihr / pühri odder* 'speltze' (lk 387)
- Saksamaa kana 'emakalkun' *Saxa mah kanna* 'Kalekutisch-Huhn' (lk 244)
- Saksamaa kukk 'isakalkun' *saxa mah kuck* 'Kalekutischer Hahn' (lk 224), *Saxa mah Kuck* 'Kalkutischer Hahn' (lk 251)
- Saksamaa kurg 'toonekurg' *Saxa mah kurre / torck* 'Eber / Adebahr' (lk 164), *Saxa mah kurre / Torck* 'Storch (*ciconia*)' (lk 399)
- Saksamaa kägu 'turteltuvi' *Saxa mah keggi* 'Turtel Taube' (lk 409)
- Saksamaa lamba vill 'puuvill' *Saxa mah lamba willat* 'Baumwolle' (lk 125)
- Saksamaa mari 'Damaskuse ploom' *saxa mah marri* 'zwetschen damascenü v. pflaum' (lk 420)
- Saksamaa pähkel 'kastan' *Saxamah pechklet* 'Castanien' (lk 153)
- Saksamaa saarepuu 'saar' *Saxa Mah Sara Puh* 'Esche (*fraxinus*)' (lk 180)
- Saksamaa tang 1. 'hirss' *saxa mah tango* 'hirse (*milium*)' (lk 239) 2. 'riis' *Saxa mah tango / Rijs* 'reyß (*oryza*)' (lk 336)
- Saksamaa vaher 'valgepöök' *saxamah wachter puh* 'Hayn büche' (lk 231)
- Saksamaa õun 1. 'sidrun' *Saxa mah oun* 'Limonien' (lk 281) 2. 'pomerants' *Saxa mah oun* 'pomerantz (*aurantium*)' (lk 325)

Lõpetuseks

Käsiteldud keelematerjali kaudu avaldub omaaegse Eesti ühiskonna Saksamaa-orientatsioon kaunis selgesti. Olgugi vanapärases murdematerjalis näiteid teistegi riikide ja rahvaste (koha)nimede kohta, esineb *Saksamaa*-nimetust sedavõrd rohkesti, et suurem jagu majandus- ja kultuurikontakte näikse sõlmunud ikkagi Saksamaal ja/või Saksamaa kaudu. See tähendab, et Saksamaa oleks eestlastele sümboolsel moel olnud otsekui tollase Euroopa koondkuju või vähemasti kese.

Need ajad said hiljemalt 1940. aastateks mööda. Tänapäeva kultuur-taimede populaarteaduslikus ülevaates „Maailma viljad“ leidub veel paar saksa-täiendiga taime, saksa *pungmajoraan* kui üks vorstirohu ja saksa *tali-tüümian* kui üks aed-liivatee vorme (Kiik 1989: 293, 297). Kõnekal kombel leidub ses teoses aga üle 20 hiina-täiendiga taime: *hiina alss*, *gutapertšipuu*, *hirss*, *jamss* jne-jne kuni *hiina vesipähkli* ning *õunapuuni* välja. Eestikeelsete taimenimede (termini)andmebaas sisaldab enam näiteid – saksa-täiendiga taimenimetusi on seal viis (*saksa emajureke*, *gladiool*, *leetpõõsas*, *tuhkpuu*, *viirpuu*), samas kui hiina-täiendiga taimenimetusi leidub seal juba enam kui 130, lisaks veel *pekingi*- või *indohiina*-täiendiga nimetused (TNAB). Mil-lal need arvukad uudisliigid meil koduselt harilikuks muutuvad, kas ja mil-lal nende Aasia päritolule viitavaid hiina-täiendiga nimetusi omasemaks liigendama-modifitseerima hakatakse, näitab aeg. Peamiseks erinevuseks endiste aegadega võrreldes on asjaolu, et nende hulgaliste hiina-täiendiga tai-mede puhul pole tegu rahvapäraste nimetustega. Niisiis võib kahtlustada, et nomenklatuursed nimetused naljalt omanimetusteks (tagasi) ei kujune ega tarvitse nad paljuneda ka rohketeks rahvalikeks variantideks.

SOOME JA SOOMLASED EESTI MEELES JA MURDEKEELES

Ilmunud: Soome ja soomlased eesti meeles ja murdekeeles. – Keelemees Raimo Raag 60.
20.08.2013. Toim Tiina Söderman. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus 2013, 129–139.

Hiljemalt XIX sajandil, tänu kooliharidusele ja ajakirjandusele, on eestlased olnud juba üsna üldiselt teadlikud nii Euroopa riikidest kui ka oma naaber-rahvastest, olgu need siis kas maa-, mere- või keelepiiride taga. Maarahva paikse eluviisi tõttu on naabritega lähemalt suhelnud ja nendega rohkem kur-sis olnud eeskätt äärealade eestlased. Maismaa kaudu on Pärnumaa asukad puutunud kokku liivlaste ja lätlastega, lõunaestlased lätlastega, setud vene-lastega ja Virumaa elanikud Narva-taguste vadjalaste, isurite ning venelastega. Veeteed on võimaldanud saarlastel lävida meretaguste rootslaste, soomlaste ning Kuramaa liivlastega, põhjaranniku eestlastel lahetaguste soomlastega.

Teiste rahvastega kokkupuutumiseks pole eestlased pidanud küll tingi-mata piire ületama, sest neid leidis kodumaalgi. Sisserännete tulemusel elas linnades ja mõisates hulk baltisakslasi, Lääne- ja Loode-Eestis eestirootslasi ja Peipsi läänekaldal vene vanausulisi. Külasiid pidi liikus vene harjuskeid ja juudi rändkaubitsejaid, laatadel tegutses mustlastest hobuseparistajaid. Et lõunaestlased ja põhjalätlased elasid ühises Liivimaa kubermangus, siis esines seal ka segaasustust.

Põhjanaanabrid soomlased

Käesolevas kirjutises vaadeldakse sugulasrahvast soomlasi kunagiste murde-kõnelejate vaatevinklist, taustaks ammuaegne otsesuhtlemine üle Soome lahe ning traditsiooniline sõbrakaubandus (nn *seprakauppa*). Vastastikuseid kokkupuuteid on olnud nii ühel kui ka teisel pool merd. Soomlasi nägid eest-lased Soomes käies, kuid neid liikus ka Eestis (Anepaio 1999). Keelesugulu-sest tuleneva sümpaatia tõttu on põhjanaanabreid tuntud Eestis laiemaltki kui üksnes rannaaladel.

Suhted naaberrahvastega on seni pälvinud vaid põgusat tähelepanu. Piirkondlike suhete kajastumist eesti rahvapärimuses on kirjeldanud Felix Oinas (1962, 1979) ja Mari-Ann Remmel (2003, 2006), nende kajastumist murdekeeles Jüri Viikberg (2004, 2012). Alljärgnevas kirjeldatakse lühidalt, kuidas on käsitletud eesti randlaste keele seoseid soome keelega ning milliseid jälgi on võinud ülemeresuhtlemisest jääda eesti murdekeelde. Seejärel tutvustatakse lähemalt, kuidas on endisaegsed eestlased soomlasi iseloomustanud ja nendega seonduvaid tähelepanekuid sõnastanud. Keelenäited pärinevad eeskätt Eesti Keele Instituudi murdearhiivi kogudest ja väljendavad maarahva – nii põhjaranniku kui ka saarte ja sisemaa elanike – seisukohti umbkaudu aastast 1840–1940. Keelenäidete esitamisel on kasutatud lihtsustatud kirjaviisi.

Hõimusuhted ja suhtlemine

Et kirderannikumurre on eesti murretest kõige soomepärasem, siis on rannikumurde vahakord soome keele ja teiste eesti murretega pakkunud suurt huvi keeleteadlastele. Põhiküsimus on olnud, kas rannikumurde soomepärased jooned on vanad ja rannikumurre seega kunagine hõimukeel teiste Põhja-Eesti murrete kõrval või on need rannikumurdele iseloomulikud jooned pigem hilisemate soome-kontaktide tagajärg. Üks arvestatavaid kriteeriume on keelenähtuste levikuala. Üldvirumaalised kirjakeelest erinevad nähtused (nt *mb*-komparatiiv, *st*-translatiiv, pikkade keskkõrgete vokaalide diftongistumine) ei ole üksnes virumaalised, vaid on levinud ka naabruses ja teisel pool keelepiiregi (Viitso 1996: 391). Ühiseid keelenähtusi leidub ka soome läänemurretega, näiteks *kse*-tunnuseta umbisikulise tegumoe olevik (*anneta* 'antakse'), *h*-hääliku esinemine *nud*-keskõnas (*nähd* 'näinud') või *hr*-ühend esialgsetes **str*-listes sõnades (*ohr* 'oder', *kehrama* 'ketrama'). Need keelejooned on päris ammuste arengute tulemus (Viitso 1996: 393).

Oma osa on kindlasti olnud ka sajanditepikkustel eesti-soome kaubasuhtel (vt Luts 1969) ja arvukate eestlaste kalastusretkedel Soome saarte ja rannavetes (Must 1987: 13–16). Seisukohta, et rannikumurde erijooned pärinevad kaugest minevikust omaaegse hõimumurde ajast, on jaganud alates Mihkel Veskest (1885) ka nt Andrus Saareste (1932: 35–36), Arnold Kask (1956: 29–31), Paul Alvre (1973: 299) ja Mari Must (1987: 355–356). Arvamust, et need erijooned on kirderannikumurdesse sünenenud pigem hiljem, kauaste tihedate soome-kontaktide tagajärjel, on väljendanud nt Andrus

Saareste (1932, 1935), Mihkel Toomse (1936: 97, 108), Alo Raun (1939: 148) ja seejärel Tiina Söderman (1996: 14). Eesti keele päritoluga seoses ja senist uurimisseisu kokku võttes on Tiit-Rein Viitso öelnud rannikueesti kohta, et see jaguneb kolme rühma ja ilmselgelt pole kõik kolm ühe algmurde otsesed järeltulijad (Viitso 2008: 23).

Nii Lääne-Eesti kui ka Edela-Soome murdekeeles esinevat ühissõnavara on leidnud ja analüüsinud Andrus Saareste (1931b, 1953). Üllatavalt suur leksikaalne ühisosa (üle 220 sõna), kahes üksteisest eemal asuvas keelemurdes on kõnekas jälg tihedate pikaajaliste ülemeresuhete kohta. Enamgi veel. Nende seas on parkümmend vanu häälikumuutusi kajastavat sõna, mis näikse viitavat sellele, et neid tänapäeval üksteisest nii kaugel paiknevaid murdeid on kunagi kõneldud hoopis ligemais hõimusuhteis (Saareste 1953: 38).

Murdekeelepeegel

Muistsete hõimukeelte kujunemist rahvapärimus mõistetatavalt ei mäleta ega kajasta, ent kauaseid vastastikuseid suhteid mäletab rahva kollektiivne mälu siiski. Soomlaste kohta teati nii Põhja- kui ka Lõuna-Eestis, et nad on meie sugurahvas Soomemaal ja kui neid Eestis näha oli, siis olid nad siinkandis asja pärast käimas, enamasti kauplemas.

soomlased (Jõe Kuu Hlj VNg Khk Emm Kos Jür VJg Har Rõu): *suomlased toivad palju silku siie; sie oli saari valitsuse ajal, suomlased käisivad peretega Hlj; suomlased olivad maamieste silguseprad ja vahetasivad vilja vastu silgud nendele VNg; siin on üks suomlane, see reagib nagu meiegi Kos; suomlased käisid siin põrsaid ostmas VJg; suumlasõ omma mi suguvelle Har; suumlasõ umma eesti rahvast võrsunu Rõu.*

Sageli mainitakse üldinimliku iseloomujoonena, et inimesed oma naabreid ei salli. Felix Oinas (1979: 97–116) on toonud paljudelt rahvastelt värvikaid näiteid naabritele antud pejoratiivsetest pilkenimedest, mis väljendavad neid groteskkes võtmes: nad on kasimatud ja rumalad, väga ihnsad või liiga pil-lavad. Paljude näiteks toodud rahvaste ja pilgete kõrval ei leidu aga ühtki negatiivset näidet eestlaste ja soomlaste suhete kohta. Sama mulje jääb ka pärast eesti murdearhiivi kogude läbivaatamist. Hoolika otsimise peale ühe ammuse näite siiski leiab, nimelt on Wiedemanni sõnaraamatus (1869: 849 ja 1893: 770) kirjas *par̄k-wats* 'Borkfresser' (Schimpfwort gegen Finnländer).

See on ilmselt pärit põhjanaabrite kunagistest puudusaegadest, kui neil tuli leivataignasse puukoortest lisa segada.

Soomes ja **Soomemaa** (R Jäm Khk VII Han Ris Jür Pee Kad Trm Kod Ksi Krk Ran Kam) on olnud eestlastele teada soomlaste kaljuse kodumaana (*ellisid 'kiviseid saari' on rohkemb Suome rannas Hlj; Soome on kaljune maa Jäm; roudkibid, nied oo kõik Soome kallust tuln Han*), mis teatud ilmastikunähtuste korral paistab koguni Eesti randa ära (*keväjäl Suome holmad kangastuvad siie Kuu; kui ilma muutu tuleb, siis kohotab üles, Suomemaa, saared, kõik nägivad Jõh*). Soome lahe saaristus harjusid Eesti randlased käima kalapüügil (*vanal ajal käüdi Suomes kalapüüs; vanast käüdi siit Suomes kalastamas Kuu*). Kui vaja, sõideti Soome vajaliku kauba järele (*ta toi Suomest seda iad kohvi, iva kohvi Jõe; Suomes old suol ja raud palju odavamb kui siin Kuu; Soomest toodi vanasti riidid ja ägasugust kaupa VII*) ja sinna viidi müügiks oma kaupa (*ennemi ku kaljastest aluksed olid hakkamas, vieti Suome vilja, tuhli, ouni ja üht toist tarvelist Kuu; kolm venda olivad Suomes tuhliid müümas Hlj*), sealhulgas isegi salakaubana piiritust (*läksima siit Suome menema ja vottasimma kakskümmend viis kannu [piiritust] ka sinne siis. küll peitasimma ärä, aga Suome piirivalve leidas üles VNg*). Kui noormehi ähvardas tsaariajal nekrutiks minek, sobis autonoomne suurvürstiriik ka pelgupaigaks (*enne kui kruunu tienistus pikk oli, läks igä sen iest kargulasi Suome; ta oli old soja iest, noh liisku iest siel Suomes kargus Kuu*).

Soomes laht (Jõe Kuu Hlj VNg) ja **Soomes lahe saared** on kirjas kilderannikumurdest kogutud kirjapanekuis, ent murdekogumise alusleksikonis, Wiedemanni sõnaraamatus, on Soomes lahte nimetatud hoopis ilmakaarte alusel *ida-põhja-järw* ja *ida-põhja-jõgi* 'der finnische Meerbusen' (Wiedemann 1869: 164, 176).

Arvatavasti põhjakaare mõttes on **Soomes** kinnistunud sellistes püsiühendites, nagu *Soomest ja saarest* 'igalt poolt, kõikjalt' ning *Soomest või saarest* 'ei tea kust, kuskilt kaugelt' (levilaks kogu eP). Aga põhjakaar paistis ka väge andvat. Kambja rahval Tartumaal näiteks oli teada, et *Soomemaa targul vai nõiul om viisis egä aasta üitskõrd ütte haigust, midä lendvas nimetädäs, vällä saata*.

soome / Soome

soome-täiend võimaldab osutada soomlasele (*üks vanamies tuli, soome vanamies sinne ja hakkas siis kauplema Kuu; soome naised käisivad pitsi müümas küla naistele Lüg*), aga enamasti on see täiendina lisatud paljude (tarbe)esemete nimetustele, mida eestlased on harjunud seostama Soome päritoluga. Iseloomulikke murdekeelenäiteid, mida valikuna esitada, leidub omajagu.

- **Soome auguleib** *meil ka alalde tehti neid soome aukuleibi Kuu*
- **Soome kelk** *'pikkade jalastega tõukekelk' talvel on ia soome kelguga pues käia Jõh; soome kõlguga saab ruttu edasi, pole libega kukkumest karta Emm; ostis soome kelgu kelgutamise jäuks Kos*
- **Soome kingad** *soome kengäd ehk saare kengäd Lüg; suomikud ehk soome kingad, neid üelda sussid, [ta] piab soome sussisid Jõh*
- **Soome kirves** *soome kirved on jo minu aja sies kõige paremad lõikama Lüg; siis oli kervid poodis müüa, rootsi kerved olid, soome kerved Pöi; soomõ kirvõss Har*
- **Soome kuusk** *'nulg' Krk*
- **Soome müts** *'talimüts, rumm-müts' siis õlivad soome mütsid, niskesed ümmargused, aagid taga ja siis kui tahid et kõrvad kinni panna, siis lasid nied aagid tagand lahti Lüg; nüid on [nad] rohkem soome mütsi peale üle läinud Hag*
- **Soome pastel** *~ suug soome pastlel rihm käip üle Krk; mõnel olle soome suvva, nuu olle listu pääl parajass tettu ja rihmaga käis jala pealt kinni Nõo*
- **Soome puder** *'vedel puder' soome pudru on seesama mis noor ehk vedel pudru Kei*
- **Soome rügä** *'rukis' soome rügä saavet ruttu valmiss Krk; soome rügä kasvi paremb kui maarügä, olli vastsemb, sisse tuudu Ran*
- **Soome saabas** *'pehme kalurisaabas' soome saapad eväd piä siin kivide pääl VNg; soome saapad miestel õlivad, niiskeste nenadega, vähä ülespitte Jõh*
- **Soome saan** *soome saen oli raud lekist, kelp oli puust Khk; soome soanil jalase otsad olid kangesti kõverad Kei; suame suanid, mes pärnä kuaress õli testod Kod*
- **Soome sammal** *'põdrasammal' põter ju selle soome samlaga eläb Saa*

- **Soome sussid** 'kerged jalatsid, kingad' soome sussid ehk kingad olid ikka juba vanemal ajal tarvitusel Hag; soome sussidel on augud nina pial, pastla moodu; soome sussid, nigu pastla paar oli lõigatud, kirjad pial, pastla nahast, pialt kinni nigu kinga moodi, liistu pial tehtud Lai
- **Soome teljed** soome telled on nisuksed kiilidega, kellega kangrud kuduavad Lai
- **Soome viisud** ummikviisad öeldi soome viisad ka, et ollid päält kinnised Hää

Soome keel

Eelnenud loendiga võrreldes seisab omaette soome keel kui nähtus, mida eestlased on hästi tähele pannud ja oma keelega võrrelnud. Eestlastele peaks emakeelega sarnane sugulaskeel olema suurel määral (õppimatagi) arusaadav, ent seda selgemini on märganud ka erinevusi:

suome kiel on justkui linnulaul Kuu; saares selle püügi iest makseti veru rahu, suome kiel üeldi Hlj; tämä rääkis seda peris suome kielt kohe, ämbrit ütles pang ja ruop oli ribila ja kiim oli vestu VNg; nied kes Suomes käivad, eks nied teadvad, mis see suome kiel on Ris.

Et sugulaskeeled ei tarvitse olla (üld)arusaadavad, sellest annab aimu üks iseloomulik Lüganuse murdenäide: *Kaks suomlast oli minu tua taga puid lõikamas. Üks päiv tuleb suomlane, küsib, et anna vasta sauna menna. Mina en saand aru. Pakkun siepi, ei taha. Ütlin siis, et räägi vene kiel. Ütleb siis, et veinik (viht).*

Küllap seetõttu on Ferdinand Johann Wiedemannil olnud põhjust mainida arusaamatut keelekasutust *soome keele* ja *soomlase* teise tähendusvastena: *söme-kēl* 'finnische Sprache, kauderwälsche² Sprache'; *Sömelane* G. *Sömelaze* (*Sömlane*) 1. Finnländer; 2. ein unverständlich Sprechender (Wiedemann 1869: 1174).

Sugulaskeelte kohta on hästi teada seegi, et samade sõna(tüve)de tähendus ei pruugi nendes keeltes kattuda. Kui üksteisest arusaamisega on probleeme, siis valemistõistmine tekitab koomilisi situatsioone, annab naeruväärast ja võimaliku impulsi naljandi tekkeks. Need seigad kuuluvad aga juba

² Kauderwälsch – segakeel või arusaamatu (võõr)keel.

naabrihuumorina (või etnilise folkloorina) folkloristide pärusmaale. Murdearhiivi ainesega võrreldavast ajajärgust pärinevad need keelenaljandid, mida on kogunud ja avaldanud Matthias Johann Eisen (1909: 161, 172, 665).

- Soomlane kaebanud eestlasele, et tal laps paari aasta eest ära surnud. Lisanud siis veel juurde: „Kõige selle aja suren³ kõvasti!“ Eestlane pärast teistele ütleva: „Küll on soomlasel visa hing. Kaks aastat sureb teine ju kõvasti, aga pealt näha terve ja priske kui purikas!“
- Soomlane sattunud nelipühil Viru kirikusse. Kodu küsitud, kudas Viru kirikus meeldinud. Soomlane vasta seletama: „Teine maa, teine usk! Räägiti palju pühast naisest⁴!“
- Soomlane ostnud enesele linnas majaplatsi. Kõnelenud eestlasele: „Ma ostsin enesele tondi!“ Eestlane hirmuga küsima: „Kus tont on?“ Soomlane vasta: „Tule, ma näitan!“ Eestlane jalgadele valu andma. Ise sõnuma: „Hull mees! Tahab mind tondi juurde viia! Päris nõid teine vist, tontisid ostab!“

Et soomlased pole üle Eesti olnud nii tuntud kui randlaste seas, ilmneb ka rahvanaljandeist. XX sajandi algul on kirjutatud: *Võerastest rahvastest teeb rahvanali juudid ja mustlased oma sülelasteks. [---] Venelased astuvad enamasti harjuskite kujul ette, muid venelasi leiame harva. Sakstele annab rahvanali sõbrakätt, sakslasi kui iseäralikku rahvast ei tunne ta peaaegu sugugi. Kui ka rahval rootslastega sagedasti kokku puutumist oli, läheb rahvanali neist ometi uhkelt mööda. Pisut peatab rahvanali soomlaste ja lätlaste juures. Muude, kaugemate rahvaste juurest ei otsi rahvanali enesele sugugi aineid* (Eisen 1909: 7).

Keelega piab rahvanali lahket sõprust. Osalt torkab ta oma astlaga neid, kes ilma et ise oskaksivad, võerast keelt heameelega püüavad kõneleda, osalt sünnitab ta naeru nende kulul, kest ütlust kudagi viisi võeriti või teisiti mõistavad, mõne korra meelega ütlusest teise mõtte välja loevad (Eisen 1909: 9).

Kokkuvõtteks võib ütelda, et eestlased on olnud küll paremini kursis nende rahvaste esindajatega, keda leidus-liikus eestlaste endi maal (baltisakslased, eestirootslased, mustlased jt), kuid naabermaade rahvastest on olnud soomlased rohkem ja laiemalt tuntud kui teised. Isegi kui põhjanaabreid lahutab eestlastest Soome laht (samuti kui venelasi Peipsi järv ja rootslasi Lääne-meri), on see enamasti toiminud pigem laevatatava ühendusteena. Murdearhiivi keelenäidetest võib välja lugeda, et suhtumine soomlastesse on olnud igati

³ leinan (sm k)

⁴ Vrd eesti *vaim* ja soome *vaimo*.

heanaaberlik. Omavahelist tihedat suhtlemist ja sõbrakaubandust on kindlasti soodustanud teadlikkus eesti-soome keelesugulusest. Sõbralikku tögamist on esinenud eeskätt keelenaljade tasemel, millele sõnade eritähenduslikkus on andnud suupärast ainet.

ROOTSI JA ROOTSLASED EESTI KEELES NING MEELES

Ilmunud: Rootsi ja rootslased eesti keeles ning meeles. – Där Östersjön är Västersjön. Festskrift till Virve och Raimo Raag / Seal, kus Läänemeri on Idameri. Pühendusteos Virve ja Raimo Raagile. Toim Rogier Blokland, Riitta-Liisa Valijärvi. Uppsala: Uppsala Universitet 2020, 207–216.

Läänemeri on ühendanud siinseid mereäärseid rahvaid juba muistseist aegadest ning hiljemalt viikingiajast on vastastikku elavalt suheldud. Seda tõendavad arheoloogilised leiud, vanemad ja hilisemad keelemõjustused nagu ka märkmed Skandinaavia ajalooürikuis. Eestlastel on rootslastega olnud ammu pistmist nii mitmeski mõttes, olgu geograafilises, ajaloolises või etnograafilises seoses: 1) Rootsi riik ja sealne rahvas on meie läänenaabrid; 2) aastail 1561–1721 kuulusid meie alad Rootsi kuningriigi koosseisu ning 3) alates 13.–14. sajandist on Lääne- ja Loode-Eesti asukadena elanud rannarootslasi (*aibofolket*).

Neid seoseid tunnukse huvitav avastada ja jälgida. Naaberrahvaste puhul on täheldatud, et nende läbisaamine võib olla küll asjalik ning sõbralik, kuid mitte alati ega kõikidega, liiati kui teisesse suhtutakse eelarvamuste, iroonia või halvaksapanuga (nt Oinas 1962: 61–70; 1979: 97–116). Käesolevas kirjutises vaadeldakse, milliseid jälgi leidub rootslaste kohta meie rahvapärimuses, tuginedes eeskätt eesti murde- ja vanema kirjakeele andmetele. Murdekeele näited pärinevad Eesti Keele Instituudi murdearhiivist (EMSUKA) ja on esitatud lihtsustatud kirjaviisis. Lühendid näidete järel osutavad kihelkonnamurrakutele. Murdenäited väljendavad eesti talurahva arusaamu ning keelekasutust aastatest 1840–1940.

Rootsi kohanimena

Eestikeelne kohanimi *Rootsi* osutab iidsetele kontaktidele meie ülemerenaabritega läänes. Nii nagu meil on naabrite kohta omakeelsed *Läti* (pro Latvija) ja *Venemaa* (pro Rossija), on meil ka *Rootsi* (pro Svealand või Sverige). Iseloomulik on seegi, et teisi rahvahõime on hakatud nimetama lähima piirkonna järgi. Nagu Eesti on soomlastel muistse Viru maakonna järgi *Viro* ja lätlastel Ugandi maakonna järgi *Igaunija*, sugenes eesti keelde *Rootsi* svealaste Upplandi rannikupiirkonna nimest *Roslagen* ~ *Rodzlagen*. Läänemeresoomlaste silmis on rootslased elanud Läänemere läänekaldal (vrd soome *Ruotsi*, karjala *Ruočči* ~ *Ruačču*, liivi *Ruotšmoo* või vadja *Roocci*), kuid näiteks sürjakomi *roťs* ~ *ruťs* või handi *rutš* tähistab hoopis venelast. See pole kujunenud juhuslikult, vaid ikka seoses Roslageniga. Kunagisi rootslastest varjaage, Roslagenist pärit inimesi, tähistanud nimetus kandus aja jooksul üle nii venelastele kui ka Venemaale (*Ross* > *Rossija*) (EEW VIII: 2540; SSA 3: 108).

Rootsi vanas kirjakeeles

Ammustele kokkupuudetele osutavad nimed ja nimetused jõudsid suulisest keelekasutusest hiljem ka kirjalikesse allikatesse. Umbkaudu 1570. aastal esitatud ametivandes lubab Tõnis Kärk Rootsi riigile (*sehll suuer weckewell Rottsehl Rickes*) ja Tallinna linna raeisandatele vaga ning sõnakuulelik olla (EKVTS: 79). Kohanime *Rothze* (*Rõtze*, *Rotße*, *Rotze*) on korduvalt maininud oma jutlustes Pühavaimu õpetaja Georg Müller, kes on nimetanud ka kolme tollast kohalikku keelt: *needt Laulut*, *mea meje Saxa*, *Maa*, *echk Rotze Kelell* [---] *laulame* (Müller 1600–1606: 301). Kohanimi *Rohtzimah* ('schweden') leidub Heinrich Stahlil (Stahl 1637: 111) ja *Rõtzimah* ('Schweden') Johannes Gutsclaffil (Gutsclaff 1648: 237), Heinrich Gösekeni grammatikas (1660) on fraas *ma ollen Rohzist perrit* 'ma olen Rootsist pärit' (Göseken 1660: 486) ja Rootsi kuningat mainib Joachim Rossihnius: *meije ausa rotsche Kunnin-gat ninck Emandat* (Rossihnius 1632: 311). Päris ootuspärane ongi *rootsi*- ja *Rootsi*-sõna leidumine XVI–XVII sajandi kirjanekutes ja trükistes, kuulusid ju eestlaste asualad tollal Rootsi kuningriigi piiridesse.

Rootsi murdekeeleepeeglis

Rootsi on maa- ja riiginimena levinud kõigil Eesti murdealadel, näiteks: üks rätsep õli, läks Ruotsi (elama) Lüg; Rootsi on vana Skandinaavia maa, kuulus maa Khk; mehed oo Rootsimaal köin küll Muh; kõige esimene olnd see Eesti-maa Rootsi käe Mar; Rootsi riik Mär; Rootsimoa on põhja pool Juu; siss läks temä Rootsi ja on Rootsis Vil; Roodsi kunigas Hls; Roodsi kirikide sehen paluts me iist jumalt Krk; Roodsi maalt tuleve ruutslese Krl; seo kah oll vanast Roodsi-maa, vineläne võtse är Plv.

Rootsis käidi kaubareisidel ja sedakaudu said paljud kaubaartiklid tuntuks kui Rootsist pärit tooted. Üle Eesti on olnud kuulsad Rootsi kirved, vikatid ja Gotlandi käiad, aga ka raud ja teras, nt Eesti aegu, siis oli poodis kervid müia, rootsi kerved olid; sel aal oli teras koa, mis rootsi teraseks üiti Pöi; roodsi kirvit olli vähä, na olliva kah rohkõmb soomõ kirveste muudu Ran; roodsi kirvõss Har. Üldtuntud on olnud ka Rootsi punane, iseloomulik punakaspruun värv puithoonete värvimiseks. Saaremaal näiteks oli Rootsis käimine üsna tavaline toiming, mida ilmestab kas või selline eufemistlik ümbernurgaütus: kass läks Rootsi keiareisi (öeldi lastele, kui kassipojad ära uputati) Khk.

Alljärgnevas on toodud valik iseloomulikke keelenäiteid, kus rootsi-täiendiga ei osutata mitte rootslastele ega rootsi sugu inimestele, vaid milles on iseloomustatud Rootsist pärinevaks või rootsipäraseks peetud asju:

- **Rootsi kardinad** 'vangimaja' ei tea, mis ta süüd tegi, et rootsi kardinate taha pandi Mar; viide roodsi kardinate taadõ Räp
- **Rootsi kott** ruotsi kott, sie tähendä tündrist kotti; ruotsi kodi täüe saimme tänäüon porgandi; magu ies nindagu ruotsi kott Kuu
- **Rootsi kuu** [Küsimusele: kui vana sa oled? vastatakse põiklevalt:] seitse rootsi kuud Rei
- **Rootsi riie ~ rõivas** allikarva ruotsi riidest õlivad püksid jalas Lüg; ruotsi riide, üks kõvemb riide, ruutuline Jõh; rootsi riie oli ka rutuline ja triibulist [oli] ka Lai; roodsi rõivast peet kõvast, oll määnest kruuti taht, pakso linast muudu Plv
- **Rootsi trumm** suur kõht ees kui rootsi trumm Trm
- **Rootsi tund** kannada viel puol ruotsi tundi (natuke aega) Kuu; ma paranda ta ärä, saesap paar roodsi tundi Ran; ku nii rüä rehe ärä saass pestuss, siss eläss viil mõni roodsi tunn Puh; pidä vasta mõnõ hää roodsi tunni (tükk aega) Räp

- **Rootsi vikat** *nina peas kui rootsi vikat* (suur kongis nina) Kul
- **Rootsi värv** *üiti rootsi värviks, oli välisvärv, ei kart päikest ega vihma Jür*

Omaette loendi võib saada rahvapärasest loodussõnavarast, mis on kujunenud *rootsi*-täiendiga, andes märku Rootsi päritolust või rootslaste vahendatud liikidest:

- **Rootsi hein** *roodsi hain* 'ristikheinataoline kollaste õitega umbrohi, olevat sõjaaegadel Rootsist toodud kaertega siia sattunud' Rõu
- **Rootsi härg** 'noligus; merihärg' *rootsi ärjad oo sitked* (kalad) Mus; *ruotsi ärjal olid kroonid peas JõeK*
- **Rootsi kärbes** 'porgandikahjur' JJn
- **Rootsi madarad** – Muh
- **Rootsi oder** 'odrasort' *rootsi oder, see oli kahe tahulene Rid*
- **Rootsi puna** 'naistepuna' *rootsi puna nuttidega sai värvida lillakaspunast Hls; rootsi punnad* 'Johanniskraut' (Hupel 1780: 259), 'ивановъ цвѣтъ, нунавка' (Lunin 1853: 162); *rootsi punad* 'Johanniskraut' (*Hypericum* L.) (Wiedemann 1869: 1080)
- **Rootsi ristik** 'roosa ristik' KuuK
- **Rootsi rukis** ~ **rügä** 'rukkisort' *rootsi rukit olen kuuln küll Lih; rootsi rukki õli peenema ja pikema teraga kui see Sangaste rukki nüid Trm; ruatsi rükis one kua Kod; enne üteldi tedä rootsi rüäss, pärast olli ta soome rügä Ran*
- **Rootsi vang** *heeringat kutsi roodsi vang Rõu*
- **Rootsi varblane** 'kuldnokk; musträsta' *rootsi varblane* Mus; *roets-varblased võtavad ikke sirr-sorr, nagu rootsi keelt rääkväd Mar; ruuts-varblasõ, nemä olõva Roodsist vällä aetu, om tennuva sääl niipallu kurja Ran; Rohziwarblane, rohtzi warblane* 'Amsel/musträsta' (Göseken 1660: 600)
- **Rootsi värb** 'kuldnokk; musträsta' *ruatsi värvod, niid ongi kuldnokad vai mussad räässäd Kod*

Rootsi võit 'kaerasort' *roodsi võit ja taani võit läävä rutto maaha Röp*

Mainitud sõnade levikut arvestades (saartest Võrumaani) ei paista tegu olevat just kitsalt lokaalse sõnakasutusega. Teaduskirjanduses aga *rootsi*-täiendiga taimenimetused nii levinud ei ole. Gustav Vilbaste käsiraamatus „Eesti taimenimetused“ (1993) leiduvad kontpuuliste sugukonda kuuluv *rootsi kukits* (*Cornus suecica*) ja ristiku perekonda esindav *roosa* ehk *rootsi ristik* (*Trifolium*

hybridum L.) Rohkem leiab rootsi-sõnu eestikeelsete taimenimede andmebaasist (TNAB): **rootsi kadakas** (*Juniperus communis Suecica Group*), **rootsi karutubakas** ~ **hunditubakas** (*Pilosella × suecica* (Fr.) F. W. Schultz et Sch. Bip.), **rootsi kottsammas** (*Calypogeia suecica* (H. Arn. et J. Perss.) K. Müll.), **rootsi lõokannus** (*Corydalis solida* subsp. *laxa*), **rootsi müürlook** (*Arabis suecica* (Fr.) Norrl.), **rootsi pojeng** (*Paeonia × bergiana hort.*), **rootsi silmarohi** (*Euphrasia suecica* Murb. et Wettst.), **rootsi tuhkpuid** (*Cotoneaster × suecicus* Klotz) ning **rootsi varemerohi** (*Symphytum × uplandicum* Nym.). Nagu näha, pole neid eesti taimenimesid hakatud omaette välja mõtlema, vaid nad on vastavuses rahvusvahelise nomenklatuuri ladinakeelsete nimedega.

Kui nüüd aga pilk maakamaralt kõrgemale tõsta, siis näikse Rootsiga andnud seostada isegi taevaseid nähtusi, tähekoosid:

- **Rootsi hobu** *Rootsi hobu* 'Väike Vanker' (Wiedemann 1869: 1080)
- **Rootsi oda** *Rootsi oda* ~ *warras* 'Orioni vöö' (Wiedemann 1869: 1080)
- **Rootsi vanker** *ruotsi vanker* 'Suur Vanker' Kuu

Rootsi rahvas, rootslased

Nii nagu Rootsi riiki, on hästi teatud ka rootsi rahvast, rootslasi (nii Rootsi riigirootslasi kui ka oma rannarootslasi). Mõiste **rootslased** ('rootsi rahvusest resp. Rootsist pärit inimesed') on levinud enam-vähem üle Eesti, kõige enam saartel ja Lääne- ning Põhja-Eesti rannikualadel, aga ka kesk- ja idamurdes kuni Mulgi ja Võru murdeni välja. Selline laiem levik osutab tõsiasjale, et nimetuse taga ei ole üksnes Rootsimaal elavad inimesed, vaid nimetuse esinemus meie sisemaal on osutuseks ka kunagisele Rootsi ajale ning Eestis kohatud rootslastele. Murdearhiivi materjal pakub selle kohta piisavalt näiteid.

Rootsi rahvusest inimesed: *kaptein old ruotslaine* Kuu; *ruotsilaisi kävi meie sadamas* VNg; *ruotslaised käisivad kangapiirdasi kauplemas* Vai; *Köppus peab olema ka rootsleisi* Emm; *rootslased on liust ära aedud* Rei; *rootslasi sai sii kuulda, nad köesid laevadega* Pärnus Aud; *siin taga randes elab ikka ruotslasi; siin on ranna ääri möda rootslesi* Ris; *ruotslasi elas ka Estis* Tür; *vanast käve ruutslasõ mereroodsi sukõ müüen* Har; *mõisaherr ollöv ruutslanõ* Plv.

Omaaegne Rootsi sõjavägi: *ruutslasõ tahtnuva vene väke ärä uputada* Vön, *sinnä* [saarele] *lännövä naase ja latsõ varjo, ku ruudslanõ üle läts* Röp. Vanade mälestustega Rootsi ajast võib olla seotud ka ütlus ülesoolatud supi kohta: *om õge ruutslane man käenu* Trv.

Loodussõnavaras tähistab *rootslane* kuldnokka: *roetslased lendvad parves, pojad jo väljas Pöi; enni ikke ööti, et roetslased roal, võtvad siidi paiode all rootsi keelt peale, vihma akkab tulema Mar; need sii oo musträästad või ruutslased Mih.*

Rootslane on võinud tähendada ka Rootsi võimu all oleva territooriumi elanikku, nt Soomest pärit soomlast, eesti keeles nt *rootsi mees, rootslane* 'шведъ; финляндец' (Lunin 1853: 162). Šidjärve vepslastelt on Eemil Nestor Setälä kirjutanud XIX sajandi lõpul üles mitmusliku sõna *roćid* 'soomlased', kusjuures ainsuses olev sõna *ročō* tähendas õigeusklike vepslaste jaoks ristimata last (Zajceva-Mullonen 1972: 477). *Rootsi*-täiendiga on tähistatud Soome päritolu ka näiteks Siberis Omi ~ Jelanka koloonias: 1861. aastal rajatud Rootsikülas elasid Soomest väljasaadetud, Narva külas elasid aga Ingerimaalt väljasaadetud (Viikberg, Vaba 1984: 148).

Johannes Gutsclaffi grammatikast (1648: 75) alguse saanud mees- ja naissoo eristamine rahvanimesdes (vrd *Rôtzelinne* 'rootslane' ja *Rôtzick* 'rootslanna', *Somalinne* 'soomlane' ja *Sômick* 'soomlanna') leidis järgimist hiljemgi, nt *rootsi-mees* ja *rootsik* (Helle 1732: 170), *rootsi-mees* ~ *rootslane* 'ein Schwede' ja *rootsik* 'Schwedin' (Hupel 1780: 259; 1818: 539), *Roots* 'Die Schwede' ja *Roodsik* 'Schwedische Weibsperson' (Vestring 1720–1730: 209), kuni *rootsik*-sõna kõrvaltähendusest XVIII sajandil 'saksapäraseid riideid kandev naine' (Helle 1732: 170; Hupel 1780: 259) sai Wiedemanni sõnaraamatus (1869: 1080) põhitähendus *halbdeutsches Weib* 'kadasaksast naine'.

Rootsi ajast pärit Roots

Minevikuline nimetus *Roots* ~ *roots* (tähdendusega 'Rootsi' või 'rootslased') on levinud üle kogu Eesti. See pärineb tõenäoliselt Rootsi valitsuse ajast (1561–1721), mis Põhjasõjaga otsa sai, ent mis veel rahvakeeles kajastub: *roets on sõdind* [meie maal] Krj; *vanasti on roots siin oln* Ris; *ruuts käis Venega sõdimas* KJn; *ruuts tulep* Trv; *pallu ruutse* Hls; *tuu kuningas oli Kengumäe sisen, kui ärä oli võidetu ruuts, siss lännü pakku San; ruuts oll iks mi maal olnu* Rõu.

Tolle omaaegse Rootsi ajaga paistab olevat seotud kõnekäänd *juba roots roal, vana venelane tea kedagi*, mida peremees ütles tuppastades, kui teised juba sõid: *ruots rual, vana venelaine ei tiagi* VNg; *roots roal, vaene venelane ei teagi* Jür; *juba ruats rual, venelaine vaene viel vehib* Iis.

Rahvasuu seletab tolle kõnekäänu teket nõnda: *sie ütlemine on sellest ajast, kui ruotslane ja venelane meie maa perä jagelesid, ruotslane oli kärmem, sai enne ruale Jõh; kui palju lapsi oli söömas, siis vanaisa ütles, et roots roal jälle. siis lapsi pidi olema nii palju, kui rootsi sõjaväge Lai. Väljendiga wana Roots on XIX sajandil tähistatud Norrat (Wiedemann 1869: 1080; Salem 1890: 334).*

Tollest XVI–XVII sajandist on pärit ka hulk rootsi-täiendiga sõnavara:

- **Rootsi aeg** rootsi aig õli, sel ajal õli inimestel rohkemb priiust; rootsi ajal õld suvel kole ägädad ilmad Lüg; vana rootsi aeg olla ea aeg olnd Pöi; sii olli igi vana roodsi ajast pärit suurtükk Hls
- **rootsiaegne** 'Rootsi ajast pärinev; piltl väga vana' meitel on vana rootsi aegne ait Phl; vanu rotsi aekseid nimesi on HMD; rootsi aegane vaskine üürine raha KuuK
- **Rootsimaa** kui Ruotsima Venemaaga sõdis Lüg; rootslased ning Rootsimaa meitel on ikka [räägitud] Jäm; Rootsimaa oo ikke Rootsi kuninga maa Mar
- **Rootsi mõõt** rootsi möödud on ikka änam olnd Kär
- **Rootsi sõda** (tõenäoliselt periood Liivi sõjast 1558–1583 kuni Põhja-sõjani 1700–1721) *sie on vana Ruotsi soja aigane juttu VNg; tema järeltulejad old enne Rootsi sõda Pruunakõrves Kukepala koha pial Amb; sinna on kolm kindralid maha maetud Ruatsi sõja ajal VJg; Ruotsi sõda ta õli Pal; sii olli Roodsi sõa aig Hls; pääle Rootsi sõja tullu see katoliku aig Vön; Rootsi sõa aig ollu panguraha Ote; sääl om siss ollu vanast Roodsi sõda Rõn; Roodsi sõa aigu inemine läts mitokümmend versta, es kuule kikka kirgmist ega peni haukmist Röp*
- **Rootsi süld** vene süld oli kuus jalga, rootsi süld oli seitse jalga Kär
- **Rootsi vakk** enne oli ikka rootsi vakk (6 külimittu) Kär
- **Rootsi verst** rootsi wirst r., d. 'eine Viertel-Meile' (Hupel 1780: 259)

Pärimustes vanast Rootsi ajast on hästi säilinud mälestus, et ka meie maa on Rootsi riigi osa olnud: *isa näitas Reasvere mets (metsas), et Rootsi Kaarli sild Lai; seo kah oll vanast Roodsimaa Plv; üldäss, et mi olõ roodsi rahvass, vine-läsel võõdedu Se. Neis pärimustes on säilinud endeid, et Rootsi aeg võib veel tagasi tulla: tuu Roodsi kunigass Piirimäe ala lõi tammõ latva pite kasuma, üteli nii, et kui sjo puu lätt latva piteh kasuma, siss saa sjo Roodsimaa tagasi Roodsi kunigalõ Se.*

Pärimused Rootsi ajast ning kuningast on säilinud isegi Siberi setudel kauges Krasnojarski kraisis. XIX sajandi lõpul Siberisse väljarännanud setude

järeltulijad on jutustanud, et kunagi oli Setumaal *hüä Roodsi aig*, kui neid valitses *hüä Roodsi kunigas*. Enese usuvad nad olevat *Roodsi sõavangi Vinne-maal*, ent neil pole kadunud lootus, et *Roodsi kunigas* tuleb neile veel Siberisse järele ja viib nad kunagisse kodukanti tagasi. (Piho 2001: 93, 98)

Rannarootslased

Rootsimaa ja riigirootslaste kõrval on eestlastele olnud lähemalt tuntud rannarootslased, kelle asuala oli levinud nii saartel kui ka Loode-Eestis. Neid saabus Eestisse alates XIII sajandist ja nende asustus laienes pärast Jüriöö ülestõusu (1343), kui osa eesti külasid jäi tühjaks. Rannarootsi asustuse aluseks olnud n-ö rootsi õigus tähendas peamiselt piiratud koormisi ja inimestele isiklikku vabadust. See isiklik vabadus eristas rootslasi eestlastest, kes muudeti sunnismaisteks ja langesid hiljem pärisorjusse. Seal, kus rootslased oma eriseisundist ilma jäid või kus mõisnikud seda ei aktsepteerinud, sulandusid nad kaunis kiiresti eestlaste hulka. (Sarv 1999: 147–148) 1855. aastast pärineb Haapsalu kreiskooli õpetaja Carl Rußwurmi tähelepanek, et „rootslane hoiab veel enamikus paikades talle omase visadusega esiisade kommetest kinni ja kaitseb eriti oma keelt kui kallist muinasajast päritud aaret võõraste naabrite sissetungi eest“ (Rußwurm 2015: 45).

Kauane kõrvutielu eestlastega tähendas siiski nii rootsi-eesti kui ka eesti-rootsi kakskeelsust, kuni XIX sajandi teisel poolel algas rannarootslaste märgatav keeleline assimileerumine. Eesti Vabariigis kehtestatud kultuur-autonoomia (1925) laienes ka rootslastele ja arvestas nende kultuurilist eripära, ent rootslased oma kultuuriromavalitsuse loomiseni ei jõudnudki. Nõukogude okupatsiooni ja Teise maailmasõja mõjul lahkus enamik rannarootslasi 1940–1944 Rootsi, nii et kunagistest naabritest ja tihedatest suhetest nendega jäi allesjääjatele üksnes mälestus.

Eesti Keele Instituudi murdearhiivi on talletatud ülestähendusi rannarootslaste (eestlaste suus lihtsalt *rootslaste*) kohta peamiselt Lääne- ja Loode-Eestist: *ruotsi rahva sugu* (rannarootslased) *oli mei maal* Vai; *üsna vanasti ta on ikka rootsi küla olnd*, *isa oli rootsi leeris käind* Noa; *rootsi inimesed* (noarootslased) LNG; *randes oli ruotsi pulm*; *rotsi sugu rahvas* Ris; *vanu rotsi nimesi oli* [inimestel] HMD.

rootsi-täiendsõna osutab, et põhisõna tähenduseks on eeskätt 'rootslaste (oma)', 'rootsikeelne' või 'rootsi külast pärit':

- **rootsi keel** *ranna ääri mööda oli rotsi keel; mere ääres oli kuskis rootsi keele kuol; see rootsi keel kaos tal ära* Ris
- **rootsi keer** *rootsi keer käib [lõngal] vastu pääva ja öige keer käib mööda pääva* Rei
- **rootsi kiri** 'vöökiri' Tõs
- **rootsi küla** *rootsi küla* (Hiiumaal) Rei
- **rootsi murre** *lõosed ('lojused, loomad'), sie on vana ruotsi murre* Ris
- **rootsi müts** *rootsi mütsid olid, need olid jälle siidiriidest* Ris
- **rootsi ring** 'rahvatants' *enne tantsitud muud ühti kui labajala valtsi ja ruotsi ringi* Ris
- **rootsi saar** *Ruhnu, see oo rootsi saar, sellele peab Rootsi ikke abi anma* Aud
- **rootsi tants** 'rahvatants' *rootsi tants oli viimane tants, kui pulm otsa sai. olid õhõteise sabas kinni, iga uonest käidi läbi* Ris
- **rootsi tanu** *minu ema kandis rootsi tanu, valge tanu ja siss pitsid ääres* Ris
- **rootsi vokk** *ruotsi vokk oli kolme jalgane ja sie oli vana Avinurme plaani; Paldiski puol tehti neid ruotsi vokkisi ja nie müüdi Ruotsi VNg*

Tuntust ja tähelepanu äratavaid jooni võib sageli iseloomustada rahvahuumori võtmes. XX sajandi algusest pärinev Matthias Johann Eiseni kogumik „Eesti rahvanali“ ütleb: „Wõerastest rahwastest teeb rahwanali juudid ja mustlased oma sülelasteks. Wenelased astuwad enamisti harjuskite kujul ette, muid wenelasi leiame harwa. Sakstele annab rahwanali sõbrakätt, sakslasi kui iseäralikku rahwast ei tunne ta peaaegu sugugi. Pisut peatab rahwanali soomlaste ja lätlaste juures. Kui ka rahwal rootslastega sagedasti kokku puutumist oli, läheb rahwanali neist ometi uhkelt mööda.“ (Eisen 1909: 7) Seega pole andmeid, et rootslaste üle oleks nalja visatud.

Rahvahuumori põhjal kipub rannarootslastest jääma mulje, et nad võisid olla tuntud oma elukohapiirkonnas, kuid mitte kaugemal. Naabrite vaheliste pilkamisteks, tõgamisteks või muigamisteks pole nad nähtavasti nimetamisväärtset kõneainet andnud. Et sellealast pärimust pole eraldi kogutud, siis on mõningaid väheseid tähelepanekuid võinud teha keele- ja rahvateadlased. Elupõline murdeuurija Evi Juhkam (snd 1932) on meenutanud,⁵ et rootslaste kogukond tundus kaunis enesekeskne. Nad hoidsid kõvasti kinni oma elulaa-

⁵ Isiklik teade 28.02.2020.

dist ja tõrjusid kõike, milles nad nägid midagi eestilikku. Mõne iseloomuliku mälupildi on talletanud Harju-Madise rahvapärinus. Tüüpilise näitena on mainitud, et kui eestlane abiellus Pakrile, siis ega talle seal asu antud. Teda hakati kiusama, kui ta ei rutanud igakülgsest kohastuma elulaadiga uues keskkonnas, sest eestlases nähti „võõrast pealetungijat“. Teine näide pärineb mandrilt Kurkse külast. Rootslane hakanud hommikul heinale minema, kui tanumal juhtunud talle eestlane vastu tulema. Seepeale pööranud rootslane otsa ringi ja läinud koju tagasi. Vastutulev eestlane olnud märgiks, et sel päeval ei tule tööst midagi välja ja kogu tööpäev oli rikutud.

Lõpetuseks võib öelda, et eestlased on olnud kursis nii Rootsi ja sealsete asukate kui ka meil Lääne- ja Loode-Eestis elanud rannarootslastega. Murdearhiivi keelenäidetest võib välja lugeda, et suhtumine rootslastesse on olnud heanaaberlik, rannarootslastega on esinenud ilmselt ka mõlemapoolseid eelarvamusi. Kõige rohkem ja kõige positiivsemat keelematerjali üle Eesti leidub siiski kunagise Rootsi aja kohta, mis on püsinud rahva mälus nii mälestuste kui ka kõnekäändude kujul.

VÕRU KEEL – ROHKEM RÕÕMUKS KUI TÜLINAKS

Ilmunud: Kas võro kiil om valmis? – Uma Leht 28.09.2004, 2.

Kui kujuteldav Tamula vanake tõuseks järvest Võru Instituudi ukse taha kopsima, kas võru keel on juba valmis, siis tuleks talle vastata ägedalt pead raputades: „Ei, ei ole valmis!“ Isegi kui teame, et võru keele kallal on tublisti tööd juba tehtudki.

Eks olnud see 1988. aastal, kui Võru Vaimu Seltsis peeti aru, kuidas võrukeste keeleilma ahenemisele vastu seista ning murdekeele staatust paisutada. Oma keelt ei kostnud ei koolis, kirikus ega riigiasutustes, sellest polnud märki isegi mitte Võru ajalehes. Tulevikuvision on kui hobuseunenägu – murdekõneta-keeleta Võrumaa – paistis kole, aga paraku mitte ilmvõimatu. Totaalse kirjakeelestumise vastumürgiks pidi saama oma regionaalkeele, võru kirja-keele loomine.

Võru murdel on hulk vaieldamatuid väärtusi (põlisus, omapära, kaunikõlalisus, sõnavara, tähendusnüansside rikkus jpm), mille üle võrukesed on õigusega uhked. Et aga murret ja keelt lahutab märgatav vahe, pidi üritatama seda vahet sihiteadlikult kinni ehitada. Nagu hästi teada, on murdekeelt peetud piisavaks maamehe põllule ja elukotta, mitte kaugemale. Kuid esimeses Kaika suveülikoolis (1989) kõnelesid Madis Kõiv ja Enn Kasak võru keeli koguni filosoofiast ja kosmoloogiast. Murde puhul on peetud iseloomulikuks, et see on suuline keel ehk kõne, mida kirjutavad üles eeskätt keeleuurijad. Kuid juba Kaikal peetud ettekandeist said alguse trükitud kogumikud, millele lisandusid tähtsamatud jm kirjatööd. Olulised tähised võru keele loomise teel on kindlasti Võru Instituut (1994) ja võru kirjaviis (1995), nagu ka oma lugemik (1993 ja 1995), aabits (1999), romaan (1998), ümbermaailmasõidu reisikiri (2001), ajaleht (alates 2000), võru-eesti sõnaraamat (2002) või eurolaul (2004). Võrukeste on saanud lõunaeesti vaimuelu tunnistatud eestvedajad ja võru keelest kunagise tartu kirjakeele traditsioonide jätkaja.

Nüüd, kui meie taga on võru kirjakeele kümmekond aastat ja meie ees tuhandeid lehekülgi võru kirjavara, on hästi näha, et kirjakeel vajab veel kosumise- ja kasvuaega. Kui murdele on iseloomulik, et kihelkondade, valdade või koguni külade keelepruuk isekeskis erineb (siin *puder*, seal *pudõr* või *pudir*, *putõr*, *putr* vms), siis kirjakeelest saab väljavalija ning ühtlustaja. Ühed sõnad heidetakse, teised tüved tõrjutakse, kolmandad kohaseks loetakse. Enamasti võetakse küll paraja varuga, sõnaraamatus on näiteks *kabõl*, *kabyĺ* ja *kapl* (jame nõör, pael), seal on nii *volask*, *voldõrus*, *volgõrus* kui *vollõrus* (vooster), on *putel* ja *putli* (pudel). Jäägu edasisele keelekasutusele sõeluda, kas ja milline osa sõnavarast aja jooksul vaheldub (vananeb, kaob, teiseneb, uueneb).

Muide, just need üheskoos esinevad eri murrakute sõnakujud on kohased, et inimesi mõistvamaks lepitada. Põhimõte, et **õige** keel on vaid see, mis **minu** keelega kokku käib, võib kehtida jah murrete puhul, aga mitte enam kirjakeeles kui ühiskeeles. Kas keegi kujutaks ette, et näiteks Varstust pärit Pulga Jaan loeb Urvaste mehe Contra värsse või Ilvese Aapo Räpina näitemänge ja ütleks neile, et kulla mehed, võru keelt te küll ei oska! Esiteks, ega ei kujuta. Ja teiseks, muidugi nad oskavad. Kuid nende Urvaste või Räpina keel ei ole teadagi seesama mis Harglas ega seesama mis Urvastes või Räpinas 40 või 80 aastat tagasi. Kirjakeel on kuldne kesktee, mis peab arusaadavaks sulatama kõik ääred, nurgad ja sopid. Kuid paikkondlikku omapära jääb alles ka siis, kui kõige iseäralikumaid keelejooni – ühise arusaadavuse nimel – veidike ühtlustada.

Kõige paremini ei hoia keelt mitte keelearhiiv, vaid see, kui keelt kasutata igas võimalikus kohas igal võimalikul ajal ja võimalikult palju. Kõnes, kirjas ja trükisõnas on võru keelt juba sedavõrd olemas, et kõigele tehtule vett peale lasta pole lihtsalt võimalik. Ja pole ta ka nii valmiks meisterdatud, et teda järvevana vetevalda lubada. Võru keelele tuleb soovida ikka ja üksnes head käekäiku.

MIS ON KEEL, MURRE JA MURRAK?

Ilmunud: Mis on keel, murre ja murrak? – Postimees 21.10.2022, 14.

Sõnad saavad oma tähenduse kontekstis ja konteksti teisenedes ei pruugi jääda samaks ka sõnade tähendus. Kui näiteks sakslasega võib kord mõtteid vahetada ja teinekord põllukive vedada, siis on selge, et ühel juhul on tegu inimese, teisel juhul aga omaaegse Ida-Saksamaalt pärit traktoriga. Alati pole eri tähendused nii ilmsed ja tähendusvahed tekivad sellestki, kas sõna kasutatakse üld- või oskuskeeles. Selge on küll see, et ega üldkeel pea kõiges ja täpselt erialakeelt järgima. Rääkigu erialainimene pealegi oma kehamassi määramisest, kuid teisi inimesi huvitab nende kehakaal. Selles valguses võib vaadelda ka sõnapaari keel ja murre, millel on erialakeeles olnud mõnevõrra piiritletum tähendus kui üldkeeles.

Keele all mõistetakse enamasti kirjakeelt (ka riigikeele funktsioonis), aga kui me omas keeles räägime, siis pole ju tegu kirjakeelega, vaid hoopis millegi lähemaga, meie isikliku suulise keelepruugiga. Keel on suur hiidsüsteem ja seda võib jagada mitmeti. Meil pole olnud võimalik jagada eesti keelt sotsiaalselt, nt kõrgema-madalama klassikuuluvuse järgi, seevastu on keelt jagatud inimeste ühiste elukohtade järgi. Nii on saadud murderühmad, murded ja murrakud, mis on eestlaste elus olnud tähtsad aastasadu, kuni tänase päevani välja.

Eesti murded jagatakse kaheks küllalt erinevaks peamurdeks: põhja- ja lõunaeeesti murdeks, sest ajalooliselt on põhjaeeesti ja lõunaeeesti eraldunud läänemeresoome algkeelest eri ajal. Peamurded jaotuvad murderühmadeks ja murreteks ning need omakorda murrakuteks. Murrakud järgivad peasjalikult omaaegseid kihelkondi. Pikemat aega vaidlusi põhjustanud kirderannikumurre (kas omaette peamurre või murderühm) kuulub praeguse liigenduse järgi põhjaeeesti koosseisu nimetusega *kirderanniku murded*, jagunedes rannamurdeks ja Alutaguse murdeks. Põhjaeeesti murret liigendatakse saarte, lääne-, kesk- ja idamurdeks ning lõunaeeesti murdealal eristuvad Mulgi, Tartu ja Võru murre. Võru murde koosseisu kuulub ka Setu murrakurühm. Lähemalt ja pikemalt on meie murdesuhteid kirjeldatud mitme autorinimega

teoses „Eesti murded ja kohanimed“ (2020). Et ükski inimene kirjakeelt päris täielikult ei valda, siis kasutatakse suhtlemisel ühiskeelt, st kirjakeelele lähedast varianti. Veelgi tabavamalt on väljendunud Tiit Hennoste (2012), öeldes, et meie tegelik emakeel on meie kodumurrak, milles me oma suhtlemist alustame ja millele oma edasises keeleelus toetume. Seega algab meie keel emamurrakust, isegi kui me seda endale ei teadvusta.

Teatavasti ei eristata keelt ja murret üldjuhul keelelistest, vaid eeskätt sotsiaalsetest ja kultuurpoliitilistest kriteeriumidest lähtudes. Kui XIX sajandil jäädi ühe ühise eesti kirjakeele juurde (seniste tallinna ja tartu kirjakeele asemel), muutus oma kirjakeele kaotanud Lõuna-Eesti tervenisti murdepiirkonnaks ja XX sajandil, kui eesti keeleala hakati murreteks liigendama, ilmusid murdekaardile mh Tartu, Viljandi, Võru ja Setu murre. Eks sestpeale pidid lõunaeestlased hakkama harjuma ka kirjakeelse *murre*-sõnaga (oma *keel*-sõna asemel), aga nagu näha, pole sellega veel siiani harjutud.

Aga muutub aeg ja koos sellega kõik muugi. Kolmikjaotus *keel-murre-murrak* käibis eesti kirjakeeles pikemat aega kõigi meelest aktsepteeritavate nimetustena, kuni 1980. aastate lõpus hakkasid võrulased looma oma keelemurdele kirjalikku kuju ning Võru murde alusel arendama võru keelt. Nende eeskuju leidis järgimist ka teistel murdealadel. Kui trükist ilmusid ajalehed, almanahhid, aabitsad, luulekogud jms, hakati Võru, Mulgi ja Setu murde kõrval ja asemel rääkima võro, mulgi ja seto keelest. See on igati loomulik nähtus. Ka (suulised) murdekeeled on päris kindlasti keeled, isegi kui kohamurretena on neil piirkondlik levik ja kasutus, ühel rohkem, teisel vähem. Ka võrokesed ise räägivad, et Hargla võru keel erineb Rõuge võru keelest ja need omakorda Räpina keelest jne. Et keeleks peetakse enamasti üldkasutatavat kirjakeelt, siis on igati mõisteta, et kirjatraditsiooni loomisega soovitakse tugevdada nii oma keele püsijäämist kui ka tõsta selle staatust ühiskonnas. Elususe tagab ju pidev areng.

Murdeuurijad tervitavad heal meelel arengut, kus suulise murdekeele kõrvale luuakse ka kirjalik keelekuju, mida kasutada koolis-tööpostil-Facebookis. Kui soovitakse oma murdekeelt arendada kirjalikuks ja piirkondlikuks, nagu juba on teinud näiteks võrulased-võrokesed, siis lastagu käia, isegi riik toetab. Piirkondlikest programmidest on juba aastaid jagatud raha hariduse ja kultuuritegevuse heaks. Ent unarule ei tohiks jätta omaenda panust, seda kõige tõhusamat ja odavamat abinõu – oma keelt tuleb kasutada igal mõeldaval juhul: mulgi keelt igas Mulgimaa kodus, seto keelt igas Setomaa kodus,

kihnu keelt igas Kihnu kodus jne. Seejärel tulevad omakeelsed koolitunnid ja kirjavara, mida korraldavad omavalitsused ja millesse panustavad kogukonnad üheskoos, et nii vaimus kui teos *oma keele arendamise kurv lõpmatusse tõmmata*. Tuleb kõvasti pöialt hoida, et Tartu murde ja selle alusel loodud omaaegse tartu kirjakeele tähtsust arvestades võtaksid Lõuna-Eesti aktiivsete keeleteoliste seas oma koha uuesti sisse ka tartlased.

Oleme niisiis jõudnud olukorda, kus järjest enam rõhutatakse oma keele kasutamist, olgu tegu kas kihnukeelsete uudiste, mulgikeelse ajalehe või seto keeles rääkimisega. Ja nii võib jääda mulje, et kui suulistest murretest võivad saada suulise ja kirjaliku kasutusega keeled, siis oleks *murde*-sõna muutunud justkui tarbetuks arhaismiks, mida kasutavad veel vaid kabinetiteadlased. Päris nii see siiski pole. Väärib eraldi rõhutamist, et murdeuurijad pole siin ei kõrvaltvaatajad ega vastalised, vaid ikka head koostööpartnerid. Tartu ülikooli ja Eesti Keele Instituudi keeleteadlaste toel ja kaasabil ilmub juba 2011. aastast piirkondlike sõnaraamatute sari: vanapärase Võru (2011), Mulgi (2013), Hiiu (2015), idamurde (2016), Kihnu (2016), Seto (2016), Kuusalu rannakeele (2019) ning Seto eripäraste sõnade sõnaraamat (2020). Teoksil ja tulekul on veel mitmeid teisi. Nii kasvab rammus keelehuumus, mille pinnalt oma keeles ka kirjalikult väljenduda ning omakeelseid väljaandeid võrsuda lasta. Kui setod, mulgid või kihnlased nimetavad oma (murde)keelt keeleks, siis on neil selleks loomulikult vaba voli. Ei ole mingitki põhjust ega võimalust, et keeleteadlased neid kuidagi takistada tahaksid või saaksid.

Vahemärkusena mainitagu asjaolu, et kui tegu on pikaajaliste ja mahukate töödega, nagu näiteks 12-köiteline „Eesti murrete sõnaraamat“, mille koostamiskäik ulatub eelmisse sajandisse ja mis hakkas ilmuma 1994. aastal, siis poleks mõistlik seal poole töö pealt koostamispõhimõtteid muuta. Eesti murdeid on liigendatud korduvalt (aastatel 1917, 1932, 1956, 1999) ja iga uus liigendus on senist süsteemi vähem või rohkem muutnud. Et „Eesti murrete sõnaraamat“ ja selle aluseks olev EKI murdekartoteek (2,7 mln sõnasedelit) on üles ehitatud 1956. aasta murdeliigenduse järgi, siis moodustab kirderannikumurre seal endiselt kolmanda peamurde ja setude murdekeel kuulub ühe murrakuna Võru murde koosseisu. Teaduslik „raamatupidamine“ ei mõjuta siiski ei meie murdemaastikku ennast ega kohalikku keelekasutust.

Keelt võib nimetada murrakuks, murdeks, omaette keelekujuks või keeleks. Heal lapsel mitu nime. Võro keeles kirjutamine ja avaldamine ei tähenda siiski seda, et Võru murdel ja selle murrakutel oleks nüüdsest kriips peal.

Murded on ja jäävad. See, mida vältida tuleks, on keele ja murdekeele tarbetu vastandamine. Sobivaks kompromissiks võiks olla arusaam, et *keel*-sõna tähendus on laienenud ja hõlmab nüüdseks nii tähenduse 'üldrahvalik keelekuju, kirja- ja riigikeel (kõnes ja kirjas)' kui ka mõnevõrra kitsama tähenduse 'piirkondlik murdekeel (kõnes ja kirjas)'. On kaks lähenemist, kus üks ei välista teist. Keeleteadlased on kahe käega selle poolt, et näiteks setod oma keelt üha kirjalikumaks arendavad ja seda keeleks nimetavad. Jõudu neile ja edu! Aga see ei tähenda kindlasti seda, et setod oma kodumurrakust loobuksid või et murdeuurijad setode murdekeele oma väljaannetest välja jätaksid.

ERILINE MURDERAAMAT

Ilmunud: *Rets*: Eriline murderaamat. Inge Käsi. Vanapärase Võru murde sõnaraamat. Rõuge, Vastseliina, Setu. Toim Helmi Neetar. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus 2011. 910 lk. – Keel ja Kirjandus 12, 2012, 931–935.

Annotatsioon tagakaanel teatab: „See sõnaraamat fikseerib Võru murdekeele kasutuse Võrumaa idaosas 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi algul. Sõnaraamat on Võru murdekeel esitatud lihtsustatud transkriptsioonis. Murdekeelsele märksõnale järgnevad muutevormid, tähenduslik iseloomustus ning näite-laused.“ Niisugune minimalism äratav huvi, mis on öeldu taga ja mida võib raamat endas tegelikult kätkeada. Ligemal tutvumisel saab selgeks, et tegu on silmapaistva sõnaraamatuga nii keeleainese kogumislool, hulga, autentsuse kui ka sisurikkuse poolest.

Teose (edaspidi VVMS) saamisloogu on tavalult pikk. Sõnaraamatu koostamise alguse võib viia koguni 75 aasta taha, kui Hella Keem 1936. aastal Ida-Võrumaal – just Rõuges, Vastseliinas ja Setus – tudengina murdekogumist alustas. Hiljem jätkas ta tööd Emakeele Seltsi stipendiaadina ning aastail 1957–1993 Keele ja Kirjanduse Instituudi laborandina-murdeuurijana. Tänapäeva digiajastu inimene sellele ilmselt ei mõtle, kuidas on need tuhanded murdesõnad kokku saadud. Ega olnud külarahval ju sõnasülemeid maantee veerde pangea valmis pandud, et muudkui tule ja võta. Kogumise intensiivsusest, nagu ka kohati äärmuslikest meetoditest, annab aimu Hella Keema (1962: 37–38) meenutus Põlva kihelkonnas Ann Rammo juures töötamisest (1937): „Uneaeg oli lühike, eideke armastas voodis rääkida. Saime magama kesköö paiku, hommikul kella nelja ajal oli Annel uni läinud, hüüdis: *Ärr üless, kikas kirge jo?*! [---] Parim jutuhoog oli eidel voodis, seal sai kuulda rohkesti haruldasi sõnu ja huvitavaid väljendeid. Pliiatsi ja klade võtsin voodisse kaasa, panin padja alla. Vajaduse korral tegin märkmeid pimedast peast kobamisi.“

Hella Keem (1915–1997) kui meie tulemuslikem suurkoguja (enam kui 220 000 sedelit sõnavara, 4000 lk tekste ja 690 tundi helisalvestusi) pole tegelnud ainuüksi Võru murdega, aastail 1957–1965 keskendus ta Tartu murdealale

ning pani kokku akadeemilise tekstiköite: „Mitmedkümned kaustikud täitusid tartu murde foneetilist, morfoloogilist ja süntaktilist omapära selgitavate märkmete ja näitematerjaliga, paberile õnnestus kanda tuhandeid lehekülgi murdekeelseid pajatusi, ohtrasti vanasõnu, kõnekäände, mõistatusi. [...] Teadagi saab kogutud materjalihulgast käesolevas tekstiväljaandes avaldada vaid murdosakese.“ (Keem 1970: 5) Võru sõnavara talletamist jätkas ta intensiivselt taas 1970.–1980. aastail, alates 1981. aastast koos õetütre Inge Aaloega (hilisem Käsi), kellest kujunes ta lähim kaaskoguja, kaastöötaja ning kaasamõtleva. Tegus tandem võttis 1980. aastail Võru murde sõnaraamatu koostamise üheks oma peasihiks. Pärast „Väikese murdesõnastiku“ 1. köite ilmutumist (1982), niisiis 30 aastat tagasi, oli Inge Käsi hakanud sedelitele välja kirjutama Võru ja Setu kohalühenditega märksõnu, „sellest sai tulevase sõnaraamatu selgroog, järgnes sõnavara sedeldamine kladedest. Arvuti kasutusvõimalust tollal polnud“ (VVMS: 5). 1990. aastail tuli aga päevakorda võtta teisigi töid. Hella Keem koostas lühimonograafia „Võru keel“ (1997) ja 1996. aastal alustati akadeemilise tekstiköite „Võru murde tekstid“ koostamist. Tekstiköite pidi Inge Käsi pärast Hella Keema surma (1997) üksi lõpule viima ja kui see ilmunud, järgnes sõnaraamatu materjali arvutisse sisestamine, algas sõnaraamatu tegelik koostamine.

Vahemärkusena mainitagu, et teosest ilmneb ka seni teadmata olnud materjali, sest kõike kogutut ei jõudnud Hella Keem eluajal puhtaks kirjutada ega murdearhiivile loovutada. See tähendab, et tuleb täiendada ka seniseid arvandmeid tema kogumistulemuste kohta. Inge Käsi ütleb teose eessõnas, et „H. Keema kogutud keeleaines Setumaalt on sedeldamata ning puudub murdearhiivist“, lisades samas, et need materjalid on tema valduses ja et teose koostamise käigus on ta töötanud läbi nii käsikirjalisi allikmaterjale kui ka teinud märkmeid heliülesvõtetelt. Seega, kui kogumistöös on olnud otsustavam Hella Keema panus, siis määratu keeleainese kõigilt neilt helilintidelt-kladelehekülgedelt on sõnaraamatuks seadnud, sõnastanud ja vormistanud Inge Käsi.

Kui teos 2011. aasta septembris ilmus, oli kogumistöödeks kulunud ligi pool sajandit, ettevalmistustele oma kolmkümmend aastat ning koostamise-toimetamisele ligi kümmekond aastat pingsat tööd. Tänapäeva tähtsate ning tempode juures tundub see erakordse luksusena. Tavakasutajale hoomamatuks jääv pikk tööprotsess moodustab otsekui jäämäe veealuse osa, püsivuse ja meisterlikkusega loodud alusmüüri, millele tugineb tulemuse

usaldusväärsus. Sõnaraamatu ilmumine tähendas kahtlemata suursündmust – üllatas sedavõrd vanapärase autentse murdematerjali leidumine nii rikkalikus mahus. Enamik keelejuhte on sündinud koguni enne esimest ilma-sõda, 1875–1914. Seetõttu tundub, et niisugust üllatust korrata poleks ilmselt võimalik, see eeldaks ju keelevarusid, mis seni varjul püsinud. Või siiski: kas Keema-Käsi kogutud keelematerjalidest ei annaks koostada ka näiteks vana Võrumaa lääneosa sõnaraamatut?

910-leheküljelises teoses eelneb ligi 10 000 märksõnaga sõnastikule (892 lk) sissejuhatav osa (14 lk), milles tutvustatakse sõnavalikut, sõnaartikli ülesehitust ja transkriptsiooni. Üldmulje järgi võib öelda, et vanapärase Võru murde sõnaraamatu ülesehitusel on eeskujuks olnud eesti murrete sõnaraamat (EMS). Märksõnale järgnevad muutevormid, tähenduse seletus kirja-keeles ja murdeainest pärit näitelaused (kursiivis), pikemaid murdenäiteid on toodud etnograafilise või olustikulise ainese puhul.

Sõnastike sisu kõrvutamisel torkab eelkõige silma n-ö kaalukategooriate vahe: EMS-i vihiku viiele leheküljele (nt 204–208) vastab VVMS-is kaks (lk 10–11). Kui näiteks ühisele *'limpama*-märksõnale järgneb VVMS-is *lina*, siis EMS-is jääb nende vahele 3 lk ja 24 muud märksõna. *lina*-liitsõnu on VVMS-is 14, mis hõlmavad 1,5 lk, EMS-is aga võtavad 114 vastavat märksõna enda alla 10,5 lk. See on ka ootuspärane ja loomulik, esindab ju EMS kõiki murdealasid ja selle märksõnad on kirjakeel(epära)sed: näiteks *likõ*-sõna tuleb EMS-ist otsida *lige* alt, *lillikene* on antud *lillekese* juures, *lindlõma* ja *lindõllõma* on *lendlema*, *livvakõnõ* aga *liuakese* juures. Võru sõnaraamatu vooruseks on seevastu oma sõnavara seadmine märksõnadena esikohale, on neil siis põhja-eesti vasteid või mitte, nt (lk 365) *linnasõleib* 'linnaseleib', *linnuh(n)* 'lennul', *linnuhk* 'taim: lillakas', *linnuk'* 'lennuk', *linonõ* 'linane', *linotama* 'viina vastu kraami koguma', *liñtk* 'lillakas', *liotama* 'leotama', *lipagukõnõ* 'paberilipakas', *lipiaid* 'lippaed'. Nähtavamaks saavad Võru murdele iseloomulikud häälikukujud (nt *jakkama* 'jätkama', *kahr* 'karu', *kõüds* 'köis', *küdsämä* 'küpse(ta)ma', *la's* 'laps', *'lүүmä* 'lööma', *mij'ss* 'mees', *saja'* 'pulmad'), tüüpilised momentaanverbid (nt *kilahhama* 'korraaks kilkama', *kolahhutma* 'paugatama', *naarahhama* ja *naarahhutma* 'naeratama'), frekventatiivid (nt *'haikõllõma* 'edvistama', *hiñgitsellemä* 'hingitsema', *kapõrdõllõma* 'pidevalt komberdama', *ke'rgütellemä* 'pidevalt kergitama'), *uma*-refleksiivid (nt *kalõhhumma* 'kaledaks muutuma', *'ko'jumma* 'kokku kogunema'). Esile tuleb ka huvitavaid adverbe (nt *ajoldõ* 'ajuti', *'iltsõppa* 'hiljemini', *lokossih* 'losakil', *loogah* 'lookas') jm lõuna-eestilikku

sõnavara (nt *halu* 'valu', *heigo* 'kerglane', '*heitümmä* 'ehmatama', '*hernetõbi* 'rõuged', *heränemmä* 'ärkama', *katai* 'kadakas').

Olgugi see sõnavara ka EMS-is valdavalt esindatud, leidub Võru sõnaraamatus üht-teist sedagi, mis EMS-i materjalist erineb. Seni viimase, 23. vihiku (*looma-lõpetama*) järgi võib öelda, et EMS-ist puuduvad *loomaleht* 'iduleht' (Rõu), *loomka* 'munaveeretamismängu rada' (Se), *lopõ-lapõ* 'ladna olemisega' (Se), *lūkutamma* 'lonkima' (Vas) ja *luñt* 'läliläki' (Rõu). VVMS-is on märksõna *lopikõnõ* 'majalogu' (Rõu), EMS-is on aga *lopikanõ* 'hurtsik' (Se), ühes on Setu *lototama* 'lobisema', teises *lotutama*-märksõna all ka Kodavere *lototama*, ühes tähendab '*lõiguss* vigurit, krutskit (Se), teises naljajuttu (Vas, Se). Võrreldes EMS-iga on märksõnavalik Võru sõnaraamatus kohati tükis teine. Sisse on võetud rohkesti deminutiive, nt *aamõdikõnõ* (< *aamõt* 'amet'), '*aknakõnõ* (< *akaa* 'aken'), *kañmidsõkõnõ* (< *kañmits*), *kulurahakõnõ* (< *kuluraha*), *kõhnaakõnõ* (< *kõhn* 'väeti'), *linarabahhajakõnõ* (< *linarabahhaja* 'linaropsija'), '*luidsakõnõ* (< *luits* 'lusikas'), *lukukõnõ* (< *lukk*), *lum̃bikõnõ* (< *lum̃p* 'lomp'), *luvvakõnõ* (< *luud*), *lõivõkõnõ* (< *lõiv* 'lõoke'). Teadlikult on sisse võetud arhaisme, nt '*metrama*, *siilo-viilo* rahvaluuletekstidest, ja isegi uuemaaegset sõnavara, nagu '*autojuht*, *hiirelõks*, *kiräkijl*, *kohopiim*, *laulukuyr*, *liñdi* 'traktor või linnuk'. Leida selliseid näiteid vanapärast sõnavara rõhutavast teosest on omajagu üllatav ja huviline otsiks neid vist küll pigem Jüvä Sullõvi „Võro-eesti synaraamatust“ (2002). Sõnastikku on võetud veel hulk vene (laen)sõnu, nt *kaset* 'ajaleht', *kraanaat* 'granaat', *kraassin* 'petrooleum', *krevna* 'kamm', *kriiva* 'köver', *kulak* 'rusikas', *maasõnits* 'vastlanädal' või *mahatama* 'vehkima', mida näiteks EMS-i koostamispõhimõtted ei ole poolandanud.

Sõnaraamatu vormistus on igati eeskujulik ja selles on suured teened kindlasti ka toimetaja Helmi Neetaril. Autentse murdeainese edasiandmine ei ole lihtne ülesanne, kui tuleb täpselt järgida transkriptsiooni, olgu hõnguse, kokkuhäälduste, vokaalikõrgenduste või palatalisatsiooni märkimisel. Konsonantühendis on arvestatud eri kaashäälikute peenendumise võimalust, tavaliselt on peenendusmärk ühendi esiosisel (nt *hark*, *hiñdsitämä*, *hurgats*), ent see võib olla ka tagapool (nt *jihṽtine*, *juht*, *jõhṽ*). Sulev Iva tähelepanekut (2003: 314), et peenenduse märkimine eristaks tähendust, nt *vašk* 'vasikas' ja *vask* 'vask', pole VVMS-is siiski arvestatud. Kaduvvähe on trüki- või näpuvigu, mõni üksik märgatud juhujuhutum (nt '*kahṽli* pro '*kahvli* (lk 14); märksõna *lõdisõma* järel märksõna *lõbu*) pole ju kõneväärt. Omapärane aps, mida siiski mainida, leidub kaardil (lk 18), kus Pihkva järvest on saanud Lämmijärv.

Aeg-ajalt võib kohata arvamust, nagu oleks tänapäeval mõiste *Võru murre* kasutusel veel üksnes rutiinist: „Raamatut avamatagi on selge, et selle on välja andnud Tallinnas asuv instituut, sest Võru Instituut käsitleb Võru murret eraldi keelena“ (Kalkun 2012: 66). Sama on väidetud ka akadeemilise murde-tekstiköite kohta: „ilmselt paratamatusest sobitada raamat akadeemilise sarja varasemate köidete konservatiivseisse raamesse“ seisvat kaanel Võru murde tekstid, mitte võru keele tekstid (Iva 2003: 313). Ent asi pole ju ainult nimetamises või nimesiltides ja ega ümbernimetamine tee veel murdeid olematuks. Nagu hästi teada, on meie peamurrete põhja-lõunasuunalised vahed pärit juba muistsetest hõimumurretest. Põhjaeesti ehk tallinna keel tugines Harju-Järva-Viru murdekeelte ja lõunaeesti ehk tartu keel Sakala-Tartu-Ugandi murdekeelte ühisosale, kumbki sai XVI sajandil ka oma kirjakeele. (*Mulgi*, *Võro* ja *Seto* on teatavasti õige hilised nimetused.) Üleminek ühele kirjakeelele XIX sajandil mõistis juba kõik piirkondlikud keeled murreteks. Eesti kirja-keele hilisema arendamise käigus on sellesse võetud ohtralt keeleainest nii põhja- kui ka lõunaeesti murretest. Seetõttu ei saa enam rääkida eesti kirja-keelest kui põhjaeesti kirjakeelest ega vastandada seda (näiteks) võru keelele. Tegu on eesti kirjakeelega, mis vastandub kõikidele eesti murretele. Ses mõttes on Võru murre nagu iga teinegi murre eesti muredemaastiku osa.

Olgu küll murdekeelgi keel, võib Võru murde kõrval rääkida kindlasti ka võru (võro) keelest, millele 1995. aastaks loodi kirjaviis ja mida on teadlikult, hoolega ning sihikindlalt arendatud murdeüleseks kirjakeeleks (koostatud on grammatika, sõnaraamat, ilmub kooli-, tarbe- ja ilukirjandust jpm). See on loonud olukorra, kus võro vastne kirjakeel on end kehtestamas Võrumaa murrakute kirevuses, ületades murdeerinevusi ja -variante.

Lõpetuseks, sõnastiku juurde tagasi tulles, sobiks meenutada Hella Keema seisukohta „Parem põhjalik töö ühes kohas, kui juhuslikkude pudemete haaramine kümnes“, sest seda on järginud ka Inge Käsi oma Võru murde sõnaraamatus. See töö on hästi tehtud.

RAHVAKEELE SÕNASTIKUD LUGEMISLAUAL

Ilmunud: *Rets*: Rahvakeele sõnastikud lugemislaua. Laande, Alli, Triin Todesk.

Mulgi sõnastik. Toim Karl Pajusalu, Urmas Sutrop, Ellen Niit. Mulgi Kultuuri Instituut,

Eesti Keele Instituut, Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituut. Abja-Paluoja-

Tallinn-Tartu: Eesti Keele Sihtasutus 2013; Paul Kokla. Hiiu sõnaraamat.

Toim Meeli Sedrik. Eesti Keele Instituut, MTÜ Hiiu Öko. Kärkla: Eesti Keele

Sihtasutus 2015. – Keel ja Kirjandus 6, 2015, 435–443.

Viimastel aegadel trükist ilmunud sõnastikud, mis keskenduvad ühe murdeala sõnavarale, on ärritanud avalikkuse tähelepanu ja pälvinud lugejatekasutajate sooja vastuvõtu. Tegu pole siiski üleöö sündinud nähtusega. Hoog on küll sisse saadud praegu, kuid hoogu võetud on juba kauem ja kaugemalt. Otsa tegi lahti „Mulgi sõnastik“, millele järgnes „Hiiu sõnaraamat“. Rahvasõnaraamatute mõtte algatajaks oli Karl Pajusalu, kelle õhutusel on murdeenfusiastid asunud sõnastikke koostama ka Kihnus ja Setus.

Kui Mulkide Seltsi eestvõttel koostatud lugemik „Mulgi keelen ja meelen“ oli 2004. aastal trükist ilmunud, kasvas mulkidel isu asuda teise samana koostama Mulgi murdekeele sõnastikku. Neid kannustas soov oma keelerikkusi kirjasõnas kõigile kättesaadavaks teha, koondades iseloomuliku sõnavara Mulgi murde viiest murrakust (Tarvastu, Paistu, Halliste, Karksi, Helme) ühtede kaante vahele. 2008. aasta algul asus kümme murdetundjast keelehuvilist n-ö talgute korras tööle ja poole aastaga oli jõutud juba *k*-tähe sisse (Laande 2008: 4). Töörühm tegutses Mulgi Kultuuri Instituudi egiidi all ja töörühma juhendas Karl Pajusalu. Sõnastiku tegemist toetas kultuuriministeerium programmi „Lõunaeeesti keel ja kultuur“ kaudu (2008–2009), projekti juhtis Alli Laande, kes oli toleaks ajaks juba õpetanud kodumurret Lilli koolis ning vedanud programmi „Latseke, kõnele mulgi kiilt“.

Käskikiri plaaniti kolme aastaga trükivalmis saada, kuid aega läks rohkem. 2010. aastaks jõuti koostööni Eesti Keele Instituudiga, sealsesse leksikograafi töökeskkonda EELex loodi Mulgi sõnastiku alusskeem ja sõnastiku koostamine jätkus EELexis. Tööd rahastas Mulgimaa kultuuriprogramm (2010–2013) ning rahvasõnaraamatute esimene pääsuke väljus trükikojast 2013. aastal.

Sõnastik mahutab enam kui 4000 eelkõige Mulgi murdealal tuntud sõna (k.a liitsõnu) ja on üles ehitatud võimalikult lihtsal ning kasutajale arusaadaval kujul. Märksõna järel esitatakse põhivormid noolsulgudes, seejärel tähendus(ed) ning siis näited kaldkirjas. Sõnatähendusi avavad enamasti näitelauseid, ent esineb ka sõnaühendeid ja -vorme. Kõigile näidetele järgneb kirjakeelne tõlge. Märke on vaid kaks. Sõnaartikli peas tähistab punkt sõna või pearõhulise silbi ees III vältet ja akuut peenendatud konsonanti (nt *.kõlbume* 'kõlbama', *.kañdla* 'kaenal', *rañp* 'kramp', *rot.senti* 'protsenti'), näitelauseis on märgitud üksnes palatalisatsiooni. Liitsõna osi ei eristata, sidekriips esineb vaid mõnes paarissõnas (nt *aig-ilm* 'ilmaelu', *sugu-summ* 'suguvõsa').

Üldmulje järgi paistab Mulgi sõnastik nagu murdesõnastik ikka. Et sõnad on kirja pandud häälduspäraselt, puuduvad siin nii *h*-algulised kui ka *b*-, *d*- ja *g*-algulised sõnad (nt *elü* 'heli, hää', *eñg* 'hing', *oben* 'hobune', *puś* 'autobuss', *küm.naasijum* 'gümnaasium'). Lähedased häälikuvariandid on paigutatud sama märksõna alla (*ajoti* ~ *ajuti*, *auts* ~ *autś* 'hautis'). Enamikel juhtudel pole levikuandmeid lisatud, mis eeldab tuntuks-kasutust kogu murdealal. Kihelkonnalühendiga varustatud sõnad (nt *apants* 'mülgas' Hls, *kõvale* 'pingule' Trv, *.känkäme* 'kõngema' Hls Krk, *kägrun* 'kortsus' Krk, *kähr* 'mäger' Hel, *loimakuli* 'küljeli' Hel) viitavad piiratumale levikule. Võib loota, et sõnastiku kaudu saavad sellisedki sõnad laiemalt tuntuks. Viidetega levikuerinevustele või sünonüümidele tähelepanu ei juhita (nt Hls Pst Krk *kuñt* 'kult' ja Hel *pahru* 'kult'; *.maanti* ja *suurentii* 'maantee'; *arakmari* ja *jaanimari* 'punane sõstar'), kuid samatähenduslikke sõnavariante viidatakse vastakuti vt- või vt ka-lühendiga (*kuninges* vt *kunig* ~ *kuniges*; *.kunnigil* vt ka *kunnegi* ~ *kunnigi*). Viitesõnus ei ole hääldusmärke kasutatud.

Sõnastikus leidub ohtralt mulkidele omast sõnavara, mis pakub huvi teistelegi (olgu või selleks, et mulkidest aru saada!), näiteks *jaanimari* 'punane sõstar', *.jundam* 'külapidu' Hel, *kiriküüt* 'ööbik', *kukeaig* 'aoaeg', *.kurtme* 'püsima, vastu pidama', *latiklil* 'varsakabi', *lehmämokk* 'huulhein', *lod'u* 'aru, taip', *.matjus* 'matus', *murumuñt* 'murumuna', *mõtsik* 'kaanega nõu', *neelipeni* 'õgard', *peñl* 'koduvaime', *pistus* 'soust' Trv, *salaksi* 'salaja', *.vañneme* 'hapnema', *.õmblik* 'õmbleja' jpt. Haruldasemate sõnade esitamisega on soovitud ühtlasi tekitada lugejates huvi või äratundmisrõõmu. Sõnastikku on jõudnud ka osa Alli Laande 2008. aastal mainitud talletamist vajavaid sõnu, näiteks *ikkur* 'viripill', *kaabeñt* 'hulgas, lurjus', *kakeñt* 'kaltsakas', *kalbeñt* 'kaltsakas', *kiidseñt* 'kõhn olend', *.koigur* 'vigane, viletsa tervisega inimene', *koonuśk* 'kuivetu, kõhn

inimene', *.tõhkam* 'laisk', *veenušk* 'vedeleja, laiskleja'. Sõnastiku uude, laiendatud varianti pääsemist alles ootavad veel sellised Karksi sõnad nagu *lämbert*, *närment* ja *pundam* 'katkistes riietes inimene' või *tii luuja* 'tee puhastaja lumest' (st lumesahk).

Sõnavaras avaldub Mulgi murdekeelele iseloomulikke jooni, mida tasuks silmas pidada, kui sõnu otsitud kohast kohe ei leiagi. Näiteks esineb sõnade algul konsonantühendi asemel üldjuhul üks konsonant (nt *lii* 'klii', *lank* 'plank', *raad* 'kraad; praad', *rees* 'prees', *.reiel* 'treial'). Konsonantühendiga algavaid sõnu on sisse võetud kolm (*pluuse*, *preili*, *provva*) ja neile järgnevad viited murdeomastele sõnakujudele (vt *luuse*, vt *reili*, vt *rovva*). Kirjakeeles *v*-algulised sõnad võivad Mulgi murdes alata vokaaliga (nt *okk* 'vokk', *orst* 'vorst', *.uudi* 'voodi', *uur* 'voor'). Silmatorkavalt palju esineb vokaalide kadu ning *a*, *ä* redutseerumist *e*-ks (nt *alaneme* 'alanema', *.astme* 'astuma', *.eitumin* 'heitumine', *eläten* 'elatanud', *essüts* 'eksitus', *illuksi* 'hiljukesi', *katese* 'kaheksa', *.katsmes* 'kaheksas'). Mulgi murret peetaksegi meie murretest kõige kulunumaks. Pikad keskkõrged vokaalid *ee*, *oo*, *öö* kõrgenevad siin nagu lõunaäästis üldiselt (nt *iist* 'eest', *.kiime* 'keema', *kuuk* 'kook', *kuurm* 'koorem', *.müüda* 'mööda', *nüür* 'nöör').

Oma suupärase murdevaste on mulgid mugandanud ka sellistele laensõnadele nagu näiteks *latiín* 'plaatina', *luus* 'kolhoos', *nikruut* 'nekrut', *.raktur* 'traktor', *resideñt* 'president', *ribunaal* 'tribunal', *rigatir* 'brigadir', *.ristal* 'kristall', *rokudiíl* ~ *roogudiíl* 'krokodill', *rokulüür* 'prokurör', *rotseñt* 'protsent', *rutuguíl* 'protokoll', *tellevorñ* 'telefon' või *tuudeñt* 'üliõpilane', mis pärinevad ilmselt kõnekeelest, mitte varasematest kirjapanekutest. Kõiki selliseid keelendeid pole esitatud märksõnadena, osa on poetatud näitematerjali hulka (nt *luurúpja* 'kloorlupja', lk 28 või *timmandi väitsege* 'teemantnoaga', lk 123). Arvatavasti on just sellise sõnavara seas ka sõnaraamatu tööühma liikmete endi pakutud ainek.

Kas midagi võiks sõnastikus olla teisiti? Mis üldisse ülesehitusse puutub, siis ilmselt mitte, esile võiks aga tuua mõningaid üksikasju puudutavaid tähelepanekuid.

- Loetavuse huvides oleks hea järgmises väljaandes eristada liitsõna osi püstkriipsuga. Alati pole (kirjakeelsel) lugejal lihtne sõnavahet kohe leida ja peab teraselt silmitsema, püstkriips annaks aga kohe selge pildi, nt *emäku|laits* (pro *emä+kulaits*), *ilm|aşante* (pro *ilma+şante*), *jalg|inime* (pro *jalgi+nime*), *kana|arik* (pro *kanaarik*), *kand|raak*

(pro *kandraak*). Praeguses trükiversioonis võib kolmanda välte punkt vahel sattuda ka sõnapiirile (nt *.immes.pantave*, *kates.tõisku*, *kolme.kümmes*) ja see kergendab nii lugemist kui ka arusaamist.

- Kohati tasuks sõnaseletusi täpsustada. Näiteks on *perv*-sõnal (lk 200) märgitud tähenduseks 'äär', seega sama, mis *viir*-sõnal ('äär, veer', lk 276), kuid puudub 'kallas', mida eeldaks näiteks jõeperve puhul. *ahukivi*-sõnal (lk 13) on tähendusteks 'ahjukivi, kerisekivi', ent kui näitelauses tuuakse mere äärest munakaid kerisekivideks, siis tõlgitud on nad ahjukivideks. Murdekeel ei tarvitse vahet teha seal, kus kirja-keel teeb. Märksõna *apu* 'hapu' järel (lk 19) on öeldud, et *tõstak tetti ilma sepäte*, *apuge* ja tõlkes 'tainas tehti ilma pärmita, hapuga'. Tegijatel on kõik selge, kuid kirjakeelne kasutaja võib üksnes kahtlustada, kas *apu*-sõna tähenduseks võiks olla ka 'juuretis'. Sõnastikus leiduv *juurets*-sõna (lk 48) sellist juhtumit ei kommenteeri, juurelise tähenduses esinevad veel *apants* (lk 19) ja *tõstatus* Trv (lk 261).
- Vahel on märksõna seletatud sellesama, lihtsalt kirjakeelsemaks mugandatud murdesõnaga, nt *.lauka.päälne* 'laukapealne' (lk 131), kus tähendust ei ava ka näitelause ega selle tõlge. Kui „laukapealseid pead vaatama“, siis ei teagi, kas on seal vaadata midagi looduslikku või hoopis inimkäega lisatud. Märksõna *.laulme* järel (lk 131) on ühend *lina kakmise* tõlkes 'lina katkumise', kuid kirjakeeles on tegu linakitkumisega. Märksõna *edvisteme* järel (lk 25) on *petsik edvistes* tähenduseks 'pentsik edvistab', kuigi see edvistav pentsik on siinkohal pigem tüdrukueputis või eputrilla. Omaette märksõnana pole *petsik* sõnastikku mahtunud.
- Näitelausete kirjakeelsed tõlked on enamasti sõnasõnalised, aitamaks avada sõnatähendust. Vahel tekib kiusatus tõlget kohendada ja panna kirjakeelse otsetõlke asemele kirjakeelne väljend. Nähes mulkide kõnekäänu *ega ammat süvvä ei küsü* (lk 18) ümberpanekut 'ega amet süüa ei küsi', meenubki põhjaestlastele omane *ega amet leiba küsi*. Siinkohal tekib ühtlasi küsimus, kui kaugele võib selliste tõlgetega minna. Näitelause *aheltega kinni köidet* (lk 12) tõlke 'ahelatega kinni köidetud' asendamine väljendiga 'kettidega kinni seotud' tähendaks ilmselt juba üle piiri minekut.
- Kohati näikse näitelaused olevat üsnagi algmaterjalis kinni. Märksõna *aik* 'haigutus' (lk 14) näitelauses esineb kokkuhäälduslik *üttõistel*

'üksteistel', märksõna *aletig* 'alati' (lk 17) järel *üittõstest* 'üksteise juurest', mis pärinevad litereeritud murdetekstidest. Omaaegset suulist kõnet foneetilises transkriptsioonis võinuks rahulikult kirjalikumaks kohendada ja kirjutada *üitstõistel* 'üksteisele', nagu on ka märksõnad sõnastikus *üitstõise* ja *üitstõist* (lk 293).

- Torkab silma, et kõikidel sõnadel pole näitelauseid (ega ole sellele viidet eessõnas), näiteks *külmkammer* 'sahver', *külüje* 'külvaja', *.kündje* 'kündja'. Kas poleks siinkohal võinud tööühma liikmed ise sobivaid näitelauseid moodustada?
- Kasutajale võib silma jääda ka üksikuid apsusid ja trükivigu (neist lihtsalt ei pääse, see on sõnaraamatute saatus!). Märksõna *purre* 1. tähenduseks on antud 'redel' (lk 210), kuid peaks olema 'rõuguredel', kus kuivatatakse heinu. Ronimisvahend *redel* leidub lk 223 ja Hls Hel *kartsas(s)* pole sõnastikku mahtunud. Märksõna *üsigi* (lk 294) näitelauses on *suurmit*-sõna tõlgitud 'tange', kuid peaks olema 'tangu-sid' (mitte näpitsaid). Märksõnas *täht* (lk 262) on peenendusmärk kogemata sattunud *t*-tähele (mis oleks loomulik tagapoolse palatalisatsiooniga Võru murdes).
- Silma torkab ja imestust äratav *liit*-sõna 'pliit' (lk 138), mis käändub ootamatult *liit* : *leedi* otsekui *peet*-sõna eeskujul (vrd *piit* : *peedi* 'peet' : *peedi* lk 203). Lähemal vaatlusel selgub, et sõnastikku on võetud Halliste keelekasutus, kuid võtmata jäetud laiemalt levinud *liit* : *liidi* (Trv Hls Pst Krk). Ehk tasuks seda arvestada järgmises väljaandes.
- Küsitav tundub kunagisest *ks*-ühendist kujunenud *ss*-i asendamine ühe *s*-iga, olgu sõnalõpus: *kotus* pro *kotuss* 'koht, kodu' (lk 92), *peris* pro *periss* 'päris' (lk 200), olgu *kse*-olevikus: *süvväs* pro *süvväss* 'süüakse', *tetäs* pro *tetäss* 'tehakse' (lk 115), olgu tingivas kõneviisis: *ma kirjutes* pro *kirjutess* 'kirjutaks' (lk 191), *pias* pro *piass* 'peaks' (lk 201), olgu saavas käändes: *ahtes* pro *ahtess* 'ahtaks' (lk 13), *abis* pro *abiss* 'abiks' (lk 12), *armas* pro *armass* 'armsaks' (lk 13). Murdeomased vormid on teatavasti *ss*-lõpuga ja nagu kirjasõna ütleb: „Saava käände lõpuks on Karksi murrakus kõigis sõnatüüpides poolpikk -ss (< *ksi): *vanass* 'vanaks', *ilusess* 'ilusaks' [jne]. Sama esinemus on ka Paistus, Tarvastus ja Helmes, [aga] Halliste murrakus on tunnuseks lühike -s“. (Tanning 2004: 88) Küllap on mulgid siinkohal võrukeste kirjaviisist ärgitust saanud ja seda järginud. Et ühe *s*-iga vorme on

juba mõnda aega kasutatud (ajalehes Üitsainus Mulgimaa ja muudes väljaannetes), siis on koostajad eelistanud neid ka laiemale publikule mõeldud sõnaraamatus. Sellest on kahju, sest hääldus (ss) läheb kirja-pandust (s) lahku. Hääldust on arvestatud küll keeleõpikus (Tanning 2013: 21, 25), kuid sellest ei piisa, kui muu kirjasõna, sealhulgas sõnas-tik, õpiku toimet ei toeta. Jääb seega mulje, et sõnastiku koostajad on asunud ühtlasi suunama murdekeele ortograafiat.

Kokkuvõtteks võib öelda, et „Mulgi sõnastik“ on väga vajalik, sisukas ning huvitav teos kõigile mulkidele ja keelehuvilistele. Piiratud mahust hooli-mata annab sõnastik hea ülevaate Mulgi murdekeele sagedasematest ja oma-pärasematest sõnadest ning täidab ühe hõreda lünga meie keelekirjeldustes ja -teadmistes. Esimese rahvasõnaraamatuna on Mulgi sõnastikul olnud ühtlasi tänuväärne roll näidata teistele eeskujult, pakkuda neile võimalusi järgida, võr-relda ja õppust võtta ning leida lõpuks paras moodus igale murdealale oma leksikoni koostamiseks.

P.S. Mulgi sõnastikus on märksõna *mulk* 'Mulgimaa elanik, mulk', kuid oleks vahva leida siit ka mulkide „alaliike“, näiteks kama- või ubamulke. Lei-dub mõni naljatatav nimetus nagu *Karksi illikse* 'Karksi imelikud' (lk 37) ja *Kärsnä käki* 'Kärstna käkid' (lk 115), leidub ka *kesämulgi* 'Saarde kihelkonna elanikud' (lk 74), kuid rohkem nimesid annab mulkidele hoopis Mulgi luge-miku seletussalmike „Kus miukse mulgi kasuve?“. Niisiis: *Helmen* [kasuve] *undrumulgi*, *Hallisten ubamulgi*, *Karksin korbimulgi*, *Paistun kapsamulgi*, *Tarvastun kamamulgi*. (Vääri 2004: 137) Loodaks leida sõnastiku järgmisest väljaandest, milliseid enesenimetusi mulgid ise aktsepteerivad. Võib aga siiski olla nii, et naljanimetused on neil varuks vaid naabritele.

„Hiiu sõnaraamat“

„Mulgi sõnastiku“ valmimine (2013) andis teistele murdealadele märku, et saabunud on aeg murdesõnastikke koostada. Tänavu ilmuski teise köitena „Hiiu sõnaraamat“, terve teos iseloomulikku sõnavara saare neljast murrakust (Emmaste, Käina, Reigi, Pühalepa), st saarte murde Hiiumaa murrakute rüh-mast ehk Hiiu murdekeelest. Sõnastiku autor Paul Kokla on Kärblast (Phl) pärit hiidlane, toimetaja Meeli Sedrik pärineb Käinast (Käi). Mõlemad val-davad murdekeelt ega ole kumbki algaja ka leksikograafina. Kokla on varem

kokku puutunud mitme kakskeelse sõnaraamatu ja Sedrik etümoloogilise sõnaraamatu koostamise ning toimetamisega.

„Hiiu sõnaraamat“ ei sündinud tühjast, vaid sellegi teose põhiraamistuse moodustas „Väikese murdesõnastiku“ elektrooniline versioon, täitematerjali pakkusid Eesti Keele Instituudi murdearhiivi sõnavarakogud, eesti murrete sõnaraamatu ilmunud vihikud ning käsilolev käsikiri. Autor on osanud ära kasutada veel ka akadeemilisi tekstipublikatsioone, meremees Arnold Sergo sõnakogu ja omaenda ammuseid-kauaseid ülestähendusi.⁶ Sõnastiku koostamine toimus Eesti Keele Instituudi leksikograafi töökeskkonnas EELex ja sellele kulus kaks aastat (2013–2014), st üllatavalt vähe. Autori ning toimetaja tööle pühendumust toetas omakorda MTÜ Hiiu Öko, Eesti Keele Instituudi ja Eesti Keele Sihtasutuse ladus koostöö.

Teose valmides võis Paul Kokla olla rahul, et „Nüüd saab kogu sellest hiidlaste keelelisest rikkusest aimu umbes 5800 sõnaartikli vahendusel rohkem kui 300 leheküljel. Muu hulgas saab „Hiiu sõnaraamatust“ teada, mida tähendavad sellised sõnad nagu *adrima*, *ehmes*, *ibla*, *kaarmad*, *prätt* ja *türk* (Kaptein 2015: 3). Laiemalt tuntud sõnade kõrval on soovitud tutvustada ka harvakuulduid, üldteada sõnade puhul aga (nt *kont*, *laulma*, *mäng*) juhtida tähelepanu nende hiiupärasele hääldusele. Hiidlaste eripärane kõnemeloodia on siiski juurdemõeldav ja tuleb sõnastikku lehitsedes oma vaimukõrvas ette kujutada.

Sõnastiku ülesehitus järgib EELexi põhiskeemi, mis on teose laia kasutajaskonda silmas pidades lihtne ning ökonoomne. Märksõna järel esitatakse põhivormid noolsulgudes, seejärel tähendused ja siis näite(lause)d kursiivis. Kui märksõnal on häälikuvariante (nt *kael* ja *kaal*; *pennik*, *penik* ja *penning*), lisatakse sõnaartikli peas ka need. Homonüüme eristab tõstega number. Hiiu sõnastikule on iseloomulik, et liitsõna osi markeeritakse püstkriipsuga ja põhivormide esitamisel näidatakse noolsulgudes vaid põhisõna vormid (sest täiendsõna ei muutu). Sõnakorduste vältimiseks ei ole sõnatähendust lisatud juhul, kui see langeb kokku kirjakeelsega (nt *nuga*, *nurk*, *nutma*). Iga tähendust ja konteksti iseloomustava näitelause järel on kihelkonnalühend. Kui näitelause on (vähegi) arusaadav, siis tõlget kirjakeelde ei järgne. Siin-seal võib näitelause ka puududa, kui alusmaterjalist polnud sobivaid näiteid võtta. Häälikuvariantidele viitab lühend *vt*, sünonüümidele *vt ka* ning tuletusseostele *vrđ*.

⁶ Mainitud pole luuletaja Elmar Vrageri sõnakogu Eesti Keele Instituudis, aga temalt on sõnastikku võetud ka vaid üks, nimega varustatud keelenäide (vt märksõna *itu* ~ *hitu* lk 34).

Ehtsa murdesõnastiku ilme annab Hiiu sõnaraamatule juba transkriptsiooni kasutamine nii sõnaartikli peas kui ka näitelausetes, kus hiidlaste hääldust annavad täpselt edasi *e* ja *ä* vahepealne *ɛ*, *ö* ja *õ* vahepealne *ø*, nasaalklusiil *ŋ* ning redutseerunud vokaalid *ǣ*, *ǣ̃*, *ĩ*, *ũ*. Väldemärk ` osutab sõna III vältele, sõnu ühendav kaareke *˘* markeerib kokkuhääldust. Hääldusmärgid teevad Hiiu sõnastiku rahvasõnaraamatute seas ainulaadseks.

Hiidlaste murdekeele kõige tähelepanuväärsema omapära moodustabki selle hääldus. Kaashäälikute peenendus puudub Hiiumaal üldiselt, kuid saarel leidub ka piirkondlikke eripärasid, näiteks *ou*-difting *au* asemel Reigis ja Emmastes (nt *ouk*, *soun*), pikk *ä*-vokaal *ea*-diftingi asemel Kõpus (nt *sääld*, 'täädma') või sõnaalgulise *h* esinemus Pühalepas (nt *hing*, *humig* 'hommik'). Sõnaalgulist *h*-d esineb Pühalepas koguni ülearu, ületaotlusena⁷ sealgi, kus seda muidu eesti keeles pole (nt *huppuma* 'uppuma', *huss*, 'hõötsuma' 'õötsuma'). Enamasti *h*-d sõna algul siiski ei hääldata (nt *kaks oost*, *pole* 'oolind', 'oompseks'), nagu siin puuduvad ka *b*-, *d*- ja *g*-algulised võõrsõnad, vrd *pogerdama* (< *bagerdama*) 'süvendama' ja *puger* (< *pogerdama*, *bager*) 'süvendi, süvenduslaev'. Pisemaid piirkondlikke erinevusi käänamisel-pööramisel ilmestagu väike näide saare ida- ja läänepoolt: Pühalepa näitelauses (lk 266) *jēeras prākutab uhesis*, aga Emmastes (lk 43) *jēeras prākudab* 'uhtesid.

Sõnastikust on hea järele vaadata, mida tähendavad Hiiumaal näiteks *ell* 'vanaema; ämmaemand', *jäblama* 'lobisema', *karles* 'kartul', *kokk* 'heina-saad', *makileib* 'verileib', 'malguma' 'lüpsma tulema', *nook* 'surnu; kodukäija', *oripuu* 'tala', 'ploogam' 'jutumees', 'reigam' 'kangareha', *tuleelu* 'elumaja' või *valem* 'vorstilehter'. Huvitavaid sõnu leidub loodussõnavaras, nt *isu* 'äike', *isutuli* 'välk', *kibus(puu)* ~ *kiduspe* 'kibuvits', *krönks* 'puuk', *kiutuss* 'rästik', 'lam-ber' 'lepatriinu', *mereherdi* 'kaur', *plästigeine* 'pääsuke', *tusspall* 'murumuna', *türk* 'käbi' või *varsik* 'angervaks', kuid rikas on ka merendussõnavara, olgu nt *entseldama* 'meremeheks ristima', *kappel* 'hauskar', *klobi* '(ankru)tähis', *klou-vall* 'purjeköis', *noop* 'meremehesõlm', *piigard* 'vee väljavooluava', *priit* 'purje-puu', *reimand* 'meremärk', *roil* 'raapuri', 'rumpel' 'roolipinn', 'triivima' 'ajuma; tihtima' või *vook* 'paaditugi (kaldal)'. Märksõnade seas on märgata hiidlaste piirkondlikke nimetusi nagu *kohvi* 'lähker' 'Kärdla elanik' ja *odratolgus* 'Käina valla inimene', seevastu *vandi* 'raiuja' 'kõplane' on paigutatud märksõna *vant* 'tross' alla.

⁷ Sellest tuleneb ka pühaleplaste hüüdnimi *heilutajad*.

Sõnavaras ilmneb ühtlasi Hiiu murdekeelele iseloomulikke jooni, mida sõnade otsimisel sõnastikust tasuks arvestada. Vokaalide vaheldumist sõnaalgulistest silpides esineb sageli just *j*-ga seoses, nt *jahu* ~ *jähu*, *jalg* ~ *jälg*, *johe* ~ *juhe*, *jope* ~ *jupe*, *'julgus* ~ *'jülgus*, *just* ~ *jüst*, *joud* ~ *jöud* ja *'joulud* ~ *'jүүлud*. Kirjakeeles *ju*-algulised *judin*, *jugapuu*, *jutustama* leiduvad seetõttu sõnastikus *jü*-alguliste sõnade seas: *jüdin*, *jügapuu*, *jütustama*. Laensõnadega on hiidlaste keelde levinud sõnaalgulised konsonantühendid, näiteks *'klaarima*, *klaas*, *klee* 'ristikhein', *klipp* 'kaljusaar' või *krae*, *krants* 'pärg', *kreet* 'pasknäär' või *plagu*, *plekk* jpt. Konsonantühenditega ollakse juba sedavõrd harjunud, et esineb isegi ületaotlust, öeldakse „igaks juhuks“ *klonks* 'lonks', *klott* '(lõua)lott', *'klääpa* 'lääpa' ja *kruut* '(akna)ruut'.

Üldmulje „Hiiu sõnaraamatust“ on soodne. Et sõnu otsides ja sõnatähendusi lugedes üht-teist ka silma puutus, võiks siinkohal mõningaid tähelepanekuid esile tuua.

- Näitelauseis leidub hulk sõnu, mida märksõnana ei esine, nt *'aabrellikuu* 'jürikuu' (lk 46), *iie neitsid* 'haldjad' (lk 49), *'muuseumi* (lk 17), *pentsunääril* 'pensionäril' (lk 198), *põnts* 'puus' (lk 199) või *'raadju* (lk 198). Et teose maht on ilmselt piiranguid seadnud, siis on nende sõnade tähendus antud lausetõlgetes. Mõnel puhul olnuks märksõnastamine ja tähenduse lähem avamine siiski õigustatud, nt sõnadel *mäjaroo* '(taim)' (lk 205) või *törvahark* 'haraline putukas' (lk 18).
- Enamik näitelauseid on võetud foneetilises transkriptsioonis kirjapanud murdetekstidest ja järgib täpselt kunagist hääldust. Tsiteeritud on koguni omaaegset kokkuhääldust ja seotud kõnet, nt *ma_anna* (pro *ma anna*, lk 17), *see_on* (pro *see on*, lk 24), *rünna alun_nii* 'aige' (pro *alune nii*, lk 16), *kolme elug_kott* (pro *eluga kott*, lk 26), *mei_rast* (pro *meie perest*, lk 198), *põllu* 'peele' 'mindut' (pro 'mindud', lk 12), *'meitel ol ajad* (pro *olid ajad*, lk 13). Et sõnastikus on lausenäidete põhiülesandeks tähenduse avamine kasutuskontekstis, ei tohiks omaaegsete (kokku)hääldusfinesside edasiandmine olla kohustuslik, murdenäiteid võinuks sõnastikus vabalt loetavamaks korrigeerida.
- Sõnaalgulise *h* esinemus piirdub teatavasti Pühalepaga, kuid *h*-võimalus on märksõnades järjekindlalt esil, nt *(h)ool*, *'(h)oolima*, *'(h)oome*, *(h)oone*, *(h)oop* jne. Vahel on Pühalepa lausenäide ainus ja pealegi ilma *h*-ta, nt *oolega*, *ooletumate*, *äi ooli*, *paari oobiga* jne. Ju on siis tegu reaalseerumata võimaluse ja/või (uuema) hääldusvariandiga.

- Mõistetav on sõnaartiklite mahu teadlik piiramine. *ajama*-verbile näiteks on toodud kuus näitelauset, millega sõnakasutust eri tähendustes illustreerida (ilma tähendusi nummerdamata ja eristamata). „Eesti murrete sõnaraamatus“ jätkub Hiiu murrakute *ajama*-näiteid tervelt 21 tähendusrühma, neid kõiki „Hiiu sõnaraamatusse“ üle kanda olekski olnud liiast. Kuni nelja tähenduse eristamine, nagu siin, paistab optimaalne, vt nt märksõna *leht*: 1. taimeleht, 2. *mitm* lehised, 3. paberileht; ajaleht, 4. eseme lehtaoline osa (lk 115).
- Vahel oleks tahtnud näha märksõna all ka eraldi sõnaühendeid *resp.* väljendeid, nt *ahvenate riik* (märksõna *ahvenas* puhul lk 13), sest näitelauses toodud *hukutanud*-tõlge libiseb sest üle. Lugeja saab küll aru, et tegu on eufemismiga. Märksõna *'(h)aistma* (lk 14) näitelauses leiduv *aista perset* annab teada, et 'rääkimine on mõttetu', väljend ise näikse soomelaenuline nagu selle tähenduski ('laku perset'). Kui märksõna *'külge* (lk 105) näitelauses esineb *'külge akkan* ('nakkuse saanud'), võinuks ka märksõna *(h)akkama* juures leiduda midagi nakkamise kohta. Lugeja küll märkab isegi, et läheduses on märksõna *(h)akkav* 'nakkav' (lk 15), kuid kas nakkama tähenduses ütlevad hiidlased *akkama* või *'külge akkama*?
- Kohati on autor lisanud tänuväärse tõlke mõne sõna järele näitelauses, nt *'vetsid* (võtsid), sest *'vetma*-sõna järel on viide *'võtma*-sõnale. Vahel annaks tõlget täpsustada, nt märksõna *(h)adrima* järel (lk 12) on *küidu äнна* tõlkes 'küütkuue saba', täpsem oleks vast 'seelikusaba' (sest *küit* 'seelik'), *küütkuube* polegi sõnastikus sees, *kuub* ja *mustkuub* aga on 'seelik'. Kui *'(h)eitemeri* 'taandunud veega meri' (lk 25) on ka lausetõlkes '(merevee madalseisu kohta)', tekib vägisi kiusatus kasutada sõna *möön*.
- Vahel torkab näitelauses silma mõni tundmatu sõna, nt *'sasjed* märksõna *(h)arimalk* näitelauses (lk 19). Märksõna *'sasjed* sõnastikus pole, selle asemel on *'sasjad* (~ *'sassed*, *'sasked*) 'põhk, pahn' (lk 215). Võib-olla sobiksid harimalkade alla pigem 'õled' kui 'põhk' (~ 'pahn'). Märksõna *vabuaid* näitelauses (lk 273) on *vörgud* 'juhtmel' ('lattidel kuivamas'), aga kui vaadata märksõna *juhe* tähendust 'vankri aisa juhttross' (lk 38), siis paistab, et tähendused lähevad irdu. Et sõnastik on valminud lühikese aja jooksul, siis pole niisugustele vastastikku klapitamistele nähtavasti aega ega tähelepanu alati jagunud. Märksõna *arv* näitelauses (lk 20) leidub *kaks* 'teissend', mis võib ju lugejale arusaadav olla ('12'), ent võinuks olla omaette märksõnanagi.

- Siin-seal tõmbab endale tähelepanu märgistik. Eessõna järgi (lk 9) osutab vältemark üldiselt sõna või liitsõna teise osise III vältele, kuid (osastavas käändes) *simmer`manni* ei ole eesti keeles liitsõna, olgugi ta seda lähteekeeles (< sks *Zimmermann*). Tuleks lihtsalt arvestada lisaks pearõhulised silbid, vt nt *ai`täh ~ ai`teh* (lk 14).
- Võiks muidugi lõpuks küsida, kas hääldusmärgid kuuluvadki Hiiu keele juurde? Väljaspool teadus- ja õppekirjandust kindlasti mitte. Sõnastikus leiduvat sõnavara oleks soovitatav võtta laiemalt kasutusele ka kirjasõnas, kuid ilma transkriptsioonimärkideta. Kirjaviis, mis kasutab hääldust täpsustavaid lisamärke, jääb sõnastiku kaante vahele ega levi sealt ajalehe-ajakirja veergudele. Oleks raske ettegi kujutada, et hiidlased võiksid sellist märgikirja järgida ja oma kirjaviisina, n-ö Hiiu kirjakeelena, laiemalt rakendaksid. Ega ole tegijad sellest ka unistanud.

Kokkuvõtteks võib öelda, et „Hiiu sõnaraamat“ on tuumakas ja oluline murdeleksikon kõikidele hiidlastele ning keelehuvilistele. Teos on osutunud erakordselt menukaks ja selle esmatrükk (700 eks) kadus müügilettidelt vähem kui nädalaga (Kaptein 2015: 1). Kordustrüki toel on nüüd vast kõik huvilised saanud raamatuga tutvuda, sellesse süveneda ja asuda oma sõnavara rikastama.

Mulgi ja Hiiu sõnastikke kõrvutada üritades võib märgata nii sarnast kui ka erinevat. Mõlemad on valminud Eesti Keele Instituudi leksikograafi töökeskkonnas EELex, sõnaartikli ülesehitus on mõlemas enam-vähem samasugune, mõlemad on oma keeleainese ammutanud olulisel määral murdearhiivi rikkalikest sõnakogudest ning kutseliste murdeuurijate akadeemilistest publikatsioonidest, millele tegijad omalt poolt on mõnevõrra lisanud uusaegsemat sõnavara. Mõlemas sõnastikus on jäänud kustutamata murdekõnest kirjapandud näidete hääldusfinessidest tekkinud jälgi. Siiski on iga sõnaraamat oma tegijate nägu.

„Hiiu sõnaraamat“ on hea näide keeleainese ökonoomsest esitamisest. Tõlget ei anta, kui murdesõna on sama mis kirjakeeles (nt *abi*, *aeg*, *ahi*) või on näitelause kirjakeelse tõlkevariandiga väga sarnane. Sellist moodust ei saa paraku teistele, koostamisel olevatele sõnastikele väga lahkelt soovitada, sest vähemasti lõunaeesti sõnastikes tuleks kirjakeelde tõlkida kogu näitelause. Põhjaeesti murrete puhul, kus vahe kirjakeelega pole kuigi suur, võib omakorda varitseda oht, et omateada küll kirjakeelt kasutades ei avata murdesõna tähendust mitte kirjakeeles, vaid teiste murdesõnade abil.

„Mulgi sõnastik“ on sündinud-kasvanud rühmatööna, kus on olnud võimalik arutleda, vaielda ja kokku leppida. Märksõnade valiku ja näitematerjali esituse poolest paistabki Mulgi sõnastik olevat ühtekoondava sihi ja toimega. Enamiku sõnade päritolu pole kihelkondlikult määratletud, mis laseb neid paista kogu Mulgimaa sõnavarana. Üsna julgelt on murdepäraseks mugandatud kirjakeele sõnavara (nt *rutugull* < protokoll, *rokulüür* < prokurör). Näitematerjali järgi jääb mulje, et sõnastiku koostajad on ühtlasi keeletegijad *resp.* keelekorraldajad, kes murdevariante hindavad, valivad ja kasutavad (näiteks eelistades *suures* pro *suuress* 'suureks' ja *tetäs* pro *tetäss* 'tehakse' ning jättes *ss*-vormid tähelepanuta). See ei tundu murdekeele puhul loomulik, kuid loogiline võib see küll olla. Et Mulgi keelt kõneldakse vähesel määral ja kodukeelena üldse mitte, siis on põhiline huvi, tähelepanu ning tegevustarm koondu nud kirjasõnale, kirjutatud keelele. Kus aga kirjasõna ees, eks seal ole varsti ka reeglid ja normid järel.

„Hiiu sõnaraamat“ paistab järgivat eeskätt muredtraditsiooni ja uuemat sõnavara pole nähtavalt esil. Kihelkonnalühend iga lausenäite järel näitab selle päritolu ja „anonüümselt“ on esitatud vaid näideteta märksõnad. Hiiu murdekeelele on selle kõnekeel iseloomulik ja tunnuslikumgi kui kirjalik variant, sest hääldus on Hiiu murde alustala (eks pärine sellest hiidlase aktsent kirja keeleski), alles seejärel tulevad merendus-, loodussõnavara ja kogu kohalik koloriit. *Last but not least*, Paul Kokla sõnaraamat on ühemeheteos, mis ajab Hiiu asja.

ISELOOMULIKKU HAGERI MURDEKEELELE

Ilmunud: Iseloomulikku Hageri murdekeelele. – Hageri kihelkond. Aja lood.

Toim Sigrīd Põld, Virve Õunapuu. Kohila: Kohila Vallavalitsus 2018, 226–234.

Hageri kihelkond (470 km²) paikneb ajaloolisel Harjumaal. Hageri kõrval kuuluvad Lääne-Harjumaal murrakute hulka veel Risti, Harju-Madise, Nissi, Keila, Rapla ja Juuru. Märgatavate looduslike tõkete puudumise tõttu on see piirkond olnud avatud suhtlemisele ja kontaktidele ning moodustanud huvitava läänemurdeliste joontega keskmurde ala. Kihelkonda läbivad Tallinna–Pärnu ja Tallinna–Viljandi maantee ning Tallinna–Pärnu raudtee. Suurimaks veevoolusooneks on Keila jõgi.

Hageri on olnud õige tähendusrikas paik. Muinasajal moodustas see ala Harjumaal keskse kihelkonna (nimi teadmata), mille keskus paiknes Lohu Jaanilinnas juures. Ristiusu tulekul 1220ndatel jagunes Harjumaal kaheks, Hageri ja Kose kirikukihelkonnaks. Hageri kirikukihelkond kujundati XIII sajandil kohe peale taanlaste vallutust ja see hõlmas ka hilisemad Rapla ja Juuru kihelkonna ning suurema osa Nissi kihelkonnast, mis iseseisvusid hiljem (Juuru u 1240, Rapla u 1300, Nissi 1645). Hageri Lambertuse kirik sai algse hoone arvatavasti juba 1221. aastal (preestrit on ürikuis mainitud 1424), küla on mainitud alates Taani hindamisraamatust (*Liber Census Daniae*): 1241 *Haccriz ~ Hakriz*, hiljem 1417 *Hakers*, 1455 *Hakeris*, 1598 *Hackers*, 1562 *de Haggeri kercke*, 1725 *Haggers*. Hageri nime on rahvapärimeses seostatud sõnaga *hagerik* 'varjualune, õlgedest või okstest ehitis'. (EE III: 619–620; EE 12: 136; Kettunen 1955: 182; KNR: 80) Orienteerivaid andmeid murdekõnelejate arvu kohta leiab varasematest rahvaloendustest: 1881. aastal elas Hageri kihelkonnas 7829 ja 1922. aastal 9584 inimest (Jordan 1884: 3; EE III: 619).

Hageri murdekeel kuulub põhjaeesti keskmurde looderühma, mis on oma häälikulise ja morfoloogilise ehituse poolest kaunis lähedane eesti kirjakeelele. Keskmurde ala on ulatuslik ja ilma selgete murdepiirideta. Nii nagu Lääne-maal põhjaosa murrakutes kohtab keskmurdele iseloomulikke murdepärasusi, nii on läänemurde jooni levinud ka keskmurde lääneossa (st Loode-Harjumaal, Hageri, Rapla, Juuru), kohati koguni Järvamaale (Paide, Peetri) (Must

1965: 14). Ülevaates keskendutakse Hageri murraku ning keskmurde tunnusjoontele, mis kirjakeelest lahknevad, kuid võetakse arvesse ka piirkonna huvi-pakkuvamaid ühisjooni teiste murdealadega, eeskätt läänemurdega.

Käesolevas kirjutises esitatakse valik Hageri murdekeelele iseloomulikke jooni, mis seostavad selle ala põhjaeesti keskmurdega. Mitmed murdejooned on levinud küll laiemalt, ent täpsemalt neid siinkohal ei kaardistata. Asjahuvilisest lugeja leiab keskmurde põhjaliku kirjelduse Mari Musta ja Aili Univere monograafiast (2002).

Ülevaate koostamisel on toetutud Rudolf Laanese (1936) ja Herbert Vainu (1951) kogutud Hageri murdematerjalidele ning Mari Musta keskmurde alaste uurimustele (1958, 1965, 1974, 1976). Lisaks hääliku- ja morfoloogiajoonte kirjeldusele antakse ülevaade ka Hageri murdeainese kogumisest, tutvustamisest ja rakendamisest uurimistöös. Lõppu on valitud keelejuttu illustreerima kaks murdepala.

Murdekeele sõna- ja tekstinäidetes rakendatakse lihtsustatud transkriptsiooni, mis järgib üldiselt kirjakeele ortograafiat. Lisatud on üksnes paar lisamärki: graavis rõhulise silbi ees tähistab III völdet (‘*soapad*, ‘*tiikis*) ning akuut tähe juures peenendust (*varss*, *koñt*, *pałgid*).

1. Täishäälikud

1.1. Lühikesed vokaalid esinevad üldiselt nii nagu kirjakeeleski, kuid neid on võinud mõjutada naaberhäälikud. Hageri murdekeelele on iseloomulik, et

- *j*-i järel võib 1. silbi *a* muutuda *ä*-ks, nt *jäkk* ‘jakk’, *jänu* ‘janu’, ‘*jäksama*’ ‘jaksama’, *jägama* ‘jagama’;
- *i*-vokaal on püsinud madaldumatuna *n*-i ees sõnatüves (nt *king*, *ing*, *pink*), kuid madaldub *r*-i ees (*ir* > *er*): *kerves* ‘kirves’, *kerp* ‘kirp’, *kerst* ‘kirst’; *i* madaldub sageli kaugemal sõnas, nt ‘*tüölene*’ ‘tööline’, *tulemene*, *vanaste* ‘vanasti’, *iluste*.

1.2. Verbi algul võidakse lühikest vokaali hääldada pikemalt, venitades, nt *ravitseb* ~ *raavitseb*, *kugistama* ~ *kuugistama*, *piigistab* ‘pigistab’, *mäületab* ‘mäletab’, *äävitama* ‘hävitama’, *aval dab* ~ *aaval dab*.

1.3. Pikad madalad ja keskkõrged täishäälikud on üldiselt muutunud diftongideks:

- osa häälikumuutusi on levinud keskmurde piires: *aa* > *oa*, *ää* > *ea*, *õõ* > *õe* (nt *moa* 'maa', *kloas* 'klaas', 'soapad' 'saapad', 'peasema' 'pääsema', 'reakima' 'rääkima', *seask* 'säask', *põesas* 'põõsas', 'võerad' 'võõrad', *mõek* 'mõök');
- teised, pikad keskkõrged vokaalid, on diftongistunud põhjaeesti murdealal laiemalt: *ee* > *ie*, *oo* > *uo*, *öö* > *üö* (nt *mielitama* 'meelitama', *pienike* 'peenike', *kuorm* 'koorem', 'tüöle' 'tööle', 'lööma' 'lööma').

1.4. Pikad kõrged vokaalid esinevad *ii* ja *uu* kujul (nt *piim*, 'kiitma', *tuul*, 'kuulmata', *pruut*), ent pikk *ü*-vokaal on asendunud diftongiga: *müürid* 'müürid', *küinal* 'küünal', *küir* 'küür', *nüid* 'nüüd', 'tüikad' 'tüükad'.

1.5. Diftongi teine vokaal on nõrgas astmes harilikult madaldunud, nt 'naisi : naased' 'naised', *vaim* : *vaemud*, *sein* : *seenad*, 'lõikama' : *lõegata*, *saun* : *saanad*, *õun* : *õõnad*.

2. Kaashäälikud

2.1. Harjumaa murrakurühmale eriomased ja naaberaladest eristavad murdejooned on

- *hr*-häälikuühend: *ohr* 'oder' : *ohrad*, 'kehrama' 'ketrama', (põlve)kehr 'keder';
- vahevokaalita sõnavormid, nt *atr* 'ader' : *adrad*, *põtr* 'pöder' : *põdrad*, *nõtr* 'nöder' : *nõdrad*, *kõtr* 'köder' : *kõdrad*.

2.2. Laiemalt on levinud nähtus, kus

- kolme kaashääliku ühendist langeb sulghäälik nõrgas astmes välja, nt *selts* : *selši*, *malts* : *malsa*, *kõrts* : *kõrsu*, *mõrsukas* 'mõrtsukas', *vinsutama* 'vintsutama', 'jampsima' : *jamsib*.

2.3. Täishäälikute naabruses ilmnevad *v*-häälikuga seotud muutused, nimelt

- *v*-hääliku kadu sõna lõpust või labiaalvokaali naabrusest: *pala* 'palav', *pää* 'päev', *tali* 'talv', *külima* 'külvama', 'suilene' 'suviline', *kruu* 'kruvi'; sõnalalguline *v* on Hageris siiski säilinud: *vafss* 'vars', *vorst*, *vokk*, 'vuolima';
- *v*-hääliku muutumine *b*-ks: *kõba* 'kõva', *kibi* 'kibi', *kabal* 'kaval', *kuib* 'kuiv', *kebad* 'kevad'.

2.4. Astmeüldistus väljendub nõrgaastmeliste sõnakujude üldistumises tugevasse astmesse: *alva* > *alv* 'halb', *teivas* > 'teiva' 'teiba', *ammas* > 'ammad' 'hambad', *sammas* > 'sammad' 'sambad', *ämmer* > 'ämrega' 'ämbriga'.

2.5. Teisalt võib klusiil murdesõnasse ka lisanduda (eeskätt laensõnades), nt *kammer* ~ 'kamber, *keller* ~ 'kelder, 'tiener ~ 'tiender, *nummer* ~ 'number, 'ämmer ~ 'ämber.

2.6. Gemineerumise näideteks on

- s-i gemineerumine rs-ühendiga sõnades: *kõr'ss* 'kõrs', 'kõr'ssa 'kõrsi, *var'ss* 'vars', 'par'ssa 'pars', 'põr'ssad 'põrsad';
- lj- ja sj-ühendeis on j-i kadu jätnud järele palataliseeritud geminaadi: *pal'lu* 'palju', *nal'lad* 'naljad', *jäl'led* 'jäljed', *vil'la* 'vilja', *nel'las* 'neljas'.

2.7. j võib hõlpsasti kaduda ka hj-ühendist (nt *kahjat'sema* > *kahat'sema*, *tühi* : *tüha* 'tühja') või madalduda vokaalide vahel e-ks: *aeama* 'ajama', *vaeaka* 'vajaka', *oeoma* 'ujuma', *koeo* 'koju'.

3. Käänamine

3.1. Ühesilbiliste sõnade omastava käände vorm on, tõenäoliselt hääldamise hõlbustamiseks, üldistunud nimetavasse ja tekkinud on kaks ühesugust käändevormi, nt nimetav *kapi* 'kapp', omastav *kapi*; *kehva* 'kehv'; *kehva*, *küpse* 'küps'; *küpse*, *kiige* 'kiik'; *kiige*, *pliida* 'pliit'; *pliidi*.

3.2. ne- ja s-lõpuliste sõnade omastav on enamasti se-lõpuline, nt *tahmane* : *tahmase*, *liivased*, *katus* : *katuse*, *varesed*; mõnes tüübis esineb aga omastavas ka tse-lõppu: *karjane* : *karjatse*, *nällane* : *nällatse*.

3.3. Ainsuse osastavas liitub vokaalile harilikult d-lõpp: *kraed*, *isad* 'isa', *Jürid*, 'veškid' 'veskit', *paramad*, *lootsikud*, *õnnetumad* 'õnnetut'; t-lõpp liitub osastavas konsonandile (nt *tuult*, *irmust* 'hirmsat', 'tähtist' 'tähtsast', *vahert* 'vahtrat', 'naabert' 'naabrit', *korstent* 'korstnat'), aga *habe*-tüüpi sõnades vokaalile: *abet*, *aset*, *südan*, *liiget*.

3.4. Et lõputa sisseütleva käändevorm sarnaneb omastavaga, langevad omastav ja vokaallõpuline sisseütlev vormiliselt kokku kahe- ja kolmesilbilistes astmevahelduslikes sõnades, nt 'keldre' 'keldri'; 'keldrisse', 'taeva' 'taeva'; 'taevasse', nagu ka kahe- või kolmesilbilistes astmevahelduseta sõnades, nt *kabeli* 'kabeli(sse)', *sadama* 'sadama(sse)', 'tasku' 'tasku(sse)'.

3.5. Hageri murdekeel kuulub iseloomuliku tugevaastmelise seesütleva levi-lasse: 'kampas' 'kambas', 'tiikis' 'tiigis', 'indas' 'hinnas', 'lukkus' 'lukus', 'orgus' 'orus', 'audas' 'hauas', 'köides' 'köies', 'kamres' 'kambris'.

3.6. Kaasrõhulise silbi järel on alaleütlevas käändes *lle*-lõpp: *põrandalle*, *lammastelle*, *paremalle*, 'kõrgetelle mägedelle', muil juhtudel on *le*-lõpp: *kibile*, *maeale* 'majale', *lauale*, *kotile*, *vanale mehele*.

3.7. Ühesilbilistes pikavokaalsetes sõnades on Harjumaale iseloomulik küll *te*-lõpuline mitmuse omastav (nt *maate* 'maade'), kuid Hageri murrakus domineerib *de*-lõpp nagu kirjakeeles: *moade*, *tiede* ~ *teede*, *puude*.

3.8. Hageri murdekeelele on omane vokaallõpuline mitmus:

- tugevaastmeline *e*-mitmus: 'jalge ~ 'jalgade (ees), 'kulme 'kulmude', 'silme, 'rinde (all), 'laudest 'laudadest';
- *a*-lõpuline mitmuse osastav ('käsä 'käsi', 'süssa 'süsi', 'sulga 'sulgi', 'poissa 'poisse', 'kurka 'kurke'); *a*-mitmuse kõrval kasutatakse sageli ka *si*-lõppu, nt 'poissisi, kottisi, 'kurkisi, radasi, pesasi, tädisi, karusi, 'nurkasi.

3.9. Viisiütlev ei esine omaette käändena, ent mõningaid vorme on siiski kasutusel, nt *jala* ~ 'jalksi 'jalgsi, 'üksi pulgi, kikkis kõrvu, 'palla jalu ~ käsi.

4. Pööramine

4.1. Põhjaeestlaste keelekasutusele iseloomulikult on *ele*-liitelistes verbides säilinud *ele* peale *ma*-infinitiivi muudeski vormides, nt *rabelema* : *rabeleda* 'rabelda', *rabeledes* 'rabeldes'; *vedelema* : *vedeleda* 'vedelda', *vedeledes* 'vedeldes'.⁸

4.2. *õppima*-tüüpi verbe kasutatakse murdeomaselt *hakkama*-tüübi eeskujul, nt 'tüötama : töödata 'töötada, 'kaotama : kaodata 'kaotada, 'tüütama : tüidata 'tüütada.

4.3. Levinud on *nd* ~ *n* ~ *t*-lõpuliseks lühenenud *nud*-kesksõnad: *elan* 'elanud', *oln* ~ *old* 'olnud', *and* 'andnud', *surnd* 'surnud', *tahnd* ~ *taht* 'tahtnud', *üind* 'hüüdnud', *last* 'lasknud', *võtt* 'võtnud', *pist* 'pistnud'.

4.4. Kaudse kõneviisi olevikuvormi väljendatakse valdavalt *da*-infinitiivi abil (*ta* 'olla 'aige 'olevat haige', *ta osata kududa* 'oskavat') või *pidama*-verbi ja *ma*-tegevusnime abil (*tal pidada uus kleit olema* 'olevat uus kleit'). *vad*-vorm

⁸ Need vormid ei piirdu murdekeelega. 1980. aastal normeeriti Vabariiklikus Õigekeelsuskomisjonis kirjakeelseteks mõlemad juhud, *kõnelda* ja *kõneleda*, aktsepteeritavateks said *vireldakse* kõrval ka *vireletakse*, *kõneldi* kõrval *kõneleti* jne.

esineb üksnes eitavas kõnes (*ta ei 'sõita ~ 'sõitvad 'linna, ta ei 'olla ~ olevad 'aige*), minevikuvormi väljendatakse *nud*-kesksõnaga (*ta teinud tüdrukulle lapse 'olevat teinud'*).

4.5. Tingivas kõneviisis ei kasutata üldiselt isikulõppe: *ma oleks, sa oleks, ta oleks, nad oleks*. Kohati võidakse isikulõppu kasutada küll mitmuse 1. pöördes: *me oleks ~ oleksime (teind), me soaks ~ 'soaksime 'saaksime*.

4.6. Umbisikulise tegumoes langeb korduv *ta*-silp harilikult välja, nt *koristakse 'koristatakse', parandakse 'parandatakse', lõpetud 'lõpetatud', liigutud 'liigutatud', pahandud 'pahandatud*.

Sõnavara

Hageri kihelkonnast on kirja pandud hulk huvitavaid sõnu, mida „Väikese murdesõnastiku“ (VMS I–II) andmeil mujalt registreeritud pole, näiteks *ieritama 'norima, ierutama '(laulda) kõõrutama, 'järgis 'järele, jääraktall 'jäärtall', kenatama 'ehtima, komb- ~ 'kompasjalg 'kompjalg, krõppima 'taga rääkima, 'kõskama 'lausuma, küki 'jänes, leietama 'leigeks tegema, 'liimerlapp 'ilalapp, 'nurgama 'nurru lööma, padimokk 'lobiseja, paeltanu 'tanu, plari 'plära, poitkuub 'palitu, 'põndremaa 'mätlik maa, süssid 'korrapidajad leeritoas, 'sähku 'saama 'aru saama, tõusendes 'pärm või uuritama 'uurima. Piirkonna sõnakasutust iseloomustavad veel niisugused kitsama levikuga murdesõnad, nagu *kahatie 'külavahetee, kardeldi 'kartlikult, kirveldama 'pakitsema, kuretie 'Linnutee, lorokapetas 'lorilõug, 'lääpus 'lääpas, 'määrdus 'määrus, nõkutama 'noogutama, 'pamama 'lobisema, piapaelukses 'kammitsas, tümaste 'pehmelt või ärmets 'härmatis*.*

Määrsõnadest on huvipakkuvad Hageri *midi*-vormid: *paremidi ~ paramidi, tasemidi 'tasemini, 'kiiremidi 'kiiremini. praegu*-sõna väga paljudest variantidest on Hagerile omane *paergast*.

Keeleainese kogumisest, uurimisest ja tutvustamisest

Murdekeelt ei iseloomusta üksnes selle lähedus-kaugus kirjakeelest või kõige eripärasemad keelejooned. Täenduslik võib olla ka kihelkonnakeele tunnus kirjasõnas, populaarsed ja teaduslikud publikatsioonid, mis tuginevad keelekogudele. Hageri murdekeele kohta on häälikulise ja morfoloogilise ülevaate

koostanud Herbert Vainu (1951) ja tegusõna pöördelised vormid esitanud Ruudolf Laanes (1936).

Eesti murdematerjalide kõige täielikumad kogud paiknevad Tallinnas Eesti Keele Instituudis. Instituudi eesti murrete ja sugulaskeelte arhiivis (EMSUKA) leidub Hageri murdekeelest näiteid nii sõnas kui ka helis: sõnavara 3293 sedelit (kogutud 1934–1936), kohanimesid 2660 sedelit (1950–1978), kuuldeliselt üles kirjutatud murdetekste 82 lk (1935–1951) ning 5 ja pool tundi helisalvestisi.

Vähetest ekspeditsioonipäevikutest on kõnekamad August Sanga „Päevik murdekogumismatkalt Keila ja Hageri kihelkonda suvel 1935“ (32 lk), Viivi Telliskivi „Päevik kohanime kogumisest Varbola vallas“ (1950, 27 lk) ja Herbert Vainu „Murdepäevik Hageri vallast (Hageri kihelkond)“ (1951, 31 lk). Torkab silma, kui erinevates oludes on keeleainest kogutud. August Sang liigub ringi suvises meeleolus ja poetab tähelepanekuid nii keele, inimeste kui ka ümbruse kohta: „Põllud on kivised, kartuliväljade häbeliku rohe ja mulla värvile seltsib paeklibu valkjat tooni“ (Sang 1935: 8). Mõnele umbusklikumale talumehele tuleb selgitada, et ta pole mingi müügiagent, vaid ajab taga sõnu ja kohanimesid, siis muutub vastuvõtt sõbralikuks. 15–16 aastat hiljem on aga meeleolud tõsisemad. Viivi Telliskivi kogumisajaks (1950) oli Varbola vald jagatud Põlli ja Russalu külanõukoguks, kus loodud 10 kolhoosi, ning tudeng pidi umbusklikele selgitama, et ta pole hoonete-loomade üleskirjutaja. Vahel võis kogeda ka Herbert Vainu (1951), et enne kui ta tuppa lasti, oli seest kosta paberite puruks käristamist ja kui ta talunimesid küsitles, rahustati 89-aastast taati: „Sul pole siin midagi lasta ära viia“ (Vainu 1951: 4). Sageli kulus hulk juttu ja aega, kuni tudengid võitsid maainimesed usalduslainele. 1958. ja 1976. aastal aitas Hageri murdekõnelejate usaldusevõitmisele kaasa magnetofon, kui keelejuhid võisid oma kõrvaga veenduda, kuidas nende räägitud lood lindile jäid.

Kogutud murdeaines ei ole jäänud üksnes arhiivihoidladesse. Hageri murdekeelt on keeleteadlased arvestanud põhjaeesti murrete ülevaateteostes ning eelkõige mitmes keskmurde käsitluses. Mari Must on iseloomustanud keskmurde läänepiiri jälgides lääne- ja keskmurde vastastikuseid suhteid nii Harjumaa (1958), Harju rajooni (1974) kui ka Rapla rajooni piires (1976). Koos Aili Univerega koostatud põhjalik ülevaade keskmurde häälikutest ja morfoloogiast (2002; algkäsikiri 1958) iseloomustab teiste kihelkondade seas ka Hageri keelekasutust.

Kümme Hageri murdeteksti on näinud trükivalgust kolmes kogumikus, need on „Valimik Emakeele Seltsi korrespondentide murdetekste“ I (1956), Arnold Kase koostatud „Valimik eesti murdenäiteid“ (1962, 3. trükk 1980) ja Mari Musta koostatud „Keskmurde tekstid“ (1965). Keskmurde teksti-koite teaduslikus väljaandes on esitatud foneetilises transkriptsioonis kaheksa murdepala Tohisoo, Lohu, Sipa ja Ohulepa külast. Nende seast on valitud ka alljärgnev murdenäide „Hiidlane ja mõisaproua“ ja pakutud lugeda lihtsus-tatud kirjaviisis. Teine pala, „Endisaeg ja tänapäev“, on võetud August Sanga käsikirjast „Kuuldelisi tekste Hagerist“ (1935).

Kokkuvõtteks

Murdekeele iseloomustamisel võetakse tavapäraselt fookusesse vanapärane murdekeel. Eesti murdekogujate süstemaatilise kogumistöö tulemusel saadud keeleaines (pms aastaist 1920–1990) iseloomustab valdavalt XIX sajandi lõpu ning XX sajandi algupoole murdekeelt, mida tänapäeval enam elavas kõnes ei kuule. Üliõpilane August Sang on iseloomustanud Hageri murdekeelt 1935. aastal nii: „Suuri lootusi siit seniavastamatut leida ei võinud olla, ent kohalike kõnekeel on üldkeelele veelgi lähemal, kui arvasin. [---] vanad tuttavad tüübid on *kibi* ja *moa*.“ (Sang 1935: 13, 15)

Kindlasti tuleks silmas pidada sedagi, et iga murde iseloomustus on omal kombel murdejoonte kontsentraat. Kõiki neid paljusid murdele tüüpilisi jooni ei pruugi leiduda iga üksiku murdekõneleja keelekasutuses, sest need murde-ilmingud on „kokku riisutud“ paljude keelejuhtide murdekõnest.

Põhjaeesti keskmurde ala on ulatuslik ja ilma hoomatavate murdepiiri-deta. Nii nagu Läänemaa põhjaosa murrakutes kohtame keskmurdele ise-loomulikke murdepärasusi, nii on läänemurde jooni levinud ka keskmurde lääneossa (st Loode-Harjumaa, Hageri, Rapla, Juuru), kohati koguni Järva-maale (Paide, Peetri). Läänemurdele iseloomulikest joontest on esindatud näiteks *mb > mm* (‘*lammad*’ ‘*lambad*’, ‘*ammad*’ ‘*hambad*’), ‘*joosma*’ ‘*jooksma*’, *v > b* (*kibi* ‘kivi’, *kõba* ‘kõva’), *a*-mitmuse ‘*kässa*’ ‘käsi’, ‘*süssa*’ ‘süsi’, sõnakujud *param* ‘parem’ ja ‘*oome*’ ‘homme’ (Must 1958: 88–90).

Rahvasuust pärit andmetel olevat Läänemaa rahvas teinud Hageri rahva keelekasutust järele, hääldades püüdlikult: *Juaní, mine* ‘*vuata, paea kuaś tuas uava*’ ‘*luastude pial muas*’ ‘Jaan, mine vaata, pajakaas toas haava-laastude peal maas’. *Käisin* ‘*randas*’ ‘*venda*’ ‘*vuatamas ja tõin enesele pika*

searega `suapad. No küll olid ika pikad seared ja küll `võtsid pallu mearet. (Laanes 1936: 3)

Omaaegsed keeleerinevused võisid vanasti selgemad olla ja selgemalt kõrva torgata, kuid keeleuurijate meelest ei ole Hageri murdekeeles midagi eriti iseäralikku või Lääne-Harjumaa naabermurrakutest eristuvat. Mitmed Hageri murdejooned on hästi tuntud ja kasutusel ka läänemurdes, mitmed on levinud põhjaeesti murretes laiemalt. Tunnuslikeks võiks pidada selliseid Harjumaale tüüpilisi jooni, mille levik pole kuigi ulatuslik, ent hõlmab ka Hageri. Missugused murdejooned tunduvad olevat need kõige „murdelisemad“ ning huvitavamad, võib iga lugeja otsustada ise, kui tutvub alljärgnevate murdepaladega.

Näiteid Hageri vanapärasest murdekeelest

Hiidlane ja mõisaproua

Proua and Paeaka `mõisas ühe tuobi `kaõla `juua enne `süõma, siis sellepärast, et siis inimesed vähem sõid. Et aab tuobi `kaõla `sisse, eks ta siis pidand ika vähem `süõma, tühja kõhuga ei taha esiteks `juua. Noh, sial siis nurisend ika ise `keskes, kis sial perelaua ika `süõmas olid, et kuda sellest `lahti piaks `suama sest kaõlast. No aga `iidlased olid koa sial old ja üks `iidlane oli siis ika na `koe-ruse pärast pidand `üttelema, et: „Mis te `mulle annate, et ma `kaotan siis selle muodi äe, et änam `kaõla ei sua ennem `süõma.“

Noh siis tuld teine süöm, siis oli `jälle `kaõla `tuodud ja `iidlane pist selle tuobi äe. Eks ta old siis `suola `enne süönd, et oleks juoma jänu. Juond siis esimese tuobi äe ja üteld siis: „Paruniproua, telliks teise tuobi viel, noh et suu üsna kuiv, et siis toit läheks paõlu paremini.“ Proua küsind siis selle `piaale, et: „Kas siis toit paremini läheb, kui tugevaste `alla juob inimene?“ Noh `iidlane üteld siis, et: „Jah, et muidu suu kuiv, aga kui `iaste juob enne `süõma, siis tieb `iaste lebatie `lahti.“

Noh siis sest samast korrast kaodati äe sie kaõla `andmine. Ega siis põld teha änam kedagi, teised tänasid `piaale `iidlast, et ta nisque tark oli, et sedasi `iaste `oskas prouale `reakida.

Sipa külas jutustanud Juhan Puum (snd 1866),
kirja pannud Ruudolf Laanes (1936).

Endisaeg ja tänapäev

Mis `paergu inimestel viga! Nüüd ju igasugused põllutöö masinad, inimesel omal ei `jäägi midagi teha. Amee-rikas, sial `olla ju juba sedasi, et inime muutku `voata, vilista, masin teeb kõik töö ää. Vanasti võis alb küll `olla, kõik pidi ise tegema. Ja oleks töö `riistugi olnud. `Rauda oli nii vähe, et kõik `tehti puust, `vankred ja reed olid üleni puust, mitte `ühte raua `raasugi ei olnud.

Ja `riided. Kus nüüd siidsid ja safsid ja siidid ja sametid ja puha! Linna preilid na muktud ja ehitud et `voata ja imesta. Enne vanasti olid ju koa `rahva `riided ilusad küll, aga egas nad `nüitse linna `riide `vasta soa. Ma `arvan, et see oo puha edevus, nüüd `rahva `riidid `kanma akata. Igal aeal ju ise moed ja `kom-med. Kui vanasti oleks olnud niisuke si `riidid nagu `paergust, kis siis `rahvariit oleks veel `austand.

Ehk `voatame `jälle `toitusi. Mis imet kõik `linnas ää ei `nähta, `sakstel pidude aeg `kümned toedud, üks parem ku teene. Mis vanasti oli! `Taari ja `leiba ja `silku ja kardulast, iga pää üks ja see samma, elati koa ära. Olid `ter-ved ja `lußtlikud, äda ei olnud `mingisugust. Nüüd on elu `kerge, aga inimesed on palju kiduramad ja ädised, `tohter olgu ees ja taga. Ää ellitud. Maalaps, põle tal `tohtert ega kedagi, kasvab ku jumala loom. Kis ta `järgi `valvab, kis toher-dab, ku `aige on, aga egas äda midagi. Linna inimese laps `jälle, küll `oitakse tekkide ja `nartsude vael, aga ikka `aige.

Ma `arvan sedasi, et olgu inimesel nii ia kui `olla soab, ta tab (`tahab) ikka paremad `piale. Ja kui änam ei soa, siis akkab nurisema, elu põle ia. Sellest need enese `tapjad ja kurjategijad tulevad, ikka paremad tahetse. Nii et mingi elu ikka `kergemaks, ega maailm sest paremaks ikka ei `muutu.

Aga kui inime `mõistlikult `kõike tarvitada `oskaks, mis ta iad on `välla mõistn mõtelda, oleks elu ia küll. Mis aásad kõik ära ei ole! Lennumasinad ja vee alused laevad ja rongid ja autud ja `ramvaid. Jalgratas juba suur asi küll, ia `kerge `sõita. Aga nende sindritega põle `mingid `vaeva. Ja muud masinad ja värgid, eks need ole suur õlbustus. See on tõsi, mis `ööldakse, et inime on `looduse kuningas. Kõik `looduse vääd on ta võimu all.

Adila külas jutustanud Tiiu Piikmann (snd 1853),
kirja pannud August Sang (1935).

RAPLA MAAKONNA MURDEKEELEST

Ilmunud: Murdekeel. – Raplamaa. Loodus, aeg, inimene. 3, Raplamaa inimene.

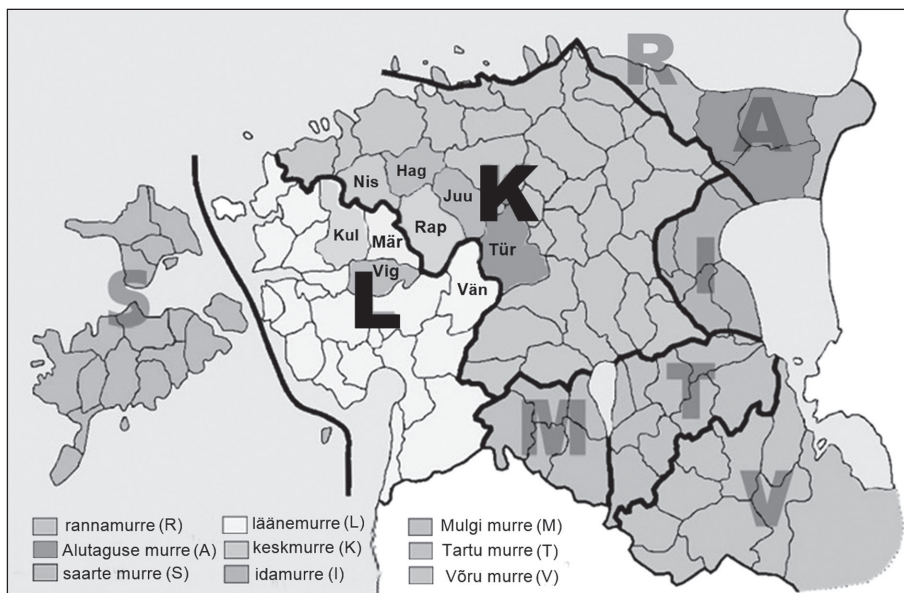
Esimene köide. Koost Viio Aitsam. Rapla: Raplamaa Omaavalitsuste Liit 2022, 55–80.

Rapla maakond moodustati Lõuna-Harjumaa valdadest uue haldusüksuse, Rapla rajoonina 1950. aastal. Hiljem lisati sinna veel laiu alasid Vändra (1959) ja Märjamaa rajoonist (1962) ning 1990. aastal nimetati rajoon ümber Rapla maakonnaks (2980 km²). Niisiis ulatuvad 70-aastase haldusüksuse juured tagasi peamiselt Harju- ja Läänemaale, tükati ka Järva- ja Pärnumaale. Territoorium on valdavalt tasandikuline, paiknedes Harju lavamaal ja Lääne-Eesti madalikul. Märgatavate looduslike tõkete puudumise tõttu on kogu see ulatuslik piirkond olnud avatud suhtlemisele ning moodustanud huvitava kontaktala, kus seonduvad lääne- ja keskmurdele iseloomulikud jooned. Maakonda läbib Tallinna-Pärnu põhimaantee (48 km) ja Tallinna-Pärnu raudtee (62 km). Suurimad veevoolusooned on Keila, Vigala ja Kasari jõgi. (EE 8: 32–34; EE 12: 471–474)

Ajaloolistest kihelkondadest jäävad maakonna piiresse Rapla, Juuru, Märjamaa ja Vigala ning osaliselt Kullamaa, Nissi, Hageri, Türi ja Vändra. Kõik need nelja omaaegse kihelkonna maad ja viie kihelkonna maatükid moodustavad kokku otsekui eripärase lapiteki, mille taustal vaadelda ja iseloomustada sealset keeleuusust.

Maakonda läbib ajalooline Lääne- ja Harjumaa piir, mis avaldub murdekaardil lääne- ja keskmurde vahelise piirina. Keeleliselt koosneb Rapla maakond seega kahe põhjaeesti murdeala, lääne- ja keskmurde murrakutest. Läänemurde hulka kuuluvad Kullamaa, Märjamaa, Vigala ja Vändra, keskmurdesse jäävad Nissi, Hageri, Rapla, Juuru ning Türi. Murdepiirid on harilikult pigem hajusad ja nad tähistavad murretele tunnuslike keelejoonte levikut, mitte ei järgi täpselt halduslikke valla- ega kihelkonnapiire.

Rapla maakonna eripäraks võib lugeda lääne- ja keskmurde joonte ühendmustrit siinsete kihelkondade keelepruugis. Jälgida saab nii Harjumaale levinud läänemurde kui ka Läänemaale levinud keskmurde jooni, nii nagu neidki juhtumeid, kus murdejooned piirduvad oma murdealaga, st kus „piir

Joonis 1. Eesti murrete kaart. Jooniselt näeb, kuidas keskmurde (K) ja läänemurde (L) piir läbib Rapla maakonna

on pidanud“. Kui mõni eripärasem kant välja arvata (nt Kaiu, Kuimetsa, ka Vigala), siis on maakonnas kõneldav keel suhteliselt lähedane kirjakeelele, liati kui Lääne-Harjumaa murrakud jäävad päris kirjakeele alusmurrete naabrusse.

Käesolevas ülevaates on keskendutud eeskätt nelja tervikkihelkonna murdejoontele, mis kirjakeelest mõnevõrra lahknevad. Läänemurret (L) esindavad Märjamaa (Mär) ja Vigala (Vig) endiselt Läänemaalt (Lä) ning keskmurret (K) Rapla (Rap) ja Juuru (Juu) endiselt Harjumaalt (Ha). Vajaduse korral mainitakse nimeliselt ka maakonda üksnes ositi kuuluvaid piirkondi (Kul Vän Nis Hag TÜR). Kui tegu on üldisemate või ühiste murdejoontega, siis räägitakse lihtsalt maakonnast. Mitmed murdejooned on levinud kaugemale üle maakonna piiride, ent nende laiemaid levikuid siinkohal ei kaardistata. Murdekeele detailsemad ja põhjalikumad kirjeldused leiavad asjahuvilised akadeemilistest käsiraamatutest (Must 1965: 13–32; 1976: 66–78; Juhkam, Sepp 2000: 9–62; Must, Univere 2002, Niit, Hennoste 2020: 135–161; Viikberg 2020a). Käesolevas ülevaates tutvustatakse lisaks olulisematele hääliku- ja morfoloogiajoontele ka murdeainese kogumist ning tutvustamist trükisõnas. Keelejuttu on valitud illustreerima mõned iseloomulikud murdepalad.

Murdekeele sõna- ja tekstinäidetes on kasutatud lihtsustatud transkriptsiooni, st hääldust märgitakse üsna kirjakeelepäraselt. Lisatud on üksnes paar lisamärki: graavis rõhulise silbi ees tähistab III vältet (‘*võerad*, ‘*kurkus*) ning akuut tähe juures peenendust (*kõr’ss*, *to’nt*, *pu’ll*). Koolon eraldab nimetavast muud käändevormid (hrl omastava) ja *ma*-tegevusnimest muud pöörde- vormid.

1. Täishäälikud

Hulk huvipakkuvaid nähtusi on tunnuslikud kogu maakonna alal ja on levinud nii lääne- kui ka keskmurde murrakutes.

1.1. Lühikesed vokaalid esinevad üldiselt nii nagu kirjakeeleski, kuid neid on võinud mõjutada naaberhäälikud. Siinsetele (Lä ja Ha) murrakutele on iseloomulik, et

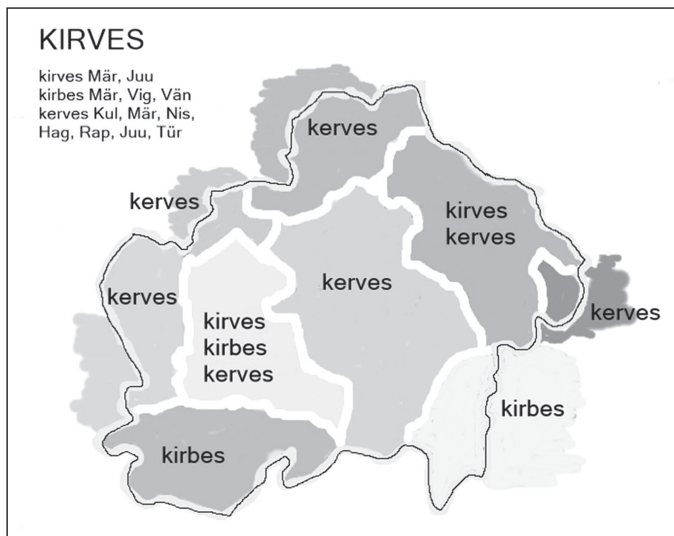
- esisilbi vokaalid võivad vahelduda, nt *a* ~ *ä* (nt *valk* ‘välk’, *martsikuu* ‘märts’, *tanav* ‘tänav’), nagu ka *a* ~ *õ* (nt *parand* ‘põrand’), *e* ~ *õ* (nt *rõial* ~ *reial* ‘rehealune’, ‘*sõnna* ~ ‘*senna* ‘sinna’) või *e* ~ *i* ~ *ä* (nt *riha* ~ *rähä* ‘reha’, *vidama* ~ *vädama* ‘vedama’);
- *j*-i järel võib 1. silbi *a* muutuda *ä*-ks (nt *jänu* ‘janu’, ‘*jäksama* ‘jaksama’, *jägama* ‘jagama’), *o* võib muutuda *ö*-ks (nt *jöön* ‘jonn’, ‘*jöönima* ‘jonnima’) ning *u* muutuda *ü*-ks (nt *jüst* ‘just’).

1.1.1. Häälikumuutus *ä* > *ja*, nt *kjand* ‘känd’, *mjand* ‘mänd’, *njapp* ‘näpp’, iseloomustab üksnes Juuru murraku Kuimetsa kandi arhailist murdekeelt.

1.2. Mitmel juhul ilmneb kõrgete vokaalide madaldumist. *i*-vokaal on üldiselt püsinud küll eesvokaalsetes sõnades *n*-i ees (nt *ing*, *king*, *kink*, *link*, *sink*), kuid keskmurde murrakuis (Nis Hag Rap Juu) *i* madaldub

- *h* ees: Rap *leha* ‘liha’, *pehelgas* ‘pihlakas’, Juu *peherdama* ‘püherdama’;
- *r*-i ees: Rap Juu *kerves* ‘kirves’, *kerp* ‘kirp’, *kerst* ‘kirst’, *vern* ‘virn’, *verotama* ‘virutama’, Märjamaal ja Vigalas on needsamad vormid *i*-lised;
- *j*-i naabruses: *oeoma* ‘ujuma’, *koeo* ‘koju’, *koeob* ‘koob’;
- tagavokaalsete sõnade kinnises silbis: Rap *metu* ‘mitu’, ‘*rengi* ‘ringi’, Juu *kennas* ‘kinnas’, *pelbas* ‘pilbas’, *kellavoor* ‘killavoor’;
- *i* madaldub sageli veel järgsilpides kaugemal sõnas, nt *pulmalene* ‘pulmaline’, ‘*tüölene* ‘tööline’, *tulemene*, *vanaste* ‘vanasti’, *iluste*.

(EMS, VEMA)

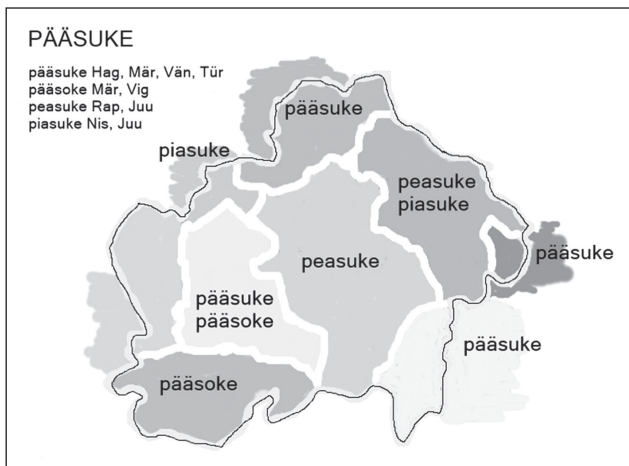
1.2.1. Üksnes Juuru murraku Kuimetsa kandi murdekeeles on hääliku-
muutuse $i > e$ asemel toimunud muutus $i > je$ (nt *ljend* 'lind', *'pjellama* 'pil-
lama', *'sjerge* 'sirge', *vjets* 'vits') .

1.3. Kogu murdealal kalduvad madalduma veel kõrged vokaalid *u* ja *ü*: Rap *pohas* 'puhas', *tõhad* 'tühjad', Hag Rap *podel* 'pudel', Nis Hag Rap Juu *lõhike* 'lühike', Mär Vig Juu *mool* 'mul', *omalad* 'humalad', *ponduma* 'punduma', *vori-seb* 'vuriseb'. Kõrgete vokaalide madaldumine on üks läänemurdele iseloomulikku jooni, mis on laialt levinud ka keskmurde aladel.

1.4. Tegusõna algul võidakse lühikest vokaali hääldada pikemalt, venitades, nt Hag *kuugistama* 'kugistama', Rap *peeletama* 'peletama', *piigistab* 'pigistab', Juu *määletab* 'mäletab', *miinut* 'minut', Mär *saarikad* 'sarikad', *raavitseb* 'ravitseb', Vig *äävitama* 'hävitama', *aval dab* ~ *aaval dab*.

1.5. Pikad, eeskätt madalad ja keskkõrged täishäälikud on muutunud üldiselt diftongideks:

- häälikumuutused *aa > oa*, *ää > ea* ~ *ia* on levinud maakonna keskmurde alal (Nis Hag Rap Juu), nt *moa* 'maa', *kloas* 'klaas', '*soapad* 'saapad', *voavabu* 'haavapuu'; '*kiarbud* 'käärpuud', '*peasema* 'pääsema', '*reaksid* ~ '*riaksid* 'rääkisid', *siar* : *seare* 'säär'; Märjamaal ja Vigalas esineb sellist diftongistumist vaid üksikjuhtudel, nt *koa* 'ka', *ea* ~ *ēa* 'hea', *pea* ~ *peä*, *seal* ~ *seäl*;

Näide 2. Pääsuke

- samalaadne levik on diftongistunud pikkadel keskkõrgetel vokaalidel (*ee > ie*, *oo > uo*, *öö > üö ~ üe*), nt *'iemale'* 'eemale', *'kiesima'* '(ü)le hapnema', *'pienike'* 'peenike', *'puoma'* 'pooma', *'nuored'* 'noored', *'tüöle'* 'tööle', *'süema'* 'sööma'; nähtus on levinud põhjaeesti murdealadel laiemalt;
- keskmurde murrakuile on üldiselt omane ka pika *õ* diftongistumine (*õõ > õe*), nt *'põesas'* 'põõsas', *'sõerutama'* 'sõõrutama', *'võerad'* 'võõrad', *'õeruma'* 'hõõruma', kuid osa sõnu on oma *õõ* säilitanud, nt *'kõõm'*, *'lõög'*, *'lõõritama'*, *'rõõsk'*.

1.5.1. Pikkade keskkõrgete vokaalide diftongistumise kõrval esineb ka nende kõrgenemist (*ee > ii*) nii kesk- kui ka läänemurdes, mida näikse toetavat teises silbis esinev *i*, nt Vig Vän Juu *'piinike'* 'peenike', Mär Rap *'kiilikas'* 'keelikas', Mär Vän *'siilik'* 'seelik', Juu *'iiring'* 'heeringas', *'miilitämä'* 'meelitama'.

1.6. Pikad kõrged vokaalid esinevad madaldumata *ii* ja *uu* kujul nii kesk- kui ka läänemurdes (nt *'piim'*, *'kiitma'*, *'tuul'*, *'kuulmata'*, *'pruut'*), ent pikk *ü* on asendunud diftongiga *üi*: *'müirid'* 'müürid', *'küinal'* 'küünal', *'müia'* 'müüa'; *'müüja'*, *'küür'* 'küü', *'nüid'* 'nüüd', *'süidi'* 'süüdi', *'tüikad'* 'tüükad'.

1.7. Diftongi teine, kõrge vokaal on nõrgas astmes harilikult madaldunud nii kesk- kui ka läänemurdes, nt *'küür : küerutab'*, *'loik : loegust'*, *'küin : küene'*, *'vaik : vaegu'*, *'toemetama'*, kusjuures *ui-/üi*-diftongis kipuvad madalduma mõlemad vokaalid, nt Mär Vig Rap Juu *'kuivada : koevaks'*, *'oemane'* 'uimane', Juu *'küinäl : köenält'*, *'küit'* 'triip', *'jutt' : köedu'*, *'tuisk : toesu'*, *'luisk : loesata'* 'luisata'; kõrgete

Näide 3. Toomingas

vokaalide madaldumisele seltsib ka diftongide assimileerumine (*ai ~ au > aa*, *ei > ee*, *õu > õõ*), nt *'naisi : naased 'naised', sein : seenad, teesed 'teised', saun : saanad, 'laulma : laalan, õun : õõnad, lõõnat 'lõunat*.

1.8. Kogu maakonna murdealadele on iseloomulik, et

- järgsilpides võib esineda *u* asemel *o*, eriti kui *o*-d leidub ka esisilbis: Hag *kodo, obone*, Rap *kogoni*, Juu *ilos*, *ammotab 'hammustab', Mär kokko kogoma*, Vig *kojo 'koju', Vän rohod, kasetohost*;
- rõhututes silpides võivad vokaalid olla (kiiremas kõnes) taandatud ehk redutseerunud, nt Hag *olemes 'olemas', Rap 'laskmes 'laskmas', ärjab-moadelt 'härjapeamaadelt', viist 'viisid', Juu õhõd esimest, teest tagumest 'ühed esimesed, teised tagumised', ukkes 'hukas', Mär magames 'magamas', 'nahkes 'nahas', Vig 'künmes 'kündmas*.

1.9. Piiratud levikuga keelenähtustest mainitagu *ä*-harmooniat, mis on keskmurdest kadunud, ent mida kohtab Vigala ning Märjamaa ja Juuru lõunaosa (Kaiu ja Kuimetsa) murdekeeles, nt *keräd, mädänemä, silmäd, venimä*.

2. Kaashäälikud

2.1. Maakonna murdealade keelekasutusele on iseloomulik, et

- sõnaalguline *h* jääb hääldamata (*ea* ~ *ia* 'hea', *ind* : *inna*, 'iilima'), nagu põhjaeesti keelealal üldiselt;
- sõnaalguline konsonantühend on Harju murrakutes kasutusel nagu kirja-keeles ('*kliister*, *trepp*), ent läänemurdes on sõna algusse jäänud üksikkonsonant ('*liister*, *repp*).

2.2. Astmeüldistus väljendub nõrgaastmeliste sõnakujude üldistumises tugevasse astmesse: *alva* > *alv* 'halb', *teivas* > '*teiva* 'teiba', *ammas* > '*ammas* 'hambad', *sammas* > '*sammad* 'sambad', *ämmer* > '*ämrega* 'ämbriga'.

2.3. Kolme konsonandi ühendist kipub

- kahe helilise konsonandi vahele sattunud sulghäälilik ehk klusiil välja langema: '*anma* 'andma', '*murma* 'murdma', '*kulne* 'kuldne', *kahe* 'korne' 'kahekordne', '*süümesest* 'soati' 'sündimisest saadik';
- klusiil kaduma ka *s*-i ja helilise konsonandi vahelt: *kesnäs* 'kesknädal', '*lasma* 'laskma', '*kesmene* 'keskmine', '*pasled* 'pastlad', '*muslane* 'mustlane'.

2.4. Teisalt võib klusiil murdesõnasse lisanduda, näiteks

- laensõnus: *kammer* ~ '*kamber*, *keller* ~ '*kelder*, '*tiener* ~ '*tiender*, *nummer* ~ '*number*;
- hilistekkeline *d*-klusiil omasõnades: '*vaendlane* 'vaenlane', '*kaendlas* 'kaenlas', Hag *ühe* 'suurdused, Juu '*juurdes*, Vig '*äärdes*, '*meeldes*.

2.5. Klusiil pikeneb

- helilise konsonandi ja pika vokaali, aga ka diftongi ja *s*-i ette sattudes: '*jalksi* 'jalgsi', '*aeksasti* 'aegsasti', '*murtsid* 'mursid', '*rautsed* 'raudsed', '*kärpsed* 'kärbsed';
- nende vormide analoogial esineb ebaootuspärase klusiili tekkejuhtumeid, nt '*multsed* 'mullused', '*viltse* 'villased', '*koltse* 'kollased', Mär Vig '*pöörtsid* 'pöördused', '*naertsime* 'naersime', '*kuultsime* 'kuulsime'.

2.6. Klusiil nõrgenemine nõrgarõhulise silbi järel (nt *kaagas* 'kajakas', *kadagas* 'kadakas', *palangas* 'palakas', *pihelgas* 'pihlakas') on läänemurde joon, mis ulatub kohati ka keskmurde Nissi ja Hageri murrakusse.

2.7. Laiemalt on levinud nähtus, kus kolme kaashääliku ühendist langeb sulg-häälik nõrgas astmes välja, nt *selts* : *sel'si*, *malts* : *malsa*, *kõrts* : *kõrsu*, *mõrsukas* 'mõrtsukas', *vinsutama* 'vintsutama', *jampsima* : *jamsib*.

2.8. *ks*-ühendit kohtab maakonna murrakuis kahel moel: Harju murrakutes on *ks* säilinud (nt *maksu*, *peksu*), läänemurdes ilmneb aga muutus *ks* > *ss*, nt Mär Vig *kahessa* 'kaheksa', *ühüssa* 'üheksa'.

2.8.1. Samasugune kahetine esinemus ilmneb ka

- saavas käändes, nt Nis *suureks*, Rap *meheks*, Mär *suuress*, Vän *mehe*ss, kuid Vigalas on (muutuse *ks* > *s* tagajärjel) *suures mehe*s;
- tingivas kõneviisis, nt Kul Mär Ha *oleks*, *tahaks*, kuid Vigalas on *oles*, *tahas*;
- umbisikulise tegumoe olevikus, kus Harju murrakuis on *tehakse*, *õmmeldakse*, läänemurdes aga (Mär Vig Vän) *tehässe*, *õmmeldasse*.

2.8.2. Üksiksõnuti kohtab *ks*-ühendit kolmel moel:

- *ks*-ühendist on klusiil kadunud (*ks* > *s*): Hag Rap *jooseb*, 'juused, jänesed,
- on sarnastunud ehk assimileerunud (*ks* > *ss*): Mär Vig 'juussed, jänessed või
- on algupärane *ks* jäänud püsima: Juu *juuksed*, *jäneksed*, *orakselle*.

2.8.3. Mõnes määrsõnas esineb *ks* laiemalt, nt *ummukes* 'õhupuuduses; kinni', *omaksed*.

2.9. *sk*-ühend on sõnuti nõrgas astmes assimileerunud: Hag Rap 'käskima : kässib, Juu *vessand* 'visanud', nende eeskujul on tekkinud vormid Mär Rap *vääsib* 'väsib', *vääsitab* 'väsitab', Vig *ma küssi* 'ma küsin', kus algselt on olnud üksik *s*.

2.10. Algupärane *tk*-ühend on lääne- ja keskmurdes üldiselt püsinud, nt 'sõtkuma', 'jätkama', 'sitke, mõnel üksikjuhul on ühend assimileerunud ehk ühte sulanud (*tk* > *kk* ~ *tt*), nt Mär Ha *käki* ~ *käkki* 'kätki' ja Mär Rap *kätti* 'katki'.

2.11. Harju- ja Läänemaa ühiseks erijooneks on vahevokaalita sõnavormid, nt *atr* 'ader' : *adrad*, *põtr* 'pöder': *põdrad*, *nõtr* 'nöder' : *nõdrad*, *kõtr* 'köder': *kõdrad*. Erandiks on Vändra murrak (*nõdra* : *nõdra*).

2.12. Levinumaid gemineerumise ehk topeltkonsonandiks muutumise näiteid on

Näide 4. Kaeu

- *s*-i segunemine *rs*-ühendiga, nt *kõrss* 'kõrs', '*kõrssa* 'kõrsi', *varss* 'vars', '*parssa* 'parsi', '*põrssad* 'põrsad'; samas on *rs*-ühendi vahele võinud lisanududa *t*-klusil, nt Lä K *kärts* 'kärss', Juu TÜR *kirts* 'kirss';
- *lj*- ja *sj*-ühendeis on *j*-i sulandumine jätnud järele peenendatud topeltkonsonandi: *palju* 'palju', *naljad* 'naljad', *jälled* 'jäljed', *vilja* 'vilja', '*koşa* 'kosja', *aßsad* 'asjad'.

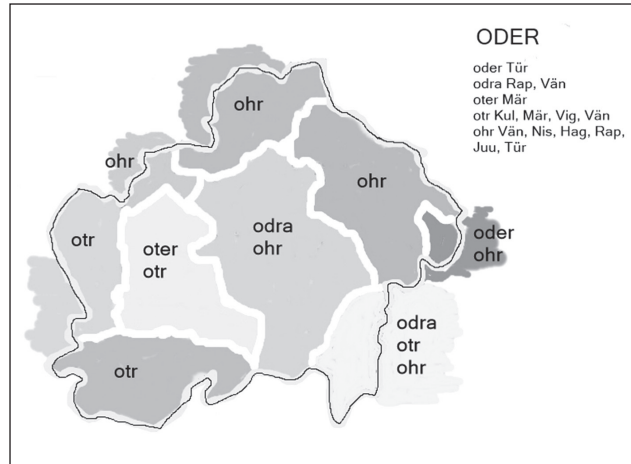
2.13. Täishäälikute naabruses ilmnevad *v*-häälikuga seotud muutused, nimelt

- *v*-hääliku kadu sõna lõpust või täishäälikute naabrusest nii lääne- kui ka keskmurdes: *pala* 'palav', *pää* 'päev', *tali* 'talv', *rasu* 'rasv', *külima* 'külvama', '*suilene* 'suviline', *kruu* 'kruvi', *ähärdama* 'ähvardama';
- *v*-hääliku kadu sõna algusest läänemurdes (nt *okk* 'vokk', *öö* 'vöö', *öödilene* 'vöödilene') ja kohati Harjus (nt Rap '*uolmed* 'voolmed', '*uerbud* 'vaarikad'), kuid keskmurdes on sõnaalguline *v* üldiselt püsinud, nt Ha *varss* 'vars', *vorst*, *vokk*, '*vuolima*;
- läänemurdele iseloomulik *v*-hääliku muutumine *b*-ks on tuntud maa-konna kõigis murrakuis: Mär *kuib liib* 'kuiv liiv', Vig *laeb* 'laev', '*vaebama* 'vaevama', Vän *kebadi* 'kevad', Hag *tänabu* 'tänavu', Rap *kõba* 'köva', *kibi* 'kibi', *kaeb* 'kaev', Juu *kabal* 'kaval', *pilb* 'pilv', TÜR *kõberas* 'köveras'.

2.14. Muid häälikukadusid

- *j* võib hõlpsasti kaduda *hj*-ühendist: Rap *kahjatsema* ~ *kahatsema*, *tühi* : *tüha* 'tühja';

Näide 5. Oder

- *j* võib madalduda vokaalide vahel *e*-ks: Rap *aeama* 'ajama', *vaeaka* ~ 'vaaka' 'vajaka', *oeoma* 'ujuma', *koeo* 'koju', *valitse* 'valitseja';
- *n*-i kadu üksiksõnuti (nt *sii* 'siin', *oo* 'on', *eese* 'enese') esineb peale läänemurde ka Harju murrakuis (Nis Rap).

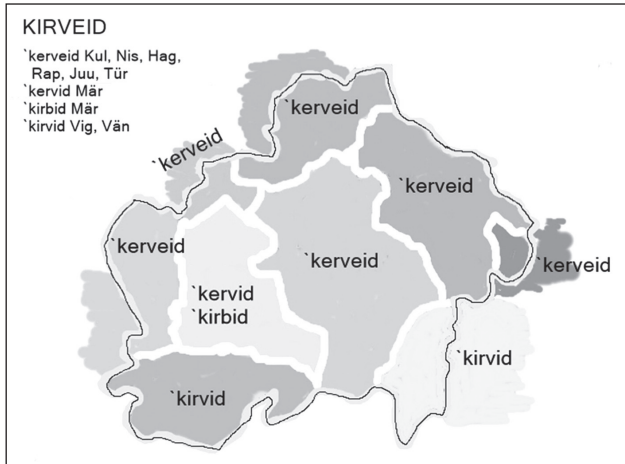
2.15. Häälikute pikenemisi esindavad

- läänemurdele iseloomulik sulghäälikute pikenemine: *makab* 'magab', *lukeb* 'loeb', *kipe* 'kibe', *make* 'mage'; *anna nuka* 'nuga', *ma tapa* 'tapan' *sika* 'sika';
- läänemurdes levinud *j*-i pikenemine, mis kohati ulatub Harjumaale, nt Mär Nis Hag Rap *paiu* 'paju', *aiu* 'aju', *mōio* 'mõju', *mōioma* 'mõjuma'.

2.16. Harjumaa murrakutele eriomaseks jooneks, mis läänemurdesse ei ulatu, on *hr*-häälikuühend: *ohr* 'oder' : *ohrad*, 'kehrama' 'ketrama', (põlve) *kehr* 'keder'.

3. Käänamine

3.1. Ühesilbiliste sõnade omastava käände vorm on, tõenäoliselt hääldamise hõlbustamiseks, üldistunud nimetavasse ja tekkinud on kaks ühesugust käändevormi, nt nimetav *kapi* 'kapp', omastav *kapi*; *kehva* 'kehv'; *kehva*, *küps* 'küps'; *küps*, *kiige* 'kiik'; *kiige*, *pliida* ~ *plita* 'pliit'; *pliidi*.

Näide 6. Kirveid

3.2. Ainsuse omastavas käändes

- on *ne*-lõpulistel sõnadel enamasti *tse*-lõpp, nt *karjane* : *karjatse*, *nällane* : *nällatse*, Mär Vig *rasvatsed*, *vihmatsed*, *tõbitsed*;
- lisandub *m* ilmaolekut märkivates omadussõnades (ehk *tu*-karitiivides): *inetumad* 'inetud', *õnnetu* : *õnnetumad* 'õnnetud', 'vääti 'väeti' : 'väätima 'väeti';
- *el*- ja *er*-sõnad on üldiselt *e*-tüvalised: 'kahvle', 'köstre', 'möldre', 'naaskle', 'numre.

3.2.1. Läänemurdelised *mede* ~ *meite* 'meie', *tede* ~ *teite* 'teie' on levinud peale Märjamaa ja Vigala ka Nissis ja Raplas; *meia* 'meile' ja *teia* 'teile' piirduvad läänemurdega.

3.3. Mitmuse omastav on

- nõrgaastmeline ja *de*-lõpuline (nt *õlade* 'õlgade', *ärjade* 'ärgade'), läänemurde joon, mis ulatub kohati Harju murrakutesse;
- *de*-lõpuline ka kaasrõhulise silbi järel (nt *paramade* 'paremate', 'aigede 'haigete'), läänemurde joon, mida leidub Harju murrakuteski;
- ühesilbilistel pika vokaaliga lõppevatel sõnadel II-välteline ning *te*-lõpuline, nt Mär Ha *pute* ~ *puute* 'puude', *eenamaate* 'heinamaade', 'ristlute 'ristluude', 'keärbute' 'käärpuude'; nende kõrval on kasutusel siiski ka *de*-lõppu nagu kirjakeeles, nt Hag *moade*, *tiede* ~ *teede*, *puude*.

3.4. Ainsuse osastavas

- liitub vokaalile harilikult *d*-lõpp: *kraed*, *isad* 'isa', *Jürid*, 'veškid' 'veskit', *paramad*, *lootsikud*, *õnnetumad* 'õnnetut';
- *t*-lõpp liitub konsonandile (nt *irmust* 'hirmsat', *sipelgast*, 'tähtist' 'tähtsat', 'naabert' 'naabrit', *kostant* 'korstnat'), aga *habe*-tüüpi sõnades vokaalile: *abet*, *aset*, *süüdan*, *liiget*.

3.5. Kõige levinumaks mitmuse osastava lõpuks on *-si*, mis on üldistunud paljudesse sõnatüüpidesse: 'koisi', *peresi*, 'kohtasi', 'laatasi', *sõdurisi* 'sõdureid'.

3.6. Mitmuse vormidest on levinumad

- tugevaastmeline *e*-mitmus: 'jalge' ~ 'jalgade' (ees), 'kulme' 'kulmude', 'silme', 'rinde' (all), 'laudest' 'laudadest', 'poegega' (kana), see on eeskätt omane läänemurdele;
- *a*-lõpuline mitmuse osastav Lä-s ja Ha-s ('kässa' 'käsi', 'süssa' 'süsi', 'sulga' 'sulgi', 'poissa' 'poisse', 'kurka' 'kurke'); *a*-mitmuse kõrval kasutatakse sageli ka *si*-lõppu, nt 'poissisi', *köttisi*, 'kurkisi', *radasi*, *pesasi*, *tädisi*, *karusi*, 'nurkasi';
- pikemate sõnade mitmuse osastav on diftongilise lõpuga, nt *tüdrukuid*, 'lammaid', Mär Vig 'lammuid', *lusikuid*, 'aastuid'.

3.7. Kui lõputa sisseütleva käändevorm sarnaneb omastavaga, siis langevad omastav ja vokaallõpuline sisseütlev vormiliselt kokku

- kahesilbilistes astmevahelduslikes sõnades, nt 'keldre' 'keldri'; *keldrisse*, 'taeva' 'taeva'; *taevasse*, nagu ka
- kahe- või kolmesilbilistes astmevahelduseta sõnades, nt *kabeli* 'kabeli'; *kabelisse*, *sadama* 'sadama'; *sadamasse*, 'tasku' 'tasku'; *taskusse*.

Mõlemal juhul kasutatakse ka *sse*-lõpulisi vorme, nt 'keldresse', *kabelisse*, 'taskusse'.

3.8. Seesütlev on valdavalt tugevaastmeline (nagu Põhja-Eestis laiemalt): 'kampas' 'kambas', 'nurkes' 'nurgas', 'indas' 'hinnas', 'poodis' 'poes', 'orgus' 'orus', 'audas' 'hauas', 'köides' 'köies', 'rindes' 'rinnas'.

3.9. Kaasrõhulise silbi järel on alaleütlevas käändes *lle*-lõpp: *põrandalle*, *lammastelle*, *paremalle*, 'kõrgetelle' 'mägedelle', muil juhtudel on *le*-lõpp: *kibile*, *maeale* 'majale', *lauale*, *kotile*, *mehele*.

3.10. Olevat käännet pole maakonna murdekeeles elava käändena tuntud. Seda on – vähesel määral – väljendatud kas alaltütleva vormis (*noorelt, vanalt*) või analüütiliselt (*noorest peast; kui ma nuor olin*).

3.11. Viisiütlev omaette produktiivse käändena ei esine, ent mõningaid vorme on jäänud siiski kasutusele. Ainsuses langeb viisiütlev kokku omastavaga nt *jala*, Vän Hag *vene keele* 'vene keeli'. Rohem kohtab mitmuslikke vorme: *kõrvu*, *servi* 'serviti', Juu 'arksi' 'aralt', 'varksi' 'vargsi'. Sõnaühendid esinevad viisimäärsõnadena, nt *üksi pulgi*, *kikkis kõrvu*, 'palla jalu ~ käsi, ummis jalu'.

4. Pööramine

4.1. Põhjaeestlaste keelekasutusele iseloomulikult on *ele*-liitelistes verbides säilinud *ele* peale *ma*-infinitiivi muudeski vormides, nt *rabelema* : *rabeleda* 'rabelda', *rabeledes* 'rabeldes'; *vedelema* : *vedeleda* 'vedelda', *vedelede* 'vedeldes'.

4.2. *õppima*-tüüpi verbe kasutatakse murdeomaselt *hakkama*-tüübi eeskujul, nt 'tüötama : töödata' 'töötada', 'kaotama : kaodata' 'kaotada'.

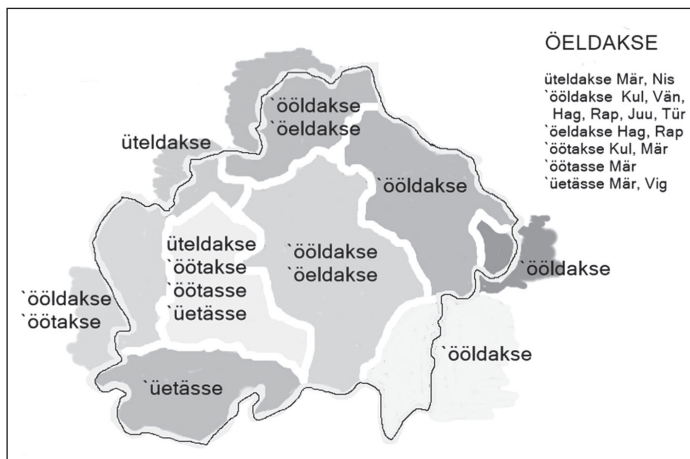
4.3. Maakonna lõunaossa (Mär Vig Vän osalt Rap) ulatuvad *u-* ja *i*-tüveliste verbide lõputa *da*-infinitiivid, nt 'astu', 'pühki', mille kõrval esinevad ka sisekaolised 'astma ja 'pühkma; Harju murrakuises esinevad need nii nagu kirja-keeleski: 'astuda, 'pühkida.

4.4. Levinud on *nd* ~ *n* ~ *t*-lõpuliseks lühenenud *nud*-kesksõnad: *elan* 'elanud', *oln* ~ *old* 'olnud', *and* 'andnud', *surnd* 'surnud', *tahnd* ~ *taht* 'tahtnud', *üind* 'hüüdnud', *last* 'lasknud', *vött* 'võtnud', *pist* 'pistnud'.

4.5. Kaudse kõneviisi olevikku väljendatakse valdavalt *da*-infinitiivi abil, nt *ta* 'olla' 'aige' 'olevat haige' (Vigalas 'olle), *ta osata kududa* 'oskavat' (Vigalas *osate*), või *pidama*-verbi ja *ma*-tegevusnime abil (*tal pidada uus kleit olema* 'olevat uus kleit'; *nüid piab* 'surnuid' 'viidama' 'surnu' 'aeda'). *vad*-vorm esineb üksnes eitavas kõnes (*ta ei söita* ~ 'sõitvad' 'linna, *ta ei olla* ~ 'olevad' 'aige'). Kaudse kõneviisi minevikku väljendatakse *nud*-kesksõnaga (*ta teinud tüdrukulle lapse* 'olevat teinud').

4.6. Tingivas kõneviisis ei kasutata üldiselt isikulõppe: *ma oleks, sa oleks, me oleks, nad oleks*. Kohati võidakse isikulõppu kasutada küll mitmuse 1. pöördes: *me oleks* ~ *oleksime* (teind), *me soaks* ~ 'soaksime' 'saaksime'.

Näide 7. Öeldakse

4.6.1. Vigala murrakus ei kasutata pöördelõppe ka ainsuse 1. pöördes: *ma joo* 'joon', *ma* 'kuulsi' 'kuulsin', *ma lugesin* 'lugesin'.

4.7. Maakonna lääne- ja lõunaosale (Kul Mär Vig, osalt Nis Rap) on iseloomulikud tugevaastmelised mitmuse 3. pöörde vormid: *nad* 'andvad' 'annavad', 'jätvad' 'jätavad', 'laulvad' 'laulavad', *lugevad* 'loevad', 'naervad' 'naeravad'.

4.8. Umbisikulises tegumoes langeb korduv *ta*-silp harilikult välja, nt *kirjutud* 'kirjutatud', *koristakse* 'koristatakse', *löpetud* 'löpetatud', *liigutud* 'liigutatud', *pahandud* 'pahandatud', *parandakse* 'parandatakse'.

4.9. Eitavas kõnes võib eitussõna sageli puududa: Hag *ma näind* 'rohkem, kui selle aenukse jänese; Rap *mina änam seda määleta*; Vig *muud karda ühti, kui vesi võtab karduled ää*.

5. Sõnavara

Maakonna murrakualadelt on sõnavara üles kirjutatud mõnevõrra ebaühtlaselt, kuid kõik sõnakogud kokku annavad päris huvitava üldpildi. Üldandmetest märgitagu, et eri sõnu on noteeritud kõige enam Märjamaa murrakust (9050), järgnevad Juuru (6416), Vigala (5329) ja Rapla (1575). Kui võtta arvesse haruldasemat, väiksema levikuga sõnavara, siis neid on Arvo Krikmanni (2000) arvestuste kohaselt kõige enam Juuru murrakus (4757), järgnevad Märjamaa (4603), Vigala (2215) ja Rapla (414).

Maakonna murrakutes leidub arvukalt sellist kohalikku sõnavara, mis on levinud eeskätt Harju- ja Läänemaal, väikese valikuna võib neist EMS-i ja VMS-i toel esitada näiteks *aehovaárs* 'ahervare', *elgas* 'heledalt põlev, ere', *elustama* 'elutsema', *kammukas* 'sõnakuulmatu, üleannetu', *kanastama* 'hallitama', *kapetas* 'meestesokk', *kehik* 'puukoortest anum; mahumõõt', 'keesima' 'hapnema, riknema', *kesnäs* 'kesknädal, kolmapäev', *kiäg* ~ *kääg* : *käo* 'õhuke leivaviil', 'koarlad' 'murakad', *kohmakas* 'odraleib', *koín* 'koll', *kortsmoonik* 'lõõtsapill', *kostan* 'korsten', *kuderik* 'varjualune, hagerik', *kõrvatsed* 'pruuttüdrukud', *kõbasi* 'kõvasi, luisk', *kännakas* 'tugev, paks', *köst* 'poepärm',

laudi 'rehealuse lakk', *lohk* : *lohu* 'pool kaalikat või kapsapead', *lõksulõng* 'peenike lõng', *maít* 'piimakoor', *mereärg* 'lepatriinu', *moaõun* 'kartul', *nugris* 'kärmas, terane, tragi', *paegal* 'pidevalt, ühtelugu', *punts* 'õlleankur', *puul* : *puula* 'noor lehm, õhv', *põlastama* 'imestama', *rõial* 'rehealune; rehe all', *silmnarts* 'käterätik', 'sol' *mima* 'lööma, peksma', *sutikas* 'malakas', *taak* : *taaga* 'kandam, koorem', 'tänkjas' 'kerkimata, taignane; plink', *töömis* 'pärm', *vanaeit* 'vanaema', *varrus* 'varrukas', *veopüüs* 'vibupüüs', *vintsik* 'laisk, tõrges', *voanas* 'vaagen', *õbe* 'valge' hõberaha küljest kraabitud hõbe.

Määrsõnadest on huvipakkuvad maakonnas levinud *midi*-vormid: *enne-midi* 'ennemini, pigemini', *ullemidi*, *paramidi*, 'kiiremidi'. *praegu*-sõnade paljudest variantidest on levinumad 'paergu ja 'paergast.

„Väikesest murdesõnastikust“ saab teada sedagi, et sõnu, mida esineb vaid ühes murrakus, on registreeritud Juurust 346, Vigalast 208, Märjamaalt 207 ja Raplast 29. Toodagu neist mõned näited.

Juuru: 'arglik' 'hargnev', *kaseviidas* 'metsvint', *kukerpuús* 'kukerpall', 'lipsekarvad' 'ripsmed', *loadu* 'riiul', *lursakas* 'õhuke (riie)', *müts* : *mütsu* 'soust', *paotud'u* 'pajuurb', *poiku* 'väike sõrm', *rebukas* 'rebane', *rukkimari* 'sinikas', *sugundama* 'siginema', *tõru* 'kaljasupp', *võmmikud* 'kangekaelsed'.

Vigala: *ehmates* 'söögitoru', *itukõrb* 'kikk-kõrv (lammas)', *jäänileha* 'liigliha', *kamsatikas* 'vallatu', *kähumast* 'rutem', 'liisken' 'lepatriinu', 'lupsus' 'pungas, nupus', *palderjalg* 'palderjan', *pöiused* 'sokid', *rannetas* 'sõrmedeta kinnas', *tooru* 'õhta' neljapäeva õhtu, *viral* '(kõht) lahti', *õhe* 'valge' 'koit'.

Märjamaa: *ihuroogetakud* 'peentakud', *kabedus* 'puhtus', *kakerdis* 'käpard', *kibi* 'västrik' 'kivitäks', 'kiisklik' 'hapu', *kräü* 'vilets voodi', *mõrasnahk* 'marrasknahk', *nurg* : *nuru* 'nurrumine', *pähklenaru* 'pasknäär', *silgutis* 'väike-lehelind', *tahnitsema* 'kohmitsema', *viderbik* 'võserik'.

Näide 8.

Näiteid „oma keelest“ ehk vaid ühest murrakust registreeritud sõnadest

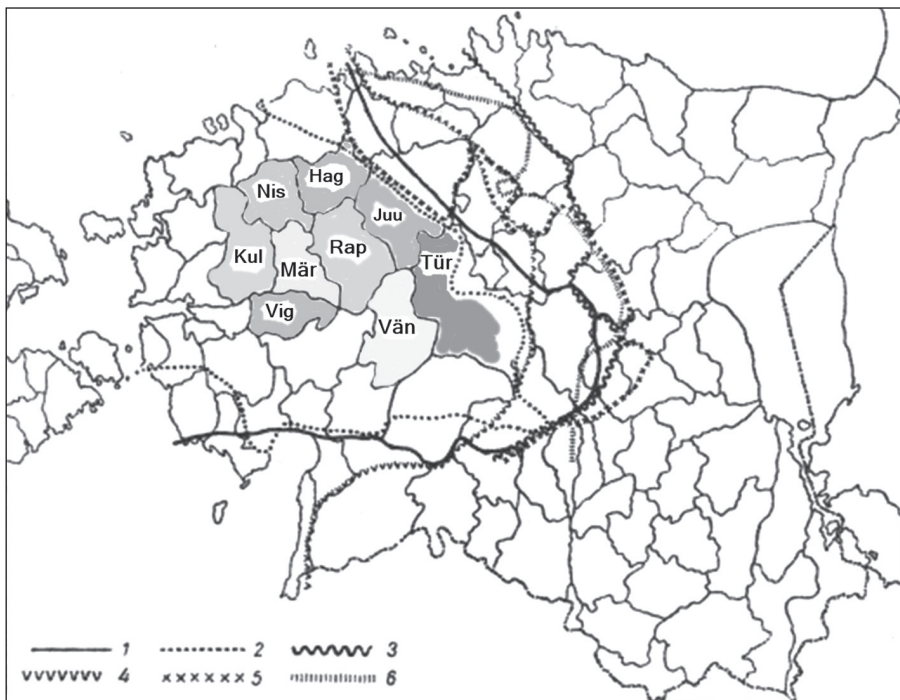

Rapla: jõngilt 'kurjalt', *kutsikapalene* 'kontvõõras', *natid* 'kompsud', *nullernupud* 'nurmenukud', 'nusvel' 'kobar', rüß 'töörühmaja', *saopatt* 'heinaseljatäis', *singas* 'ihne', *vätukas* 'vana kinnas'.

6. Kokkuvõtteks

Murdekeele iseloomustamisel võetakse tavapäraselt fookusesse võimalikult vanapärane murdekeel. Lugejal tasuks aga silmas pidada, et iga murde iseloomustus on omal kombel murdejoonte kontsentraat. Päris kõiki neid paljusid tüüpilisi jooni iga üksiku murdekõneleja keelekasutuses leiduda ei pruugi, sest need murdeilmingud on kokku riisunud suure hulga keelejuhtide murdekõnest. Süstemaatilise kogumistöö tulemusel saadud murdekeeleaines iseloomustab valdavalt XIX sajandi teise poole ning XX sajandi algupoole murdekeelt, mida tänapäeval elavas kõnes enam ei kohta.

Resümeeerivalt võib korrata, et Rapla maakonna murdekeel on kaudis kirev ja omapärane kombinatsioon Harju- ning Läänemaa murrakute keelejoontest, kusjuures üleminek ühelt murdealalt teisele on, hoolimata murdepiirist, sageli väga sujuv või lausa märkamatu. Nii on keskmurde alale Harjumaal (ja kaugemalegi) levinud läänemurdele iseloomulikest joontest näiteks *mb* > *mm* ('*lammad* 'lambad', '*ammad* 'hambad'), *v* > *b* (*kibi* 'kivi',

Joonis 2. Mõned läänemurde jooned Kesk-Eesti alal: 1 – *mb > mm* ('*lammad*'); 2 – *v > b* (*kõba kibi*); 3 – *-tis ~ -tes* (*ärmatis ~ ärmates*); 4 – tugev inessiiv ('*nurkas*'); 5 – *-lene* (*pulmalene*); 6 – '*kõstre*, '*naaskle* (kohandatud Must 1965 järgi)

kõba 'kõva'), *v*-hääliku kadu (*tali* 'talv', *külima* 'külvama'), *j*-i kadu (*ahu* 'ahju', *tühad* 'tühjad'), *a*-mitmus ('*kässa* 'käsi', '*süssa* 'süsi', '*püksa* 'pükse'), sõnakujud *param* 'parem' ja '*oome* 'homme'. On avaldatud isegi arvamust, et kuna ühisjoonte osa on silmatorkav, siis võikski kogu Lääne-Harjumaa murdekeele lugeda läänemurde hulka (Saareste 1952: 111), ent laiemat poolehoidu pole see siiski leidnud (Must 1958: 90). Teisalt on osa Lääne- ja Harjumaa murrakute ühisjoontest pärit hoopis keskmurdest, näiteks sõnaalgulised konsonandid (*klaber* 'klaver', *trepp*), vahevokaalita sõnavormid (*atr* : *adra*, *põtr* : *põdra*), gemineerunud *rs*-ühendid (*kõrss*, *várss*, '*põrssad*) või sisekaota verbid ('*istuma*, '*pühkima*). Omaette rühma moodustavad veel näited, kus kumagi murde jooned on üldiselt püsunud oma murdeala piires, nt *L suuress ~ suures*, *õmmeldasse*, *K suureks*, *õmmeldakse*, *L odra*, '*ketrama*, *K ohra*, '*kehrama*, *L maade*, *puude*, *K maate*, *pute ~ puute*, *L vägevid*, '*riidid*, *K vägevaid*,

'riideid, L kolle, 'käised, K lee, varrused jpm. (Must 1958: 86–95; 1976: 66–78; Viikberg 2020a).

Rahvasuust pärinevad tähelepanekud, mis on läänlaste ja harjakate keelepruugile õige iseloomulik ja nende naabritele kõrva torganud. Kui läänemurret iseloomustab *Kibissaare* 'Mihkle kibikõba lebakott' ('Kivisaare Mihkli kibikõva leivakott') ja Lääne-Harjumaa keelt *tüma moa, suured* 'soapad koa, edasi ei soa ega soa' ('pehme maa, suured saapad ka, edasi ei saa ega saa'), siis nende mõlema murdeala keelt väljendab *istub* 'laudas, sukad' 'jalgas, sepik' 'selgas, isi' 'nälgas' ('istub lauas, sukad jalas, sepik seljas, ise näljas') (Must 2002: 7).

Aeg-ajalt võib kohata arvamust, et ega Põhja-Eestis enam keelemurretest rääkida saa, sest sinne keel kirjakeelest (enam) suurt ei erine. Selles on oma iva, et suuri erinevusi ei ole. Vähesed erinevused kirjakeelega võrreldes võivad aga teinekord tähendada seda, et põhjaestlased ei oska oma kodukeele jooni murdeks pidada ega kirjakeelest lahus hoida. Kui nad juhtuvad kasutama selliseid murdevorme, nagu 'teivad' 'teibad', (sibula) *kasud* 'kasvud', (palju) 'õuni' 'õunu', (mitu) *nädalid* 'nädalat', (kolm) *kardulad* ~ *kardulast* 'kartulit', 'kaevan' 'kaeban', *ei taha töödata* 'töötada', võivad nad ikkagi arvata, et räägivad selget kirjakeelt. (Viikberg 2019)

Eks omaaegsed keeleerinevused võinud vanasti selgemad olla ja rohkem kõrva torgata. Murdekogujate päevikutest võib lugeda isegi väga keeleteadlikke seisukohti. Näiteks on Kai Liinat (snd 1882) kõnelnud 1951. aastal Tõnumaa külas Ilse Korjusele, et *ma ole sedä Vigala keelt täie* 'teädmesega ülevel oidnd' (Korjus 1951: 6–7). Samas on mitmele teisele keelejuhile tulnud juba 1930. aastatel rõhutada, et rääkigu ikka nii, nagu seda tehti vanasti, nagu rääkisid nende vanavanemad (Lassen 1937: 11–13). Missugused murdejooned tunduvad olevat need kõige „murdelisemad“ ja huvitavamad, seda võib otsustada iga lugeja ise, kui tutvub lõppu lisatud murdepaladega.

LISA 1. Näiteid vanapärasest murdekeelest

Rapla maakonna aladelt kogutud murdeainest on keeleteadlased kasutanud mitmes käsitluses ja ülevaateteoses. Selle piirkonna avastas keeleteadusele Andrus Saareste, kes kogus 1916. aastal murdeandmeid Vigala kihelkonnast ja koostas seejärel „Vigala murde peajooned“ (1917). Süvem uurimistöö kogus hoogu 1950. aastatest. Teenekas murdekoguja ning -uurija Mari Must

on jälginud keskmurret (1965) ning kesk- ja läänemurde vastastikuseid kontakte (1958, 1976). Läänemurdega on tegelnud Aino Valmet (1970). Koos Aili Univerega on Mari Must koostanud monograafia keskmurde häälikutest ja morfoloogiast (2002), mis hõlmab suurel määral ka praegust Rapla maakonda.

Raplamaa murrakute tekstinäiteid on publitseeritud mitmes kogumikus: „Valimik Emakeele Seltsi murdekorrespondentide murdetekste I“ (1956), Arnold Kase „Valimik eesti murdenäiteid“ (1962, 3. tr 1980) ning Kadri Tamme ja Juhan Peegli koostatud „Igal puul oma juur“ (1989). Kõige mahukamad ja esinduslikumad tekstikogud on Mari Musta „Keskmurde tekstid“ (1965) ning Evi Juhkami ja Aldi Sepa „Läänemurde tekstid“ (2000), mis on avaldatud akadeemilise väljaandena foneetilises transkriptsioonis. Käesolevasse ülevaatesse on neist valitud nelja kesksema murrakuala – Rapla, Juuru, Märjamaa ning Vigala – iseloomulikke keelenäiteid. Loetavuse huvides avaldatakse need murdepalad lihtsustatud kirjaviisis.⁹

Mälestuskatkeid (Rapla murrak)

Olen ikke sii oma `valdas old, `vaeste inimeste laps. `Väike saun [oli], saana-koht, kus mina `kasvasin, `suitsu tuad täis. Ega `enne põld kostant ('korstnat') ega kedagi, tuba tuli `suitsu täis `moani. `Enne oli `vaene lugu ('kehv, vilets') `nüitse elu `kõrvas, [nüüd] pliidad sies, põle `suitsu. Nõlla ruuduga pisike aken [oli], pisikesed ruudud sies. Pisike kluasi ruasuke ies, et ikke sugu ('pisut') `valgust nägid, kui me `seiagi tulime. Sii oli kua väga `vaene tuba, pool oli kibist.

Eks ma ole `kõiki `tüösi ikke teind, kangast kudund ja kehrand, see oli ju taline kibe tüö. Männi `piirgu ikke `kiskusid, panime piiru põlema, siis `kehrasime selle `valgel, jüst pimedas ei old. Juba pärast tulid ikke suuremad lambid, kluas oli pial. Eks see elu oli kehva küll, aga elatud ike sai. Siis oli juba kuol koa, poolteist talvet mina sain `käia. Koolitaea läks ää, siis sie talve läks `jälle raesuks. Kel `jõudu ei ole ('kes on vaene'), see piab kõigiga rahu olema. Nüid sa võid ju, `elde tegijas, `kõiki õppida. Ega kuol kellegil kahju tie, tema annab ju ikke õpetust.

Mõisaaseme külas jutustanud Liisu Iisuk (snd 1869),
kirja pannud Mari Must (1954).

⁹ Eesti murdeainese kõige täielikumad kogud paiknevad Tallinnas Eesti Keele Instituudi eesti murrete ja sugulaskeelte arhiivis (EMSUKA). Seal leidub terve hulk materjali ka Rapla maakonna murdekeele kohta nii sõnas kui helis.

Kosjaskäimisest (Rapla murrak)

Kui `noormis `tahtis `kośsa `minna, siis `kutsus oma vanema venna. Kel `venda ei old, sii `kutsus ligidalt sugulase ehk ia üleaja mehe (‘üleaedse’). Siis `toodi kõrsust `viina, nellapäeba `õhta `miñdi `kośsa. `Eštiks läks isamiis üksi tupp. Kis `peimega `seltsis `kośsa läks, `üiti isameheks. Küsiti `aśsa. Vastati naĺla `toonis, kudas kellegil `meele tuli. Tulin `lindu `lasma, ehk `jälle `puula (õhva, mullikat) `ośma, ehk muud. Kus kosilasi oodati, sial oli kõik ette valmistud, tuad pühitud, tüdrukute piad soetud. Sii, keda taheti, oli `peitus. Pakuti `ühte ja teist, ei tahetud. Isamiis `ośsis nii kaua, kui `kuskilt nurgast oma `leidis. Mõnes kohas `tehti ka pikemad `naĺla. Ühes peres pand poiss enese tüdruku `riidesse, teind isi sukavarrast. Kõik olnd moonunud, tüdrukuid olnd mitu. Isamiis olnd kaua ädas, ei tunne, misuke oma on. Kui siis ülesse `leitud, siis kutsutud õuest `peimis tupp, kas on kaubaga rahul. Mud`ugi `oĺdi rahul ja siis `joodi `liiku.

Nõmmemetsa külas jutustanud Jaan Uustalu (snd 1873),
kirja pannud Eduard Tikk (1929).

Katkust ja Kaiu valla nimest (Juuru murrak)

`Ennemuiste surnd nii `ränkä (‘rohkesti’) rahvast ää, puu `vankred old, rahvas `pañdi `sõnna `peäle siruli, nii et `juused jäänd lohakile `ümmer aśsi. Suur auk `tehti ja `pañdi `summas `sõnna `sisse. Inimesi old nii vähä, et ei jõud matta ja `surmasi (‘surnuid’) oli paelu, kis puu `särki enam `jõudis tehä. Sõda käind üle ja pärast tuld katk. Katk käis möda moad ja kui old rahvas üleväl, ei ole kedägi teind, aga kis magand, sedä `olla kepiga pist ja see surnd ää. Moa old nii tühi, et põle kuke `lauulu ega koera `aukumest kuulda old. `Õues old ahi, seäl `tehtud `leibu ja `üitud pätsahjuks. `Sõnna jäänd üks tüdruk elämä, põle ülesse `leitud. Tüdruku nimi old Kai, sellest tuld Kaiu vald.

Toomja külas jutustanud Leenu Erin (snd 1868),
kirja pannud Mari Must (1945).

Keelte jagamine (Juuru murrak)

Vaest küsiti `jälle, et mis moodi need keeled on tuld kõege `enne moa `peäle. Et nii `mitmed `seltsi on ja [et näe,] `paergast on eesti keel ja tal on mitu murrakud ja veel sii omas kihelkondaski. Aga vat see tuld sedäsi, et need keeled `pandud kõik `ühte `suurde kotti. Ja siis kui akatud jägama, need krõpsumad keeled old kõik peäl, kus `ärsi (= r-isid) paelu sees on ja `niisugused. Aga siis see Kaiu mädänd ja Kuimetsa roeane, need jäänd koti `põhja ja siis nendel old `niuksed

nimed. Ja nüüd räägivad Kaiu rahvas, oh sa mädänd alati. Mis midägi on, ikke [oh] sa mädänd. Ja Kui 'metsas oli jälle roeane.

Salutaguse külas jutustanud Maali Säärekönnu (snd 1892),
kirja pannud Mari Must ja Helmi Viires (1957).

Löksulõng (Märjamaa murrak)

Menu isa 'rääkis koa veel, [et] vanaste ond löksulõngad ('peenikesed lõngad') kedrata. Tüdrogule oli and lõngad kätte ja oli niipallu 'lõngu ja kui ned lõngad ond kedratud, siis 'viidud lõngad 'mõisa. Ja vahimes ond siis se 'vastu 'võtja ja proua ond 'kõrvas ja raamat käe ja kirjotab. Kui vahimes üteln, et lõngad on karosed, 'vitsu koa vaea natuke, see kirjudud kohe ülesse. Ja kel ilosad lõngad ond, siis nete tüdrugudele oli 'antud siis ilusad pärjed pähä ja tükk ilusad 'puhtast 'leiba koa. Ja see, kel ond viletsad lõngad, sel käsk kätte, minge talli 'juurde ja saate siis ihu 'nuhtlust.

Sõmeru külas jutustanud Jüri Kloks (snd 1880),
salvestanud ja litereerinud Salme Nigol ning Aino Kaljuste (1961).

Humalad (Märjamaa murrak)

Meil oli omal aeal omala aed, suur ring oli siiss, suured pikad ridvad olid 'püsti. Ja siis tema 'keerab ju, möda 'ritva, 'ümmer nagu pael ja läb ülesse 'kõrgesse 'välla. Ja säääl üleval tuftis siiss 'õitsevad siäl ja siis, siäl on kasvavad suured omala käbid. Ja siis saab kui ta, kui ta kasuaeg on täis, 'pärtlipääva 'aegus. Siiss sai nid ridvad maha 'võetud ja need omala tutid, need said tuppä 'viidud ja said 'puhtas nopitud ja siiss sai ära koa kuivatud, mud 'u ta läb läppuma. Aga ned 'aätsid viha 'välla ja mida vihem õlut, seda parem oli minu õlut.

No mina panin ike poole 'sitvergi ('setveriku, u 13 liitri') 'piale ike nael omalid ja kui vähäm oli, siss panid 'juure veel. Mina magedad õlut ei tahnd 'juua. Mage õlut võttis seest 'popsuma ja võtab 'kaasi 'sisse ja, aga kui viha õlut, sis mool oli eä 'juua.

Sõmeru külas jutustanud Jüri Kloks (snd 1880),
salvestanud ja litereerinud Salme Nigol ning Aino Kaljuste (1961).

Kutsumata-teadmata külalised (Vigala murrak)

Kui on 'kutsumatta 'tiadmatta külalesed, et sis jälle on 'kutsumatta külalesed ja valmistamatta roog. Aga 'siski, perenaene paneb külalestele kaksteistkümmes 'rooga laua piale. Ja mis ned sis road oleks ond? Leba vilukas, see on nummer

üks. Ja leba viluka `kõrbes on kaks, kaks `risti `silku ja see on nummer kümme. Jah, ja on siis üksteiskümme `rooga. Ja kaheteist `kümnes on, kui ses oo, veetoo talvesel aeal ja suesel aeal piima `lõssi. Ja see on kaheteist `kümnes roog. Ja nää `ongi, `kutsumatta `tiadmatta külalested ja valmistamatta roog.

Konnapere külas jutustanud Jüri Laasi (snd 1885),
salvestanud Mari Must (1968), litereerinud Evi Juhkam.

Türgi sõja soldat (Vigala murrak)

Mina olen sis niikavva nüüd eländ. Mina olin väike laps ja, kui Türgi sõda läbi kõis. Ja sis oli see, ema `rääkis seda paegal ('alatas'). Sõdamehed tulnd, vata veopüssid olid jo jälle, ega nendel muud `püssi põln. Ja täma võtn minu `sülle ja joost kardulevagude `sisse, nende iist ära. Ja nad näind, et on sinna joost ja tulnd sinna ja ütend, [et] ärge `kartke, tulge aga `välla. Ja silitan minu piäd. Ma `ütsin, et Türgi soldat on minu piäd silitand. [Ütlesid,] et tulge `välla ja me ei tii kedagi, me oleme siit läbi `kõijad. Ja sis `kõikel olid veopüssid `selges olnd, need vibopüssid.

Konnapere külas jutustanud Ann Konnapere (snd 1890),
salvestanud ja litereerinud Evi Juhkam (1978).

IDAMURDEST JA VAIAMAAST

Ilmunud: Idamurdest ja Vaiamaast. – Ingerimaa mäluaigad: järjepidevus ja katkestus.

Koost Piret Lotman, Taisto-Kalevi Raudalainen, Ergo-Hart Västriik. Tallinn: Eesti

Akadeemiline Ingerimaa Selts, Eesti Rahvusraamatukogu 2022, 11–23.

Proloog

Eesti murdekeeleeelus nähakse nüüdisajal ilmnevat uut tõusulainet. Oma kodumurdes kirjutavad ilukirjanikud, ilmuvad laste- ja kooliraamatud, ajalehed ja almanahhid, murdekeeles peetakse laulupäevi, edastatakse päevauudiseid ja vastatakse otse-eetris tele- või raadioreporterile. Murdekeel ei hingitse enam tasahilju kirjakeele varjus. Iseloomulik on seegi, et elavnenud murdekasutus ei piirdu üksnes Lõuna-Eesti või Kihnuga. See on levinud ka Peipsiveerde idamurde alale ja eriti Kodavere kanti. Murdesõna levib. Tähtedena luuletaevasse on tõusnud Mari Vallisoo värsikogud „Ussisõnad“ (2001) ja „Viimäne vihim“ (2013), lastele veerida on Mari Niitra ja Eevi Treiali koostatud „Kodavere uavits“ (2015), juturaamatusõbrad loevad aga Eevi Treiali rahvajutukogusid „Õlemä elon“ (2006), „Põlvess põlve“ (2007), „Elo kessäb“ (2009) ja „Kõik kodoss“ (2016).

Sellesse tõusuaega sobitub väga hästi ka Valdek Palli „Idamurde sõnastik“, mille uusväljaanne on ilmunud Eesti Keele Instituudi piirkondlike murdesõnastike sarjas (2016), toimetajaks murdeuurija Ellen Niit. Sõnaraamat taaselustab Kodavere keelemurde huvitavaid eripärasid. Sellega seoses tekib õigustatud huvi vaadelda taas idamurde keelt pisut laiemal taustal, tuletades meelde selle seoseid Alutaguse murde ja Peipsi-taguse vadja keelega. Võiks lähtuda võimalikest küsimustest, miks on Eesti poolel Peipsi ääres asunud Vaiga, mis on see Vadjamaa Narva jõe taga ja kuidas on ajas avaldunud vaia-vadja suhted päritolu ning keeleseoste kaudu.

Sugulaskeeled

Naaberkeelte eesti ja vadja seose sugulaskeeltena tegi kindlaks Ferdinand Johann Wiedemann 1856. aastal, lähemate käsitlusteni jõuti aga seejärel, kui kasutusele oli võetud ajaloolis-võrdlev uurimismeetod. Lauri Kettunen näiteks on oma Kodavere murde häälikuloolises ülevaates „Lautgeschichtliche Untersuchung über den kodaferschen Dialekt“ (1913: 201–214) toonud esile Kodaverele eriomaseid jooni, sh neidki, mis seostavad idamurret nii Alutaguse, põhjaeesti keskmurde ja lõunaeesti murrete kui ka vadja keelega. Naaberalade ühistele keeleteadetele pööras ta tähelepanu ka hiljem, kui valmisid ülevaatlised „Vatjan kielen äännehistoria“ (1915) ning „Eestin kielen äännehistorian pääpiirteet“ (1917a). Nendele tähelepanekutele toetus seejärel Andrus Saareste, kui ta kirjeldas Põhja-Tartumaa keelemurdeid ja koostas kogu Eestit hõlmavaid murdekaarte.

Vadja keele päritolu on selgitanud Paul Ariste, kelle kirjutistest „Происхождение водского языка“ (1947) ning „Läänemere keelte kujunemine ja vanem arenemisjärk“ (1956) on saanud krestomaatiliseks seisukohaks, et vadja keel kujunes välja I at jooksul Narva jõest ida pool kasutatud põhjaeesti keelest. Need põhjaeestlased, kes olid jäänud elama Narva jõest idamale-kagumale, olid sattunud tihedamasse kontakti Novgorodi sloveenidega ja nende keelekuju arenes ajapikku välja omaette keeleks, vadja keeleks (Ariste 1956: 18). See selgitab ühtlasi, miks on vadjalased meie lähimad keelesugulased ja nende keel, eeskätt põhjaeestlastele, kõige arusaadavam. Rakvere või Jõhvi mees saab kindlasti palju rohkem aru vadjalastest kui näiteks Hargla või Räpina meestest.

Vadjalaste ajaloolist asuala on kujutatud alljärgneval kaardil (kaart 1).

Vadjalased ja Ida-Eesti

Vadjalaste asualad on paiknenud Peipsi järve ja Narva jõe taga ja seega on ootuspärane, et nad on puutunud kokku eeskätt idaeestlastega. Kokkupuuted on olnud pikaajalised ja vahetud ning vadjalasi on märgitud isegi Eesti keelekaartidele. Ajaloost on teada, et XIII sajandi alguseks oli Eesti alal moodustunud kaheksa suuremat ja neli väiksemat muinasmaakonda, sh Vaiamaa (Vaiga) Peipsi järvest läänes (vt kaart 1), hilisema Torma, Laiuse ning osalt Palamuse ja Maarja-Magdaleena kihelkonna alal (EEA: 405; EKR: 718). Vaia-maa nime ja selle asukaid on otseselt seostatud vadja rahvaga. Keeleandmed

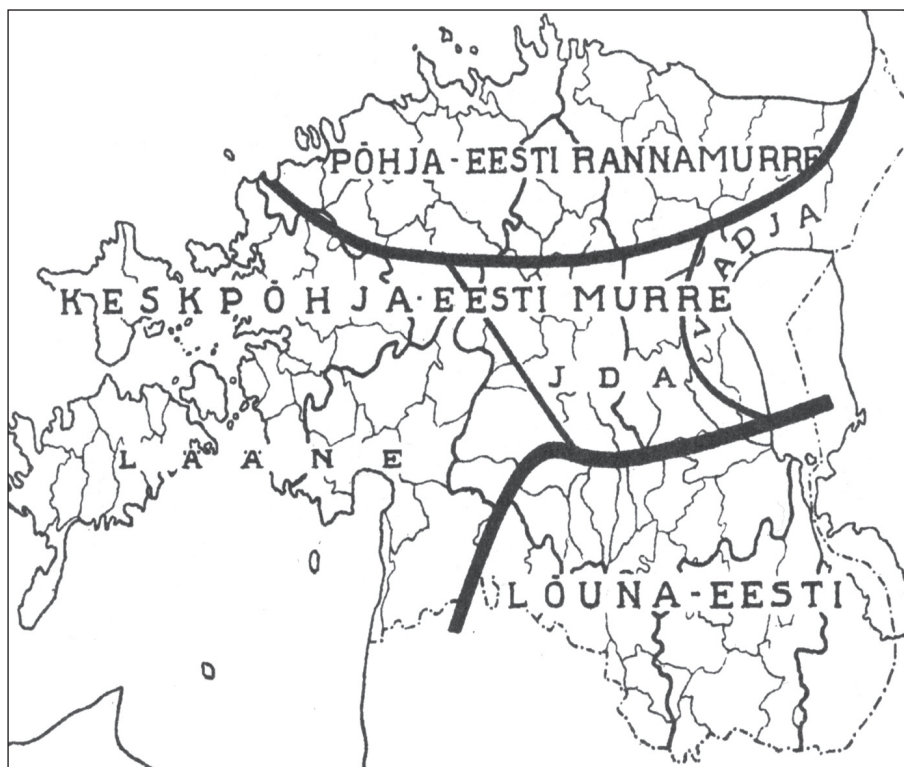

Kaart 1. Selline võis eri hõimude seis välja näha 13. sajandil (EE II: 635)

lubavad väita, et ka siis, kui vadjalased olid kujunenud omaette etniliseks üksuseks, saanud omaette rahvaks, jäid vastastikused suhted püsima. Selgeid märke osutabki selle kohta idamurre, eriti Kodavere murrak, milles esineb hulk vanu iseloomulikke vadjapärasusi.

Vadja-ilmelisi alasid meie murretes on näitlikustanud Andrus Saareste, kajastades meie hõimusuhteid keskajal (vt kaart 2) ning visandades murrete levilaid XX sajandil (vt kaart 3).

Hans Kruusi koguteose „Eesti ajalugu“ II köitesse (1937) paigutatud murdekaardil (kaart 2) paelub pilku Peipsi lääne- ja põhjakaldale kirjutatud *Vadja*, mis paistab olevat järg XIII sajandi Vaigale (vt kaart 1) kui osutus asustuse järjepidevusele. Samalaadset vihjet kohtab Johannes Aaviku eesti keele käsiraamatus (1936), kus Saareste koostatud murdekaardilt paistab (kaart 3), et number 6 selgituseks Peipsi järve kõrval seisab *Vaia-murrak*.

Kaart 2. Nii on kujutatud keskaegseid murdelevikuid (Saareste 1937: 434)

1930. aastatel oldi seega üpriski teadlikud, et too *vaia* ~ *vaiga* ~ *vadja* on murdealana Peipsi põhja- ning läänekaldal üha olnud ja püsinud. Tuleks vast veel kord üle vaadata, millise murdealaga on tegu ning mis ajast alates.

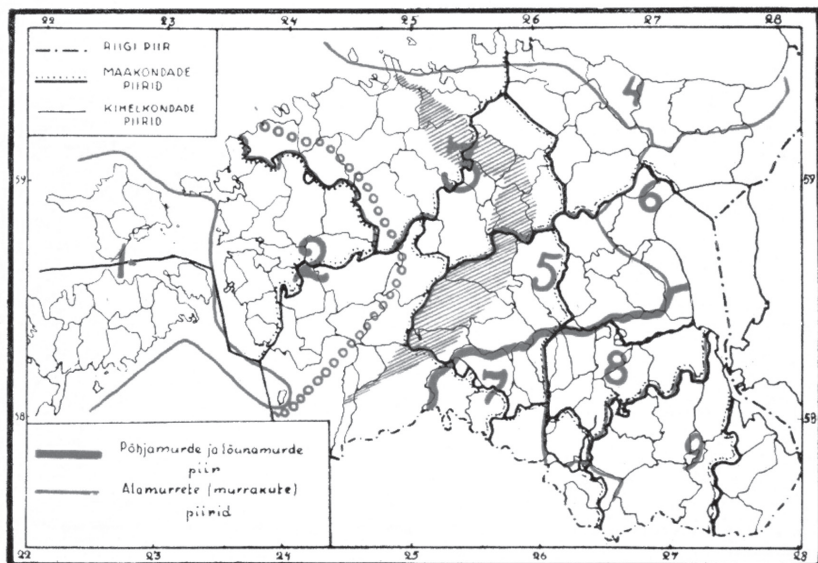
Sugulaskeeltel on mõndagi ühist

Idaeestlaste ja vadjalaste ühist päritolu ja kauaseid suhteid kinnitavad ühisjooned mõlemate keeles. Seda teades võiks võtta kõrvutuseks kummastki ühe eriti iseloomuliku lause, millega nende keelt on tavatsenud iseloomustada nende naabrid, nt

Kodavere: *mede kiil one sii kõege pustam eesti kiil, ei õle üstegi kiänet egä viänet siden*

'meie keel on see kõige puhtam eesti keel, ei ole ühtegi käändu ega väändu sees'

EESTI MURRETE KAART.

Põhjaeesti murrakud: 1. Saarte, 2. Lääne-Eesti, 3. Kesk-Eesti, 4. Kirde-Eesti (kirderanniku) murrak, 5. Põhja-Eesti lõunapoolsed murrakud (Põhja-Viljandimaa ja Põhja-Tartumaa), 6. Vaia-murrak, 7. Lõuna-Eesti läänemurrakud (Lõuna-Viljandimaa), 8. Lõuna-Eesti kirdemurrakud (Lõuna-Tartumaa), 9. Lõuna-Eesti kagumurrakud. — ○○○○ piir, millest lääne pool on tugevaastmeline inessiiv („nurkas“); //// piir, millest lääne pool on tugevaastmeline oleviku mitm. III pööre („nad tahtvad“). — Kaart prof. A. Saareste järele.

Kaart 3. Nii kujutati murdelevikuid 1936. aastal (Saareste 1936: 456)

vadja: *tšälü tšäüb tšülää tšerikkoo, tširjavat tšintaat tšäezä, tšivizet tšennät jaṇGaz*

'käli läheb külakirikusse, kirjatud kindad käes, kivised kingad jalas'

Hoolikal lugemisel saab mõlemast lausest aru, aga suuri ühtelangevusi siit välja ei loe, sest tegu on markantsete näidetega, mis võimendavad kummagi eripära. Kodavere murdele iseloomulikest joontest torkavad silma nt *st*-ühend *ht* asemel (*pustam* 'puhtam') või *ss*-ühend *st* asemel (*muss* 'must'), vadja keeles on selleks kunagine häälikumuutus *k* > *tš* eesvokaalide naabruses. Kahe keele sarnasusi ilmneb pigem vadja näite kaudu, mille kõrvale on lisatud eesti tõlge. Kõrvutamise huvides tuleks seega Kodavere näide tõlkida vadja keelde:

Kodavere: *mede kiil one sii kõege pustam eesti kiil, ei õle üstegi kiänet egä viänet siden*

vadja: *med'd'e tšeeli õõ se kõikkaa puhtaap viroo tšeeli, ebõõ ühtä tšäänett dali väänett seez*

Neist näidetest võib piisata keelesuguluse märkamiseks, lähemaks kõrvutamiseks tuleks aga vaadelda enamat keelematerjali, saamaks valida ning tuua esile sobivaid näiteid.

Idamurde ja vadja keele kesksed ühisjooned on pärit kunagistest hääliku-muutustest, nt

- 1) *o > õ* esisilbis (Kod *õja* 'oja', *kõlm* 'kolm', *tõhin* 'tohin'; vadja *õja*, *кõлтõд*, *tõhin*),
- 2) *st > ss* (Kod *mussa* 'must', *naiss* 'naist', vadja *mussa*, *naissa*),
- 3) **uh (*üh) > v* (Kod *javatada* 'jahvatada', *jõvi* 'jõhv', *jõvigas* 'jõhvikas', vadja *javattaa*, *jõvi*, *jõvikaz*),
- 4) *ns > s* (Kod *kaas* : *kaane* ja *küüs* : *küüne*, vadja *kaasi*, *tšüüsi*; vrd soome *kansi* ja *kynsi*).

Nii idamurret kui ka vadja keelt iseloomustavad veel

- 1) *v*-hääliku püsi (Kod *arvo* 'aru', *survod* 'surud', *ulvob* 'ulub', vadja *arvo*, *survod*, *ulvob*),
- 2) *ei* diftong *lööma-sööma*-verbi imperfektis (Kod *sein* 'sõin', *lein* 'lõin', vadja *sein*, *lein*),
- 3) *a-/ä*-lõpuline mitmuse 1. ja 2. pööre (Kod *me annama* 'anname', *õlima* 'olime', *te õleta*, *paata* 'panete', vadja *möö annamma*, *õlimma*, *töö õlõtta*, *annatta*),
- 4) eitusverbi muutus isikuti ainsuses ja mitmuses (Kod *ma en*, *sa et*, *me emä*; vadja *miä en*, *siä ed*, *möö emmä*),
- 5) *ga ~ gä* lõpp käskivas kõneviisis (Kod *te tulga*, vadja *õlga* 'olge', *mengä* 'minge').

Kodavere-vadja ühisjooned muudab veelgi tähelepanuväärsemaks asjaolu, et enamik neist langeb kokku Alutaguse esinemusega (Kettunen 1913: 205–208; Saareste 1925: 123–124; Saareste 1952: 149–151; Pall 1982: 246–251; Must 1987: 340–342; Univere 1988: 60–88). Järelikult pole tegu kokkusattumuse ega hiliste mõjudega. *õ*-hääliku ohtra kasutuse tõttu oleks võimalik rääkida isegi *n-õ õ*-kolmnurgast, mille tippudena võib näha Kodavere, Lüganuse-Jõhvi¹⁰ ja vadja keelt, kuid analoogilisi „kolmnurki“ annaks moodustada teistestki eelmainitud joontest. Idamurde alas on nähtud võimalikku ühenduslüli mh lõunaeesti murrete ja Ingerimaa keelte vahel (Kettunen 1913: 208). Andrus

¹⁰ Idamurde alal töötanud Äksi pastor Otto Wilhelm Masing võttis *õ*-tähe kirjakeeles kasutusele 1818. aastal. Arvestades, et aastail 1788–1815 oli ta rohke *õ*-ga Lüganuse ja Viru-Nigula kihelkonna õpetaja, siis võib olla kindel, et tal oligi *õ* kuulmine kõrvus juba varasemast.

Saareste (1952: 109) on pidanud võimalikuks, et idapoolsel Virumaal on kunagi kõneldud vадja keeltki. Seega pärinevad need idamurde ja vадja ühisjooned, mis on enamikus esindatud ka kirderannikumurde idaosas Alutagusel, vanast ühisest aluspõhjast, millele on lisandunud hilisemaid häälikuarenguid.

Andmeid vадjalaste ja ühtlasi eesti-vадja keelesuhete kohta on lisada ajaloolastel. Arheoloogide arvates võib I at teisel poolel täheldada vадjalaste sisserännet idast Peipsi tagant Kodavere kanti, mis võis olla seotud krivitšite jõudmisega Peipsi taha (Moora, Moora 1964: 189). Nondest aegadest võiksid pärineda ka kohanimed *Vaiga* ja *Vaiatu*. Vадjalaste teine sisserännulaine Ida-Eestisse on paigutud XII–XIII sajandisse, kui Peipsi taha olid ilmunud sloveenide hõimud. Sisseränne on puudutanud Alutaguse lõunaosa (Ligi 1993: 94–96) ning eriti Iisaku, Kodavere ja Maarja-Magdaleena kihelkonda (Moora, Moora 1964: 190). Neid seisukohti on jaganud ka Paul Ariste, kelle arvates kujunes Kodavere murre vадja-eesti segaaladel (Ariste 1956: 18; 1965: 92). Ent kontaktid pole johtunud üksnes sisserännetest. Kääbasmatused Peipsimaa kirdeosas toetavad seisukohta, et vадjapäraste joonte olemasolu Ida-Eesti rahvakultuuris ja keeles on iidset päritolu ja seostuvad autohtoonse rahvastikuga (Ligi 1989: 88). Et vадjalaste asualad on Peipsi taga paiknenud palju kaugemal lõunas, on see kindlasti tähendanud suhtlemist nii üle kui ka ümber järve. (Hüpoteetiliselt võiks neid aegu heiastada Võru murdes säilinud kirumissõna *vadilano* 'kurivaim'.)

Vanad ühised keelejooned ei välista hilisemaid sisserändeid ega kauaseid eesti-vадja keelekontakte. Sellest võib aga eeldada, et kui Novgorodi poolel on kujunenud karmimaid või raskemaid aegu, siis on see pannud vадja rahvast ka lääne suunas liikuma. Selguse huvides tuleks vaadelda vадjalasi veel Novgorodimaal nii lähi- kui ka kaugvaates.

Vадjalased ajalooannaalides

Varaseim orientiir, mille kaudu vадjalasi silmas pidada, on Novgorodi asutamine (esmateade 859). Ilmeni sloveenide rajatud keskus tähendas võõrvõimu tugipunkti, kohalike hõimude, sh vадjalaste¹¹ maksustamist ja sõltlassuhteid, kuid tõenäoliselt ka põlisasukate vastuhakke. Üks mässukatse, millega seoses on vадjalasi esmakordselt mainitud Novgorodi kroonikas, on teada

¹¹ IX–X sajandil nimetati läänemeresoomlasi Vana-Vene kroonikais veel üldiselt tšuudideks (hiljem nimetati nii loodevадjalasi).

23. oktoobrist 1069, kui Novgorodi rünnati Polotski vürsti Vseslav Bretšislavitsi vägede koosseisus, ent saadi suure kaotuse osaliseks. „Sügisel, oktoobrikuu 23-ndal [...] tuli jälle Vseslav Novgorodi; [...] ja jumal aitas vürst Glebi novgorodlastega. Oh, suur oli vadjalaste häving¹² ja neid langes loendamatul hulgal“, väidab kroonik (Västriik 2007: 29). Novgorodi leetopissides on vadjalasi (*Водь*) mainitud veel 1149. aastal, kui nad koos novgorodlastega tõrjusid hämelaste sõjakäigu, ja 1215. aastal (*Вожане*) seoses Novgorodimaad tabanud näljahädaga (Västriik 2007: 30–32). 1260. aastatesse dateeritakse Novgorodi vürsti Jaroslav Jaroslavitsi (valitses 1238–1270) korraldus teede ja sildade korrashoiu kohta, kus on eraldi mainitud Vadjamaad (*Вочьская ~ Вочкая область*) (*ibidem*: 27). XIII sajandil jätkus neil aladel pidev sõjategevus. Novgorodi sõjaväe koosseisus mainitakse vadjalasi ja isureid alates 1269. aastast, kuid neid võis olla Novgorodi poolel sõdimas juba nii Neeva lahingus (1240) kui ka Peipsil Jäälahingus (1242), seega siis soomlastega Rootsi vägedes ja eestlastega ordurüütlite malevas (Viikberg 1993: 341; Adamson 2013: 69). Selliseid sugulasrahvaste vastasseise, relvis ja võõrvõimude lippude all, võiks tagantjärele nimetada vennatapusõdadeks, ent tollal seisid esiplaanil Rootsi, Novgorodi ja Liivimaa ordu mõõduvõtmised oma valduste laiendamiseks.

Rahutud ajad kestsid vadjalaste maal pikemat aega, sest seda piirkonda peeti silmas kaugemalgi. Roomakatoliku usu levitamise nimel on Rooma paavst Aleksander IV nimetanud 1255. aastal ametisse piiskopi Vadjamaa, Ingeri ja Karjala paganatele (Västriik 2007: 39–40). Ametisse nimetatud piiskop tõenäoliselt tööd alustada ei saanudki, aga vähemasti niisugune pretensioon katoliku kirikul oli. Ajavahemikus 1254–1261 on Aleksander IV nimetanud läkituses Uppsala piiskopile Karjala, Ingeri, Lapi ja Vadjamaa paganaid (*paganorum carelie, ingrie, lappie & watlandiae*), kes ristituid piinavat. Paavst Gregorius X on aga neid paganaid keelanud varustada relvade, raua, puidu ja muude asjadega (*ibidem*: 33). See pidi hõlbustama paganate allaheitmist ja ilmselt hõlbustaski, ainult et kreekakatoliku kiriku rüppe.

Roomakatoliku usumisjon Vadjamaal ei õnnestunud, *Водская земля* jäi püsima Novgorodi vürstiriigi koosseisus. Püsivam piir Novgorodi ja Rootsi alade vahel määrati Pähkinäsaari (Notenburgi) rahulepingus (1323) ja see lõpetas aktiivse sõjategevuse. Suuri ümberkorraldusi tõi aga kaasa 1478. aasta, kui Moskva vürstiriik hävitas Novgorodi feodaalvabariigi iseseisvuse,

¹² О, велика бяше сеця Вожяномъ.

deporteeris põliselanikke (1484, 1488) ja tõi mujalt asemele uusi koloniste (Uibopuu 1984: 157). Võimalik, et osa vadjalasi põgenes tollalgi läände Peipsi järve taha, Vana-Liivimaale. Moskoviitide valitsuse ajal jagati Novgorodimaa viieks ja põhjapoolne osa nimetati Vadja viiendikuks (*Водская пятина*). See oli geograafiline ja halduslik mõiste, mitte etnograafiline. Pärast Stolbovo rahu (1617), kui need alad läksid Rootsi riigi koosseisu, sai piirkonna nimeks Ingermanland ja *vadja*-nimetus kadus pikemaks ajaks ajalooareenilt. Kui Peter von Köppen koostas XIX sajandi keskpaigas Ingerimaa etnograafilise ülevaatekaardi (Köppen 1849), siis elas seal 37 külas 5148 vadjalast (*Woten*).

Vaiga ja Vadja

Niisiis on vadjalasi (*Водъ, Вожане*) ja Vadjamaad (*Вочкая область*) nimetatud Novgorodi kroonikais alates XI sajandist ning Rooma paavsti bullades (*Watlandia*) alates XIII sajandist. Tolleks ajaks oli idaslaavlaste keeles saanud omaseks *o*-tamine, st *a* hääldamine *o*-na (vn *оканье*), sellal kui teistes keeltes kasutati algupärast *a*-vormi (*Watland, Watlandia*). 1544. aastast pärineb näiteks alamsaksakeelne märg *rusche wathen* 'vene vadjalased', keda leidis Jaanilinnas (Ariste 1965: 91).

Kirde-Eestis on vadjalasi kutsutud murdeomaselt *vailasteks* ning Ida-Eestist on XIII sajandist teada Vaiga maakond, mis hõlmas hilisemad Torma, Palamuse, Laiuse ja Maarja-Magdaleena alad. Sealsed Liivimaa Henriku kroonikas mainitud *in Waigam* (1212), *Waigele*, *Waigel* (1224) on selle vanimad registreeritud nimekujud (EKR: 718). Henriku ajal hääldati kohanime Vaiga tõenäoliselt **vajja*, sest tollal märgiti *g*-ga sageli *j*-häälikut. Mõlema, nii Vaiga kui Vadja kunagiseks ühiseks lähtevormiks on olnud **vakja* (täheन्दuses 'vai; kiil'), millele viitab ka kohanime venekeelne tõlge *Клин* ('vai'). Alg-vormi **vakja* omastav kääne oli nõrgaastmeline **vayja*, millest spirandi vokaliseerumise tagajärjel kujunes **vajja* ja sellest omakorda eesti *vai*. Vadja keeles kujunes aga vahepealsest **vajja*-vormist *vadja* ~ *vad'da* (Ariste 1965: 95, 99). Samamoodi on kunagistest ühistest sõnatüvedest pärit ka eesti *lai* ja vadja *lad'da* (< **lakja*), eesti *maias* ja vadja *mad'daz* (< **makjas*).

Niisiis on *Vaia* ja *Vaiga* varaseimad kohanimed, mis Peipsi kandist registreeritud juba Liivimaa Henrikust alates, nt Vaiga 1212 (*Wayga*), Vaiatu 1306 (*Vagithae*) Trm, Vaiatu LCD (*Waeghaetae*) Kad, Vaeküla LCD (*Wakalae*) VJg. Nende puhul on ilmselt tegu kõige vanemate kihistustega. Hoopis hiljem,

alates XVI sajandist ilmnevad *vadi*-tüvelised külanimed, mis ulatuvad Põhja-Tartumaalt kuni Mulgimaani välja, nt Vadi 1599 (*Wadey*) Avinurme, Vadi-küla 1624 (*Waddikill*) VMr, Vadjatu 1839 (*Wadiad*) Pst. Neile lisandub hulk *Vadi*-nimelisi talusid Põhja-Tartumaal jm. (Ariste 1965: 94–96, 99–100; EKR: 714, 717–718) Nende nimede taga võib näha ilmselt hiljem sisserännanud asukaid, kui varasemale omakeelsele *vaia*-tüvele lisandus vadjä keelest juba *vadi*- ~ *vadjä*-tüvi.

Sõlmituseks

Keelesuhteid harutades saab väita, et kogu see ala – Peipsimaa, Kirde-Eesti ehk Alutaguse ja Vadjamaa, on keeleliselt kaunis sarnane ja on moodustanud kunagi ühtse terviku. Lisaks ühisele algupärale on idamurde vadjapärasusi seletatud ka kauaste otsekontaktide ja vadjalaste immigratsiooniga. Juba *Vaia*-nimi ise tõendab, et oma keelenaabrite meelest kuulusid nad vadjalastega ühte.

Arheoloogid on alates Harri Moorast (1956: 115–116) olnud seisukohal, et pärast omaette etniliseks üksuseks väljakujunemist on toimunud vadjalaste tagasirändeid Narva jõest läänemale, n-ö eestlaste poolele, nii I at lõpus kui ka XI–XIV sajandil. Hilisemad uurijad (Viitso, Pall, Ligi) pooldavad seisukohta, et sarnased jooned on kujunenud välja ühes keelerühmas olles, mitte niivõrd hiljem tagasirännete või püsikontaktide tagajärjel. Sellele ühtsele alusele on võinud küll tugineda hilisemad kontaktid ja läbikäimised, sest päriselt välis-tada ei saa ka hilisemaid migratsioone, tulemisi Ingerimaalt siia poole (vrd *Vadi*-tüved).

Siinkirjutaja jagab seisukohta, et ühised murdejooned pärinevad iidsest ajast, kui idamurre, Alutaguse ja vadjä keel kuulusid ühte murderühma. Kui vadjalasi ongi rännanud Eestisse tagasi (Moora, Moora 1964: 188–209; Ligi 1993: 94) ja kui nende keel on mõjutanudki Kodavere murdekeele väljakujunemist (Ariste 1965: 91–106), siis pole teada selliseid Kodavere ja vadjä hiliseid ühisjooni, mida Alutagusel üldse ei esineks (Viitso 1978: 100; Pall 1982: 251). Vadjä immigratsiooni järgi on otsitud ja leitud kohanimedest (Ariste 1965: 91–106; Grünthal 1997: 119–120) ning vähemasti kohanimedede põhjal jääb tõesti mulje, nagu läbiks idamurde ala asustust mingi veelahe. *vai*-tüvelisi kohanimesid võib seostada varasema ajastuga, mil idamurre, rannikumurde idaosa ning vadjä keel moodustasid veel ühtse keelerühma, kuid *vadi*-tüvelised kohanimed pärinevad hilisemast ajast, kui vailastest olid saanud juba vadjalased.

Epiloog

Idamurre torkab Eesti murdemaastikul silma oma muistse aluspõhja ning omanäoliste kontaktimustrite tõttu. Enamik ammuseid keelejooni on püsinud nüüdisajani ja see paneb küsima, kui rahu- või katsumusküllastes aegades on nende keelejoonte kulumiskindlust üldse proovile pandud. Mõningase ettekujutuse tolle kandi kohta annab Johan Kõpu monograafia „Laiuse kihelkonna ajalugu“ (1937). Sealt ilmneb, et hiljemalt IX sajandil tuli enesekaitseks rajada maalinnu ja linnuseid, aga välisilm prahvatas oma ülekaalukate jõududega ikkagi korduvalt sisse. Aastail 1212 ja 1215 tulevad usku levitavad ristirüütlid, riisuvad, tapavad ja vangistavad; 1501–1502 tulevad moskoviidid koos tatarlastega ja viivad läbi kirjeldamatu hävitustöö; Vene-Liivi sõjas (1558–1583) hukkavad venelased ainuüksi 1558. aastal 400 Laiuse talupoega. Siis on tulnud Rootsi-Poola sõda (1600–1629), seejärel näljahädad (1695–1697) ja hukatuslik Põhjasõda, kui aastail 1700–1710 tehti terve Tartu piirkond tühjaks ja lagedaks. Sõjasurmadele aitas kaasa suur katk (1709–1712), mis viis hauda üle poole Laiuse rahvast, 1629 inimesest jäi ellu üksnes 900. Aga läks mööda vaid 60 aastat ja neist 900 inimesest oli 1771. aastaks saanud 5078 inimest. Vaata ja imesta, et püsima jäid ka vanad keelejooned, hoolimata kõigist sõdadest, vaenustest, näljaaegadest ja taudidest. Tulid põua- ning nälja-aastad (üksnes 1808. aastal suri 683 inimest), kuid mõne aja pärast (1831) oli Laiuse kihelkonna hingekirjas juba 7438 inimest. Sama kehtib ka Kodavere puhul. Pärast Põhjasõda oli alles jäänud vaid kolm küla, kuid 1782. aastal loendati kihelkonnas 3696 ja 1881. aastal juba 10 753 inimest (Jung-Stilling, Anders 1884: 3; Tartumaa 1925: 4; Tarkiainen 2014: 15–19, 22). Too Peipsi kant jäi rahvarikkaks edaspidigi. Kui aga rahva elujõud ei raue, siis püsib kasutusel ka keel ning säilitab oma eriomased jooned, huvitavad ühendused ning seosed.

IDAMURDE TAASTULEMINE

Ilmunud: *Rets: Idamurde sõnastiku taastulemine*. Valdek Pall. Idamurde sõnastik. 2., täiendatud ja parandatud trükk. Toim Ellen Niit. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus 2016. – Keel ja Kirjandus 6, 2016, 477–481.

Praegune aeg soosib rahvakultuuri paikkondlike eripärade esiletoomist ja oma kodumurde viljelemist, mille silma ning südant rõõmustavaks väljundiks on ka ühe murdeala sõnastikud. Kui Eesti Keele Instituudis ollakse suure „Eesti murrete sõnaraamatu“ väljaandmisega jõutud 6. köitesse (*n*-algulistesse sõnadesse), siis väiksemad, üksikmurdeala sõnastikud on operatiivsemaks mooduseks murdekeelt rahvale kasutada anda. Viimasel ajal on neid ilmunud pea igal aastal, näiteks Inge Käsi „Vanapärase Võru murde sõnaraamat“ (2011), Alli Laande ja Triin Todeski „Mulgi sõnastik“ (2013), Mariko Fasteri, Laivi Oru, Urmas Kalla, Sulev Iva ja Triin Iva „Eesti-võru sõnaraamat“ (2014), Paul Kokla „Hiiu sõnaraamat“ (2015) ja Valdek Palli „Idamurde sõnastik“ (2016). Neist valminuist on saanud ärgitust teisedki murdealad.

Tänavu [2016. aasta] veebruaris ilmunud „Idamurde sõnastiku“ näol on tegu Valdek Palli 1994. aastal valminud sõnastiku uusväljaandega. Tollane aeg tunnukse juba hästi kaugena, mis jäänud otsekui seitsme maa ja mere taha. Palli sõnastik oli esimene pääsuke, selle valmimine ja eriti ilmunine mõjusid ootamatu saavutusena. Mälu värskenduseks mainitagu, et tollasesse Keele ja Kirjanduse Instituuti jõudis esimene arvuti 1977. aastal Mart Remmeli initsiatiivil ja samal aastal moodustati KKI-s arvutuslingvistika sektor. 1980. aastaks oli arvutist saanud keeleteadlaste abivahend ning esimese arvutisõnastikuna ilmus „Väike murdesõnastik“ I–II (1982, 1989). Seega olid murdearhiivi talletatud sõnatüved jõudnud kartoteegikastidest arvuti kõvakettale, märksõnade juures olid antud ka tüvevariandid, lisatud olid levikukihelkonnad ning lühiaandmed tähenduse kohta. VMS-i trükkitoimetajaks oli Valdek Pall.

„Väikese murdesõnastiku“ ulatuslik sõnakogum (73 397 märksõna) võimaldab ühtlasi sõnu suunatud päringutena välja sõeluda. Seda Valdek Pall arvutilingvistide abil ka tegi, koondades kokku Iisaku, Torma, Kodavere, Maarja-Magdaleena, Palamuse, Äksi ja Laiuse kihelkonna sõnad. Lisaks oli

autoril kasutada sõneloend, mille idamurde tekstide põhjal oli koostanud Ülle Viks. Nende materjalide alusel valis ta sõnastikku just idamurdele iseloomulikku sõnavara (kokku 6990 märksõna), milles ilmnevad ühtlasi idamurde leksikaalsed seosed Kirde-Eesti ja Lõuna-Eesti murretega.

Valdek Palli sõnastik oli uue ajastu kuulutaja meie leksikograafias. Nii nagu oli arvuti abil koostatud märksõnastik, tegi autor arvutiga kogu edasise sisestamis- ning toimetamistöö. Uute tehniliste võimaluste äraproovimiseks, aga ka keeleainese parema esitamise huvides lisati sõnastikule arvutiprogrammiga koostatud sünonüümiviitestik (Evelin Nilson) ning pöördõnastik (Indrek Hein). Samas andis „Idamurde sõnastiku“ ilmumine uuest, arvutiajast märku veel selleski mõttes, et kui vahepeal oli kirjastustegevus tinast trükimärkide läbikulumise tõttu päris hangunud, siis arvutile oli võimalik sisse sõtta igasuguste diakriitiliste märkidega tekste ning sellist murdekeelekirjandust fotolao meetodil publitseerida. Ainelised võimalused olid tollal napid, trükikulud korvas soomlaste Alfred Kordelini Fondi toetus.

1990. aastate esimene pääsuke veel kevadet ei toonud, kuid teise pääsukesena ilmus Võru Instituudis Sulev Iva „Võro-estis synaraamat“ (2002) ning murdealasõnastike kevad saabus 2010. aastaiks, kui Eesti Keele Instituudis oli valminud veebipõhine leksikograafide töökeskkond EELEX. EELEXis koostatud sõnastikest on moodustumas raamatusari, kuid neis sisalduvad murdesõnad liituvad edaspidi ka ühtseks elektrooniliseks murdeleksikoniks. Et ka idamurde materjal oleks selles sõnastikusüsteemis kasutatav, tekkis loogiline ja tervitatav mõte (Urmas Sutrop, Toomas Väljataga) anda „Idamurde sõnastik“ uuesti välja ning lülitada EELEXi sarja.

Sõnastiku kolimine EELEXi (sisestajaks Keit Möisavald) tähendas kogu sisu ülekandmist uude vormi, selle värske pilguga ülevaatamist ning toimetamist. EELEXi poolelt olid toetamas Ülle Viks ja Ain Teesalu, sisulise ning vormilise toimetamistöö on aastatel 2013–2015 teinud Ellen Niit. Ta vaatas sõnastikus leiduva materjali üle nii „Eesti murrete sõnaraamatu“ ilmunud osade kui ka EKI murdekartoteegi abil ja täpsustas vajaduse korral morfoloogilist infot ning levikuteateid. Toimetajatöö paistab silma korrektsuse ja täpsuse poolest. See ongi ootuspärane, sest Ellen Niit on kogenud leksikograaf, kes koostas-toimetas aastail 1969–1993 eesti murrete sõnaraamatut ning toimetas trükki (koos Helmi Neetari ja Eevi Rossiga 1994–1997) EMS-i esimese köite (A–J). Aeg on edasi läinud ning idamurde sõnastikust saanud tänapäeva sõnaraamat. Teos näeb kena välja.

Kaht raamatut käes hoides tekib küsimus, et kui „Idamurde sõnastik“ on uuesti välja antud, kas võib siis algversiooni rahulikult kõrvale panna? Kül-lap sõltub see kasutajast. Sõnaraamatu uustrüki esitlemisel Alatskivi lossis (4. III 2016) rõhutas toimetaja, et tema eesmärk oli algvarianti võimalikult vähe muuta. Sama on väidetud teose eessõnas (lk 5–6), et sõnastiku alg-versiooni sisu on püütud säilitada ja toimetamine on toonud kaasa üksnes mõningaid vormistuse muutusi (vältemärgina kasutatud graavist asendab punkt, näitelauses on jäetud ära diakriitilised märgid, korrespondentide kogutud laused ei alga enam suurtähega jms). Sõnastikku on lisatud põhi-sõnavarasse kuuluvaid sõnu (nt arvsõnu, kuude ja nädalapäevade nimetusi), nii nagu on neid arvestanud teisedki murdesõnastikud. Teos sisaldab nüüd 7128 märksõna. Kõige märgatavamaks erinevuseks algversiooniga võrreldes on sünonüümiviidete ja pöördloendi ärajätmine. Tavakasutaja, keda huvita-vad eeskätt sõnade tähendused, ei pruugi neid lisasid taga igatseda, kuid filo-loogile kuluks niisugune info marjaks ära. Kuuldavasti oli lisade uustrükkimist päris tõsiselt kaalutud, kuid kui selgus, et selleks kulub tublisti käsitsitööd, siis otsustati neist loobuda. Eelistati aega kokku hoida ja eeldati, et filoloogidel on esimene trükk endiselt riulis.

„Idamurde sõnastiku“ ilmumise järel sõna võtnud Helmi Neetar (1996: 422–425) õnnitles Valdek Palli vajaliku sõnaraamatu ilmumise puhul. Teo-sega tutvumisel sattunud ta murdekeele võlusse ning saanud sõnastikust luge-miselamuse. Et sõnastik järgis „Eesti murrete sõnaraamatu“ ülesehitust, mille põhimõtteid olid Pall ja Neetar 1976–1977 viimistlenud ja mis Neetari enda sõnastuses EMS-i avavihikus ka ilmusid (Neetar 1994: 17–37), oli tegu kaa-samõtlejast kolleegi arvamusega. Asjatundlik ülevaade käsitles nii saatesõna, sõnavalikut, sõnaartikleid, tähenduse seletusi, näitelauseid kui ka viiteid. Retsensent ei vaidlusta ei sõnavalikut ega sõnaartiklite ülesehitust, ta kiidab heaks häälikuvariantide ja grammatilise info esitamise (sh palataliseerunud üksikkonsonandi tähistamise) ja leiab, et murdesõna kirjakeelsed tõlked on hoolega valitud. Eraldi tunnustamist pälvib sünonüümiloend, mis lähedastele sõnadele viitamise kõrval annab infot ka tähenduse seletuste kohta. Kui lähe-dasi sõnu seletada ühtmoodi, satuvad nad sünonüümidenä kokku, kui seletus varieerub, satuvad sünonüümid lahku.

Järgnevad Neetari tähelepanekud, millest osa tunnuks pigem soovitu-sena autorile kui kriitikana. Toodagu neist esile ilmekamaid, et siis järele vaa-data, kuivõrd on uustrükk nendega arvestanud. Neetar mainib, et ta oodanuks

enam viitemärksõnu häälikuvariantidele (nt *aate* → *alate*, *kad'ama* → *katjama*, *klupp* → *lupp*, *otstahvkid* → *astask*, *suesse* → *suiste*, *suhklaek* → *suhvlaek*, *tänade* → *tänavude*), sest alfabeedis kaugemal asuvaid sõnavorme ei taipa kasutaja ise otsida. Uustrükis on mitut soovitud kuulda võetud ja vastav viide lisatud (*aate* → *alate*, *klupp* → *lupp*, *otstahvkid* → *astask*). Siis on esmatrükist avastatud viiteid sünonüümidele, mida sõnastikus tegelikult ei leidu, nt *jändrikläne* (*jändrakas*-sõna juurest), *karvupidi* (*karupite*-sõna juurest), *koomits* (*kominik*-sõna juurest). Sellised eksiviited on uustrükist eemaldatud. Veel on märgatud ülearuseid sünonüümiviiteid sõnadele, mis esinevad sealsamas tähenduse seletuses samal kujul, nt *koerats* 'koeras' ja Vrd *koeras*, *panniraud* 'panninäpits' ja Vrd *panni|näpits*, kuid need *idem per idem*-viited on säilinud ka uustrükis.

Neetari meelest oleks sõnaartikleid võinud olla enamgi, sest osa sõnu on jäänud näitelausesse varju (nt *jõvilind* Kod 'põõsalind', *laageldama* Kod 'looklema', *lipsupaŗ* Kod 'äärepars', *siütätä* Kod 'süüdistada'). Näitelausesse on need sõnad jäänud ka uustrükis. Veel on retsensent märganud ebatäpseid tähendusvasteid ja toonud näiteks, et *kihvama* tähendus on pigem 'kihvaga lööma', mitte 'haarama', et *aokas kaer* pole mitte 'kuprarohke', vaid 'haraline', et *läpatus* on pigem 'läppunud hais' kui 'koltunud hais' ja et *jürituli* pole ilmselt 'jüripäeva tuli', sest näitelauses peeti jüriööd. Et kaeral kupart tõesti pole, on toimetaja korrigeerinud *aoka kaera* tähendust.

Neetar on päri juhtudega, kus märksõna tõlkevaste on olnud teadmata ning jäänud andmata, nt rahvalaulust pärit *ligo* või rahvakalendrist pärit *kanar* (isegi kui kaudsed allikad annaksid tähenduseks 'lööke' või 'kanade väljalaskmise nädal'). Et aga puhuti on taime- ja loomanimetuste seletused kaunis üldsõnalised (nt *käokübar* 'metsas kasvav siniseõieline taim'), oleks ta heameelega näinud ladinakeelsete nimetuste üldisemat kasutamist. Niisugused täiendamissoovidenähtused esitatud märkused on jäänud uustrükis arvestamata ja seega Palli omaaegsed seletused muutmata.

Teose esmatrükis andis veel pisut nuriseda, et kaldkriips eraldab sõna muutuva osise (nt '*keps*[jäs g -jā 'kerge']), kuid astmevahelduslikel sõnadel oleks soovitatav esitada genitiiv tervikuna. Uustrükis on genitiivivormid lisatud, sest EELexi süsteem näeb seda ette. Kui Neetar oli märganud trükivigu ja lihtsalt apse või oli haihtunud osa kohaviiteidki, nt *kamsik* (Kod), *kassimärss* (Trm), *räps* (Kod), *sisask* (MMg), siis on sellised kohad hoolikalt tasandatud. Lisatud on ka lühendite ja märgendite seletused, mida varem ei olnud. Niisiis

on Helmi Neetari soovmõtlemine, et *sõnastik oleks nähtavasti vajanud veel kellegi siluvat kätt* (Neetar 1996: 425), läinudki täide. Toimetaja Ellen Niit on tulnud appi, ta on sõnastiku uustrüki hoolega ette valmistanud ja kus vaja, seal korrigeerinud ning täpsustanud.

„Idamurde sõnastik“ on väärt leksikon, mis on alustanud taas oma iseisvat elu. Sõnastiku kasutajad saavad siit selgust neid huvitavate sõnade tähenduse kohta ja näitelaused annavad aimu selle kandi murdekeelest laiemaltki. Sõnastikku süvenenumalt lehitsedes-lugedes torkab silma, et idamurre ei ole kuigi homogeenne ja et murde ühisjoonte kõrval leidub siin omajagu piirkondlikke eripärasid. Et märksõnad järgivad VMS-i märksõnu, võib sõnartiklites näha ka kõrvutisi häälikuvariante. Näiteks on idamurdele tunnuslik rohke õ-hääliku esinemus *o* asemel, vrd Äks ja Lai *olema* ja Iis Trm Kod MMg Pal *õlema*, Lai *oma.keškis* ja Kod *õma.keškis*, Lai *kohakute* ja Iis Trm *kõhakute*. Pikk *a*-vokaal esineb Palamusel ja Laiusel (nt *paase* 'pasma'), kuid on diftongistunud Tormas (*poase*) ja Kodaveres (*puase*), Laiuse *maak* 'maagelõng' on Tormas *moage* ja Kodaveres *muage*, Iisaku *.aasa* 'seinariiu' on Tormas *voasa* ja Kodaveres *uas*; pikk *ö*-vokaal esineb Palamusel ja Laiusel (nt *löövik* 'vana maja; kuur'), aga on diftongistunud Kodaveres (*lüävik*). Idamurde iseloomulikke jooni on Valdek Pall kirjeldanud juba esmatrüki eessõnas. Sellest hoolimata on huvitav oma silmaga avastada, kuidas sõnartiklites saavad kokku häälikuerinevused mitme kihelkonna osalusel (olgu näiteks Iis Trm MMg Äks Lai *.aasta*, Trm MMg Lai *.oasta* ja Kod *uassa* või Iis Trm Kod MMg Pal Lai *aripääv* 'argipäev', Trm *ariba*, Äks *aribä* või siis Iis *astaskid* 'säarsaapad', Trm *astakid*, Kod *astakad*, Lai *astakud*, *astassed* ja *.otstavkid* või hoopis Trm Kod Pal *.searved* 'saerded', Trm Lai *.siarved*, Kod *.siärved*, Iis Lai *.siarded*.)

Idamurde tuumala Kodavere on huvitav mitme teistest erineva nähtuse poolest, näiteks *ht*-ühendi asemel on seal *st* (vrd Trm *.johtuma* 'juhtuma' ja Kod *.jostoma*), *st*-ühendi asemel on *ss* (vrd Trm Lai *kõvemast* ja Kod *kõvemäss*), *ei*-diftongi asemele tuleb *öi* ~ *öö* (vrd Iis Trm Äks *leidis* 'leiutasu' ja Kod *löödis*, vrd Iis Trm MMg Pal Äks Lai *lein* 'leil' ja Kod *löin*, Torma *leinitama* on Kodaveres *löönitämä*). Kodaveres võivad pikad keskkõrged vokaalid *e*, *o* ja *ö* kõrgeneda, nt *.üüline* 'öömajaline', *.nüürämä* 'nööriga märkima', *.myüdo* 'moodi' või *mijlvald* 'meelevald', kuid nõrgas astmes võtavad nad diftongi kuju (nt *nüür* : *nüäri*, *mijl* : *miäle*, *nyur* : *nuare*). Arhailiste murdejoontega seoses mainitagu veel eitussõna, millel on pöördevormid olevikus ja minevikus (nt

minä en ole nähnyt 'ma ei ole näinud', *egä teie etä tule* 'ega teie ei tule', *käed eväd tji* 'käed ei tee'). Need on keeleleiud, mis teevad meele heaks ja lisavad indu idamurdega (või üldse murretega) lähemalt tutvuma.

Lugemisest jääb aga ühtlasi mulje, et sõnastik on märksa rikkama sisuga, kui pealtnäha paistab. Näitelausetest ilmneb sõnu ja väljendeid, mida pole sõnastikus märksõnadena esitatud-seletatud ja mis ei esine ka kirjakeeles. Lugeja võib nende tähenduse tuletada kas kontekstist või kasutades muid leksikone, eriti siis, kui märksõna tähendus ja näitelause sisu ei lähe kõige paremini kokku. Märksõna **liibitsämä* näitelauses lihvatakse puud *merevahuga*, ent seda sõna pole ei VMS-is ega EMS-is. Võimalik, et mõeldud oli lihvimist *merevahuga*, mille üks tähendusi on 'merevaik'. Märksõna *ihitama* vasteks on 'naerma, itsitama' kõrval ka 'ohutama', mis kirjakeeles tähendab eeskätt 'nõidusega arstima' ja murretes 'vaevama, kiusama'. Kodavere näitelause *obene ihitab* ajendab edasi otsima ja teise tähendusena leidma 'tasa hirnatama'. Tavalugejat silmas pidades võinuks sõnastikus 'ohutama' asemel olla kohe 'tasa hirnatama'. Sama lugu on märksõna *.keksjäs* tähendustega 'elav, liikuv; kipakas'. Kõik on õige, aga kuna *kipakas* on eeskätt 'ebakindel, ümberminev' ja alles teises tähenduses ka 'kärsitu, läbematu', siis oleks olnud parem anda 'kipakas' asemel kohe 'läbematu'. Märksõna *kesäkatt* 'öökull' näitelauses see lind *kisendab vihma*. Öökullist ei tahaks vihmaennustamist hästi uskuda ja käsiraamatus „Eesti linnunimetused“ saab Kodavere *kesakass* ~ *kesäkatt* tähenduse 'öökull' kõrvale tähenduse 'peoleo' (Mäger 1967: 139). Selle linnuga haakub näitelause tähendus palju paremini.

Vahel näikse autori tähelepanu olnud hajunud ja näiteks märksõna **ligimane* tähendus 'ligimene' on sattunud eksi. Kodavere näitest (*emä ike ligemäne kui isä*) selgub, et ema on ikka lähem või ligem, mitte ligimene, st kaasinimene. Torkab silma, et verbide *da*-tegevusnime järel antud ainsuse 3. pööre on alati *tema*-vormis. Elutute asjade puhul oleks loomulikum kasutada *see*-sõna, niisiis mitte (*ta*) *kirvendab* 'pakitseb', vaid (*see*) *kirvendab*, mitte (*ta*) *kohub* 'hapnedes kerkib', vaid (*see*) *kohub*. Ju pole seda lihtsalt märgatud märgata.

Igat viimset kui üksikasja lõpuni seletada ei ole muidugi võimalik. Märksõna **haudline* näitelauses leiduva *kuklema*-verbi tähendus 'põruma, rappuma' saab arusaadavaks, kui sõna EMS-ist järele vaadata. Kui *konksokas*-märksõna näitelause ütleb, et *konksokas ots oli lüdel*, siis läheb vaja pisut uurimistööd, et jõuda vikativarreni – *lõel oli konksu moodi ots* (Kodaveres *lusi* : *lüde*). Aga

iseseisvat otsimistööd võivad sõnastiku kasutajad loomulikult jätkata, vastavalt oma huvidele ja teadmistele. Kui *masinarahvas* (märksõna **kesk|hommik*) tähendab ilmselt vilja masindama tulnud talgulisi, siis täpsema seletuseta on jäetud, mis on näiteks tuulamisel tekkivad *sabapurud* (märksõna *kukatsid*), mis toit on *silgulaga* (märksõna *kitsikult*), mis on *leton* (märksõna **elkama*), *kikil* (märksõna *ehokille*), *körtkätsid* (märksõna *abasuukädis*) või *unevaemon* (märksõna *ilmse*). Kes loeb, see leiab ja taipab. Niisuguseid sõnu tasuks kokku rehitseda juba seetõttu, et neist võiks olla kasu kas EMS-i valmimisel või isegi veebisõnastiku edasisel kokkuseadmisel.

Need mõningased esiletoodud tähelepanekud muidugi idamurde sõnastiku väärtust ega tähendust ei pisenda. Murdekeel on sedavõrd mahukas ja rikas, et Palli ja Niidi tallatud pasmast jätkub teistelegi tallata. Eelkäijate jälgi mööda on aga palju hõlpsam astuda nii edasi kui ka kaugemale.

KOKKULANGEVUSI EESTI MURRETE NOOMENIPARADIGMAS

Ilmunud: Kokkulangevusi eesti murrete noomeniparadigmas. – 20 ödagumeresoomõ süükiskonvõrentsi Võrol. Toim Jüvä Sullöv. Võro: Võro Instituut 2017, 88–108.

Sissejuhatus

Keeleajalooliselt tüübilt on eesti keel aglutineeriv keel, kus sõnavormid koosnevad enamasti selgelt eristatavatest osadest. Aegade jooksul on eesti keel omandanud indoeuroopa keelte mõjul ka flektiivseid jooni, kusjuures tüve muutused on kaugemale arenenud lõunaeesti murretes (Rätsep 1989: 1518–1519; EKK: 203).

Käändsõnal on eesti keeles kaks morfoloogilist kategooriat – kääne ja arv, omadussõnadega seostub ka võrdluskategooria. Kõik noomenid käänduvad samade põhimõtete järgi. Kirjakeeles on (ent igas murdes ei tarvitse olla) nii ainsuses kui ka mitmuses samad käändelõpud, mis liituvad vastavalt kas ainsuse või mitmuse tüvele.

Juhul, kui sõnade käänamisel langevad eri käänete vormid kokku, tekivad paradigma sees homonüümsed sõnavormid, st sama lekseemi paradigmasisesed homonüümid. Selliseid juhtumeid leidub kirjakeeles üsna sageli, kus regulaarselt langevad ühte a) ainsuse nimetav ja omastav (nt *koi*, *ratsu*), b) nimetav ja osastav (*pada*, *sõda*), c) nimetav, omastav ja osastav (*ema*, *pesa*), d) omastav ja osastav (*nime*), e) omastav, osastav ja lühike sisseütlev (*seminari*), f) osastav ja lühike sisseütlev (*siili*, *õnnelikku*, *koera*), g) nimetav ja seesütlev (*purjekas*) või h) ainsuse osastav ja mitmuse nimetav (*koid*, *ideed*). (EKK: 644–645) Mainitagu, et sõnavormide homonüümiat leidub rohkesti ka soome keeles (Penttilä 1975; Laalo 1988).

Käesoleva kirjatöö eesmärk on tuua näiteid homonüümsete sõnavormide kohta eesti murretest, kus neid näikse leiduvat rohkemgi kui kirjakeeles. Vaadeldakse, kuidas tulevad murdekõnelejad homonüümsete sõnavormidega toime ja kas sellest johtuvalt võiks murdekeeles olla produktiivseid käändeid

vähem kui kirjakeeles. Seetõttu heidetakse põgus pilk ka eesti varasematele grammatikatele, kus eesti keelt on kirjeldatud indoeuroopa keelte malli järgi ja vähemate käänete abil.

Tagasivaateks

Kääne ehk kaasus on käändsõna morfoloogiline kategooria, mis näitab nimisõna süntaktilisi ja semantilisi funktsioone lauses (EKK: 238). Sellise kategooriana on käänet esitatud kõikides eesti keele grammatikates alates 1637. aastast, mil ilmus Heinrich Stahli „Anführung zu der Ehstnischen Sprach“. Sealt pärineb näide nimisõna tollasest käänamisest:

Declinatio Nominis. Sin- gularis.		
Nom.	ÿr Jummal	Ein Gott /
Gen.	ÿhest Jummalast	eines Gottes /
Dat.	ÿhel Jummalal	einem Gotte /
Acc.	ÿhe Jummalat	einen Gott /
Voc.	O ÿr Jummal /	Dein Gott /
Ablat.	ÿhest Jummalast ÿelt Jummalalt	von einem Gotte.
Pluralis.		
Nom.	ÿhet Jummalat	Eine Götter /
Gen.	ÿhede Jummalade	einer Götter /
Dat.	ÿhelle Jummalalle	einen Göttern /
Acc.	ÿhet Jummalat	eine Götter /
Voc.	O ÿhet Jummalat	Deine Götter /
Ablat.	ÿhest Jummalast ÿelt Jummalalt	von einen Göttern.

Joonis 1. Käänded Heinrich Stahli grammatikas (1637)

Esiotsa, kirjakeele algusaegade grammatikates (1637–1780), tugineski noomeni kirjeldus ladina keele eeskujul üldiselt kuuele käände (Nominativus, Genitivus, Dativus, Accusativus, Vocativus, Ablativus), sest eesti keelt kirjeldati ladina keele põhjal ning saksa ortograafia süsteemis. Seega sobitati ladina käänetega vastava tähendusega eesti sõnavormid. Ent sõnavorme paistis rohkem

kui vaid kuue käände jagu. Daativ väljendas alale- ja alalütlevat (*öhel Jummalal, öhelle Jummalalle*), ablatiiv oli *lt-* ja *st-lõpuline* (*öhest Jummalast, öhelt Jummalalt*) nii Heinrich Stahlil, Heinrich Gösekenil (1660), Anton Thor Hellel (1732) kui ka August Wilhelm Hupelil (1780). Johann Hornungil väljendas ablatiiv lisaks ka sisse- ja seesütlevat käänat (Hornung 1693: 13).

Teistest erinev oli Johann Hornungi keelekirjeldus (1693), mis hõlmas viit käänat (ilma vokatiivita), kuid kirjeldas rohkemaid käändsõnavorme. Neid vorme, mis ladina raamistikku ei mahtunud, käsitles ta käändsõna ja kaasõna või käändsõna ja enkliitiku ühendina (Kilgi 2007: 45). Prepositsioonide all tutvustas Hornung koos genitiiviga esinevaid morfeeme *ni* (*tännapāwani*), *ta* (*ilma Jummalawwita, Kübbaratta*) ja *ga* (*sinnoga, hobbosega*), enkliitikute seas esitas ta morfeeme *ks* (*hulluks, wannaks*) ja *ni* (*tännini*) (Hornung 1693: 106–108, 110). Tema ülevaatest ilmneb, et tänapäevastest käänetest on seal esitamata üksnes olev kääne (Kilgi 2007: 45), mis oli rahvakeeles kasutusel tõenäoliselt veel rannikumurde aladel.

Ent Hornungi seisukohad jäid Põhjasõja aastate taha. XVIII sajandil seisid Helle ja Hupel taas kuue ladina käände ees, millest eesti käändevormide kirjeldamiseks ei jätkunud. Seetõttu jagati daativ *le-lõpuliseks* 1. daativiks (*öigusele, waggale*) ning *l-lõpuliseks* 2. daativiks (*öigussel, waggal*), mitmuses vastavalt *waggadele, siggule* ja *waggadel, siggul* (Helle 1732: 8–9, 10; Hupel 1780: 12–13). Daativi kõrval jagas Hupel kaheks ka ablatiivi: *st-lõpuliseks* 1. ablatiiviks (*waggast, jummalast*) ja *lt-lõpuliseks* 2. ablatiiviks (*waggalt, jummalalt*), mitmuses vastavalt *waggadest, waggadelt* ja *jummalaist, jummalailt* (Hupel 1780: 12–13). Nimetavat käänat väljendasid aga nii nominatiiv kui ka vokatiiv. Niisiis paistab nende XVIII grammatikate kuue käändenimetuse alt üheksa tänapäevast käänat: nimetav, omastav, osastav, sisseütlev, seesütlev, seestütlev, alaleütlev, alalütlev ja alaltütlev (vt joonis 2).

Et varasemad grammatikad ei kajastanud kõiki eesti keele käändevorme, märkab ka tollasest kirjasõnast. Kirjeldades 1686. aastal ilmunud „Wastse Testamenti“ keelt, on Jaak Peebo (2001: 35–36) leidnud sellest näiteid 13 käände vormidest. Puudub vaid *na-lõpuline* essiiv. Terminatiiv ja abessiiv on esindatud ainsuslike vormidega, muud käändevormid esinevad nii ainsuses kui ka mitmuses. Vana kirjakeele korpusest käändevormide esmaesinemusi otsinud Külli Prillop on leidnud, et oleva käände vormid (*nahkana, juurina*) ilmusid kirjasõnasse 1843. aastal. Niisiis ei olnud lühidalt esitatud käändeparadigma põhjuseks mitte see, et XVII–XVIII sajandil oleks eesti keeles olnud käänendeid

Paradigma ehk ainukese põhideklinatsiooni

näide

Singular	Pluural
Nom. <i>Jummal</i> 'Gott'	N. <i>Jummalad</i> 'die Götter'
Gen. <i>Jummala</i> 'Gottes'	G. <i>Jummalatte</i> 'der Götter'
Dat. <i>Jummalale</i> } 'Gotte', <i>Jummalal</i> }	D. <i>Jummalattele tel</i> } 'den <i>Jummalaile lail</i> } Göt't'
Ak. <i>Jummalat</i> 'Gott'	A. <i>Jummalaid</i> } 'die Götter' <i>Jummalid</i> }
Vok. <i>Jummal</i> 'o Gott'	V. <i>Jummalad</i> 'o Götter'
Abl. <i>Jummalast</i> } 'von aus <i>Jummalalt</i> } Gott'	A. <i>Jummalattest elt</i> } 'von <i>Jummalaist ailt</i> } den <i>Jummalist ilt</i> } Göttern'

Joonis 2. Käänded Anton Thor Helle grammatikas (1732)

vähem kui praegu, vaid teadagi see, et grammatikate autorid kasutasid keelt kirjeldades ladina keele kirjeldusmalli.

Ladina mallist hakati eemalduma XIX sajandil. Soome grammatika eeskujul esitas Kadrina pastor Arnold Friedrich Johann Knüpffer 1817. aastal eesti käänete loendis 13 käänet, 1822. aastal lisas ta neile neljateistkümnendaks ka essiivi (Kilgi 2007: 49). Soome eeskujudele ja eesti keele enda struktuurile tuginenas Eduard Ahrensi grammatikas (1843: 118, 153) leitud 12 käänet (kolm flektiivset käänet ning 9 sufiksiga käänet, sh regionaalse levikuga essiiv).

Eesti käänete ammendav kokkuvõte ilmus 1884. aastal esimeses eestikeelses grammatikas, mis arvestas juba 15 käändega, sh akusatiivi tähistava sihitavaga (Hermann 1884: 38).

Meie praegused käändenimetused pärinevadki Karl August Hermann grammatikast (aastast 1884). Eesti keele tänapäevased käändkonnad ja käänded põhinevad aga Elmar Muugi süsteemil (aastast 1928). Muugi süsteemile on tuginenud ka murdekeele kogujate traditsioonilised küsitluskavad, mille järgi lasti keelejuhtidel käänta muuhulgas *hea sõber* ja *valge lammas* täisparadigma ainsuses ja mitmuses. Nii on kogutud käändevorme näiteks 1953. aastal Helme (Toome 1953: 41–43), Kullamaa (Pöld 1953: 81) ja Laiuse murrakust (Turu 1953: 57–58).

II. Sufiksiga kaasused

§ 100. Neid on ü h e k s a ja nende nimetusi (R e n w a l l i järgi), vormi ja tähendust näitab järgnev paradigma:

1. Essiiv:	<i>tule</i>	<i>na</i>	'als Feuer (sein)'
2. Faktiiv:	"	<i>ks</i>	'zu Feuer (machen)'
3. Illatiiv:	"	<i>sse</i>	'ins Feuer'
4. Inessiiv:	"	<i>s</i>	'im Feuer'
5. Elatiiv:	"	<i>st</i>	'aus dem Feuer'
6. Allatiiv:	"	<i>le</i>	'ans Feuer'
7. Adessiiv:	"	<i>l</i>	'am Feuer'
8. Ablatiiv:	"	<i>lt</i>	'vom Feuer'
9. Karitiiv:	"	<i>ta</i>	'ohne Feuer'

Joonis 3. Käändeid Eduard Ahrensi grammatikas (1843)

	Ninjuš :	Mitmuš :
Nimetaw :	jalg	jala-d
Diaštaw :	jalga	jalgu eht jalga-sid
Sihitaw :	jala	jala-d
Dmaštaw :	jala	jalga-de
Sisšeütlew :	jala-še eht jalga	jalga-de-še
Seesütlew :	jala-š	jalga-de-š
Seestütlew :	jala-ft	jalga-de-ft
Maleütlew :	jala-le	jalga-de-le
Malütlew :	jala-l	jalga-de-l
Maltütlew :	jala-lt	jalga-de-lt
Imaütlew :	jala-ta	jalga-de-ta
Raajaütlew :	jala-ga	jalga-de-ga
Rajaw :	jala-ni	jalga-de-ni
Saaw :	jala-ks	jalga-de-ks
Olew :	jala-na	jalga-de-na

Joonis 4. Käänded Karl August Hermann'i grammatikas (1884)

Käänded murdeis

Käändevormide lahknevusi

Kui kirjakeeles on käänatel üldiselt omad kindlad funktsioonid ja selgelt eristatavad käändelõpud, siis murretes näikse pilt mitmekesisem. Eesti keele murdelise kirevuse tõttu võivad samu funktsioone väljendada eri käänded (nt lahknevused sise- ja väliskohakäänete kasutamisel, oleva käände piiratud esinemus), murdeti võivad erineda ka käändelõpud (nt *ks-* ja *st-lõpp* saavas, *sse-* ja *se-lõpp* sisseütlevas käändes).

Kõige silmatorkavamaid lahknevusi esindavad muidugi meie peamurded, põhja- ning lõunaestis, kas või näiteks seesütleva käände *s-lõpp* põhjaeestis (*külas*) ning *n-*, *hn-* või *h-lõpp* lõunaeestis (*külän*, *külähn*, *küläh*) või sisseütleva käände *sse-lõpp* põhjaeestis (*külasse*) ning *de-* ja *he-lõpp* lõunaeestis (*küläde*, *külähe*). Erinevuste põhjuseks on häälikulised eriarengud, sest muistsed lähtevormid on sarnased, kaasa arvatud inessiivis. Need erijooned on siiski üldiselt hästi teada. Võru murdele lisabki eripära muuhulgas väliskohakäänete kasutamine sisekohakäänete tähenduses, nt Krl *kotul* (pro *kotun* 'kodus'), 'mõisalõ (pro 'mõisahõ 'mõisasse', Urv *mõtsalõ* (pro 'mõtsa 'metsa sisse')¹³ (Keem 1997: 13–15; Keem, Käsi 2002: 41–42). Huvitaval kombel leidub selliseid vorme piiratud ka idamurdes, näiteks Kodaveres ja Maarja-Magdaleenas, kus *n-*seesütleva asemel võib esineda *l-*seesütlev: Kod *tarel* 'tares', *lakal* 'lakas', MMg (käin) *karjal* 'karjas', *vallal* 'vallas' (Univere 1988: 83).

Käändevormide kokkulangevusi

Põhja- ja lõunaestis murretes kasutatakse üldiselt 13 produktiivset käänat, millele lisanduvad ebaproductiivsed käänded olev ja viisiütlev ning rudimentina esinevad kauduütlev (prolatiiv) ja äraütlev kääne (ekstsessiiv). Kirderannikumurdes moodustab aga essiiv 14. produktiivse käände, millele lisandub ebaproductiivne viisiütlev (teatud kivinenud ühendeis). Nii võib väita vähemasti nimi- ja omadussõnade käänamise kohta, sest arv- ja asesõnade

¹³ Kaudse paralleelina toob see meelde Eesti kohanime kahetise kasutamise, sest 61% külanime puhul kasutatakse sisekohakäände, 48% puhul väliskohakäände ja 9% puhul kasutatakse mõlemaid. Kui Märjamaalt, Rakverest või Karksist minnakse *Kadrinasse*, siis Maarja-Magdaleenast minnakse hoopis *Kadrinale* (Päll 2009: 267–268).

puhul kõiki käändevorme tegelikult ei kasutata. Hoolimata funktsioonide erinevusest võivad käanded vormiliselt kokku langeda. Alljärgnevalt soovitaksegi pöörata sellele nähtusele koondatumat tähelepanu ja leida vastust muuhulgas kahtlusele, kas käändevormide kokkulangevuste tõttu võiks eesti murretes saada hakkama vähemate käänetega kui kirjakeeles.

Käesoleva ülevaate keelilise alusmaterjali moodustavad trükis avaldatud käsiraamatud. Siia kuuluvad akadeemiliste murdetekstide keeleülevaated iga murdeala kohta (9 köites alates Mulgist (1961) kuni lõunaesti keelesaarteni (2014)), murdemonograafiad kirderannikumurde, keskmurde, Mulgi ja Võru murde kohta, ning kõrgkooliõpik „Eesti mured ja kohanimed“ (2009). Testpäringuid on tehtud ka Tartu Ülikooli eesti murrete korpusse ainekust¹⁴, ent otsest lisamaterjali pole selle piiratud mahu tõttu saadud.

Alates ainsuse nimetavast

Rohkem kui kirjakeeles esineb murretes olukordi, kus käändevormidel pole neid eristavaid lõppe ja seetõttu langevad vormid kokku.

1. Üsna levinud nähtuseks on murretes (ja kirjakeeleski), et kokku langevad vokaaltüvelised sõnavormid **ainsuse nimetavas, omastavas ja osastavas**, nt *pesa*-tüüpi sõnad põhjaesti murdeis, Mulgi ja Tartu murdes *kana* : *kana* : *kana*, *kala* : *kala* : *kala* või *avi* : *avi* : *avi*. See on tekkinud kunagise lõpukao tõttu partitiivis ning *n*-lõpu kao tõttu genitiivis. Et homonüüme pole alati hõlpus lahus hoida, võidakse partitiivivormile lisada lõpp muude sõnatüüpide analoogial, nt *t*-lõpp Mulgis (*esät* 'isa', *avit* 'havi' resp. 'haugi') ja Põhja-Viljandimaal (*kõvat*, *onut*, *emat*), *d*-lõpp keskmurde põhjaosas (HMd *tragid*, Ann *karud*, Kos *Marid*), *d*- ~ *t*-lõpp Tartu murdes (Nõo *emäd* ~ *emät*, Ran *esäd* ~ *esät*) või *da*-lõpp Virumaal (*pesada*, *Tõnuda*, *tädida*). (Keem 1970: 22; Must, Univere 2002: 211; Tanning 2004: 73)

Kitsamalt levinud nähtusteks on kokkulangevus *nimi*-tüübis, mis piirdub Pärnumaa ja Põhja-Viljandimaa murrakutega (nt *nime* 'nimi' : *nime* : *nime*, *tüve* 'tüvi' : *tüve* : *tüve*, *põhe* 'põhi' : *põhe* : *põhe*) ja vaheldumatus *ader*-tüübis, mis piirdub keskmurdega (nt *adra* 'ader' : *adra* : *adra* 'atra', *ladva* 'latv' : *ladva* : *ladva*, *padja* 'padi' : *padja* : *padja*) (Must 1965: 17, 31).

¹⁴ <http://www.keel.ut.ee/et/keelekogud/murdekorpus>.

2. Ainsuse nimetav ja omastav. Põhjaeesti murdeis on levinud nähtus, et ühesilbiliste sõnade omastav on üldistunud nimetavasse ning tekkinud on kaks ühesugust käändevormi, näiteks keskmurdes nimetav *kapi* 'kapp', omastav *kapi*; *kehva* 'kehv'; *kehva*, S *pliida* 'pliit'; *pliidi*, L *kohvi* 'kohv'; *kohvi*, HMD *туру* 'turg'; *туру*' (Lonn, Niit 2002: 42; Juhkam 2012: 455). Põhjus on tõenäoliselt selles, et kahesilbilist ja kergerõhulist sõna on hõlpsam hääldada kui ühesilbilist ja III-värtelist.

Samalaadne nähtus, et kokku langevad ainsuse nimetava ja omastava vormid, iseloomustab kahesilbilisi astmevahelduseta tüvesid lõunaeesti murretes. Sisekao ja astmeüldistuse tõttu sarnastunud vormid on nt M *õla* 'õlg'; *õla*, *avi* 'haug'; *haugi*, *kajo* 'kaev'; *kaevu*, T *tutva* 'tuttav'; *tuttava*, *üüvli* 'höövel'; *höövli*, V *tuhkru* 'tuhkur'; *tuhkru*, *kaarna* 'kaaren'; *kaarna* või *mutri* 'mutter'; *mutri*. (Tanning 2004: 73; Iva 2007: 42) Võru murdes on *eda*-adjektiivid gemineerunud nii nimetavas kui ka omastavas: *hallõ* 'hale' : *hallõ* 'haleda' (Keem, Käsi 2002: 38).

3. Ainsuse omastav, osastav ja mitmuse osastav. Kirderannikumurde puhul tuleks esile tõsta, et murdeala äärmiste murrakute Kuusalu ja Vaivara keelt iseloomustab mitmuse osastava vokaallõpu kokkulangemine ainsuse omastava ning osastavaga, nt Kuu *hülge* 'hülge'; *hüljest*; *hülgeid*, *riide* 'riide'; *riiet*; *riideid*, Vai *amba* 'hamba'; *hammast*; *hambaid*, *mättä* 'mätta'; *mätast*; *mättaid*, *teibä* 'teiba'; *teivast*; *teibaid*, *varga* 'varga'; *varast*; *vargaid* (Must 1987: 190–191).

4. Ainsuse omastava ja mitmuse nimetava vormid võivad kergesti kokku langeda lõunaeestis, Mulgi ja Tartu murdes, nt *like* 'rõõva' 'märja rõiva'; *märjad rõivad*, *korgõ puu* 'kõrge puu'; *kõrged puud*. Põhjuseks on mitmuse tunnuse kadu mitmuse nimetavast. Võru murdesse nähtus ei ulatu, sest seal on larüngaalklusiil mitmuse tunnusena säilinud.

Homonüümia vähendamiseks ühe- ja kahesilbilistes noomenites on mitmuse nimetavas käändes võetud – *ne*- ja *s*-sõnade analoogial – kasutusele se-lõpulised vormid, nt Krk *maase* 'maad', *nimese* 'nimed', Hel *syüse* 'sood', *kepise* 'kepid', Nõo *pääse* 'pead', *köstrese* 'köstrid', San *puuse* 'puud', *korvise* 'korvid'. Üksikujuhtudel esineb Paistus ja Karksis se-lõpu kõrval ka *-de* (nt *koide* 'koid', *ääde* 'head', *talude* 'talud'). Tarvastus on kasutusele tulnud *da*- ja Hallistes vokaalikaoline *d*-lõpp: *pääda* 'pead', *kalada* 'kalad', *kujud* 'kuivad'. (Keem 1970: 22; Tanning 2004: 71–72)

5. Ainsuse osastav ja mitmuse nimetav langevad kokku keskmurdes kolmesilbilistel *i*-tüvelistel sõnadel, nt HMD *porganid* 'porgandit; porgandid', Kei *kardulid* 'kartulit; kartulid', Kei *pudelid* 'pudelit; pudelid', HJn *vikatid*, Amb *redelid*, Äks 'naasklid, Lai *paberid*.

Niisugused *id*-lõpulised vormid on keskmurdes ootuspärased ka mitmuses osastavas, kui türevokaal ja mitmuse tunnus on liitunud käändelõpu ees. Et sellisel juhul langevad kokku ainsuse osastav, mitmuse nimetav ja osastav (nt *kardulid* 'kartulit; kartulid; kartuleid'), siis on homonüümia vältimiseks tulnud kasutusele *si*-osastav: Kei Hag 'veškisi, Rap *sõdurisi*, Kos *kuradisi*, Amb 'kalkunisi, Äks *redelisi*, Pil *vigurisi*, *paberisi*, SJn *viulisi*, Kõp *klaverisi* (Must, Univere 2002: 216).

6. Mitmuse nimetav ja osastav. Kontraheerunud *i*-tüvelistel noomenitel langevad idamurdes kokku mitmuse nimetav ja osastav, nt Trm 'kallid' 'kallid; kalleid', Kod *rükkid*, Lai *rukkid* 'rukkid; rukkeid'. Kolme- ja enamasilbilistel *i*-tüvelistel sõnadel lisandub kahele homonüümsele vormile kolmandaks ainsuse osastav: Iis Trm *pudelid* 'pudelit; pudelid; pudeleid', Pal Äks 'vankrid' 'vankrit; vankrid; vankreid', 'lähkrid' 'lähkrit; lähkrid, lähkreid'.

Mitmuse nimetava kujulist osastavat esineb ka mõnes kirderannikumurde murrakus (nt Hlj 'käijad' 'käijad; käijaid', 'kindad' 'kindad; kindaid', VNg 'aiged' 'haiged; haigeid', *jumalad* 'jumalad; jumalaid', Lüg 'põrsad' 'põrsad; põrsaid'), Reigi murrakus saarte murdealal ja Põhja-Läänemaal ('kirved' 'kirved; kirveid') ning Risti murrakus keskmurde alal (nt *rikkad* (inimesi), (palju) 'aknad, rosinad). (Must 1987: 192; Univere 1988: 82)

7. Mitmuse omastava ja osastava kokkulangemine iseloomustab tervet Eesti murdeala idaosa kirderannikumurdest Võru murdeni, nt Lüg 'aisu' 'aisade; aiasid', VNg 'erni' 'herneste; herneid', Vai 'onnetomi' 'õnnetute; õnnetuid', Trm 'pulme' 'pulmade; pulmi', *sukke* 'sukkade; sukki', 'laivu' 'laevade; laevu', Rõu 'sõrmi' 'sõrmede; sõrmi', külli 'külade; külasid', tallõ 'talude; talusid'. (Must 1987: 173; Univere 1988: 82; Iva 2007: 46)

Mitmuse osastavaga vormiliselt kokkulangevaid *i*-mitmuslikke omastava sõnavorme esineb sporaadiliselt keskmurde alal, nt HMD 'silmi all' ('silmade'), Kei 'lehmi nimed' ('lehmade'), 'ärgi' 'vankred' ('ärgade'), Pee 'silmi ees' ('silmade'), KJn 'õlgi all' ('ölgede') (Must, Univere 2002: 205).

8. Ainsuse ja mitmuse osastava vormid võivad kokku langeda Mulgi murde kolmesilbilistes *i*-tüveliste sõnades, nt Trv *vikatit* 'vikatit; vikateid', Pst '*vankrid* 'vankrit; vankreid', Krk *pudelit* 'pudelit; pudeleid' (Tanning 1961: 41).

9. Ainsuse omastav ja sisseütlev võivad kokku langeda põhjaeesti murrete kahesilbilistes astmevahelduslikes sõnades, nt K *parmas*, *keller*, *taevas* > '*parma* 'parma; parmassé, '*keldri* 'keldri; keldrisse, '*taeva* 'taeva; taevasse'. Sama nähtust esineb muudiski sõnatüüpides, näiteks kahe- või kolmesilbilistes astmevahelduseta sõnades '*tasku*, *sadam*, *kabel*, *naber*: HaLo '*tasku* 'tasku; taskusse, S *sadama* 'sadama; sadamasse, *kabeli* 'kabeli; kabelisse, '*nabra* 'nabra; nabrasse. Põhjuseks on lõputa sisseütlev, mille vokaaltüvetaoline vorm sarnaneb omastava käändevormiga (Rätsep 1979: 36). Seesama nähtus iseloomustab veel ka kirderannikumurret, nt VNg *südäme* 'südame; südamesse, '*lähkri* 'lähkri; lähkrisse, IisR *abeme* 'habeme; habemesse, '*kuorma* 'koorma; koor-masse. (Must 1987: 197–198; Must, Univere 2002: 235)

Kui kahesilbiliste (*pesa*-tüüpi) sõnade sisseütlevas käändes ei esine geminatsioon, siis langeb see käändevorm kokku omastavaga, nt saarte murdes *mere* 'mere; merre, *süle* 'süle; sülle, *raba* 'raba; rabasse' (Lonn, Niit 2002 : 47).

Kohakäänded ja ülejäänud käänded

Kokkulangevused pole väga harvad ega haruldased ka muudes käänetes peale abstraktsete käänete ja kohakäänete, ent need juhud piirduvadki murretega ega leidu neile analooge kirjakeelest.

10. Sisseütlev ja seesütlev. Sisseütleva *sse*-lõpu lühenemise korral võib lääne- ja keskmurdes (ja kohati saarte murdes) langeda sisseütlev kokku seesütleva käände vormiga, nt Mus *sadamas* 'sadamasse; sadamas', Phl *elus* 'majja; majas', PJg '*koldes* 'koldesse; koldes', Hää '*oetes* 'voodisse; voodis', Ris '*kaldas* 'kal-dasse; kaldas' (Juhkam, Sepp 2000: 45; Lonn, Niit 2002: 46; Must, Univere 2002: 236).

11. Seestütlev ja saav. Kodaveres on seestütleva käände *st*-lõpp muutunud *ss*-lõpuks (nt Kod *metsass* 'metsast', *moass* 'maast'), olgugi seestütleva vormid idamurdes muidu homonüümsed saava käände vormidega (Iis *abist* 'abiks', Trm *suab vanast* 'vanaks', *lähäb apust* 'hapuks'. *st*-translatiiv hõlmab kogu

idapoolse Eesti keeleala Haljalast ja Alutagusest idamurde ning Põhja-Tartumaa Võnnu ja Räpina kaudu Setu murrakuni välja (Must 1965: 21; Keem 1970: 14; Pajusalu jt 2009: 163).

12. Alaleütlev ja alalütlev võivad kergesti kokku langeda Mulgis nii ainsuses kui ka mitmuses, nt *seinäl* 'seinale; seinal', *'aastedel* 'aastatele; aastatel', *kura-til* 'kuraditele; kuraditel', *vellil* 'vendadele; vendadel'; Krk *ütleni vanepe tüdrukul* 'ütelnud vanemale tüdrukule'; Hls *lätsi mehel* 'mehele' (Tanning 2004: 85). Põhjuseks on murdele omane reduktsioon, mistõttu on Mulgi murre eesti kõige kulunum murre. Ent nähtus on tuntud ka põhjaeesti keskmurdes, nt Loode-Harjumaal (tuli) *kallal* 'kallale', (läksin) *asemel* '(magamis)aselele' ja Põhja-Viljandimaal (võttis) *'endal* 'endale', (läks) *mehel* 'mehele' (Must, Univere 2002: 247).

13. Alalütlev ja alaltütlev. Nende käändevormide kokkulangemine on veel üks Mulgi murret iseloomustavaid jooni. Kui üldiselt tähistab *lt*-lõpp alaltütlevat käänat (nt *kohalt*, *talukottelt* 'talukohalt', *sepalt* ~ *sepält*, *lavva päält* 'laua pealt'), siis Mulgis võib sellega kokku langeda alalütlev kääne, nt *ommu-gult* 'hommikul; hommikult', *õhtult* 'õhtul; õhtult' (Tanning 2004: 88).

Sellega võib punktis 12 ja 13 mainitud juhtumid lugeda Mulgi murdekeele eripäraks (st üks lõpp kahele käände).

14. Sisseütlev ja saav. *ks*-ühendi assimileerumise ja *sse*-lõpu lühenemise tõttu on läänemurde lõunarühmas ning Mulgi murdes kohati tekkinud uued saava käände *se-* ja *sse*-lõpulised variandid, mis tähendab saava käände vormilist kokkulangemist sisseütleva käändega (nt Tõs *uimatsese* 'uimasesse; uimaseks', Aud *suuremase* 'suuremasse; suuremaks', Kõp *paremase* 'paremasse; paremaks', Trv *valusase* 'valusasse; valusaks', *tüdrukuse* 'tüdrukusse; tüdrukuks'). Järgsilpide redutseerumise tõttu ühtivad häälikuliselt sisseütleva ja saava käände vormid Mulgi läänemurrakuis: Hls *'kamres* 'kambrisse; kambriks', Krk *'õhtuss* 'õhtusse; õhtuks'. (Tanning 1961: 43; Juhkam, Sepp 2000: 46; Tanning 2004: 88)

15. Seesütlev ja olev. Mulgi ja Tartu murdekeeles langevad kokku *n*-lõpuline ning Võru murdes *h*-lõpuline inessiiv ja essiiv: *nooren* ~ *noorõh* 'noorena; noores põlves', *latsen* ~ *latsõh* 'lapsena; lapsepõlves', *poissmehen* 'poissmehena;

poissmehepõlves'. *n*-lõpuline on inessiiv ja essiiv veel Leivu keelesaarel, nt *z^uoldatin* 'soldatina, soldatipõlves' (Mets, Pajusalu 2014: 15). Võru murde idarühmas (Rõu Vas Se), kus seestütleva lõpp on *-h*, püsib *h*-lõpp ka essiivis (*vallavanõmbah* 'vallavanemana, vallavanemaks', *sõbrah* 'sõbarana, sõbraks'). (Keem 1970: 38; Keem 1997: 24; Tanning 2004: 91) Olgugi oleva käände esinemus üldjuhul ainsuslik, ei arvata mitmuse olevat käänet päris mõeldamatuks, nt '*tüülisih* 'töolistena' (Iva 2007: 56).

Kui need *n*- või *h*-lõpulised käänded peaksid lähedaste funktsioonide korral segi minema, toob selguse kontekst.

16. Seestütleva ja saava käände lõpud *-ks* ~ *-st* ~ *-ss* on tekitanud huvitavaid homonüümseid kombinatsioone, kus kahe käändega on kombineerunud kolm käändelõppu. Saava käände *ks*-lõpp on teistest vanem ning *ss*-lõpp on kujunenud *ks*-ühendi assimileerumise tagajärjel (*ks* > *ss*). Tõenäoliselt on *ss*-lõpp olnud ühtlasi vaheastmeks *st*-lõpu kujunemisel (*ks* > *ss* > *st*). Keeleuurijate andmeil (vt Must 1965: 21, 24; Must 1987: 209–210; Univere 1988: 83–84; Juhkam, Sepp 2000: 60; Must, Univere 2002: 252–254; Tanning 2004: 83, 88; Juhkam 2012: 465–466) esinevad kolm käändelõppu alljärgnevalt.

ks-lõpp on üldiselt iseloomulik kirderannikumurde lääneosa ja põhjaeesti murrete saavale käände (*meheks*, '*vaeseks*'), ent Ida-Eestis on see *st*-lõpuline (*mehest*, '*vaesest*') ning lõunaeesti murretes, nagu ka Pärnumaal, Kihnus ja Kodaveres valdavalt *ss*-lõpuline (*mehe^{ss}* 'meheks', '*vaesess* ~ '*vaisess* 'vaeseks').

st-lõpp on iseloomulik seestütlevale käände kogu eesti murdealal (R eP eL), v.a Kodavere idamurdes, kus see on *ss*-lõpuline (*küläss* 'külast'), Ida-Eesti murdealadel (Alutagusest üle idamurde kuni Setuni) kuulub *st*-lõpp aga hoopis saavale käände (*metsäst* 'metsaks').

ss-lõpp iseloomustab lõunaeesti murretes, Pärnumaal, Kihnus ja Kodaveres üldiselt saavat käänet (*suuröss mehe^{ss}* 'suureks meheks', *märjäss* 'märjaks'), kuid Kodaveres idamurde alal on *ss*-lõpuline veel ka seestütlev kääne (*roamatuss* 'raamatust').

Lisaks vormihomonüümiale võib murdekeelest leida ka funktsioonide ühtelangemisi, näiteks **seestütleva** ja **oleva** puhul. Asjaolu, et oleval käändel on ainuomane lõpp kirderannikumurdes (ja üksiknäiteid on leitud ka Kihnust), on toonud kaasa muude väljendusvõimaluste kasutamise eesti murretes, seetõttu väljendatakse oleva käände funktsioone sageli seestütlevat käänet

kasutades analüütiliselt, nt HaLo *noorest piast* 'noorena, noorest peast', M *'tervest peräst* 'tervena, tervest peast', *elust peräst* 'elusana, elusast peast', *'põrsest peräst* 'pörsana, pörsast peast'. Saaremaal on oleva käände funktsioonis kasutatud alaltütlevat, nt Ans *lapselt* 'lapsena, lapsepõlves'. (Lonn, Niit 2002: 484; Must, Univere 2002: 261; Tanning 2004: 92; Juhkam 2012: 467)

Nagu ilmneb vanadest Mulgi rahvalauludest, on olnud lähedased ka **saava ja oleva** käände funktsioonid: *tulep põdrass* 'põdraks' (= põdrana) *põllu pääle*, *nirgiss* 'nirgiks' (= nirgina) *niidu pääle* (Tanning 2004: 90). Saavat käännet oleva käände tähenduses on mainitud ka Võru murde puhul, nt *om sääļ oppajass* 'õpetajaks' (st õpetaja; õpetajana) (Iva 2007: 57).

Sõlmituseks

Käändsõnade käändevormide kokkulangevusi eesti murretes on põhjustanud mitmed tegurid.

1. Tunnuse kadu – ainsuse omastav kääne langeb Mulgi ja Tartu murdes kokku mitmuse nimetavaga, kui mitmuse tunnus on nimetavast kadunud (nt *like* 'rõõva' märja riide; märjad riided').
2. Lõpukadu – kokku langevad **a.** ainsuse nimetav, omastav ja osastav, kui lõpukao tagajärjel on omastav ja osastav kääne jäänud lõputa (nt *kala* : *kala* : *kala*); **b.** ainsuse omastav ja sisseütlev ('*keldri* keldri; keldrisse', *kabeli* 'kabeli; kabelisse') ning **c.** ainsuse osastav ja sisseütlev ('*linna* 'linna; linnasse'), kui sisseütlev kääne on teda eristava lõputa.
3. Reduktsioon – häälikute artikulatsiooni nõrgenemise tõttu langevad kokku alale- ja alalütlev (nt *seinäl* 'seinale; seinal', *vellil* 'vendadele; vendadel').
4. Kontraktsioon – häälikute kokkusulamise tagajärjel võivad mitmuse nimetav ja osastav langeda kokku ainsuse osastavaga ('*lähkrid* 'lähkrit; lähkrid; lähkreid').
5. Assimilatsioon – hääliku muutumine naaberhääliku sarnaseks (*ks* > *ss*: *pääväss* 'päevaks').

Kokkulangevusi on ilmselt rohkem, kui esmapilgul tundub, teistest enam näikse neid olevat põhjaeesti idamurdes ja lõunaeesti Mulgi murdes. Käändevormide kokkulangevused on üks ilmseid põhjusi, miks on – selguse huvides – kasutusele jäänud analüütilised vormid (nt *seinä* 'pääle' 'seinale', *seinä pääl* 'seinal').

Kui võrrelda XVII–XVIII sajandi grammatikates esitatud käändeparadigmasid praegustega, siis on selge, et tollases eesti keeles ei olnud käändevorme praegusest vähem, vaid grammatikud kirjeldasid eesti keelt ladina keele eeskujul. Niisamuti võib tõdeda, et käändevormide kokkulangevused ei ole vähendanud väljakujunenud käändefunktsioone. Põhja- ja lõunaeesti murretes on üldiselt kasutusel 13 ning kirderannikumurdes koos olevaga 14 produktiivset käännet.

EMAKEELE SELTS JA MURDEKOGUMINE

Ilmunud: Emakeele Selts ja murdekogumine. – Emakeele Selts 1920–2020.

Koost Jüri Valge. Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts. Tallinn: Emakeele

Selts 2021, 349–369.

Emakeele Selts on olnud murdeainestiku kogumise keskne ühendus ja seltsi murdetoimkond (1926–1940, 1963–1996) selle vaimne kese, mis on koondanud omaaegseid stipendiaate, kutselisi murdekogujaid ja vabatahtlikke korrespondente, tegutsenud koostöös Tartu ülikooli ja teaduste akadeemiaga nii Tartus kui ka Tallinnas. Seltsi egiidi all on aastail 1940–1944 ja 1957–1995 korraldatud keeleainestiku ja kohanime kogumise võistlusi. Kui 1990ndateks oli selts oma ülesande vanema murde kogumisel täitnud, seati uueks sihiks tänapäeva (murde)keele varieerumise jälgimine. Alljärgnev ülevaade räägib eesti murdeainese kauasest kogumistööst, murdekogude kasvatamisest, nende säilitamisest sõja- ning rahuaastail, nende kolimistest ja deponeerimistest, järjestamistest ning korraldamistest. Need murdekogud on mitme põlvkonna järjepideva töö tulemusel kogunenud unikaalne keelevara, millele on tuginenud kogu me murdealane uurimistöö.

Emakeele Seltsi üheks põhiülesandeks sai kohe algusest peale eesti murdeainese kogumistöö, mille lõppeesmärgina peeti ühtlasi silmas täieliku eesti sõnastiku ehk suure murrete sõnaraamatu koostamist. Tsaariajal oli murretega tegelemist korraldanud Eesti Kirjanduse Selts (1907) ja selle ajakirjas Eesti Kirjandus (1906) ilmus nii murdekirjutisi kui ka üleskuteid keeleainestiku kogumiseks. Emakeele Seltsi rajamisega kandus kogu murdetöö uude seltsi. Nii nagu oli Emakeele Seltsi ja selle ajakirja Eesti Keel asutamisel olulisel kohal soomlaste eeskuju (nende Kotikielen Seura ja Virittäjä), nii oli Soomest üle võetud ka rahvakeele sõnaraamatu, hilisema murdesõnaraamatu idee.

Emakeele Seltsi teaduslikuks avaettekandeks sai üliõpilase Andrus Saareste (Albert Saabergi) „Murrete uurimisest“ (23. IV 1920). Saareste oli murdeainestiku kogumisega juba algust teinud (1915. aastal Lääne- ja Pärnumaal) ning koostanud „Vigala murde peajooned“ (1917). Ta oli kogunud suviti murret Eesti Kirjanduse Seltsi (1916–1918, 1920) ja haridusministeeriumi

(1919) stipendiaadina ning sellist moodust peeti kohaseks ka Emakeele Seltsile. Et selts oli asutatud Tartu Ülikooli juurde, siis kasutati stipendiaatidena tudengeid.

Algusaeg ja arenguaastad (1921–1938)

Esimesel tegevusaastal andis üliõpilastele kogumiseks vajalikke põhiteadmisi professor Lauri Kettunen ja 1921. aastal siirdus Paulopriit (Paul Friedrich) Voolaine esimese stipendiaadina kogumisretkele Lutsi eestlaste juurde Läti ning Võrumaale Hargla kihelkonda. Samal 1921. aastal sõlmisid Eesti Kirjanduse Selts ja Emakeele Selts kokkuleppe, et murdeainese kogumine ning publitseerimine jääbki ES-i pärusmaaks. Nõupidamisel, millel osalesid Jaan Jõgever, Lauri Kettunen, Julius Mark ja Andrus Saareste, otsustati ülemaalse kogumistööga alustada 1922. aastal. Tööde ettevalmistamine ja üldjuhtimine usaldati vastsele magistrile Andrus Saarestele. Tegevuskava oli ambitsiooni- kas: eesmärgiks seati koguda kümne aasta jooksul 30 kihelkonnast kogu sõnavara Wiedemanni sõnaraamatu ulatuses, peale selle koostada igast kihelkonnast häälikulooline ülevaade, talletada murdetekste, koha- ning isikunimesid. Kogujateks pidid olema üliõpilased, kes tunnevad foneetilist transkriptsiooni ja eesti keele häälikulugu. Koguma soovitati neil minna kuhugi kodukanti, mille murdekeel ja olustik poleks neile päris võõras. 1921. aasta suvel asutati ühtlasi seltsi murdearhiiv, kuhu kavatseti paigutada murdekogujatelt laekuvad keelematerjalid. Tulevast eesti murdesõnastikku kavandati viieköitelisena, iga köide Wiedemanni sõnaraamatu mahus. Kogemusi ja eeskujusid küll polnud, kuid seda enam oli entusiasmi.

1922. aastal saatis selts stipendiaatidena koguma 11 tudengit ja seda peetaksegi eesti murdeainese süstemaatilise kogumise alguseks. Järgnevail aastail läks suviti murdekeelt koguma, vastavalt majanduslikele võimalustele, 20 kuni 30 stipendiaati. 1922. aastal pani 11 kogujat kirja 26 500 sõnasedelit, 1923. aastal 20 kogujat 33 010 sedelit, 1924. aastal 21 kogujat 40 250 sedelit jne. Käivitunud oli regulaarne kogumistöö, mida toetas aineliselt vabariigi valitsus. Aastail 1922–1926 jõuti küsitlemisega lõpule üheksas kihelkonnas ning 105 stipendiaadilt saadi materjali kokku üle 209 000 sõnasedeli. Kogumistöö tutvustamiseks ja populariseerimiseks avaldati seltsi ajakirjas Eesti Keel üleskutseid ja küsimusi sõnavara kogumiseks, tekstinäiteid, kogumisülevaateid ja -aruandeid.

Sõnavara ja fraseoloogia kogumise aluseks võeti Ferdinand Johann Wiedemanni teenekas „Eesti-saksa sõnaraamat“ (selleks anti 1923. aastal välja uus, 3. trükk) ja küsitleti alfabeetiliselt, st järjest. Kui sõna oli kohalikus murdekeeles kasutusel, pandi see kirja, kui sõna oli keelejuhile tundmatu, vormistati negatiivne sõnasedel (et sõna ei esine). Kavas oli küsitleda kogu Wiedemanni sõnastiku ulatuses 50 kihelkonnast (hiljem keskenduti 30 kihelkonnale). Eraldi pöörati tähelepanu kohanimedele ja murdetekstide ülesmärkimisele. Üliõpilastest stipendiaadid koostasid ühtlasi murrakute häälikuloolisi ja morfoloogilisi ülevaateid või käitlesid mitmesuguseid üksikküsimusi, mida võeti nende õpingutes arvesse harjutus- või seminaritööna. 1926. aastal loodi kaheliikmeline murdetoimkond (Andrus Saareste ja Arnold Kask) ja kinnitati selle kodukord. Keelematerjali oli kogunenud juba sedavõrd, et tekkis vajadus sobiva hoiuruumi järele. Vältimaks ootamatusi, kindlustati seltsi murdekogud 1927. aastal 750 000 marga eest. Vähemasti vaimusilmas peeti võimalikuks murdesõnaraamatu materjal 10 aastaga kokku saada, sest 1927. aasta murdekogumise aruande lõpus mainib Kask, et senise kuue kogumisaastaga on kogutud umbkaudu 72,3% kavatsesetavast hulgast. Nagu edaspidi selgus, ei pidanud need arvestused paika, väljakutse osutus märksa suuremaks ja lõppesmärk jäi arvatust hoopis kaugemale.

1929. aastal reorganiseeriti murdekogumistööd ja selle juhtimist. Kui algul pöörati esmatähelepanu materjali rohkusele, siis ajapikku taotleti rohkem kogude sisulist väärtust ja tihedust. Kogumist korraldama valiti viieliikmeline murdetoimkond: Arnold Kask, Ferdinand Linnus, Julius Mägiste, Gustav Ränk ja esimees Andrus Saareste. Alanud majanduskriis (1929–1933) sundis seltsi laiahaardelist tegevust kärpima. Raamatuladu anti üle Noor-Eesti Kirjastusele, seltsi asjaajaja ametikoht kaotati ja ühendati murdekogude korraldaja ametiga. Kokkuhoiu hulka kuulus ka eesti ja sugukeelte arhiivi loomine Tartu ülikooli juurde, mis võimaldas kogude säilitamisel ülikoolilt abi saada. 1930. aasta lõpul otsustaski Akadeemiline Emakeele Selts (AES) deponeerida oma murdekogud ja arhiivi koos sisseseadega vastloodud arhiivi (Lai tn 34). Arhiivi juhatajaks sai Saareste, kes oli samal ajal ka seltsi esimees ning seltsi murdetoimkonna juhataja.

Murdekogumine edenes jõudsas tempos ja 1930. aastaks, kui lõppes kogumise esimene periood, oli Wiedemanni kogud saadud 24 kihelkonnast, kokku 311 000 sõnasedelit (sh 34 600 sedelit kohanimesid). Välitöödel oli käinud 97 stipendiaati, kellel oli kogumisele kulunud kokku 280 kuud ehk

ümmarguselt 23 aastat. Sõnasedelite arv kõikus kihelkonniti 6000 ja 10 000 vahel, enim oli neid saadud Hallistest – 10 037 sedelit.

Laekunud materjali analüüsimisel jõuti varsti äratundmisele, et kogud on jäänud kohati pinnapealseks. Põhirõhk oli asetatud sõnavara leidumusele, st kas sõna kohalikus murdes esineb või mitte, kuid sõnade tähenduslikku külge, fraseoloogiat ja liitsõnu oli jälgitud ebapiisavalt. Murdetoimkond asus otsima võimalusi kogumistöö tõhustamiseks ja senise alfabeetilise kogumise kõrval otsustati rakendada ideoloogilist (st mõistelist) küsitlust, keskendudes üksikutele mõistepiirkondadele. Tähestikuline küsitlemine paistis olevat küll igati ammendav, sest võttes järjest Wiedemanni järgi (nt *korm*, *kormima*, *kormitama*, *kormitsema*, *kormitsus*, *kormutama*, *korne*, *kornet*, *kornilus*, *kornis*, *corp*), ei jäetud midagi vahele. Kui aga keelejuht pidi iga sõna tähendust seletama ning lisama kujukaid näitelauseid, siis muutus niisugune pidev ümberlülitumine kiiresti väsitavaks. Pealegi, kui keelejuht tahtnuks märksõna *kornet* juures seletada muidki pille, siis polnud see võimalik, sest nt *orel*, *pasun* või *trumm* paiknevad tähestikus kaugel tagapool. Küsitledes aga mingi mõiste või valdkonna sõnavara, näiteks heinategu, sai jutuks võtta kõiki asjaomaseid sõnu (*aun*, *kõvasi*, *kärbis*, *luisk*, *lüsi*, *reha*, *vikat* jpt), sõltumata nende algustähest. Keelejuhil oli hõlpsam jälgida, et ükski tegevus ei jääks kirjeldamata ega vajalik sõnavara lisamata, ka siis, kui midagi otsesõnu ei küsitud.

Mõistealase küsitlemisega tehti algust 1929. aastal. Koostati mõistelisi küsitluskavu ja kogumistöös kutsuti osalema ka etnograafe. Alates 1930. aastast koguti murdesõnavara süvemalt liikluse, merenduse, mesinduse, põlunduse, metsanduse, toidluse jmt alalt. Kasutades Saareste „Ideoloogilise sõnaraamatu“ esialgse käsikirja alusel koostatud küsitlusvihikuid, koguti murdearhiivi üle 10 500 sõnasedeli. Haruldasemate ja hääbuvate murdesõnade küsitlemiseks koostasid Kask ja Saareste kuus küsitlusvihikut „Lisasõnastikku“ (1930–1938). Mõistelisi küsitluskavu ja lisaõnastikke eelistav kogumistöö jätkus 1937. aastani, kuid päris kõrvale ei jäetud ka Wiedemanni sõnaraamatut. Üks küsitlusmeetod täiendas teist. Materjali ülevaatamise käigus ilmnenud puudulikke andmeid asuti täiendama järelkogumiste käigus. Juba 1934. aastal kavatseti koostada ka murdetekstide valikkogu, ent selle plaani teostamine lükkus edaspidiseks, lootuses soodsamate majanduslike olude tulekule.

1932. aastal täitus murdesõnavara kogumiseks lubatud kümme aastat ja nüüd pidanuks algama murdesõnaraamatu koostamine. Aruandes „Kümme

aastat eesti murrete süstemaatset kogumist“ kirjeldas Saareste kogumiseisu (töö lõpetatud 24 kihelkonnas, kuues veel pooleli) ning taotles võimalust jätkata kogumistööd veel viis aastat. Töökava esitsast leiab sõnavara küsitlemise kuues kihelkonnas Wiedemanni järgi, kohanimede kogumisega lõpulejõudmise, ideoloogilise küsitlemise suurendamise ja andmekogumise tulevase „Eesti keele atlase“ tarvis. Julius Mägiste arvates oli töökava küll liialt optimistlik.

Kui kogumistöö algperioodil (1922–1930) pöörati põhitähelepanu kogumisele, siis 1930. aastatel jagus tähelepanu ka kogude hoiustamisele, korraldamisele ja järjestamisele (üheks põhjuseks oli arhiivikogude jätkuv ümberkolimine). Sellest sugenes ka erimeelsusi kogude hindamise ja kindlustamise suhtes, nii et kogude hoiustamislepingu koostamiseks moodustati 1933. aastal komisjon eesotsas aseesimehe Mägistega, konstruktiivse kriitikuga, kelle arvamustega Saareste sageli arvestas. Kui seltsi peakoosolek otsustas (11. II 1934), et seltsil on õigus kasutada tungiva vajaduse korral eesti keele arhiivi ruume, viia läbi juhatuse ja toimkondade koosolekuid ning pidada seal oma deponeerimata vara, seisis Saareste sellele nii kindlalt vastu, et astus oma seltsiga seotud ametitest tagasi. Jäi mulje, et seltsi esimees Saareste jäi alla arhiivijuhataja Saarestele. Seltsi uueks esimeheks ja murdetoimkonna juhatajaks valiti Julius Mägiste. Kui 1934. aasta septembris asus arhiivi korraldaja palgalisele ametikohale Paul Ariste, leidis seltsi juhatuse, et nüüd on kogude korraldamine ja kasutamine tagatud, ilma et selts peaks selleks mingeid eraldi kulusid kandma. Venima jäänud deponeerimislepingu sõlmimise huvides otsustati loobuda tulekindlustuse nõudest ja seltsi õigusest kasutada arhiivi ruume. Järgmisel peakoosolekul (25. XI 1934) kirjutati alla deponeerimislepingule, millega anti AES-i murdekogud hoiule eesti keele arhiivi ruumidesse. Kauased vaidlused olid leevenenud kokkuleppeks. 1935. aasta valimistel Mägiste ei kandideerinud ning seltsi esimeheks ja murdetoimkonna juhatajaks valiti taas Saareste. Kui aga Saareste läks 1935/36. õppeaastal Budapesti ülikooli külalisprofessoriks, täitis tema ameteid seltsis taas Mägiste. 1936. aasta algul sai eesti keele arhiiv uued, avaramad ruumid (Rüütli tn 24), kuhu kolis ka AES.

1937. aastal, kui täitis 15 aastat murdeainestiku kogumist ja algas kogumistöö kolmas periood, asetati pearõhk jällegi Wiedemanni sõnaraamatuga kogumisele. Murdealadele lähetati vilunud stipendiaate ja seekord pikemaks ajaks, mitte üksnes mõneks suvekuuks. Erilist tähelepanu pidid kogujad pöörama sõnade tähenduslikule küljele, sest varasem tava märkida tähendust

lühendiga TW (= tähendus Wiedemanni järgi) ei olnud piisav. Murdetoimkonnas viieks järgmiseks aastaks (1937–1941) koostatud hoogtöökava nägi ette põhjalike sõnakogude kogumise 5–6 kihelkonnast, ent samal ajal tuli jätkata ka kohanimed ja muu keeleainese talletamist. Mõisteliste küsimustike abil saadi materjali mitmesugustest eluvaldkondadest (nt ehitised, sõidukid, aeg, ilmastik, mõõdud, keha, haigus ja tervis, tundeelu, värvid, ühiskond). 1937. aastal jätkus tegevus riigivanema eritoetuse abil, hiljem haridusministeeriumi rahalisel toetusel. 1939. aastaks jõudis Salme Tanning lõpule Karksi ja 1940. aastaks Juhan Arike Muhu murraku sõnavarakoguga täies ulatuses. Selline töö nõudis hoolt ja püsivust. Tanning näiteks kulutas kogumisele kolme aasta jooksul 15 kuud, Arike nelja aasta jooksul 9 kuud. Kogumistööd jätkusid Hargla, Kihelkonna, Kodavere, Lüganuse ja Martna murrakualal.

Keelematerjali regulaarne laekumine tingis vajaduse asuda murdekogude hoolikamale korraldamisele. Vilunud kogujatest rakendati selleks Mihkel Toomse (1937–1938), Valter Niilus ja Armin Kukk (1939) ning 1940. aastal Armin Kukk, Hildegard Rink ja Hella Keem. Sõnavara järjestamine, korras-tamine ja kopeerimine moodustasid nii mõistelise kui ka murdesõnaraamatu eeltööd. Wiedemanni sõnaraamatu järgi küsitletud sõnavara paigutati karto-teegikastidesse kihelkonniti (Juuru, Kihelkonna, Lüganuse jne), ideoloogiline sõnavara aga mõistealade kaupa (keha, kehakatted, liiklus, linatöö, loomastik jne).

1930. aastateks oli juba ilmne, et Saareste prioriteediks on mõisteline sõnaraamat ning keeleatlas, mitte murdesõnaraamat. Ülejäänud murdetoim-kond seevastu, eesotsas Mägistega, seadis kogumise põhieesmärgiks murde-sõnaraamatu materjalid, mille kogumisega tuli lõpule jõuda kiirendatud korras. Mägiste oli seisukohal, et edasiseks tööks tuleks koostada konkreetne tegevuskava ja omad ettepanekud esitas ta murdetoimkonna koosolekul 20. mail 1937. Mägiste visandatud üksikasjalikku töökavva kuulus mh lisa-materjalide kopeerimine, kopeeritud kogude ühendamise, transkriptsiooni ühtlustamine, korrespondentide võrgu loomine sõnavaralünkade täitmiseks, sõnaraamatutöö juhi palkamine, sõnaraamatu toimkonna moodustamine ja prooviartiklite koostamine. Enamik Mägiste ettepanekuid võeti järgmise perioodi tööplaani. Prooviartiklite avaldamiseni jõuti 1939. aastal ajakirjas Eesti Keel ja seega oli 1920. aastail alanud entusiastlik aktsioon hakanudki aste-astmelt realiseeruma.

Aktiivse murdekogumistöö taustal esines seltsi juhatuse ja murdetoimkonna liikmete vahel siiski märgatavaid erimeelsusi (nt kogumismetoodikas, kogude deponeerimises või väljaannete prioriteetide osas), soovida jättis ka omavaheline läbisaamine (nt Andrus Saareste *versus* Julius Mark või Oskar Loorits). Teaduste akadeemia loomise eel ja aegu tulid seltsi sisepinged esile murdekogude korraldaja Toomse¹⁵ kaudu. Nimelt käis 1937. aasta lõpul eesti keele arhiivis haridusministeeriumi kunsti ja teaduse osakonna direktor Juhan Vasar, kes soovis infot ja hinnangut seltsi murdekogumise kohta. 1938. aasta algul jõudis soovitud ülevaade, ilma allkirjata kokkuvõte, Vasara kätte ja tema kaudu 23. mail edasi teaduste akadeemiasse. AES-i juhatuse sai sellest teadlikuks alles sügisel ja Saareste arvates oli tegu anonüümse kaebekirjaga.¹⁶ Kokkuvõtte koostaja Mihkel Toomse tagandati muredearhiivi korraldaja ametikohalt ja ta keskendus oma doktoritöö lõpetamisele.¹⁷ Murdekogude korraldajateks said Valter Niilus ning Armin Kukk.

Turbulentsed aastad (1938–1946)

Emakeele Seltsi tavapärane murdekogumine jätkus kolmandat perioodi (1937–1941), järgides murdetoimkonna kavu ja suuniseid ning kasutades riigi rahalist tuge. Olukord muutus pingelisemaks 1938. aastal, kui rajati Eesti Teaduste Akadeemia. Loodavas akadeemias nähti ühtlasi teadusseltside katusorganisatsiooni, mis tagaks seltside töö koordineerituse, korraldaks

¹⁵ Mihkel Toomse ja Andrus Saareste hea läbisaamise lõpetas tüli 1929. aastal, kui Saareste heitis Toomse oma eesti keele ülemastme seminarist välja, sest too olnud keeleuudenduse innustunud pooldaja. Seejärel, 1929. aasta sügissemestril, õppis Toomse Helsingis soome filoloogiat ning jätkas õpinguid Tartus 1930–1932.

¹⁶ Konflikti põhjust teadsid küll paljud tollased asjaosalised, kuid nad hoidsid suu kinni. Oli teada, et kokkuvõtva hinnangu murdekogumisest koostas Toomse ja et tegu ei olnud ei anonüümse ega kaebekirjaga. Juhan Vasara soovi edastas Toomsele arhiivi assistent Paul Ariste ja tema kaudu jõudis Vasarani ka tolle soovitud ülevaade. Et Ariste vaiks, siis keskendus Saareste nõrdimus Toomsele, mis nende kahe vastasseisu vaid süvendas.

¹⁷ Toomse avalikkusele esitatud seisukohtadega artikkel „Eesti rahvakeele sõnaraamatust ja murdekogumisest“ ilmus 1939. aastal ajakirja Varamu märtsinumbri. Kritiseerides murdekogumise alal seni tehtut, tugines Toomse üldiselt Mägiste poolt juhatuse koosolekutel tehtud kriitikale. Mainitud puudustes pidas Toomse vastutavaks Saaretet ja leidis lõpuks, et murdesõnaraamatu koostamine võiks teostuda ka väljaspool Emakeele Seltsi. Saareste vastas Toomsele Varamu aprillinumbri ja kinnitas, et murdekogumise puudused on tingitud peamiselt rahastamise ja tööjõu nappusest.

nende rahastamist ja rahvusvahelist suhtlust. 1938. aastal kehtestatud „Ühingu- ja nende liitude seaduse“ ja oma põhikirja alusel taotles akadeemia kõigi teadusseltside registreerimist akadeemia juurde, millega seoses tulnuks neil loobuda nii ülikooli alluvusest kui ka juriidilise isiku staatusest. Ärevust lisas uus ülikooliseadus (1938), millest järelitati seltside juhatustes, et ülikooli eelarvest teadusseltse enam ei rahastata ja et akadeemia alluvusse minek oleks ainus võimalus oma tegevuse jätkamiseks. Teadusseltside rahastamine käis kultuurkapitali kaudu ja selle nõukogu otsustas (17. V 1938), et kuuele seltsile [sh Akadeemilisele Emakeele Seltsile] ettenähtud toetus kuulub väljamaksmise tingimusel, kui nad registreerivad end akadeemia juures ja esitavad akadeemia oma tegevuskavad ning eelarved. Kuuest seltsist neli registreeriski end akadeemia juures (1939–1940), seevastu AES-i erakorraline peakoosolek otsustas (19. III 1939), et selts jätkab iseseisva juriidilise isikuna ega ühine teaduste akadeemiaga. Üheks peapõhjuseks oli kartus, et eesti ja sugukeelte arhiiv võidakse viia akadeemia alluvusse. Tagajärjed ei lasknud end kaua oodata. Iseseisva, st akadeemia välise seltsina jätkamine tähendas ilmajäämist 1938.–1939. aasta toetussummadest (4400 krooni kultuurkapitalilt ja 4000 krooni presidendi eritoetussummadest). 1940. aastal eraldas haridusminister Paul Kogerman seltsile siiski 3000 krooni, et selle töö ei soikuks. Saarest sõnul oli „parem olla vaene ja vaba kui rikas ja rakendatud“, mis tähendas, et kogumistöö jätkus üksnes eraisikute vabatahtlike annetuste toel ilma riikliku rahastuseta.

Eesti keele ja murrete uurimine oli siiski üks Eesti teaduse prioriteete ja 1940. aasta aprillis otsustas akadeemia humanitaarteaduste sektsioon, et vastuolude ületamiseks tuleks luua akadeemia juurde Eesti Murdeuurimise Instituut (EMI). Instituut loodi 17. mail 1940 ja see pidi koordineerima ning finantseerima nii murdekogumist kui ka -uurimist. Instituudi juhatajaks kinnitati 25. mail doktor Mihkel Toomse ja kolleegiumi esimeheks akadeemik Julius Mark, kolleegiumi seati doktor Peeter Arumaa, doktor Paul Ariste, professor Julius Mägiste ja professor Andrus Saareste (viimased kaks esitas ülikool oma esindajatena).

1940. aasta juunis alustas murdeuurimise instituut läbirääkimisi AES-iga, et jagada omavahelised vastutusalad. Vastust ootas mitu küsimust: kuidas korraldada murdekogumist ja -uurimist kolme asutuse, st seltsi, ülikooli ja instituudi vahel? kellele jäävad murdekogud? kuidas jaguneb raha ja jõud? Lahenduste leidmiseks moodustati komisjon, aga sobivat kompromissi

ei leitud. Kujunenud oli omapärane olukord, kus olid olemas nii kogujad kui ka raha, kuid raha eraldati murdekogumiseks instituudile, seevastu kogud ja kogujad kuulusid seltsile. Et AES-il tuli kogumiseks endal raha hankida, siis käisid Saareste ja Veski ringi korjanduslehtedega, samas kutsus Toomse vilunud kogujaid instituuti kindlapalgalisele tööle. Tegelikku tööd instituut siiski alustada ei jõudnud, sest kohe pärast võimuvahetust (21. juulil 1940) saabus instituudile 2. augustil kiri akadeemia likvideerimiskomisjonilt, milles tehti ettepanek ühineda Tartu ülikooliga.

Vahekokkuvõtteks

1940. aastal võttis Arnold Kask ajakirjas Eesti Keel kokku aastail 1921–1939 välendanud murdekogumise ja -uurimise ning tões, et tulemustega võib üldjoontes rahule jääda. Sisuliselt nullist alustades (2905 sõnasedeliga algkapital pärandusena varasemast) oli kogumistöö Wiedemanni sõnaraamatuga jõutud lõpetada 24 kihelkonnas. Seisuga 23. märts 1940¹⁸ oli murdesõnavara kogutud ligi 722 000 sõnasedelit (sh kohanimesid 56 000 sedelit) ja murdetekste 6440 lehekülge, murdekõnet oli salvestatud 752 fonograafirullile. (Neilt oli Riigi Ringhäälingus 1938. aastal plaadistatud 49 teksti.) Häälikuloolisi ülevaateid oli koostatud 53 eri kohast ja morfoloogilisi ülevaateid 17 punktist. Kõikide nende materjalide kogumisel olid aastail 1921–1940 tegevad 132 stipendiaati (64 meest ja 68 naist), kelle tööajaks kujunes kokku ligi 36 aastat ja neli kuud.¹⁹ Enam kui viiel suvel käisid kogumas Juhan Arike, Bernard Kangro, Magnus Kindlam, Leida Lepp, Kustav Must, Paula Palmeos, Helga Reitsnik, Salme Tanning, Mihkel Toomse ja Aili Univere. Kaks püsivaimat murdekogujat, Juhan Arike ja Salme Tanning, pälvisid 1937. aastal Riigihoidja eripreemia. Seltsi toimkondadest oligi murdetoimkond 1920.–1930. aastatel kõige tegusam. Püsiva ja usina töö tulemusena oli kokku kogutud väärtuslik valik ehtsat vanapärast keeleainest, kusjuures esindatud olid kõik keelemurded. Väärtusliku murdeainestiku läbitöötamisele ja publitseerimisele loodeti asuda järgnevail aastakümneil.

¹⁸ 1940. aasta lõpuks oli murdesõnu 774 000 sedelit (sh kohanimesid 61 700) ja murdetekste 7300 lk.

¹⁹ 1940. aasta lõpuks oli stipendiaate 138 (67 meest ja 71 naist) ja nendel tööaega kulunud kokku ligi 38 aastat.

Võimuvahetuste aegu (1940–1944). Kui 21. juulil 1940 oli Eestist saanud Moskva hallatav ENSV, hakati ajalehtedes kohe ilmutama uut võimu tervitavaid kirjutisi. Intervjuu AES-i esimehe Andrus Saarestega ilmus juba 27. juulil (enam-vähem samas sõnastuses) ajalehtedes Postimees, Päevaleht ja Rahva Hää. Saareste rääkis ajakirjanikele raskustest, mis on seltsi pidevalt saatnud puudulike aineliste toetuste tõttu, eriti aga seoses teaduste akadeemia juurde loodud murdeuurimise instituudiga. Et murdekogumise rahastamise tingimuseks seati seltsi liitumine teaduste akadeemiaga, siis otsustas selts jääda iseseisvaks ning valida raha asemel vabaduse. Saareste oli kindel, et riigi uues olukorras hinnatakse rahvusteaduste tähtsust rohkem kui enne ja seetõttu suudetakse murdekogumistöö majanduslikult avaramates tingimustes juba kahe aasta pärast lõpule viia.

Uus olukord tähendas seda, et Akadeemiline Emakeele Selts registreeriti ülikooli juures tegutsevaks teaduslikuks seltsiks ja Saarestest sai Tartu Riikliku Ülikooli eesti keele kateedri juhataja. Seltsi esimees Saareste ja teaduslik sekretär Niilus esitasid 21. XII 1940 rektor Hans Kruusile kinnitamiseks AES-i eelarveks (es malt 28 000 krooni ja seejärel) 51 000 rubla, sh 35 800 rbl murdeainese kogumiseks ja kogude korraldamiseks. Seltsi rahastuse peaallikaks on märgitud ENSV Tartu Riikliku Ülikooli toetus (49 300 rbl).

1941. aasta algul, kui asuti kavandama uut, Nõukogude malli järgivat uurimisinstituuti, esitas Saareste rektorile (22. II 1941) kavatsetava Eesti Keele Instituudi koosseisu, kuhu kuulunuks seitse töötajat. Peale palgaraha oli silmas peetud ka murdekogumisega seotud kulusid. Teadusliku Uurimise Instituut (TUI) loodi 1. juunil 1941. See oli jagatud sektiioonideks ja Eesti Keele ja Lähemate Sugukeelte Sektsiooni (EKLSKS) koosseisu kuulus ka Eesti Keele Ajaloo ja Murrete Sektor (EKAMS). 9. juunil teatas sektorijuhataja kandidaat Saareste TUI direktorile murdekogumisekspeditsioonide korraldamisest ja esitas talle 15. juunil kogumiskava.

Teadusliku Uurimise Instituudi struktuur kinnitati 26. juunil. Filolooge juhtis Kristjan Kure, sektorijuhatajateks said Andrus Saareste, Johannes Voltemar Veski, Julius Mägiste, Rudolf Põldmäe ja Eduard Laugaste. Et 22. juunil oli puhkenud sõda, siis see uus asutus päris tööle hakata ei jõudnudki. Tööle asuda olid siiski jõudnud murdeuurijad ning -kogujad. Suvekuudel olid komandeeritud murret koguma stipendiaadid Erich Linros, Juhan Arike, Herbert Salu, Leida Püss ja Alfred Suik. 23. augustil esitas noorem teaduslik kaastööline Valter Niilus aruande ülikooli rektorile EKAMS-i teenistujate

tööst juulis-augustis ja palus nende palgad välja maksta. 17. septembril teatas TUI likvideerimiskomisjon neile instituudi likvideerimisest ja soovis tehtud töö aruannet. Ülevaate oma tegevusest 01. VI –31. VIII 1941 saatsid rektorile Valter Niilus, Armin Kukk, Salme Tanning, Aili Univere, Hella Keem ja Hildegard Rink.

Saksa väed jõudsid Tartusse juulikuus, uus okupatsiooniaeg tõi kaasa taas uue olukorra. 29. augustil 1941 vallandati Saareste ülikooli teenistusest võimude korraldusel (töenäoliselt Nõukogude-aastal avaldatud sõnade eest) ja eesti keele professori kohusetäitjaks määrati Mihkel Toomse. 20. märtsil 1942 tagandati Saareste ka AES-i esimehe kohalt ning seltsi hooldajaks määrati Johannes Voldemar Veski. Saksa okupatsiooni ajal oli AES-i tegevus ametlikult peatatud, kuid tegevus jätkus eesti ja sugukeelte arhiivis. Arhiivi juhatas professor Julius Mägiste ja vanemassistendina töötas dotsent Paul Ariste. Mägiste eestvõttel asuti kopeerima hinnalisemaid murdekogusid (1943–1944), raha hangiti ülikooli kaudu ja tööd juhatas Ariste. Samal ajal oli jätkunud sõnavara tihendatud kogumine: 1941 Kodaveres, Martnas ja Muhus, 1942 Kihelkonnal, Kodaveres ja Martnas, 1943 Kodaveres, Lüganusel ja Martnas. Peale sõnavara lisandus veel murdetekste nii seltsi töötajailt kui korrespondentidelt.

AES-i tegevuse jätkamiseks piiratud ulatuses tuli seltsil loobuda juriidilistest õigustest ja alluda otse ülikooli rektorile. 26. mail 1944 peeti seltsi peakoosolek, aasta ainus koosolek, ja valiti uus juhatus, mille koosseisu kinnitas rektor Edgar Kant: esimees Arnold Kask, liikmed Johannes Voldemar Veski, Andrus Saareste, Julius Mägiste, Alo Raun, Paul Ariste, Peeter Arumaa, Felix Oinas ja Elmar Elisto.

Murdekorrespondendid (1938–1944). 1938. aasta jaanuaris käisid Saareste ja seltsi teaduslik sekretär Alo Raun Soomes tutvumas sealse murdekogumisega. Samal aastal hakatigi soomlaste eeskujul kaasama kogumistösse vabahtlikke murdekorrespondente ja kahele küsimustikule laekus vastuseid 60 isikult. Süsteempärane kogumistöö jätkus stipendiaatide abil, kuid entusiastidest korrespondendid saatsid juhendeid järgides nii murdeandmeid kui ka -tekste oma kodukohast. See oli väga tänuväärne lisa. Alates 1. novembrist 1939 hakkas murdekorrespondentide võrgu tegevust koordineerima üliõpilane Hella Keem. Tegevus elavnes ja hoogustus märgatavalt, kui Keem hakkas korraldama murdevõistlusi (1940–1944), pöördeliste aegade tõttu ja hoolimata

sõjasündmustest oli kaasalööjaid rohkesti. Keem oli nõudlik juhendaja, kes koolitas korrespondente proovitööde kaudu sedeleid täitma ja lihtsustatud transkriptsiooni kasutama. Visa töö kandis vilja. Juba esimesele, juhatuse teadmata väljakuulutatud võistlusele, laekus 15 tööd, kokku 1200 lk murdetekste endisaja elust, põllu- ja käsitöödest. 1942. aastal lisandus 38 tööd (3000 lk teksti, 1500 sedelit) ja 1943. aastal 45 tööd (4000 lk teksti, 500 sedelit). Paljud võistlustööd sisaldasid rohkesti illustratsioone (jooniseid, tööproove jms). Mitmel aastal esitasid silmapaistvaid tekste Loori Sillavee (Rõuge), Anni Keem (Urvaste), Aadu Toomessalu (Pöide), Endel Mets (Jõhvi), aga ka Endel Pae (Keila), Johannes Raidla (Kolga-Jaani) ja paljud teised. Neljas väljakuulutatud võistlus, tähtajaga 1. juuni 1944, jäi juba sõjasündmuste jalgu. Hella Keemal oli võistlustöödega tegelemine muudetud võimatuks, sest ta oli alates 1943. aasta novembrist 1944. aasta aprillini arreteeritud ja seejärel siirdus ta Sangastesse maapakku. Võistlustöid siiski seltsile saadeti ja osa neist, 18 saadetist, elas ka sõja üle, kuid kokkuvõtted jäid tollal tegemata ning tublimatele kaasalööjatele tunnustus jagamata. Patriootlikud üleskutsed murret koguda ei tundunud kahtlased mitte ainult Saksa, vaid ka Nõukogude võimudele. 1944. aasta lõpul arreteeriti Keem „okupatsiooniaegse isamaavastase tegevuse eest“ ning vangist vabanes ta alles 1950. aastal. Erialasele tööle KKI-s lubati tal asuda 1957. aastal.

Sõjaaeg ja murdekogud. Sõjaaeg tähendas reaalselt ohtu teiste kultuurivarade seas ka keelekogudele. Häiresignaaliks sai 27. jaanuar 1943, mil Nõukogude lennuvägi pommitas Tartut ja hoone, kus paiknes eesti keele arhiiv, sai otsetabamuse. Õnneks pomm ei lõhkenud. Seejärel loodi Tartus kultuurivarade evakueerimise komisjon (esimees Gustav Ränk) ja see määras evakueerimisele kõik kultuuriväärtused. Murdematerjalide sõjapakku viimist korraldasid Mihkel Toomse ja Arnold Kask. Talvel lasti teha spetsiaalsed kastid, millesse pakiti kõik arhiivi keelematerjalid, originaalid ja vähesed koopiad. 18.–19. III 1944 veeti murdeainestik veoautodel Pilstvere kirikusse varjule, varasid jäid Pilstverre valvama Eliisabet Rääk, Paulopriit Voolaine ja Aili Univere. Kui rinne lähenes, rändasid Univere ja Rääk seltsi varadega edasi Põhja-Eestisse, nendega liitus Richard Viidalepp rahvaluulekogudega. 28. augustil saadi Võhmas kastidega rongile ja sõideti Tallinna, kust jõuti Risti kaudu 4. septembril Paliverre. 16. septembriks saadi autod ja kogud viidi varjule Kullamaa kihelkonda Liivi koolimajja. 340-kilomeetrist teekonda (sh valvurite vagunielu) oli

jätkunud terveks kuuks. Justkui vahelduseks tuli valvureil rükkida kastivirnu: Pilistveres autodele ja Võhmas maha, sealt vagunisse ja Tallinnas maha, sealt teise vagunisse ja Paliveres maha, sealt autodele ja Liivil maha.

25. septembril jõudsid Liivile Nõukogude väed ning mõne aja pärast, kui väeosad olid edasi liikunud, võis mõelda tagasisõidu peale. Mingit evakueerimiskomisjoni enam polnud. Valvurid olid rahata ja moonata, eluspüsimiseks käidi taludes abitöödel. Lõpuks saadi Kullamaa vallavalitsuse kaudu küüdimehed, kes vedasid keelematerjalid vankritega Palivere jaama ja 26. oktoobril algas tagasisõit. Seda vagunielu jätkus veel viieks päevaks. Tartusse jõuti 30. oktoobril ning järgmise päeva õhtuks olid kõik kastid veetud autodega ülikooli keldritesse. Murdekogud olid olnud rändamas kokku seitse ja pool kuud, kuid jõudsid kõik tervelt Tartusse tagasi.

1944. aasta hilissügisel sai eesti ja sugukeelte arhiiv ruumid Mäe tänavasse (Mäe tn 33). Kogud olid Tartus tagasi, kuid Eestist oli põgenikena lahkunud valdav enamus seltsi juhatuse ning murdetoimkonna liikmeid. Kogude korramisele ja inventeerimisele kulus terve 1945. aasta. Alates 1. septembrist 1945 töötasid arhiivis Salme Tanning ja Eliisabet Rääk, täpselt aasta hiljem lisandus Erich Raiet.

Emakeele Selts sõjajärgseil aastail

Lõppes küll sõda, kuid mitte Nõukogude võim. 1945. aasta sügisel hakati taas-tama AES-i tegevust ja avakoosolekul 9. detsembril 1945 avaldati lootust, et selts võib peagi asuda oma varasemate tegevuste juurde. Selleni lõpuks jõuti, ent ümberkorraldatud oludes – 5. aprillil 1946 loodi Eesti NSV Teaduste Akadeemia ja 31. mail antud korralduse alusel viidi Akadeemiline Emakeele Selts koos keelekogudega ülikooli juurest akadeemia alluvusse. Seltsi ajutiseks hooldajaks määrati akadeemik Johannes Voldemar Veski. Seisuga 31. mai 1946 hõlmasid AES-i murdekogud 832 000 sõnasedelit (sh kohanimesid 87 700 sedelit), 10 500 lk murdetekste, 13 600 lk häälikulisi ja grammatilisi ülevaateid, 3870 lk kogumistöö päevikuid ja 8170 lk korrespondentide töid. Fonograafrullid olid 1944. aasta sõjasügisel hävinud. Kui järgmise sammuna asutati 29. jaanuaril 1947 akadeemia juures Keele ja Kirjanduse Instituut, anti seltsi keelekogud hoiule instituuti. Instituudi koosseisu läks ka enamik seltsi murdekogudega tegelnud töötajaid. Eesti ja sugukeelte arhiiv likvideeriti ja sellega oli 1940. aastal pooleli jäänud üritus viimaks lõpule jõudnud.

Et murdekogude hooldamine ja korraldamine jäi nüüdsest instituudi kohustuseks, siis jäi seltsi ülesandeks murdekogumise organiseerimine korrespondentide võrgu kaudu.²⁰

1. juulil 1947 asus vastutava sekretäri ametikohale Heino Ahven ja seltsi tegevus hakkas tasahilju ilmet võtma. Sõja-aastad ning võõrvõimud olid kõvasti räsitud nii ühiskonda kui ka seltsi. Ahvena põhitööks pidi saama endise murdekorrespondentide võrgu taastamine, et jätkata vanapärase keeleainese talletamist. Korrespondentide võrgu juhendaja Hella Keem oli vangistatud, kuid kasutada sai tema kaastööliste nimestikke ja elukohaandmeid. Toeks olid allesjäänud ülikooliõppejõud, seltsi juhatuse liikmed ning vastse Keele ja Kirjanduse Instituudi keeleuurimissektori töötajad. 1947. aasta lõpuks oli Ahven saanud tagasisidet 35 korrespondendilt. Nii nagu varasematel aegadel, ootasid murdekogujad seltsilt küsitluskavu, nõu ning juhtnööre. Sügisel valmiski viis uut küsitluskava, ent neid ei jõutud kirjutusmasinal piisavalt paljundada (trükiluba saadi alles 1949) ja seetõttu luhtus ka 1947. aastal välja kuulutatud murdematerjali kogumise võistlus.

Aega küll kulus, ent korrespondentide tarvis ilmus aastail 1949–1958 seitse vihikut pealkirjaga „Kogumistöö juhendaja eesti keele alal“ (nr 1–7). Neis avaldati küsitluskavu (nt „Sepp“, „Saun“, „Rätsep“, „Leib“), kogumistöö üldjuhend, näiteid kogutud murdetekstidest ja ülevaateid tehtud tööst. Küsimustike kõrval hakati 1950. aastast koostama ka väiksemaid keelelisi ülesandeid, nt „Paralleelkeelendid rahvakeeles“, „Vene laensõnu eesti murretes“, „Seesütleval käänel murdes“ ja „Uuemaid sõnu eesti murretes“.

Toibuma hakanud keeleelu tabasid paraku ettenägematud vapustused, nagu maarahva sundkolhoseerimine, plaanimajanduslik küüditamine (1949) ja nn kodanlike natsionalistide paljastamine (1950). Moskva võim jagas rahvale hirmu ja põlustas kõike, mis oli seotud meie varasema iseseisvuse ning rahvuskultuuriga. Ootamatult tekkis oht, et Õpetatud Eesti Seltsi kõrval likvideeritakse ka AES, sest akadeemia presiidium jõudis 16. veebruaril 1950

²⁰ Sestpeale hakati seltsi murdekogude täiendusena arvestama korrespondentide kogutud murdeainestikku ja murdevõistlustele saadetud materjale, seevastu kutseliste dialektoloogide ekspeditsioonidelt kogutud materjalid võeti arvele instituudi kogudena. Kõik kogud deponeeriti instituudi murdearhiivi, ühed tähistati ES-lühendiga, teised KKI-lühendiga. Näiteks 1960. aastal lisandus ES-i kogudesse 4232 sedelit sõnavara (sh murdesõnu 2641 ja kohanimesid 1323 sedelit) ning 1449 lk murdematerjale (sh 1215 lk murdetekste). Instituudi kogudesse lisandus 10 094 sedelit murdesõnavara, 13 533 sedelit kohanimesid, 1330 lk murdetekste ja 366 lk murdeülevaateid.

seisukohale, et seltsi töö pole küllalt tulemusrikas. Seepeale korraldas selts 21. mail konverentsi Nikolai Marri õpetuse kohta keelest ja pälvis TA juhtkonna heakskiidu. 1951. aasta algul tutvustati akadeemia presidendile Johan Eichfeldile isiklikult seltsi kogusid ja korrespondentide kaastöid ning põllumajandusteadlasena oli ta neist vaimustunud. Sellest hoolimata pidas TA presiidium 31. märtsil seltsi likvideerimist ikkagi vajalikuks ja saatis 14. mail vastava teatise AES-ile. Seepeale läks vastutav sekretär Heino Ahven presiidiumi jutule, veenmaks akadeemikuid rahvakeele kogumise ja uurimise tähtsuses. Presiidium paraku selle töö tähtsusse ei uskunud. Alles siis, kui seltsi kollektiivses pöördumises (14. XII 1951) rõhutati Stalini keeleteaduslike tööde suurt ja virgutavat mõju AES-i tegevusele, loobuti seltsi likvideerimast. Akadeemiline Emakeele Selts nimetati 13. novembril 1952 ümber Emakeele Seltsiks, aga see oli väike kaotus.

Tähelepanuväärne muutus leidis aset 1952. aastal, kui Tartust viidi Tallinna üle Eesti NSV Teaduste Akadeemia presiidium, osa TA instituute ning Emakeele Selts koos murdekogudega. Et ülikoolis saaks jätkuda eesti murrete õppe- ja uurimistöö, kopeeriti selleks suur hulk parimaid murdematerjale. 1956. aastal koliti Tallinna ka seltsi büroo ning raamatukogu. Laienes senise Tartu-keskse seltsi tegevussfäär. Pärast Jossif Stalini surma 5. märtsil 1953 muutus elu vähehaaval „hapnikurikkamaks“ ja sõna võis hakata rohkem levima. Keeleteaduslike väljaannetena alustasid ilmumist seltsi aastaraamat (1955) ja toimetised (1958).

Murdekogujate leidmise ja juhendamisega tegeles tulemuslikult vastutav sekretär Heino Ahven. Ta avaldas üleskutseid rajoonilehtedes, esines koolides ja haridustöötajate üritustel. Nii hakkaski kaastööliste arv kasvama, sh õpilaste seas. Kogumistöö tutvustamiseks korraldati seminarid Rakveres (1951) ja Tallinnas (1954), õpilaste huve silmas pidades suunati neid koguma koha- ja loomanimesid. Samal ajal tegutsesid kogenud korrespondendid omasoodu. Aastail 1950–1956 laekus seltsi silmapaistvamate kaastöödena Aadu Toomesalu „Pöide murde grammatika“ (1951, 757 lk) ja „Tuulikud“ (1952, 505 lk), Salme Kaarheidi „Veriora valla kohanimed“ (1953, 1847 sed), Gustav Vilbaste „Prangli saared. Vanemat elu-olu ja sõnavara“ (1954, 779 lk masinkirjas) ja „Kohanimesid Loksa rajooni lääneosas“ (1956, 1159 lk masinkirjas) jmt. Korrespondentide kogutud murdepaladest toimetasisid Heino Ahven, Mari Must ja Paula Palmeos trükki kogumikud „Valimik murdetekste“ (1956) ning „Pajatusi põhjarannikult“ (1957).

Murdeainestiku kogumise seisukohast äärmiselt olulise sammuna alustati 1957. aastal taas kogumisvõistlustega. Seda oli kaua oodatud ja võistlus andis üllatavalt häid tulemusi. Laekus 31 tööd, sh ilukirjanduslikke katsetusi, kuid murdekogud said täienduseks 1273 lk tekste ning 5095 sõnasedelit. Võistluste žürii (Mari Must, Aili Univere, Paula Palmeos, Ants Viires ja esimees Arnold Kask) tõstis parimatena esile Aadu Toomessalu võistlustöö „Jahindus“, Eduard Jonase „800 murdesõna või rahvapärast väljendit“ ning Theodor Saare „Kihnu kohanimed“. Sestpeale hakati murdevõistlusi läbi viima igal aastal. Järgmisel, 1958. aastal laekus seltsi 16 tööd (4246 sedelit sõnavara ja 779 lk tekste). Parimateks kaastöölisteks osutusid Theodor Saar Kihnust, Aadu Toomessalu Laimjalast, Endel Mets Kiviõlist, Ida Aavekukk Lihulast ja Vello Lõugas Tartust. Et murdeainese kogumise korraldamist ja kogujate juhendamist tuli järjest juurde, asus 1958. aastal korrespondentide võrku juhendama Helju Kaal. Selgitustööd jätkati koolides, leidmaks õpetajatest entusiaste ja nende kaudu õpilastest huvilisi. 1961. aastal oligi võistlustööde seas õpilaste kogutud materjale, kohanimekogu Rakke keskkoolist ja koduloomade nimekogu Rapla keskkoolist.

Murdevõistlused said üheks seltsi firmamärgiks, neist kujunes ajapikku traditsioon, mis võitis seltsile järjest uusi kaastöölisi ja rohkendas keelekogusid. 1960. aastast hakkas ilmuma Kodumurre, uus ajakohane sari, mis pidas silmas korrespondente ning kõiki keelehuvilisi. Peale küsitluskavade avaldati seal mitmesuguseid juhiseid, üleskutseid ja võistluste kokkuvõtteid, kogujate sõnavõtte ning populaarseid keelealaseid kirjutisi. 1963. aastal taastati ES-i murdetoimkond, mille peaülesandeks sai murdeainestiku kogumise organiseerimine, sihipärane arendamine ning selle töö populariseerimine. Toimkonna moodustasid Helju Kaal, Hella Keem, Valdek Pall, Paula Palmeos, Aino Valmet, Ants Viires ja esimehena Mari Must. Toimkonnas arutati korrapäraselt nii korrespondentide võrgu tööd kui ka võistlustega seonduvat, läbiviimisest kuni tööde hindamiseni. 1963. aastal sai Mari Mustast ühtlasi murdevõistluste žürii esimees.

Nii nagu varasematel aastatel, jäid korrespondendid kutseliste murdeuurijate tänuväärt liitlasteks ka edaspidi. Nende kogumistööd on suunatud murdetoimkonna kaudu, arvestades ühtlasi uurijate vajadusi. 1960. aastail, kui algas murdesõnaraamatu käsikirja koostamine, valmisid küsitluskavad mitme murdeala sõnadest, mille kohta vajati täiendavaid andmeid. Küsitlusteemasid rahvapäraste nimetuste kohta on välja pakkunud ka mitmed

uurijad, olgu näiteks liiklus ja transport (Ants Viires 1960), linnud (Mart Mäger 1960 ja 1973), taimed (Gustav Vilbaste 1962), eesnimed (Edgar Rajandi 1969), saksa laensõnad (Anu Haak 1975), värvid ja värvused (Vilja Oja 1980), kingsepatöö (Jüri Viikberg 1985) või kindakirjad (Vilja Oja 1988). Sageli on korrespondendid leidnud teemasid omaenda elukeskkonnast, mainitagu näiteks Aadu Toomessalu Saaremaa tuulikuid või Theodor Saare Kihnu laevaehitust ja peremärke. Aja jooksul kasvasid nende kirjapanekud sisukateks tekstikogumikeks, kuni trükivalgust nägid Toomessalu „Tuulik, kadakas ja leib“ (1969) ja Saare „Kihnu raamat“ (1998). Oodatud sündmusteks olid seltsi kaastöölisele regulaarselt korraldatud seminarid, kus peeti ettekandeid, jagati näpunäiteid ning vahetati kogemusi. Alates 1960. aastast muutus järjest populaarsemaks kohanime kogumine, sest see ühendas inimeste huvi keele, ajaloo ja kohapärimuse vastu. 1966. ja 1967. aastal laekus kohanimesid võistlustele isegi rohkem kui murdesõnavara. Aktiivsemad kogujad olid Ernst Raudsepp (Tori), Aino Källo (Püssi), Vanda Sardma (Rakvere), Mart Tapupere (Rapla), Jüri Uustalu (Haapsalu) jt. Kõige silmapaistvamaks kohenimekogujaks kujunes aastate jooksul Eduard Leppik (Väike-Maarja).

Murded ja kirjakeel. Alates 1960. aastatest hakati murdekogumisele ja -võistlustele üha sagedamini avalikkuse tähelepanu tõmbama, millega sooviti tunnustada kogujate tööd ning väärtustada keelemurdeid. Sellega lisandus keelellu aga omajagu pingeidki, sest pahatihti nähti murdekeeles eeskätt kirjakeele risustajat. Võõrvõimu ajal oli ju kirjakeelel eriline oreool. Selle vormid ja normid olid kõigi südamel, sest kirjakeel oli alternatiivne võitlusväli, koht, kus kõik kaasa löid ja kus poliitilise vabaduseta rahvas oma pingeid maandas. Ent tollal oli elujõus veel sellinegi seisukoht, et murdekeel takistab kirjakeele omandamist ja laste normaalset edasijõudmist koolis. 1969. aastal avaldati Põlva ajalehes Koit koguni üleskutse loobuda murdekeelest kodus, et lapsed omandaksid korrektse kirjakeele. See tekitas avalikku pahameelt ega leidnud järgmist; vastulauseid avaldas ka ES. Samal ajal andis üleskutse märku, kuidas toimisid põhjaeestlastest õpetajad, kes sattusid töötama Lõuna-Eestis murdekeelses keskkonnas.

Murdekogumine jätkus senise hooga. ES-i 50. tegevusaastal (1970) tehtud kokkuvõtted näitasid, et aastail 1957–1969 korraldatud 13 murdevõistlusele oli saadetud 254 võistlustööd, mis tõid kokku 109 689 sõnasedelit ja 10 240 lk

murdetekste. Võitlused olid kenasti käima läinud ja ka võitluste žürii püsis stabiilne. Esimees Mari Musta kõrval olid võistlustöid hindamas enamasti Helju Kaal, Helmi Neetar, Valdek Pall, Eevi Ross või Aili Univere Tallinnast ning Paula Palmeos ja Aino Valmet Tartust. Aeg-ajalt võis mõni liige vahe-
tuda, žüriisse on kuulunud ka Hella Keem, Salme Nigol, Madis Norvik ja Ülo Parbus, 1980. aastail tulid ja jäid Marja Kallasmaa, Ellen Niit ja Jüri Viikberg.

1960.–1970. aastatel laekus võistlustele keskmiselt 18 kuni 24 kaastööd aastas, kusjuures jätkuvalt aktiivne püsis korrespondentide tuumik (Ida Aavekukk, Vanda Sardma, Floriida Sillavee, Aadu Toomessalu jpt). Hiljem aga, kui 1970. aastail hakkas ühiskonnas süvenema seisakuaeg, võis murdekogumises täheldada hoopiski tõusuhoogu. Aastatel 1977–1988 laekus murdevõistlustele järjekindlalt 30 ja enam võistlustööd, 1984. aastal koguni 41 kaastööd. Lisaks korrespondentidele olid kaasalööjate seas ka eesti filoloogia tudengid Tartust Aino Valmeti ning Tallinnast Mart Mägra ja Mati Hindi juhendamisel. Murdevõistluste kõrgaeg rääkis ilmekalt rahva suurest huvist, aga väljendas ka oma keelest hoolimist tollastes sumbunud oludes. Ega ole juhus seegi, et neil 1970.–1980. aastatel olid üle Eestis saanud väga populaarseks keelepäevad, mida korraldas seesama Emakeele Selts.

1980. aastateks oli hästi näha, kui täis olid paljude murdekogujate keele-
salved jõudnud saada. Soovides tunnustada korrespondentide pühendumust ja panust keeleainese kogumisel, omistas Emakeele Seltsi juhatus 19. märtsil 1986 teenelise murdekoguja aunimetuse 11 kaastöölisele: Ölme Aasmaa (Kuusalu), Hilda Jõulmaa (Jõhvi), Jekart Kõmmus (Kärdla), Eduard Leppik²¹ (Väike-Maarja), Edgar Lilhein (Kuusalu), Evald Lindström (Kuusalu), Aleksander Matt (Kaarma), Vanda Sardma (Rakvere), Floriida Sillavee (Rõuge), Aadu Toomessalu (Laimjala) ja Alli Vetekaja (Iisaku). Murdekogumine loomulikult jätkus.

²¹ Eduard Leppik (1924–2008) oli murdevõistlustel nähtus omaette. Aastatel 1950–2003 loovutas ta murdearhiivi 106 476 sedelit kohanimesid ja 17 048 sedelit murdesõnu. Murdevõistlustel pälvis ta oma töödega koguni 79 auhinda, sh 3 eri-, 52 esimest, 13 teist, 5 kolmandat ja 6 ergutusauhinda.

Rahutu rahunemine (1988–1996)

1980. aastatel käis kogu ES-i elu ja tegevus, sh kogumistöö, traditsiooniliselt väljakujunenud radadel. Püsitegevuste hulka kuulusid iga-aastased murdevõistlused ja uute korrespondentide kaasamine, kogumistulemuste tutvustamine keelepäevadel, ajakirjanduses ning ringhäälingus. 1989. aastal valiti murdetoimkonna esimeheks Jüri Viikberg, kes vahetas Mari Musta välja ka murdevõistluste žürii esimehe kohal. Sel aastal oli tegu isegi kahe võistlusega: peale tavapärase murdevõistluse korraldati eraldi slängi kogumise võistlus. Murdevõistluste žürii (Marja Kallasmaa, Mari Must, Ellen Niit, Karl Pajusalu, Eevi Ross, Jüri Viikberg) tunnustas auhinnaga 19 tööd ja slängivõistluse toimikond (Mai Loog, Mart Meri, Karl Pajusalu, Jüri Viikberg) andis välja kuus auhinda. Aegamööda oli saanud üha ilmsemaks, et murdesõnavara osakaal võistlustel kahanes, samal ajal kui koha- ja isikunimede ning uuema argoo kogumine edenes tõusvas joones. Kogujanimestest jäid korduma Vaike Hang, Helle Kull, Eduard Leppik ja Salme Mikk.

Iseloomustades tollast aega, ütles seltsi 1989. aasta ülevaates teadussekretär Mart Meri, et oldi jõutud igavasse rutiini. Siin ei peetud silmas küll tavapäraseid keeleainestiku kogumisi, mis andsid tollel aastal lausa kaks head saaki, vaid seltskondlikku läbikäimist. Aasta hiljem väljendas ta olukorda võrstsikamalt, küsides, kas Emakeele Selts veel ikka elab või suri ta juba aastaid tagasi. Oli selge, et ta väljendas nooremate liikmete soovi muuta akadeemilist seltsielu olukorras, kus kogu ühiskond kääris ja uuenes. Noorte uuendamistepanekutega pöördumise oli teadussekretär seltsi esimehele Huno Rätsepale juba vahendanud (1989), kuid Rätsep tõlgendas seda pöördumist kui umbusaldusavaldust ja astus esimehe kohalt tagasi. Järgnesid üleminekuaastad (1988–1993), kui esimehe ametikohta täitsid Eeva Ahven, Tiit-Rein Viitso²², Eeva Ahven, Henn Saari ja Jüri Viikberg. Kui 1993. aastal valiti esimeheks taas Tiit-Rein Viitso, taastus ühtlasi seltsi stabiilne juhtimine. Kõigi nende esimeeste kõrval seisis Mart Meri, seltsi teadussekretär 1988–1995.

²² Mainitagu siinkohal, et ajutiselt võidi seltsi tegevusest jääda kõrvale seoses sellega, et avanes võimalus kas töötada või end täiendada välismaal. Näiteks Tiit-Rein Viitso oli Helsingi ülikooli külalisprofessor 1989–1991, Karl Pajusalu Pennsylvania ülikooli külalisteadur 1990–1991 ja Turu ülikooli eesti keele lektor 1992–1996 ning Jüri Viikberg oli Alexander von Humboldti Fondi stipendiaat Müncheni ülikoolis 1993–1994.

Epiloog

Pöördelistel aastatel, kui Eesti sai vabaks, aga elu oli vaene ja inimestel küllalt tegemisi ning muresid, vähenes murdevõistlustest osavõtt märgatavalt: 1990. aastal esitati võistlustele veel 19 ja 1991. aastal 16 tööd, kuni 1994. aastal laekus veel vaid seitse tööd. Ka 1995. aasta üleskutse, mis keskendus kohanimedele, tõi žüriile (Anu Haak, Marja Kallasmaa, Peeter Päll) läbivaatamiseks üksnes seitse võistlustööd. Oli näha, et inimeste põhihuvid on mujal, sest neil tuli uuesti üles ehitada nii omaenese elu kui ka riik. Sellega pidi arvestama ka murdetoimkond (Mari Must, Helmi Neetar, Ellen Niit, Karl Pajusalu, Eevi Ross, Aino Valmet, esimees Jüri Viikberg) ja seetõttu tehti panus üliõpilastele. Uudse ettevõtmisena õnnestus Eesti Rahvuskultuuri Fondi toel käivitada seltsi ja Tartu ülikooli ühisprojekt „Eesti murdeainese süvendav kogumine“ (1992–1995), milles osalenud tudengid salvestasid murdekeelt Kihnust ja Võrumaalt ning analüüsisid erialiste keelejuhtide keelekasutust Karl Pajusalu ja Salme Nigoli juhendamisel. Et Võru liikumine oli tolleks ajaks alanud, siis lisandus mitme põlvkonna murdekeele analüüsile ka eri vanuses kõnelejate keelehoiakute sotsioloogiline kirjeldus.

Loidunud osavõtt murdevõistlustest oli siiski tõsiasi ja seetõttu otsustas murdetoimkond (esimeheks 1993. aastast Anu Haak), et 1996. aastal enam uut võistlust välja ei kuulutata. See otsus tähendas toimkonna tegevuse peatumist, lootuses edaspidi jätkata, kuid sisulist jätku enam ei tulnudki. Hiljem (nt 2003 ja 2008) on seltsi tegevuse aastaülevaadetes lühidalt konstateeritud, et murdetoimkond enam ei tegutse ja selle tegevus peatus 1996. aastal. Kuid otsus murdevõistlustega vahet pidada ei lõpetanud kogumist. Olgugi et võistlusi enam välja ei kuulutatud, jätkas osa korrespondente oma tööd ja saatis materjale seltsile hiljemgi, näiteks Eduard Leppikult laekus aastail 1996–2003 veel 10 876 sedelit kohanimesid.

Üldpilt paistis siiski selline, et XX sajandi lõpuks oli vanapärase murdekeele aktiivne kogumistöö ammendunud ja elupöliste murdekogujate tuumik oma töö teinud. Eks olnud ka ajad muutunud. „Eesti murrete sõnaraamatu“ koostajad otsustasid, et 1990. aasta jääb selleks veelahkmeks, millest uuemaid murdesõnu enam sõnaraamatusse ei võeta, muidu tekiks vastuolu sõnaraamatu vanapärase keelega algupoole ja uuepärasema keelega lõpuosa vahel. Uuema murdematerjali kogumine ja uurimine sobis hästi aga ülikoolirahvale nende õppetöös.

Lõpetuseks oleks oluline rõhutada, et Emakeele Seltsi murdekorrespondentide kogutud keelevara ei ole jäänud seisma arhiivikappidesse. Aktiivse kogumistöö järel on Emakeele Seltsis leitud teotahet, et rahvasuust talletatud murdelugusid trükkis avaldada ning rahvale kättesaadavaks teha. Teenekad murdeuurijad Helju Kaal, Mari Must ja Eevi Ross on korrespondentide materjalidest koostanud ja trükki toimetanud kolm sisukat lugemikku. Avara sissevaate vanade võrokeste endisellu pakub tüse kogumik „Kui vanal Võromaal elati“ (2005). Mulgi murdekogujate töödest on saanud „Ennemustitsel Mulgi maal“ (2008) ning ülevaatluk „Minevikupärandit Häädemeestelt“ (2012) esindab Marta Mäesalu talletatud murdekeelt. Neile on kindlasti oodata järgi.²³

Ehedat murdekeelt leidub murdearhiivis rohkesti. Selleks aga, et nende keelevarade väärtusest paremini aru saada ja neid praeguse murdekasutusega kõrvutada, tuleks avaldada uusi üleskutseid uutele korrespondentidele uuteks kogumisteks. Seda enam, et nende uute kaastööde mahutamiseks leiduvad meie murdearhiivil päris põhjatud virtuaalsed varasalved.

Last but not least. Murdekogudega seoses pole praegusajal tegu enam ES-i, EKI ja TÜ ainuvalitsusega, sest murdekeelelega tegeldakse veel ka Võro, Seto, Mulgi ja Kihnu instituudis. Neid piirkondlikke huvirühmi eesotsas kohalike juhtidega ootakski appi jätkama kunagiste korrespondentide tööd. Mitte küll enam pliiatsiga pakse kladesid täitma, sest tänapäeva murdekogumine tähendab eeskätt audio- ja videosalvestusi.

²³ Lisandunud on Evi Juhkami „Loode-Eesti murdelood. Risti ja Harju-Madise“ (2017).

II

EESTI KEEL MAAILMAS

EESTLASTE VÄLJARÄNDAMINE KRIMMI

Ilmunud: Eestlaste väljarändamine Krimmi. – Krimmi kogumik. Konverentsi „140 aastat eestlust Krimmis“ ettekanded (09.–10.09.2001). Koost ja toim Jüri Viikberg. Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts, Eesti keelenõukogu. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus 2002, 21–43.

Eesti talupoegade väljarändamisel XIX sajandi keskel sai üheks sihtkohaks n-ö soe maa Samara kandis ja Krimmis. Maakuulajad lähetati 1861. aasta algul ette Krimmi oludega tutvuma ning sama aasta augustis-septembris jõudsid ümberasujad sinna pärale. Esimeste eesti asundustena rajati Aktatši-Kijat Salgiri jõe ääres ja Zamruk (Samruk) Musta mere kaldal, seejärel Džurtši (1863), Kontši-Šavva (1863), Sõrt-Karaktšora (1864) ning Utškuju-Tarhan (1879). Venemaa 1897. aasta rahvaloenduse andmetel elas Tauria kubermangus, mille põhiosaks oli Krimm, juba 2210 eestlast.

Väljarändamise põhjused

Eestlaste väljarändamisel Venemaale olid omad tõmbe- ja tõuketegurid. Väli- sed tõmbetegurid tulenesid eelkõige Venemaa maavallutustest lõuna- ja ida- kaares. Aasovi sõjaretkedele (1686–1699) lisandunud arvukate Vene-Türgi sõdade käigus (1676–1878) vallutati Krimm Venemaa koosseisu 1783. aastal ja kinnistati sinna lõplikult peale Krimmi sõda (1853–1856). Uue territooriumi kinnistamiseks hakati Krimmi asustama kolonistidega teistest Venemaa kubermangudest, mida soodustasid riigi toetus ning krimmitatarlaste massiline (sunnitud) lahkumine Türki. Nii avanesid väljarännuvõimalused Krimmi ka Eesti- ja Liivimaa kubermangu talupoegadele.

Kodusteks tõuketegureiks said eesti talurahva rängad majandusolud (hoolimata üleminekust teokoormistelt raharendile 1856. aastal), vahekord mõisaga ning külade ülerahvastatus, kuid suurel määral ka 1850. aastate lõpul Samarasse väljarännanute eeskuju (nt Lifljandka küla 1858) ning eriti

usuliikumised. Krimmi siirdumise iseloomulikke jooni ongi väljarändajate põhimassi kuulumine Juhan Leinbergi ehk prohvet Maltsveti kuulutatud usulahku. Väljarändajad pärinesid eeskätt maltsvetluse tugialadelt Järva- ja Harjumaalt. Prohvet Maltsvet pidi oma rahva viima Egiptuse vangipõlvest Kaananisse, s.o Krimmi. Krimmist sai maltsvetlastele töötatud maa.

Eesti asunduste uurimisel on Krimmi eestlastele seni vähem tähelepanu pööratud kui näiteks Taga-Kaukaasia või Siberi eestlastele. Põhjalikumalt on uuritud XIX sajandi keskpaiga agraarolusid Eestis (Jansen 1957, Vassar 1975), s.o pinnast, millest väljarändamine lähtus; käsitletud on ka Maltsveti-liikumist (Kruusberg 1931, Käosaar 1961). Krimmi asunduste arengul ja käekäigul on kõige põhjalikumalt peatunud (Gustav Maltsi käsikirja toel) Eduard Vilde oma 1904. aasta reisikirjelduses (Vilde 1904) ning Samrukist pärit Ottomar Laamann oma memuaarides (1981). Tähtsamaid asundusi on mainitud ka olulistes ülevaateetes (Meomuttel 1900, Nigol 1918, Maamägi 1980, Võime 1992, Kulu 1993, Raag 1995, 1999).

Eellugu ehk Järvamaa prohvet Maltsvet

Järva-Jaani kihelkonna Maltsveti talu pidaja Juhan Leinberg (1812–1885) oli tuntud osava kaupmehe ja lõbusa jutuvestjana, kuni tast sai 1852. aastal raske jooksvahaiguse ajal piiblit lugedes usukuulutaja. Palvetundides manitses ta inimesi meelt parandama, sest maailmalõpp olevat ligi. Talu järgi nime saanud prohvet Maltsvet sõdis joomise ja suitsetamise vastu, nõudis oma poolehoidjailt palvetamist ja paastumist. Leinberg oli seega esimene karskusekuulutaja Eestis. Ennast peeti Jumala lasteks, teisi kristlasi roojasteks. Veel olevat ta nõudnud lihtsate, musta-valget värvi riiete ja naistelt lahtiste juuste kandmist ning loobumist sealihast ja veretoitumist (Kruusberg 1926). Vastuolude tõttu vennastekoguduste ja luteri kirikuga tekkis mõte oma poolehoidjatega Samarasse või Saratovisse välja rännata.

11. mail 1860 kirjutas Perno Postimees (PP 1860: 147):

Krimmi sarest ja Kaukasias mäggedest ööldakse palju Tatari rahvast Türgimale minnewad, ja sedda arwatakse seitungide järrele Krimmi sarele ennam õnneks, kui õnnetuseks ollewad. Sest Muhamedi ussulised ei olle kuskil maal sured põllohariad, mis polest Krimmi sare peal weel wägga palju teha on.

Uudist, et Krimmis vaba maad leidub, luges ka Juhan Leinberg ning ärgitas oma koguduseliikmeid sinna ümber asuma. Kava teostamisele aitas kaasa Rannamõisa Tiskre küla tüdruk Miina Reining, kes usuekstaasis nägemusi nägi. Ta kuulutas Leinbergi jumalast saadetud meheks, kes rahva viletsusest välja viib.

Kolm kuud hiljem, 10. augustil, lisas ajaleht (PP 1860: 244–245):

Krimmi sare peal Musta-merre randas ellawad ennamist Türgi usko Tatar rahwas. Neil on nüüd minnewa aastast sadik suur palla tahha tulnud Türgimale ärraminna. Märato hulk on neist jubba ärraläinud ja lähhäb weel igga pääw, ehk kül need, kes ärraläinud, Türgimaal mitte lilled peal ei kõnni. Tauria kubbermango seitungi järrele minna neid 2000 pead nädaldas ärra. [---] Põllo ja ma hind on sepärrast seal wägga oddawaks läinud. Eipatoria ja Weodosia makonnas maksab üks Dessjätin (se on 3 wakkamaad) 4 ja 5 rubla hõbbadat. Esmalt lähwad keik need innimessed üle merre Konstantinopoli linna, kuhho nemmad sealt sawad, sedda peab Sultan teadma, kennel agga nüüd Siria rahwa pärrast enneselgi pea ümber käib.

Load, passid ja maakuulamine

Paljud talumehed (alates Kolga ranna Leesi külast) võtsid Juhan Leinbergi õhutusest tuld, andsid kohad käest ja asusid oma kariloomi ning muud vara müüma. Sügisel nad enam vilja maha ei teinud. Tollal oli talupojal oktoobri lõpust kuni mardipäevani aega oma elukoha vahetamisest teada anda ja see pani ka väljarännust huvitatud tegutsema. Ajavahemikus 26.10.1860–01.03.1861 võttis teise kubermangu asumise nn vahepassi 2751 Eestimaa kubermangu talupoega, sh Järvamaal 1048, Harjumaal 1201 ja Virumaal 415 (Vassar 1975: 112). Et seaduse järgi võis aastast iga saja hinge kohta korraga ainult viis hinge ühest kubermangust teise asuda, tuli esitada tsaarile palvekirja ja küsida Peterburist luba ning abi. Maltsvetlaste esindajad Gustav Malts Orgmetsast Järvamaal, Abram Nord Kiiult ja Hindrek Selbak Rannamõisast Harjumaal lasksid Tallinnas koostada palvekirja, milles taotlesid 136 perekonnale luba Krimmi asuda, ja andsid palvekirja 16. jaanuaril 1861 Peterburis tsaarile üle. Nende taotlus leidis soodsa vastuvõtu ning veebruari lõpus võis Gustav Malts koos tõlgi, eruallohitser J. Tõnissoniga Krimmi maad kuulama sõita. Kaasa sõitis ka J. Leinberg.

1. märtsi Perno Postimees (PP 1861: 65–67) reageerib maltsvetlaste Krimmi rändamise plaanidele kriitilise kirjutisega „Wata, mis rummalus teeb!“ Veebruaris teeasunud maakuulajad jõudsid aga aprilli alul Perekoppi.

Vahepeal olid maltsvetluse poolehoidjaid kogunenud Tallinnasse Lasnamäe veerule. Kuulujuttude järgi arvati, et kui prohvet on läinud Krimmi oma rahvale elupaika ette valmistama, peab ta neile sealt valge laeva järele saatma, mis nad kõik viletsusest välja viib. 7. juuni Perno Postimees ironiseerib (PP 1861: 170–171):

*L a e w a – o o t j a d. Kus ja kes need on? – Kes muido, kui jälle wae-
sed Eestlased. [...] Kes meie linnas nüüd sedda teed wäljalähhäb, mis
suhkro-wabriko pole wiib, se leiab seal talloinnimessi tee ärtes, kes üksi-
silmi merre pole watawad, kui panneksid nemmad temma surust ja illo
immeks.*

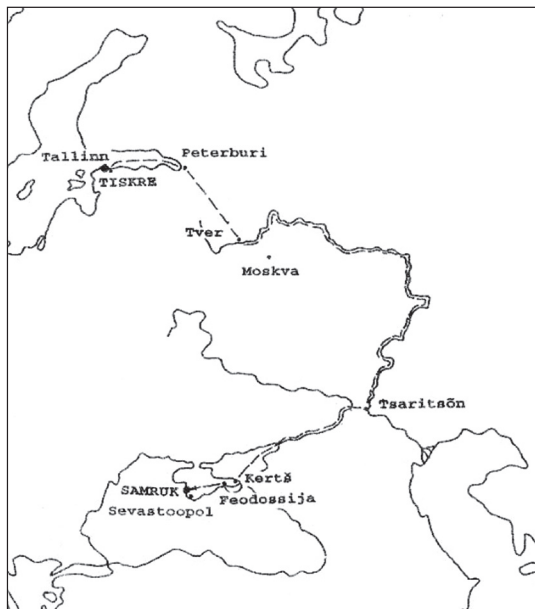
Nädalatest said kuud, ent valget laeva polnud kuskilt tulemas. 15. juunil ajas politsei viimaks rahvahulga laiali. Sestpeale on „valge laeva ootamine“ jäänud aga eesti keeles tähistama mingi väga suure lootuse täitumise tungivat igatsemist, olgu selle tõenäosus või kaduvväike.

Krimmi väljarändamine

Et Abram Nordi ja Hindrek Selbaki passid olid lühikese kehtivusajaga, esitati 30. märtsil 1861 Krimmi minekuks uued palvekirjad: A. Nord esindas kuut, H. Selbak viit ning J. Libert, G. Lamann ja T. Pikk 56 perekonda. Kindluse mõttes muretsesid A. Nord ja H. Selbak aprilli algul Jamburgist loa, et paar-kümmend Rannamõisa, Kiiu, Loo, Haabersti, Rae ja Harku talupoega kirjutas Jamburgi linna hingekirja. 19. juuniks olid loa saanud 31 mainitud valla talupoega, lisaks kaks Hüüru ja kuus Koiga vallast (Vassar 1975: 138).

18. juunil naasnud G. Malts ei toonud eriti julgustavaid teateid, ent taganeda polnud kuhugi. Esimesena asus teele A. Nord Kiiu vallast koos viie perekonnaga, kes olid end kevadel Jamburgi linna kogukonda kirja pannud. Kiiulased jõudsid kohale augusti algul ja valisid oma uueks elupaigaks tatarlastest maha jäetud Aktatši-Kijati küla Salgiri jõe ääres, Simferopolist umbes 5 versta põhja pool (Vassar 1975: 140; Võime 1992: 308). Aktatši-Kijati ehk Abrami küla iga jäi üürikeseks. 1867. aastal müüs A. Nord oma koha ning sõitis kodumaale tagasi (Laamann 1981: 7).

Joonis 1. Teekond Eestist
Krimmi (Kulu 1992: 37)

Teine rühm – 23 perekonda ja kolm üksikut inimest (G. Malts, M. Reining, H. Seiman) – asus teele paar päeva hiljem. Kokku ligi 120 väljarändajat pärinesid Harjumaalt Rannamõisa, Haabersti, Rae, Loo, Harku ja Mahtra, Järva- maalt Orgmetsa ja Läänemaalt Haimre vallast (Vassar 1975: 141). Tallinnast sõideti aurulaevaga Peterburi. Pärast seda, kui priiküüti ja toetust oli 9 nädalat asjatult oodatud, sõideti pealinnast augusti lõpus rongiga Tveri, sealt mööda Volgat Tsaritsõnise, siis mööda Doni jõge Taganrogi linna Aasovi mere ääres ning septembris jõuti Krimmi. Enamik asus elama tatarlastest maha jäetud Zamruki külla Simferopolist lääne pool (Meomuttel 1900: 52; Vassar 1975: 142; Kulu 1993: 36–37). Tveris oli paar peret rahapuudusel maha jäänud, kuid Volgal olid rühmaga liitunud Hans Reinsteini Annikverest ja Madis Koort Ida-verest oma peredega, kes ka Samrukki elama asusid.

Perno Postimees (*alias* J. V. Jannsen) kajastas 1860. aastast alates uudiseid nii Krimmi, Krimmi poolsaarele väljarändamise kui ka eesti asunike edasise käekäigu kohta. Väljarändamisele ei vaadatud kuigi hea pilguga (see kahan- das ju nii töökaite kui ka üldse eestlaste arvu kodumaal) ning eriti reisi- ja algusaegade kohanemiskursi seati meelsasti esiplaanile (Samara kohta nt PP 1860: 345–347; 1861: 28). Krimmi maakuulamisest kirjutati 18. aprillil 1861 nii (PP 1861: 117):

Maltslaste sadikud ja kohha kulajad on Krimmi sarest taggasi, kus nüüd ommeti on piddand ärranäggema, et kaugelt assi ikka kuulsam kõllab, kui ta wäärt on ja et kulla kuhja kuskilt leida ei olle. Peale sedda on nemmad seal nüüd isse kuulnud ja näinud, et krono mitte maid neile ei anna. Selle häbbi pärrast agga, et nad enne ni wägga hooplesid, kui piddada taewas ja ma enne hukka minnema, kui nende waidleminne ja lotus walleks jäma, on nad seal üht naesterahwa mõisniko pallunud, kui nad omma issamaalt tulla, et neid wastowöttaks, kes siis ka sel kombel sedda olla lubbanud. Agga assi on alles kubberneri herra mõisto al.

18. juunil 1861, kui Gustav Malts Krimmist tagasi jõudis, oli suurel osal Rannamõisa ja Kiiu valla talupoegadel väljarändaja pass juba aegunud. Enam kui sajal perekonnal tuli alustada kogu asjaajamist uuesti ning nad said alles järgmisel aastal teele asuda (Vassar 1975: 140). Jätkus ka väljarändamine. Albu maakuulaja Kustas Mearmanni rühm Järvamaalt hakkas liikuma 18. mail, aja-leht kirjutab sellest 6. juunil 1862 (PP 1862: 169–170):

Tänna hommiko, sel 24. Mail, läksid meie Tarto linnast 57 ühhe ja kahhe hobbuse wori läbbi, mehhed, naesed, lapsed, toit, põllo- ja muud maiariistad wankres ja iggal wankrel pahha ilma wasto kong peal. Meh-hed näitsid julged ja rõõmsad ollewad, naeste silmist ja sõnnust paistis kül nattuke kartlikko meelt, agga ka Jummal peale lotust wälja, ja lap-sed hammustasid omma linna saia ja murretsesid ni wähhe, kui linnud lauldes; nende hobbused ollid prisked ja rammusad, riistad head, rau-tud, rumikad wankred ja keik näitas, et läbbireisiad jõukad innimessed peawad ollema, kennel middagi taskus on. Meie küssimisse peale, kes nad piddid ollema ja kuhho minnema, kostsid nemmad: „Meie olleme Kusalo ja Maddise kihhelkonnast Kolga ja Albo walla tallopoiad ja lähme Krimmi saarde ellama.“

Nüüd olle meil arro kä; agga nüüd ollime meie ka ruttulissed sedda ja teist küssima ja nemmad aeglased kostma, kunni woor linnast läbbi jõudis. Nenda paljo saime ommeti teada, et wäljawanderdajad Krimmis lootsid maad kümnesse peale sawad ja selle hinnaga, mis koddo omma ärramüdüd krami eest ollid sanud, seal uut maiapiddamist allustada wõiwad. – Andko Jummal, et nende lotus mitte liwa peal ei seisaks! [---] Andko Jummal isseärranis neile õiget meelt, kelle kohhus on selle ülle walwada, et ued tullijad wõera kele ja ussoga, mitte kahjo ei sa ja nende

wäljawanderdaminne neile sedda suremaks õnnetusseks ei lange. [---] Kuida näikse, on neile palju lubbatud ja nende lotus selle peale uhke, agga kelle silmad kaugemale ullatawad, peab wärrisema, ja sedda teme meie omma waeste Eestiwendade pärrast, kes nüüd omma teed lõuna pole käiwad, alt rigi serwast usi ello ja surma assemid otsima.

Järva-Madise kihelkonna Ahula valla maakuulaja Hans Falkmanni rühm järgnes eelmisele kuu aega hiljem. 18. juuli ajaleht (PP 1862: 218) reageerib sellele nii:

Hiljuti on jälle 500 Eestlast Tartust läbbi Krimmi sare läinud ja keik Tallinna kubbermangust. Waesed ekiad kiitnud weel, et nende prohwet, se meist jo ammogi tuttaw Maltswet, oli läinud neile asset walmistama ja nemmad minna nüüd ka järrele. Eestima wõib ennast kül rõmus-tada, et neist nõdra mõistussegga innimestest lahti sanud; agga meie, ke meie nendega üks lihha ja werri olleme, peame nende waeste eksitud lammaste pärrast leinama.

Krimmi päralejõudnute kohta kirjutab ajaleht 15.08.1862 (PP 1862: 252):

*Wälja rändaja Eestlastest peame jo nüüd saggedaste kõnne-
lema, ehk se kül mitte sure hea meiega ei sünni. [---] Üks saksa õppetaja,
Keuchel, kirjutab Krimmi Eestlastest (mitte neist, kes tännawo kewwade
alles läksid, need polle weel seal) üht ja teist, ütleb mõnned kido, mõn-
ned laido wäärt ollewad, agga keiki ennam ehk wähhem sure waesuse
sees ellawad, mis jo teiseti ei wõi olla. Nende warra nattukest kullutasid
pikka tee peal ärra, ja kui senna said, ollid käed ja taskud, mitmel ka
kõhhud tühjajad. Nimmetud õppetaja rägib isseärranis Tallinnama Eest-
lastest, kes Eupatoria ja Sewastopoli wahhel Samrukis, ühhes Tattarlas-
test tühjaks jänud küllas on ellama assunud. Tännawo kewwade olnud
neile waene kül. Webruarist kunni Mai kuni mitte wihma tilka! Seal
on leikusse lotus kassin, mis seal warrem tulleb kui siin; ka heina sagist
ei arwa õpp. tännawo suurt wälja tullewad. – Üks To m a s L a a -
m a n n, kedda ehk siin ka mõnned mälletawad, peab nende seas kirri-
kowöormündri, kõstre, koolmeistri ning ka nattuke õppetaja ammetid
piddama ja luggeja lapsi ettewalmistama, sest et õppetaja Eesti keelt ei
mõista.*

Eesti asundused Krimmis

Perno Postimehe kirjutistes kajastub kõik ümberasumisega seonduv päris tumedates värvides. Väljarändamist hukka mõistes ja kaugel lõunamaal varitsevaid hädasid võimendades sooviti ühtlasi kõhklejaid tagasi hoida. J. V Jannsenil jäi paraku teatamata, et aastail 1861–1864 ümberasunuile nägid Krimmi eramõisamaade asustamise eeskirjad ette ka abi, maksusoodustusi ning nekrutiks võtmisest vabastamist (Vassar 1975: 143). Eks olnud pikk teekond ning uue elu algus muidugi rasked küll. Selle kõigega said töökad eestlased siiski vähehaaval hakkama ning Krimmi eesti asundused said teoks. Kui Eduard Vilde 1904. aastal Krimmi eestlasi külastas, võis ta ettevõtlikele suguvendadele üksnes tunnustust jagada.

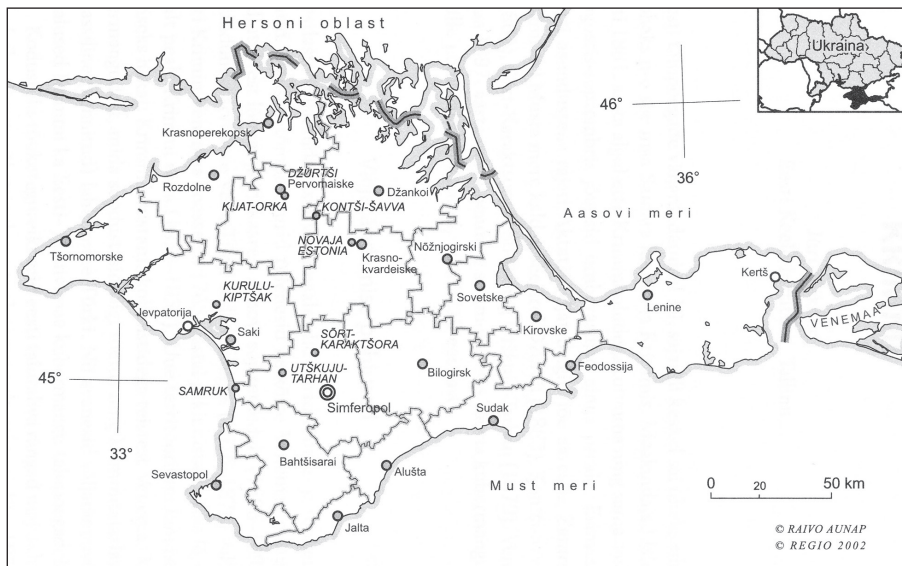
Samruk (1861)

krimmitatari Zamruk, vene Beregofoje, ukraina Beregove

Asunikud pärinesid Harjumaalt Rannamõisa vallast Tiskre ja Vismeistri külast, lisaks üks pere Virumaalt, teine Läänemaalt. Peterburi, Tveri, Tsaritsooni ja Taganrogi kaudu 1861. aasta septembris kohale jõudnud, siirdusid nad (osa Simferopolist, osa Feodossijast) Krimmi läänerannikule. Samruk Simferopoli maakonnas Bulganaki vallas oli mahajäetud krimmitatari küla poollagunenud savihurtsikutega. Asunikele mõõdeti 1000 tiinu (1010 ha) hingemaad. Tasumisega oli aega 44 aastat.

Uusasunikke kui endisi kalamehi tõmbas muidugi meri. Kalapüük harjumatutes oludes aga ei toitnud, tuli hakata põlduriks. Ka sellega kohanemine võttis aega. Rasket maakamarat näiteks künti siin pööradraga ja 3–5 paari härgade või hobuste jõul. Koolimaja, mida kasutati ühtlasi palvemajana, valmis alles 1878. aastal. Umbes 30 õpilasega kooli pidas üleval küla, õpetajaks tuli Gustav Läänebach Rakverest. Tema järglane J. Lossmann asutas Samrukis laulu- ja muusikakoori. Peale emakeele õpetati 3-klassilises külakoolis muid aineid vene keeles.

1900. aastal elas külas 175 inimest (84 meest, 91 naist), 28 pere kohta tuli 1100 tiinu hinge- ja 1000 tiinu rendimaad. Kogu maa oli põllu all, heina see ei kasvatanud. Külvati peamiselt talinisu, vähem otra ja kaera. Sagedaste ikalduste tõttu polnud asunike majanduslik järg väga kiita. Elumajad olid nüüd enamasti kivist, laudpõranda ja kivikatusega. Eestlastel oli oma külavalitsus,

Joonis 2. Eesti külad Krimmi poolsaarel (suurtähtedega) (Viikberg 2002: 19)

vallavalitsus oli sakslastega ühine. 28 pere peale oli tellitud 8 ajalehte. Luterlastest asunikke hooldas saksa asunduse Neusatz'i õpetaja F. Hirschelmann, kes käis külas kaks korda aastas.

1904. aastal arvestas Eduard Vilde 24 perega küla suuruseks ligi 200 elanikku. Iga hinge kohta tuli 29 tiinu maad, pere peale 1–4 tiinu hingemaad. Kooliõpetaja Andres Tuisk (Torist) juhatas ka laulukoori. 24 pere peale oli tellitud 13 eesti ajalehte.

Vilde meelest valitses Samrukis kristlikum vaim kui teistes asundustes, sest vanematel inimestel oli säilinud Maltsveti-aegset kinnist usulist meelt. Pea kõik asunikud olid omavahel sugulased. Inimesed olid sõnakehvad, nende kõne lühike ja katkendlik. Vilde järeldas, et oma vaikimise on nad pärinud merelt. Simferopolisse oli 40, Bahtšisaraissa 25 versta, nii et küla tundus üksiku perena üksikul saarel – ümberringi lage stepp võõraste rahvastega.

Küla esialgne nimi Zamruk – eestlaste suus Samruk – nimetati XIX sajandi lõpu poole Beregojeks. Eestlased on kasutanud ka Rannaküla nime.

Džurtši (1863)

krimmitatari Džurtši, vene Pervomaiskoje, ukraina Pervomaiske

Asunikud pärinesid Järvamaalt Ambla, Järva-Madise ja ka Järva-Jaani kihelkonnast (Jäneda, Ahula, Ageri, Kaalepi, Albu, Abaja, Kuuse, Kuksema, Roosna-Alliku ja Metsataguse vallast). Nende saadik Hans Falkmann käis koos teistega 1861. aastal Krimmis maad kuulamas ja valis Simferopoli ligidal Kara-Kijati külas maad välja. 1862. aasta kevadel asuti hobuste ja 50 vankriga teele ning jõuti pärast 9-nädalast vaevalist teekonda Kara-Kijatti. Kui maaomanikust mõisaproua M. Talajeva vaesus, siirduti sealt 1863. aastal Pere-kopi maakonda Džurtši külla. Asundus ise ja kroonu kulul ehitatud kirik olid mõeldud vene ümberasujatele, aga et need ei saanud tuldud, jäid 1451 tiinu maad ja kirik eestlastele (18 tiinu hinge kohta). Iga pere sai riigilt laenu: 100 rubla hoonete ehitamiseks ning aasta vilja. Krimmitatarlastest maha-jäetud vanade savionnide asemele ehitati 15–20 aastaga uus küla üles, eluhooneteks korralikud kivimajad.

1900. aastal elas külas 240 inimest (128 meest, 112 naist) ja küla oli kõige perekam eesti asundus Krimmis. Jüri Meomutteli hinnangul elasid asunikud jõukalt. Ka Džurtši kirik oli ruumikam ja ilusam kui teistel. Luterlastest asunike eest kandis hoolt Neusatz'i pastor F. Hörschelmann, kes käis külas kaks korda aastas teenistust pidamas. Koguduse vanem oli Jaan Holzvel. Külas oli ka vallamaja ja oma külavalitsus. Koolimaja oli ehitatud 1883. aastal, 4-klas-silist kirikukooli pidas küla ise ülal, koolilapsi oli 40 ümber. Järjekorras neljas köster-koolmeister oli 1897. aastast Hans Mägi Suure-Jaanist, kes juhatas ka kohalikku laulukoori ja sai palka 400 rubla aastas. Tema kasutada oli 3 tiinu maad.

1904. aastal oli Eduard Vilde meelest Džurtši nagu mõni kodumaa alev. Külas oli kaks kauplust, kirik ja uus avar koolimaja (valminud 1901). Valla-vanem oli Jaan Pärtel, õpetaja toosama Hans Mägi ja õpilasi oli umbes 20. Asundusse oli tellitud 29 eesti ajalehte. Ühist külakaevu polnud, iga päris-peremees kaevas endale oma ja nii tuli kokku 32 kaevu. Küla ühes otsas oli tuuleveski, teise otsa, külast kaugemale, jäi surnuaed. 1913. aastal oli märgata ühistegevuse edenemist, nii laenu- ja hoiuühisuse kui ka Tauria Eesti majan-duseühisuse põhikiri olid saadetud kinnitamisele (Sommer 1913: 301, 303).

Nimetuse Pervomaiskoje sai Džurtši (eestlastel ka Tšurtši) pärast Teist maailmasõda.

Kijat-Orka (1865)

krimmitatari Kijat-Orka, vene Upornoje, ukraina Uporne

Asundus paiknes Džurtši külast paar versta kagus (nähtavasti Džurtši tütar-külana). 1900. aastal elas neil kroonu hingemaadel umbes 80 asunikku, kel oli oma külavalitsus, ent kiriku ja kooli kaudu oldi seotud Džurtšiga. Paari aasta pärast müüsid kaks peret oma koha sakslastele ja rändasid Ameerikasse. 1904. aastal elas külas umbes 50 inimest, neist 6 eesti ja 2 saksa peret. 800 tiinu küla-maad oli kõik välja makstud.

Upornojeks nimetati Kijat-Orka pärast Teist maailmasõda.

Sört-Karaktšora (1864)

krimmitatari Sört-Karak-Tšora, vene Gvardeiskoje, ukraina Gvardiiske

Asunikud olid endised Kolga randlased Kuusalu kihelkonnast (Leesi, Uuri, Tammistu, Juminda, Kiiu-Aabla ja Pedaspea külast). Krimmi läksid nad 1862. aastal koos Järva-Madise ja Ambla järvakatega Pihkva, Vitebski, Mogiljovi ja Kiievi kaudu, nende vaevarikas teekond jalgsi ja hobustega kestis üle 10 nädala. Pärast peatust Alma jõe ääres Biurluki külas olid nad Simferopolis ületalve ja leidsid siis tööd ühest mõisast Perekopi maakonnas Japuntši külas. 1864. aasta kevadel said nad kroonult hingemaad (24 tiinu hinge peale) Sört-Karaktšora külas Aleksandrovka vallas Perekopi maakonnas. Saabujaid oli 16 peret, kokku üle 80 hinge (umbes kolmandiku olid murdnud teekonna- ja kohanemisraskused). Iga pere sai riigilt laenu: 100 rubla eluasemeks ja kahe aasta vilja. Asunikud ehitasid üles kahe tänavaga küla. Maa väljamaksmiseks anti aega 40 aastat, ent maa ostuhind oli tasutud juba 1898. aastaks. Jüri Meomutteli hinnangul oli põllumaa hea, kandis vilja rammutamatagi. Vilja kasvas igauks nii palju, kui jõud kannatas. Keskmisel peremehel oli põllutöömasinaid ligi 1000 rubla väärtuses. Pere kohta tuli 8–14 veolooma, 3–6 sarvloomu ja 10–40 lammast.

1900. aastal elas siin 14 peret (umbes 80 inimest). Luterlastest asunike eest kandis hoolt Neusatzi pastor F. Hörschmann, kes käis külas kaks korda aastas. (Abiõpetaja E. Allas elas Dželalis Jevpatorija lähedal.) Palvemaja ehitati 1873. aastal ja koolimaja 1887. aastal. Koolilapsi oli 1900. aastal umbes 20, kuid polnud õpetajat.

1904. aastal elas asunduses 19 peret (umbes 110 inimest), koolis töötas õpetaja Johannes Normann, õpilasi oli 1903. aasta seisuga 16. Elavat kasutamist leidis ligi 500 teosega raamatukogu (rajatud 1889), tegutsesid laulu- ja

muusikakoor. Küla lähedal asuvas Skirmundi ministeeriumikoolis võis korraldada kontserte ja näitemänge. 1913. aastal esines seal ka Aino Tamm. Oma seltsimaja plaaniti küla 50. aastapäevaks 1914. aastal (Sommer 1913: 303). Sõrt-Karaktšora oli ainus asundus, kus Vildele puutus silma midagi tööstuslikku, s.o villakraasimisvabrik.

Lähedal asunud Kitai rendiküla seitsme eesti perega (u 20 inimest) kutsuti naljatamisi Karaktšora asunduse väimeeste külaks. Külake sündis sellest, et noormehed, kes asundusest naise võtsid, ei tahtnud jääda sinna koduväiks, vaid rentisid lähedusse oma maatüki. Koolis ja kirikus käidi Sõrt-Karaktšoras (vrd Kontši-Šavva ja Boz-Goz).

Pärast Teist maailmasõda nimetati Sõrt-Karaktšora küla ümber Gvardeiskojeks.

Kontši-Šavva (1863)

krimmitatari Kontši-Šavva, vene ja ukraina Krasnodarka

Asunikud pärinesid peamiselt Järvamaalt Ambla, Järva-Jaani, Järva-Madise, Koeru, Peetri, Anna, Paide ja Türi kihelkonnast ja jõudsid Krimmi Perekopi maakonda esimeste väljarändajate vooridega.

1904. aastal jagunes 1349 tiinu 47 hingemaaks (28,5 tiinu hinge kohta). Külas elas ligi 200 elanikku, maaomanikke oli 23 ning maa väljaost algas 1898. aastal. Küla otsas oli kolm tuuleveskit, küla keskel tüüpiline Krimmi kaev. Vilde hinnangul oli küla kaunis jõukal majanduslikul järjel. Loeti ajalehti, aeg-ajalt tegutses laulukoor. Keskmise suurusega koolimajas õpetas A. Lukas, koolis käis umbes 30 last. Tornita kiriku ees seisis katusega kellasambad väikese kellaga. 1913 peeti plaani haridusseltsi ja raamatukogu rajamiseks. (Sommer 1913: 297)

Paar versta lääne pool oli tatari küla Boz-Goz (eestlastel Pos-Kos, Puskus), mille 254 elanikust olid pooled eestlased ja mida nalja pärast kutsuti Kontši-Šavva väimeeste külaks. See sai nime sellest, et noormehed, kes asundusest naise võtsid, asusid elama asunduse lähedasse rendikülla (vrd Sõrt-Karaktšora ja Kitai). Et eestlased elasid tatarlastest maha jäetud majades, olid need eestipärased vaid seest. Asunikud pärinesid Järvamaalt, Põltsamaalt jm, ent oli ka Krimmi eesti asunike järeltulijaid või Krimmi hiljem ümberasunuid. Kooli ja kiriku kaudu oldi ühenduses Kontši-Šavvaga.

Kontši-Šavva nimetati ümber Krasnodarkaks pärast Teist maailmasõda.

Utškuju-Tarhan (1879)

krimmitatari Utš-Kuju-Tarhan, vene Kolodežnoje, ukraina Kolodjazne

Asunikud rändasid Krimmi Järvamaalt Järva-Madise, Ambla, Järva-Jaani ja Koeru kihelkonnast 1862–1870, kuuludes prohvet Maltsveti pooldajate hulka. Esiotsa elunesid nad Simferopoli lähikonnas tööliste ja rentnikena, mõned töötasid ajuti ka linnas. Mõte maad päriseks osta tuli neil kaunis hilja, sest renditalupoeg ei osanud end omanikuna ette kujutada.

Vene-Türgi sõda (1877–1878) pidi maahinda kergitama 5–6 rublalt 15–20 rublale tiinu eest, et eestlased tegutsema hakkaksid. Eestvedajateks Gustav Malts, Otto Kurg ja Hans Krüger, osteti krimmitatari mõisnikult Osman-mursaalt Utškuju-Tarhani mõis (2470 tiinu) Simferopolist 23 versta ja Musta mere rannikust 15 versta kaugusel. Ostetud maa jagati 20 osaks, iga osa 125 tiinu: 16 meest võttis terve osa, 8 meest poole ehk 62,5 tiinu. Krun-did jagati loosiga, küla keskkohast jäeti koolile ja kirikule. Kalmistu tuli rajada kohe 1879. aasta kevadel, kui Hans Kivimägi ühel tormiööl majarusude alla jäi. Kohalik luteri õpetaja H. Mickwitz (1866–1883) sõitis külla ja pühitses kalmistu kuu aega hiljem.

Esimese kolme aasta jooksul ehitati elumajad, kõrvalhooned ja kiviaed ümber küla, tehti põldu ning tasuti suurem osa maavõlast. Gustav Maltsi kui kirikunõukogu liikme hooleks oli laste ristimine ja surnute matmine. Lastele suudeti esialgu anda vaid koduõpetust (lugemine ja usuõpetus). Kui aga esimesed majandusraskused möödus, hakati hoolitsema oma kultuurilise tuleviku eest. 1882. aastal ehitati koolimaja ning telliti Eestist köster-kooliõpetaja, kes oleks hea vene keele ja muusika tundja. Aastapalgaks lubati 400 rubla, 5 tsetverti nisu, luba lehma pidada jms. Õpetajaks tuli A. F. Raudkepp Rak-verest, endine Ambla köster, kes oli hea kõnemees ning tubli muusikatundja. Ta õpetas küla 20–30 koolilast aastail 1882–1885 ja 1886–1898 ning läks siis Sevastopolisse saksa koguduse köstriks. 1899–1903 oli koolmeistriks T. Tillikas Viljandimaalt (kelle ajal valmis uus koolimaja 1902), seejärel K. Roots Viljandimaalt.

1900. aastal elas külas 150 inimest. Kiriklikult oldi seotud Simferopoli saksa kogudusega, asunikud käisid kirikus kord kuus. Asunduse pastoriks oli Neusatzi saksa õpetaja, iga armulaualine maksis rubla talle palgaks.

1904. aastal oli Tarhani külas 21 talu, neist 18 algsete ostjate käes. Keskmine krunt oli 140, suurim 365 tiinu. Aastatel 1891–1897 põhjustas ikaldusi

viljasääsk. G. Malts kolis Simferopolisse. Seal pani ta kirja asunduse ajaloo, mida kasutas E. Vilde oma reisikirjas. Tarhani külast on E. Videl mitmeid tähelepanekuid:

Mis mulle Tarhanis kui esimeses Krimmi asunduses, mida nägin, üldises pildis kohe silma paistis, oli see, et rahvas oma isikulise välimuse, oma kommete ja pruukide poolest peaaegu sugugi pole muutunud; muutunud oli ta ainult majandusliku olukorra, töö ja tegevuse, oma ümbruse suhtes. Miski pole kergem, kui eestlast näo ja riide järgi teiste Krimmi rahvuste seast ära tunda. [---] Niihästi meeste- kui ka naisterahva ülikond ja peakate on sama, mida kantakse praegu kodumaal, isegi tuttav hall karv on valitsevaks jäänud, ning tuleb ainult imeks panna, kuidas Krimmi ülikond just sedasama moelist muuteteed on käinud nagu kodumaagi moodsad rõivad, kuna läbikäimine asunduste ja emamaa vahel just mitte elav ei ole. Riietuselt pole Krimmi eestlased ei venelastelt ega tataritelt midagi laenanud; nende sarnased on ainult sakslased kui „Euroopa moodi“ rietatud.

Krimmi eestlaste elumajade juures, nii Tarhanis kui muudes külades, on aga rohkesti saksa, vahel pisut ka vene mõju märgata, ja kus eestlased ei ela enda ehitatud majades, seal on nad isegi tatari savihurtsikuga pidanud harjuma. Eesti talutare, Tallinnamaa suitsutuba, see, kust esimesed siiarändajad välja on läinud, puudub aga kui ehitustüüp Krimmis täiesti. [---] Elumajad Tarhanis kui ka teistes jõukamates eesti asundustes tuletavad välispidiselt meelde kodumaa mõisade eluhooneid, paremaid kirikuõpetaja- ja köstrimaju. Nad on Krimmi kollasest kivist korralikult ehitatud, enamasti ühekordsed, vahel ka ärkli-toakestega ja sagedasti ruumika trepiverandaga.

XIX sajandi lõpust on teada veel neli eesti küla Jevpatorija maakonnas. 1890. aastal rajatud Kurulu-Kiptšakis ja Kaban-Aktatšis elas kummaski umbes 20 rendiperet, 1895. aastal rajati Balatši ning Boz-Oglu. Et nendes külates veel kooli polnud, õpetasid lapsi „enamteadvad inimesed“ (Meomuttel 1900: 54). Hilisemast ajast mainib O. Laamann (1981: 28), et Kurulu-Kiptšakis on kooliõpetajana töötanud Jaakson, Rumbach, Puus ja Enno, Balatši külas aga Puus, Sillaots ja Sakh.

Lõpetuseks

1880. aastail olid Krimmi eesti asundused juba üldiselt jalad alla saanud, kuid mitte kõik väljarändajad ei jäänud Krimmi paigale. Osa pettunuid sõitis kodumaale tagasi, osa rahutuid liikus Krimmist edasi mujale. 1866. aastal näiteks siirdus 90 peret Stavropoli kubermangu, 1892.–1893. aastal läksid paljud eestlased Kaukaasiasse, 1893. aastal rajas 16 peret Ufa kubermangus Krimmi Huutori nimelise küla, XIX sajandi lõpus ja XX sajandi algul mindi ülemere-maadesse, peamiselt Põhja-Ameerikasse.

1915. aastal Krimmi külastanud August Nigol loendas eestlastega seoses 5 asundust (Kontši-Šavva, Sört-Karaktšora, Džurtši, Tarhan ja Samruk), lisades Simferopoli linna. XX sajandi algus tähendas suurt edasiminekut ka Krimmi asunike ühis- ja seltsitegevuses. Eesti selts tegutses Simferopolis, Jevpatorijas ja Sevastopolis, Kontši-Šavvas oli loodud selts Ühendus ja Džurtšis Vabadus, Sört-Karaktšoras elas enamik Tauria Eesti Haridusseltsi eestseisuse liikmeid. A. Nigol mainib (1918: 63–64), et Venemaa eestlaste seas on Krimmi asundused kõige jõukamad ning üldmulje jääb neist võõrale igatahes hea (mõnel eestlasel oli juba isegi oma automobiil):

Samruki ja Tshurtshi mehed on maa kruntidesse jaganud, teised veel mitte, kuid elama jäädakse küladesse edasi, vähemalt esialgu. Külast lahkumine ja üksikult elamine ei ole nii kerge, kui meie kodumaal, kus vett igal pool kerge vaevaga kätte saab.

Sa leiad igas asunduses kõigi puuduste peale vaatamata, mida ju igal pool oma jagu on, ilusa Eesti kodu, ilusad talud, rohkesti puid (naabrite, tatarlaste, külades on puude istutamine nagu tundmata asi), lahke ja sõbraliku rahva. Puhas Eesti keel kõlab igaihe suus, kui mõned kohalikud laensõnad maha arvata (näituseks räägitakse muldamise asemel sahvkatama), igas talus leiad Eesti ajalehe, väga mitmes talus klaveri – unustad koguni ära, et võõrsil, kuskil kaugel kodumaalt ära oled.

Esimeseks maailmasõjaks oli Krimmi eestlaste elujärg saavutanud oma kõrgtaseme. Enamik asundusi oli tähistanud 50. aastapäeva ja 15.–16. mail 1914 peeti Krimmi Eesti Laulupidu, kus viibisid ka J. Jürgenstein, G. E. Luiga ja K. Kider Eestist ning A. Vares Peterburist. Ees olid ootamas keerulised ajad. Edasisest lisatagu siin Krimmi eestlaste kohta vaid mõningaid, eeskätt rahvaloendustele tuginevaid arvandmeid.

1921. aastal elas Krimmis 2367 eestlast (Kratki 1995: 153).

1926. aasta rahvaloenduse andmeil elas Krimmi ANSV-s 2084 eestlast, kellest eesti keelt valdas 1872 inimest (89%). Maal elas 1570 eestlast (emakeelsus 97%) ning linnas 514 (emakeelsus 68%). Üle poole maaeestlastest, 878 inimest, elas Džankoi rajooni 31 asulas (sh Boz-Gozi külas 115, Džurtšis 213, Kontši-Šavvas 215, Novaja Estonijas 53, Sört-Karaktsoras 126), moodustades suuruselt 7. rahvusrühma. Simferopoli rajoonis elas 518 eestlast (sh Samrukis 210 ja Utškuju-Tarhanis 133) ja Jevpatorija rajoonis 112 eestlast (sh Kurulu-Kiptšakis 44). Oma kool oli viies külas.

1939. aastal elas Krimmis 1900, 1959. aastal 1228, 1970. aastal 1291, 1979. aastal 1047 ning 1989. aastal 985 eestlast. Eesti keelt oskas neist umbkaudu kolmandik. 1995. aasta kohta on mainitud (Kratki 1995: 153), et Krimmis elab umbes 500 eestlast.

LISA 1. Eesti külade rahvuslik koosseis Krimmis 1926. aastal rahvaloenduse andmeil (Spisok 1927)

Džankoi rajoon

(Boz-Goz (estonski)	135 elanikku: 115 eestlast, 20 venelast
Džurtši	343 elanikku: 213 eestlast, 54 ukrainlast, 27 venelast, 1 sakslane, 3 juuti, 1 armeenlane ja 44 muud
Kijat-Orka	82 elanikku: 57 eestlast, 14 sakslast, 9 ukrainlast, 2 muud
Kontši-Šavva	238 elanikku: 215 eestlast, 12 ukrainlast, 7 venelast, 3 tšehhi, 1 valgevenelane
Novaja Estonija	53 elanikku: 53 eestlast
Sört-Karaktsora	152 elanikku: 126 eestlast, 12 venelast, 6 ukrainlast, 1 sakslane ja 7 muud

Simferopoli rajoon

Beregovoje (Zamruk)	260 elanikku: 210 eestlast, 39 venelast, 10 sakslast ja 1 muu
Utškuju-Tarhan	145 elanikku: 133 eestlast, 10 venelast, 2 ukrainlast

Jevpatorija rajoon

Kurulu-Kiptšak	138 elanikku: 65 krimmitatarlast, 44 eestlast, 12 sakslast, 9 ukrainlast, 8 venelast
----------------	---

EESTLASED JA EESTI KEEL VENEMAAL

Ilmunud: Eestlased ja eesti keel Venemaal. – Eestlased ja eesti keel välismaal.

Koost ja toim Kristiina Praakli, Jüri Viikberg. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus 2010, 517–550.

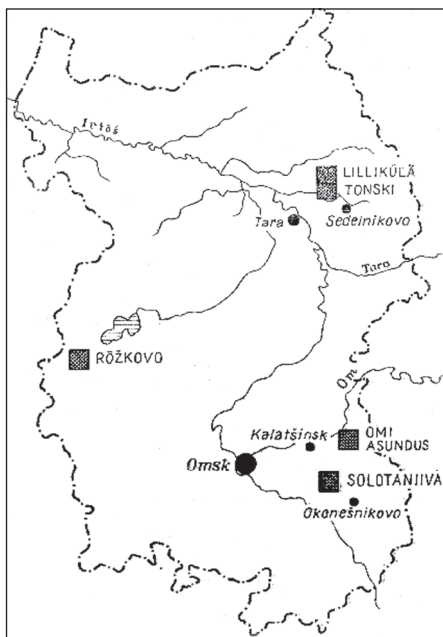
1. Ajaloolist tausta

Peipsi taha kargu läinud eestlastest ning sealsest eesti asustusest on teateid juba hiljemalt XVI sajandist, ent arvukamad ümberasu(sta)mised on toimunud alates XVIII sajandist, pärast Põhjasõda. Venemaale on mindud mõisnike omavoli ja ränkade koormiste eest, Venemaale on eestlasi karistuseks välja saadetud ning sinna on ise mindud suurte lootustega, otsides „oma tuba, oma luba“. Väljarännete tagajärjeks on osalt tänini püsinud eesti kogukonnad. Paljudel juhtudel on (olnud) tegu eesti keelesaartega, nt Kaukaasias, Krimmis, Euroopa-Venemaal, Siberis või Kaug-Idas.

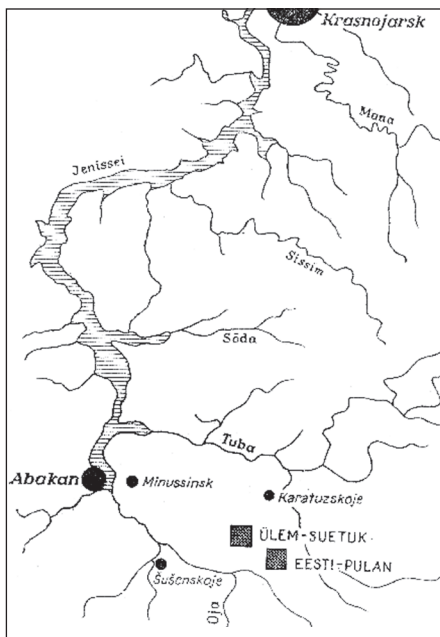
Eesti asend Venemaa naabruses ja/või koosseisus seab sealsed eestlased ja nende eesti keele – võrreldes teiste väliseestlastega – põhimõtteliselt erinevasse olukorda. Arvestades idaslaavi hõimude suhteliselt hilist sisserännet Peipsi tagustele soome-ugri aladele (I at teisel poolel), ei tohiks võimaliku eesti asustuse järjepidevus olla välistatud. Näiteks Kraasna maarahvana tuntud lõunaestlaste keelesaar Pihkvamaal ja mõni teinegi küla Eesti vahetus läheduses (Rämeda, Luuküla, Jeršovo jt) on ärgitanud uurijaid nägema neis „vana põhja“, st põlist asustust (Moora 1956: 111–112; Nigol 1963: 435; lähemalt Raag 1998: 17–18), nii nagu eesti keelesaarte puhul Lätiski (Vaba 1977: 16; 2010: 361). Et ka Vene poolele pagemise tava näikse olevat õige vana, alates hiljemalt XVI sajandist (Keem 1984: 149), on see võinud anda naaber-aladele täiendavat asustuslisa. Teda on, et sõdade käigus on Venemaale viidud eestlasi, nii sõjaväelasi kui ka tsiviilkodanikke, sõjavangi. Varasemate sajandite kohta leidub allikmaterjale küll kasinalt, ent üksikuid eestipäraseid nimesid leidub ka Rootsi või Poola sõjavangide loendites. Näiteks Siberisse saadetud Indrik Ustav (1607) või Tobolskis teeninud Matjuška Vaga (1628) ja Ants Jakovlev (1624) lasevad arvata, et eestlasi võis sattuda isegi Siberisse juba

XVII sajandil (Jürgenson 2002: 72), nagu kolonistidena Põhja-Ameerikas-segi. Arvukalt tsiviilvange toimetati Eesti- ja Liivimaalt Venemaale Põhjasõja käigus (Raag 1999: 24–25).

1.1. Väljasaatmine. Pärast Põhjasõda, kui Eesti liideti Vene impeeriumiga, avati eestlastele hõlpsam ligipääs ka Venemaa kaugematele aladele, sh väljasaadetuna Siberisse. XVIII sajandil Siberisse jõudnud eestlaste kohta täpsemaid andmeid pole, sest neid kattis *luterlase*-üldnimi. Luterlastest väljasaadetuid siiski kogunes, sest on teada, et 1767. aastal moodustati luteriusu rändpastori ametikoht nii Tobolskis (Lääne-Siberis) kui ka Irkutskis (Ida-Siberis). Pilt hakkas selginema XIX sajandil, mil eestlasi, lätlasi, soomlasi, sakslasi jt luterlasi jätkus Siberisse arvukamalt ning nad rajasid seal oma külad. Küla moodustas juba rahvuse ja keele märgatava tähise, niisuguse muutuse sündasumisele mõistetute ellu tõi tsaar Nikolai I ukaas (1845). See nägi ette hajali elanud luteriusuliste koondamise Rõžkovo külla Lääne-Siberis (väiksemad süüalused) ja Minussinski piirkonda Ida-Siberis (suuremad kurjategijad), et nad võiksid püsida oma usus (ja keeles).

Joonis 1. Eesti asundused Lääne-Siberis

Joonis 2. Eesti asundused Ida-Siberis

1861. aastaks olid seal külad loodud rahvuste järgi, eestlastel Viruküla (ametlikult Revel) Lääne-Siberis ja Ülem-Bulanka (Verhnjaja Bulanka) Ida-Siberis. Senised emakolooniad Rõžkovo (asutatud 1804) ja Verhne Suetuk (asutatud 1850) jäid püsima segaküladena (Viikberg 1988). Kui näiteks soomlaste Siberisse saatmise juriidilist külge (kuriteod, karistumäärad ja -kohad, võetud meetmete mõju) ning organisatoorset korraldust XIX sajandil kirjeldab põhjalik monograafia (Juntunen 1983), siis eestlaste Siberiga karistamine alles ootab (õigus)ajaloolastest uurijaid. Otsekui sissejuhatust näikse kujutavat väljasaatmise sisukas peatükk Aivar Jürgensoni Siberi-monograafias (2008: 153–199).¹

1.2. Väljarändamine. Eesti talupoegade seas hakkas 1830.–1840. aastail levima mõtteid, et tasuks rännata Venemaale vaba maad ja paremaid elutingimusi otsima (Vassar 1975: 30–34). Pärisorjusest vabastamine (1816, 1819) ei andnud neile veel tegelikku priiust, kui maa jäi mõisnikele, kui elatise teenimine sõltus üha mõisast ja liikumisvabadus piirdus oma kubermanguga. Maata talupoja soovunelmaks oli oma maatükk ja oma talu ning kui vaba maad Eestis ei piisanud, üritati vaadata piiri taha. Räpina kandi esimesed omavalitselised ümberasujad toodi tapi korras tagasi (Vassar 1975: 38). Luba ja abi ümberasumiseks tuli küsida Peterburist ning teele võis asuda tsaari loal, iga 100 hinge kohta tohtis teise kubermangu elama asuda (kuni) 5 hinge aastas. Talupoegade sunnismaisust leevendasid järgmised talurahvaseadused (1856, 1860), mis vabastasid Eesti- ja Liivimaa talupojad lõplikult, kuid legaalse liikumisvabaduse ühest kubermangust teise tõi alles Venemaa passiseadus (1863), paar aastat pärast pärisorjuse kaotamist kogu Venemaal (1861).

Ümberasumisliikumise alguseks võib lugeda 1855. aastat, kui Väimela talupoegade hobuveokivoor võttis suuna Saraatovile (Vassar 1975: 49–50; Võime 1992: 307). Teekond vältas 3 kuud ja 20 päeva. Esialgne elupaik leiti Krasnojari saksa asunduses ja 1858. a rajati oma Lifljandka küla Samaara kubermangus. Lõunaestlasi siirdus Peipsi taha Pihkva ja Oudova aladele (Kudrovo asundus 1860, Strjakovo 1861), Järvamaalt, Kuusalust ja Kodaverest mindi aga soojale maale Krimmi. Aastail 1861–1864 rajati seal viis asundust: Aktatši-Kijat, Samruk, Kontši-Šavva, Džurtši ja Sört-Karakšora. (Viikberg

¹ Pisut hiljem monograafia eesti sunnitöolistest ja sundasunistest Siberis siiski ilmus, vt Aadu Must. Siber ja Eesti. Jalaraua kölin. Tartu 2012.

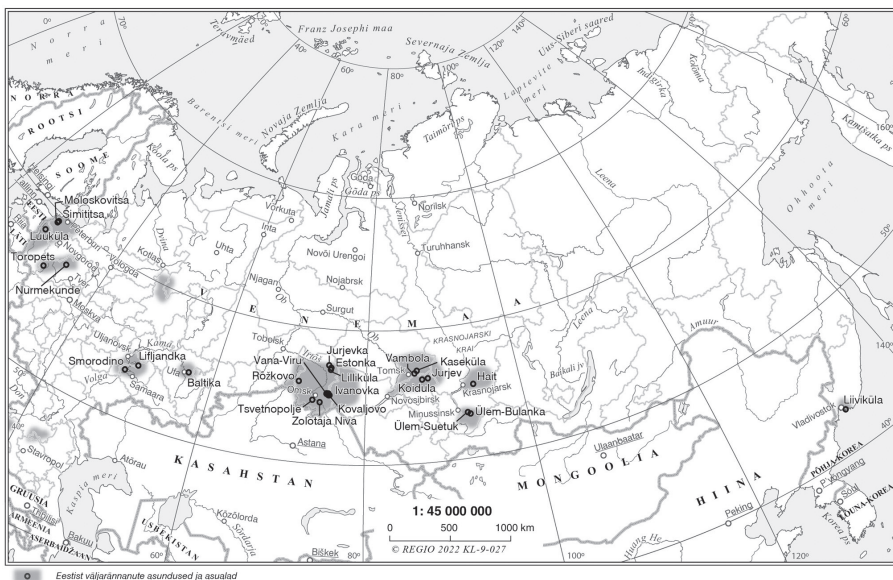
Joonis 3. Eesti asundused Kaukaasias ja Krimmis

2002: 25–33; Viikberg, Kurs 2003: 175–176) Esimene, 1850.–1860. aastate väljarändamislaine haaras kaasa ligi 1400 lõuna- ja 2200 põhjaestlast (Võime 1992: 309). Järgnevalt, 1880. aastail, said uuteks sihtkohtadeks Sise-Venemaa kubermangud ja Musta mere rannikualad Kaukaasias (1882 Estonka, 1884 Salme, Sulevi, Linda jt külad).

Sajandi lõpuks jõudsid eestlased ka Siberisse ja Vaikse ookeani rannikuni (nt Kovaljovo küla Tobolski kubermangus 1890, Lifljandka Primorje krais 1899), Ussuurimaa asukaiks värvati peamiselt eesti randlasi Saare-, Muhu- ja Hiiumaalt (Mäger 1970; Viikberg 1992; Jürgenson 2001), eestlaste väljaränne oli omandanud transkontinentaalse iseloomu (Rosenberg 1998: 38). Et ligi 80% väljarändajatest siirdus maale, tekkis Venemaal sadu eesti asundusi. 1918. aasta kohta on nende arvuks märgitud 318 (Nigol 1918: 6) ja 1920. aastate kohta 498 (Maamägi 1980: 12). Oma maa ja talu otsimise kõrval siirduti hulganisti ka linnadesse, eeskätt Peterburi, Pihkvasse ja Moskvasse. Kui 1897. aasta rahvaloenduse järgi elas Venemaal 113 813 eestlast (sh 4202 Siberis), siis 1918. aastaks oli neid juba ligi 200 000 (sh u 40 000 Siberis). Peterburist, kus elas ligi 50 000 eestlast, oli saanud suurim väliseestlaste keskus ja eesti haritlaskonna peamisi kasvulavasid (Pullat 2004).

1.3. Tõuke- ja tõmbetegurid. Mõisasõltuvus, suured (maksu)koormised, ülerahvastatus külades, igatsus oma maa ja vabama elu järele olid peamised tõuketegurid, mis eestlaste väljarändamist soodustasid. Kui 1850.–1860. aastail muutus see legaalselt võimalikuks, siis XIX sajandi teisel poolel juurdus külaühiskonna teadvusse teadmine väljarändamisest kui radikaalsest sammust elujärje parandamiseks (Tooming 2008: 11). Oluline roll oli ka (riiklikel) tõmbetegureil. XIX sajandil laienesid Vene impeeriumi piirid oluliselt (nt Kaukaasia, Krimmi ning Kaug-Ida arvel) ja uute alade põlistamiseks oli keskvalitsus varmas sinna oma alamaid asustama. 1889. aastal kinnitas tsaar Aleksander III ümberasumisseaduse, mis loetles ümberasumiseks avatud kubermangud ja oblastid (Tooming 2008: 14). Koloniseerimist soodustasid oluliselt Siberi raudtee valmimine 1891–1899, Väljarändamise Komitee asutamine 1896 ja oskuslikult suunatud agitatsioon, lisaks peaminister P. A. Stolõpini algatatud agraarreformid 1906–1917 (Viikberg 1986: 7–8; Tammaru, Kumer-Haukanõmm, Anniste 2008: 19). Talupoegade maanälga osati rakendada koguni vene õigeusu propageerimisse – tasuta maad lubati jagada Venemaal neile, kes on astunud tsaari usku. Alates 1897. aastast ilmus teatmikke Siberi asustusalade ja -olude kohta. Uusasunikud said ühekordset rahalist toetust, nad vabastati (ajutiselt) sõjaväeteenistusest ja riigimaksudest. Väljarändajatele kehtestati raudteel soodustariif – veerand III klassi pileti hinnast. Pisut lihtsustus ka bürokraatia, väljarändaja tunnistus kehtis ühtlasi isikutunnistusena. (Viikberg 1997: 30; Tooming 2008: 14, 22)

XX sajandi algul hoogustus väljarändamine Siberi suunal. Aastail 1906–1914 Venemaale rännanud 18 000–20 000 eestlasest siirdusid ligi pooled Siberisse maaharijaks (Rosenberg 1998: 39), eesti asundusi lisandus eeskätt Tobolski, Tomski ja Jenisseiski kubermangu. Eestist ümberasumist taotleanud perekonnapead olid enamasti üle 35 aasta vanad, valdavalt mõisatöölised, sulased ja popsid, aga sekka ka mõni rentnik, kooliõpetaja või kaupmees ja voori- või kojamees linnast. 1918. aastal elas Siberis enam kui 100 külas umbes 40 000 eestlast ning August Nigol võis kirjutada: „Terwe Siber on eestlasi täis. Siin ei ole eestlased mitte nii tundmata rahvus nagu Sise-Wenemaal. Peale 90 enam-wähem korraldatud asunduse leiame üksikute ehk paari pere kaupa neid igalt poolt, kas läheme põhja poole, taigasse [---] või lõuna poole“ (Nigol 1918: 39). Vabatahtlik väljarändamine Siberisse mõjutas soodsalt ka varasemate väljasaadetute asupaikade elujõudu ja aitas nii Omi kui ka Minusinski koloonia küladel püsima jääda. Seega saab vähemalt Siberi puhul teha

Joonis 4. Eestlaste asundused Venemaal

vahet vanematel ja noorematel eesti küladel, kusjuures tähelepanav osa neist on säilinud keelesaartena tänapäevani.

Väljarändamisliikumist iseloomustasid mitmed tunnusjooned. Tegu oli **a)** peamiselt agraarse migratsiooniga, mis suundus **b)** valdavalt Eesti naaber-aladele Euroopa-Venemaal, kusjuures **c)** sobivad krundid olid tulijate tarvis üldjuhul juba eraldatud; **d)** väljarändajad olid sageli ühe kandi mehed (üheskoos oli toekam minna), nad olid **e)** enne teeleminekut saatnud ette maakuulajad tulevaste elutingimustega tutvuma ning **f)** võimaluse korral andsid nad uuele asundusele oma vana koduküla või -kandi nime. Päritolu ja keelised erinevused eristavad eestlasi ka Venemaal – põhja- ja lõunaestlased elavad omaette külates (Viikberg, Vaba 1984: 145–149; Viikberg 1988), setud elavad ka tartlastest ja võrukestest eraldi (Keem, Vaba, Viikberg 1989: 48–58; Piho 2002).

1.4. Eestlaste arv – kasv ja langus. Kui 1850. aastal elas enam-vähem kogu eesti rahvas oma juba aastatuhandeid hõlvatud asualadel, siis 1918. aastaks oli iga kuues eestlane leidnud eluaseme Venemaa avarustes (Kulu 1992: 22). 1918. aasta kujutaski endast kulminatsiooni. Eestlaste hoogsa väljarände Venemaale

lõpetas iseseisva Eesti riigi loomine ja Tartu rahu (1920), algas tagasiränne kodumaale. Eestlased esitasid Venemaal 52 345 opteerumisavaldust kokku 106 067 isiku kohta. Eesti kodakondsusse võeti neist 81 027 ja tegelikult pöördus 1920–1923 Eestisse 37 578 inimest (Kulu 1997: 105). Sealtpaale on eestlaste arv Venemaal järjekindlalt vähenenud (vt tabel 1).

Tabel 1. Eestlasi Venemaal (sh Siberis), Kaukaasias ja Krimmis

aasta	Venemaa	Siber	Kaukaasia	Krimm
1897	113 813	4 202	3644	2176
1918	u 200 000	u 40 000	u 6000	...
1926	150 378	32 321	5959	2084
1939	130 498	33 577	...	1900
1959	78 566	31 551	...	1228
1970	62 980	22 500	...	1291
1979	55 539	21 869	...	1047
1989	46 390	17 269	4698	985
2002	28 113	u 11 000	...	...

Allikad: Nigol 1918, Kulu 1992, Viikberg 1997, Perepis 2002, Viikberg 2002

1926. a rahvaloenduse järgi elas tollases NSV Liidus 154 666 eesti rahvusest kodanikku, neist 150 378 Venemaal (Kulu 1992: 23, 45). 1918. a maksimum oli kahanenud kaheksa aastaga u 45 000 inimese võrra. Võttes arvesse 37 578 optanti ja 1926. a NSV Liidus elanud 1297 Eesti kodanikku, ilmneb, et kuhugi kadus u 5000–7000 eestlast. Suure tõenäosusega jäid nad Vene kodusõtta. Järgmine, 1939. a rahvaloendus näitas, et 13 aastaga vähenes eestlaste arv veel ligi 20 000 inimese võrra (13%). Tuleb nentida, et enamik neist hukkus sundkollektiviseerimise ja Stalini-aegse terrori ohvrina Nõukogude julgeolekuorganite käe läbi. 1945. aastal elas NSV Liidus veel 110 000 eestlast, seega oli aastail 1917–1945 eesti idadiasporaa vähenenud ligi poole võrra. (Tammaru jt 2008: 26)

Eestlaste arvu märgatav vähenemine Venemaal järgnenud poolsajandil (1939–1989) kajastab nii eestlaste (tagasi)rännet Eestisse kui ka nende keelelist assimilatsiooni. 1926. a oli Venemaa eestlaste emakeelsus 89%, 1989. aastal 43% ja 2002. aastal veel ligikaudu 30%. Aastail 1940–1989 asus NSV Liidust Eestisse elama vähemalt 52 000–54 000 eestlast (Kulu 1997: 233–234)

ning 1989. a rahvaloendusel registreeriti ühtekokku 38 538 eestlast, kes olid sündinud Eestist ida pool (Kulu 1992: 46–48). Eesti taasiseseisvumisest alates on tagasiränne olnud märkimisväärne 1990. aastail Abhaasiast, mujalt on see olnud vähene.

Niisiis, eesti asundused Venemaal eristuvad eesti kogukondadest teistes riikides. Sinna on eestlasi jätkunud rohkem kui mujale – eesti külasid on rajatud Peipsi järvest kuni Jaapani mereni – ja Venemaal elab arvukas eestlaskond tänini. Vanemates asundustes annavad tooni neljas ja viies põlvkond, nooremates külates teine, kolmas ja neljas põlvkond.

Eestlastest on saanud Venemaa eestlased seega mitmel moel. Nende seas on:

- 1) oma elukohas põlised, ent Venemaa haldusalasse sattunud inimesed (nagu ka nt setud, vepslased jpt),
- 2) Eesti alalt Venemaa poolele pagenud,
- 3) Venemaale sõjavangi viidud,
- 4) väljasaadetud süüalused (pms XIX sajandil) ning
- 5) vabatahtlikud väljarändajad XIX saj teisel poolel – XX sajandi algul.

2. Akulturatsioon

Õeldakse, et oma vaimusilmas otsivad väljarändajad kodumaastikku ka võõrsil. Venemaa eestlaste asupaikade võrdlus Eestiga ei näi seda kinnitavat, sest eesti külasid on rajatud küll mussoonkliimaga Jaapani mere ääres Ussuuri- maal, küll subtroopilises Krimmis, nii Siberi taiga- kui ka stepivööndis, aga ka Sajaanide, Altai ja Kaukasuse mäestiku piirkonnas. Talupoegadena taotleti eelkõige oma maalappi ja harilikult saadeti maakuulajad ette sihtkoha elutingimusi hindama, enne kui teele asuti. Kui väljapakutud krunt sobis (või tagasiteed enam polnudki), seati end aegamööda sisse.

Uute oludega kohanemine oli eluliselt vajalik kõigil ümberasunuil ning tähendas paljude uute kultuurielementide omaksvõtmist. Algul talitati nagu kodus elatud: talud asutati hajali (see pani aluse hajakülale), eluhooned ehitati sellised (nt kelpkatusega) nagu endises kodukohas, leivaviljana eelistati rukist, põhitööloom oli hobune, kartulid pandi vakku, sõnnik veeti põllule jne. Paljud vajalikud tööriistadki olid Eestist kaasa võetud (nt adrad, vokid, kraasid). Teine lugu oli linnadesse, eelkõige Peterburisse väljarännanutega, kes vajasisid palgatööd (olgu töölise, käsitöölise, majateenija vm ametis). Nendel

tuli kohastuda linliku elulaadiga internatsionaalses ning tiheasustatud keskkonnas. Töö- ja elukoht tähendasid kokkupuutumist paljude seninägemata kultuuriilmingutega ning tingisid harilikult vene ja/või saksa keele oskuse (vajaduse). Ametioskused ja -keel omandati uues ametikohas enamasti tegeliku töö käigus.

Ajapikku kohaneti kliimaolude ja taimestikuga, sobitati nende järgi riietust, eluhooneid ning söögisedelit. Kodumaaga võrreldes teistmoodi olevast meeldis kõige rohkem viljakas ilma kivideta (must)mullamaa. Katsetades õppisid uusasukad ja kogusid kogemusi, ent kohanemisel oli kasulik arvestada kohalike rahvaste elulaadi ja kus võimalik, nendega suhelda. Näiteks Liivikülas Ussuurimaal sai peagi selgeks, et mäekünkale, sopkale raadatud põllul viisid mussoonvihmad endaga nii külvatud seemnevilja kui kogu mulla. Vilunud põldurid ning kalurid olid aga kohalikud hiinlased, kellest eeskuju võeti. Nii käis see mujalgi. Kohalike rahvaste kogemusi järgides õpiti näiteks Kaukaasias kasvatama viina- ja viigimarju, karjatama mägedes kariloomi, koguma Siberis seedripähkleid, küttime taigas karusloomi, valmistama talveks koeranahkseid kasukaid, püüdma kala Musta ning Jaapani mere rannavetes. Aineline akultu-ratsioon toimus üsna kiiresti.

Mida aeg edasi, seda enam hakkasid ümberasunud eestlased muutuma oma elukoha nägu. Üle võeti kohalikku tüüpi hooned ja nende asetus krundil. Järgmised põlvkonnad ei osanud imestada, et teravilja peksti välitingimustes, sest seda polnud vaja kuivatada nagu Eestis, ja et leib tähendas (üksnes) valget nisuleiba. Lehmi võis pidada varjualuses ka talvepakasega ning kartulit panna mulda labidaga. Kui sõnnik ei läinud põllurammuks, siis kõlbas see peenardele (arbuusidele, melonitele), veeti jõkke või kulus ehitusmaterjaliks; kui nisupõhku ei vajatud loomadele allapanuks ega söödaks, võis seda ka põletada. Hobuste asemel kasutati põllutööloomana ka härgi, peale lammaste kraasiti nn villakoeri ja kooti nende alusvillast sulle-sokke-kindaid. Nii need kui paljud muudki kunagistele ümberasujatele silma torganud uudsused said osaks hilisemate põlvkondade igapäevasest elulaadist. Omaksvõetud kohalik elulaad avaldus selgesti nii nende eluhoonete, tegevusalade, töökultuuri, riietuse, toidu kui ka tavade kaudu.

Kohalike rahvaste ja teiste sisserännanutega suhtlemine ning kultuuriline kohastumine on eestlastel toimunud peaasjalikult vene keele vahendusel kogu omaaegse Vene keisririigi aladel (keelekontaktidest vt punkt 4).

3. Haridus-, usu- ja kultuurielu

3.1. Haridus. Eestikeelne haridus on olnud sageli seotud luterliku usutunnistusega, mille kohaselt pidi täiskasvanud inimene olema kirjaoskaja ning ilma leerikooli läbimata ei saanud abielludagi. Vanemates asundustes olid haridus- asjad pastori korraldada ja köster oli ühtlasi koolmeister. Ka nooremates küla- des hakati kooliga seotud küsimusi lahendama niipea, kui esmased kohane- misraskused olid ületatud. Seni õpetati lapsi kodus. Eestist väljarännanutel oli rahvusliku eneseteadvuse kõrval kaasas kindel teadmine hariduse tähtsusest. Peeti loomulikuks, et lapsed õpivad oma keeles ning kannavad edasi nii keelt kui traditsioone.

Igasse külasse kooli ei loodud ega olnud ka enamik koole eestikeelsed. 1918. aastal oli August Nigolil Venemaa 318 eesti asunduse puhul andmeid 130 eesti kooli kohta. Kõige paremini oli hariduselu korraldatud Kaukaa- sias, Krimmis, Samaara, Peterburi ja Simbirski kubermangus. Suuremates ja jõukamates külates töötas Eestist palgatud kooliõpetaja. Enamik asunduste koolidest oli vallakooli tüüpi, kooli juures asus raamatukogu ja tegutses laulu- koor. Õppetöös kasutati peamiselt kodumaalt toodud õpikuid. (Valmis 1997: 11–12) Varmad oldi oma koole asutama linnades, kus eestlasi rohkem ja kom- paktsemalt (Peterburi, Kroonlinn, Oudova, Jamburg, Pihkva, Vladivostok jt). Peterburi linnas näiteks rajati Jaani koguduse vene õppekeelega kool juba 1843. aastal (Pullat 2004: 78), 1917. aastal oli seal aga oma *kirikukool 7 õpe- jõuga, hariduseselts, kes 7 algkooli üleval peab* [---] [ja] 3 üliõpilaste ühisust jne (Nigol 1918: 14).

Enamlaste võimulepääs tähendas ümberkorraldusi ka haridussüsteemis. 1918. aastal pandi Nõukogude Venemaal alus kaheastmelistele töökoolidele (5 + 4 a), kus õppetöö oli ühendatud tootva tööga. 1921. a moodustati nende asemel 7-klassilised põhikoolid (4 + 3 a). Kohustusliku 4-klassilise alghari- duse nõue kehtestati 1931/32. õppeaastast ja 1934. aastaks kujundati NSV Liidus välja ühtne süsteem: 4-klassiline algkool, 7-klassiline mittetäielik kesk- kool ning 10-klassiline keskkool (Valmis 1997: 16–18).

Eesti koolide õpetajaid valmistati ette Leningradis Eesti Pedagoogilises Tehnikumis ja Pedagoogilise Instituudi eesti osakonnas (a-st 1932 Vähemus- rahvuste Pedagoogiline Instituut). Õpetajate järele oli väga suur nõudmine. Kasvava nõudluse kõrval mõjutas Eestile lähemaid piirkondi ka opteeru- mine (nt Leningradi oblasti eesti koolide 80 pedagoogist jäi paigale vaid 4).

Tehnikumi õppurkonna suurendamiseks organiseeriti 1929. aastal ettevalmistuskursused. 1926. aastal tegutses NSV Liidus I astme eesti koole 154, kus õppis 4887 õpilast ja töötas 205 õpetajat. 1936. aastal õppis NSV Liidus eesti õppekeelega 90 algkoolis 3050 õpilast, 13 mittetäielikus keskkoolis 539 ja ühes keskkoolis (Leningradis) 120 õpilast (Valmis 1997: 18).

1936. aastal lõpetati vastuvõtt Pedagoogilise instituudi vähemusrahvuste osakonda ja järgmisel, 1937. aastal eesti koolid suleti või muudeti vene õppekeelega koolideks. Paljudes kohtades kaasnesid sellega õpetajate represseerimine (st hukkamine) ja eesti trükisõna massiline hävitamine. Väljaspool Eestit säilis pärast sõda eesti keele õpetamine üksnes Salme ja Sulevi külas Abhaasias (Gruusias) ning Petseris. Katsed mujal eesti keelt õpetada (nt 1940ndail Tomski oblastis Vambola külas, 1950. aastail Gruusias Estonia külas) jäid lühiajalisteks.

Pärast NSV Liidu kokkuvarisemist (1991) on eesti keele õpe uuesti elule äratatud ja võimalik. Vene Föderatsioonis õpetatakse eesti keelt Petseri Lingvistilises Gümnaasiumis (a-ni 2005 eesti õppekeelega Petseri II keskkool), Punase Lageda (Krasnodari krai), Kaseküla (Tomski oblast) ja Ülem-Suetuki (Krasnojarski krai) põhikoolis; pühapäevakool või eesti seltsi keelekursused tegutsevad Peterburis, Moskvast, Tšerepovetsis ja Krasnojarskis (a-st 1991). Õppekavade ja -kirjandusega varustatakse koole Eestist haridusministeeriumi kaudu. Eestist saadetud (ja palgatud) õpetaja töötab Abhaasias Salme keskkoolis (a-st 1996), Siberis Ülem-Suetuki põhikoolis (a-st 2000), Petseri Lingvistilises Gümnaasiumis ja Krimmis Aleksandrovka keskkoolis (a-st 2002).²

3.2. Usutunnistus. Oma usu elu võõrsil toetab nii emakeelt kui rahvuslikku identiteeti, sest kogu inimese elutee on olnud suurel määral seotud usukommetega (ristsed, leer, laulatus, varrude, matused, aga ka kalendritähtpäevad). Vanemate Siberi asunduste puhul ühendas luteri usk eestlasi teiste luterlaste, st lätlaste, soomlaste ja sakslastega. Esiotsa elasid väljasaadetud segakülades, kuni 1860. aastail rajati rahvuse tihti asundusi. Segakülades elasid eri rahvusrühmad oma „otsas“ (vn *конец*) või tänavas, usuerinevus tähendasid ühtlasi eraldi matusemaad. Alati polnudki tegu mitme rahvusega. Ka näiteks

² Kahjuks on sealsete eestlaste kooli-, usu- ja kultuurielu tabanud taas tagasilöögid. Pärast Krimmi okupeerimist Vene vägede poolt 2014. aasta kevadel ei ole Eesti riigil enam kontakti Krimmi eestlastega ja pärast Venemaa agressiivse sõjategevuse algust Ukrainas (24.02.2022) ei ole Eesti riigil enam kontakte ka Venemaa eestlastega.

Liivikülas elasid luterlastest hiidlased *Kõpu otsas*, eraldi õigeusku saarlastest ja muhulastest. Õigeusklikud setud rajasid aga oma külad kohe teistest (lõuna)eestlastest eraldi, usuerinevusi toetas ka erinev murdekeel.

Vanemates kirikuga asundustes (nt Virukülas, Ülem-Suetukis) oli pastor küla liider, kes kandis hoolt ka kõlblus- ja karskusküsimuste eest. Hiljem rajatud külades enamasti kiriku ehitamiseni ei jõutud, seal tegutsesid palvemajad ning kogudusi külastas rändpastor. Kui lähikonnas oli vene kirikuid, käidi parema puudusel seal.

Keskne koht oli kirikul ka linnas. Eestlaste tähtsaimas keskuses Peterburis moodustati Jaani kogudus juba 1787. aastal ning 1860. aastal valmis Jaani kirik. Pastorina on seal tegutsenud Jakob Hurt, Rudolf Kallas, Villem Reiman, organistina Rudolf Tobias, Mihkel Lüdigi, Johannes Kappeli jt (Pullat 2004: 74–75). Oma kirik oli Peterburi kubermangus veel kümmeaastaselt eesti kogudusel (Nigol 1918: 14–24), kus töötasid Eestis ettevalmistuse saanud vaimulikud. Väiksemal kogudusel oli sageli otstarbekam kirikut teistega jagada, nii peeti eestikeelseid jumalateenistusi Kroonlinnas (sh Matthias Johann Eisen aastail 1888–1912), Gattšinast, Samaaras, Vologdast, Omskis, Tobolskis, Tomskis, Kanskis, Krasnojarskis, Irkutskis jm (Nigol 1918: 30–37).

Venemaa eestlaste usuelu ei ole saanud järgida oma loomulikkude arengut, sest kommunistlikus Nõukogude riigis olid usuelu ja vaimulikud vaenatud ning võitlevate ateistide mõnitada. 1920. aastail sunniti luteri pastoreid riigist lahkuma ja õigeusu vaimulikke oma ametist loobuma, 1930. aastail muudeti kirikud klubideks, võimlateks, ujulateks või ladudeks. Lapseristimine oli karistatav, pulmad keelatud ja abielusõrmuse kandmine põlustatud kui buržuulilik eputamine. Võitlevad ateistid üritasid juurutada isegi 6-päevast kalendrinädalat, et pühapäeva nimest (vn *воскресенье*) kui igandist lahti saada. Neis tingimustes on eestlaste usuelu olnud üllatavalt visa ja vastupidav. Vanimatel generatsioonidel on usk olnud elu oluline komponent tänini, seda nimetatakse *eesti usuks*. Ikka on jätkunud inimesi, kes on (salaja) lapsi ristitud ja lahkunuid matnud, õnnekombel on säilinud isegi mõni tsaariaegne jumalasõnatrükk.

Alates 1990. aastaist on usukogudustel olnud taas võimalik oma tegevust legaliseerida ning jätkata (ka EELK misjonikeskuse toel). Kirikuhooneid ja palvemajade üldjuhul taastatud ei ole, siiski on uuesti sisse õnnistatud (1990) ja taastatud Ülem-Suetuki kirik. Viimane suurprojekt, Peterburi Jaani kirikuhoone, pühitseti uuesti sisse 20. veebruaril 2011.

Tänapäeval kuuluvad idadiasporaa kogudustest EELK koosseisu Petseri, Ülem-Suetuk ning Jaani kiriku kogudus Peterburis. Kogudusi külastab pastor Eestist 1–2 korda aastas.³ Eestlasi teenitakse emakeeles ka Moskvast. Ent usu-line kuuluvus ei tähenda enam tingimata luterlust või vene õigeusk, näiteks Kaukaasia eestlastest on 1990. aastail saanud baptistid, osa Uljanovski oblasti eestlasi kuulub vabakogudusse.

3.3. Kultuur. Nii linnades kui ka suuremates asundustes, kus eestlased on elanud oma kogukonnana, moodustasid kool, kirik ja (rahva)kultuur eesti keele alusel ühtse koosluse, mis soodustas rahvusliku identiteedi püsi võõrsil ning tähendas sümboolset sidet kodumaaga. Paljud asunike rajatud eesti seltsid olid haridusseltsid, mille kaudu peeti ülal oma kooli. Seltsi- ja koolieluga oli lahutamatu seotud isetegevus (laulukoorid, pilli- ja näitemäng).

Venemaa eestlaste omakeelne kultuuritegevus elas nii maal kui ka linnades. Pealinnas Peterburis moodustas esialgu selle keskme Jaani kirik, mille ümber kultuurielu koondus. Juba 1866. a toimus seal suur eestikeelne kirikukontsert. 1870. aastail hakkas tekkima ka kirikuvälist seltsielu, esiti sakslaste Palme seltsi ruumes (1873. a esitati seal Karl August Hermannini seatud näidend „Linnas ja maal“). 1880. aastal pani St.-Peterburgi Eesti Heategev Selts aluse eesti seltsidele ning 1917. aastaks tegutses Peterburis juba vähemalt 21 eesti seltsi (Raag 1998: 26–27). Venemaal ilmus nii eestikeelseid raamatuid kui ka ajalehti (Peterburi Teataja, Kaukaasia Eesti Asunduste Teataja, Siberi Asunik jt) (Päll 1958: 330–332). Paljudes (maa)kohtades tekkisid põllumeeste-, tuletõrje- ja heategevusseltsid, laenu- ja hoiukassad ning raamatukogud (Raag 1998: 29–30).

Et eestlaste arv Venemaal suurenes, tekkis vajadus ühisürituste järele. 1910. aastal toimus Peterburis asunike üldkongress. 1912. aastal peeti Narvas asunduste laulupidu, millest võttis osa 55 sega- ja pasunakoori ning 4 lastekoori Venemaalt, Kaukaasiast ja Krimmist. Neile lisandus arvukalt laulukoori ka Eestist. Piirkondlike üritustena toimusid näiteks Samaara asunduste 50. aastapäeva tähistamine 1911. aastal ning Suhhumi asunduste 35. aastapäeva pidustused 1914. aastal (Ström, Jõesaar 2000: 118, 120). Pärast pikki sõja-aastaid korraldati Siberis 1924. aastal Mariinski eestlaste laulupidu (Maamägi 1980: 123).

³ Nii toimus see mõistagi kuni 24.02.2022.

Omakeelsed institutsioonid ja publikatsioonid ning avatud kultuurielu on etnilistele vähemustele eriti tähtsad, eesti kultuurielu jätkus ka nõukogude võimu aegsel Venemaal. 1920. aastal oli näiteks ajalehel Siberi Tööline tiraaž 4000 ja Töölise Kalendril 30 000 eksemplari. Populaarsed olid Petrogradis/ Leningradis ja Novonikolajevskis/Novosibirskis ilmuvad Edasi, Siberi Teataja (a-st 1930 Kommunaar) ning selle kirjanduslisa Uus Küla. Eesti väljaannetele tegid kaastööd paljud maakirjasaatjad. Ajakirjades Noored Kommunaarid, Oras, Leegid, Kommunismi Teel ja Uus Küla avaldasid oma töid luuletajad Ain Rannaleet (Rudolf Laurent), Arno Kevade (Juhan Hurt), Kusta Ükspere (August Lukin), prosaistid Valter Juhkum, Karl Trein jpt. Seal esinesid ka sellised autorid, nagu Eduard Päll (pseudonüüm Hugo Angervaks), Anton Nõmm (Ants Põldur) ja Felix Kotta, keda paljud õpilased ja vanemad teadsid kui oma kooliõpetajaid.

1922. aastal loodi Petrogradis Eestis Kirjastuse Ühisus ja tööle hakkas kirjastus Külvaja. Leningradist kujunes eesti kirjanduse ning tõlketeoste väljaandmise peamine keskus. Aastail 1918–1937 ilmus NSV Liidus üldse 1037 eestikeelset raamatut või brošüüri, sh 120 ilukirjanduslikku trükist. (EKA IV: 447–448)

Pärast riiklikke vaenamisi ning 1937. aasta kollapsit ei olnud oma avalik kultuurielu enam võimalik, rahvalikke tähtpäevi veel tähistati ja „eesti usku“ järgiti, ent salahilju. Hiljem, 1950.–1960. aastail tärkas taas kunstiline isetegevus (puhk pilli- ja laulukoorid). NSV Liidu kultuuripoliitika deviisi „vormilt rahvuslik, sisult sotsialistlik“ huvides korraldati taidlusülevaatusi, kus eesti taidlejad on olnud väga hinnatud, Ülem-Suetuki külas on puhkpilliorkester tegutsenud kuni viimase ajani. Rahvuslikku kultuurielu oli võimalik viljeleda internatsionaalse nõukogude kultuurielu raames. Neis raames hakkasid entusiastid 1980. aastail looma koduloomuuseume (nt Liivikülas, Kasekülas, Zolotaja Nivas), kus etnograafiliste esemete kõrval eksponeeriti ka küla ajalooga seotud dokumente ja fotosid. Punase Lageda külas Kaukaasias, kus kirjanik Anton Hansen Tammsaare viibis 1912. aastal tervist parandamas, avati tema majamuuseum 1988. aastal. Üleliidulise levikuga Eesti filmid ja muusika (sh heliplaadid) jõudsid ka Venemaa eestlasteni, ka nende seas olid populaarsed Anne Veski, Jaak Joala või ansambel Apelsin. Otseselt Eestiga on kultuurikontaktid olnud siiski ebapiisavad (juba keelebarjääri tõttu tänapäeva eesti kirjakeele suhtes), suur osa eestlasi orienteerus vene kultuurile (vastavalt haridusele ja võimalustele).

1990. aastaist alates on side Eestiga muutunud nähtavamaks ja eluliselt olulisemaks. Eesti-poolne toetus kulub ära nii seltsidele kui ka kultuuritegevusele (pillid, rahvariided, kirjandus, sõidutoetused jms). Ajaleht Peterburi Teataja (1908–1918) ilmub taas a-st 1999 (Venemaa eesti seltside häälekandjana), ajaleht Krimmi eestlased ilmub a-st 2004. Krimmi eestlaste materjalidega sisustati 2001. aastal tuba Simferoopoli etnograafiamuuseumi püsiekspositsioonis, Aleksandrovka külas on sisustatud eesti tare (Estonski hutor).⁴

4. Vanemad generatsioonid. Eesti keele seisund ja staatus

Juba 1918. aastast pärineb teade, et Siberi eestlaste 3., 4. ja isegi 5. põlv on emakeele puhtana alal hoidnud ja neid tuuakse eeskujuks Peterburi eestlastele (Nigol 1918: 39). Ka 1980. aastail võis tõdeda, et Omski oblasti ja Krasnojarski krai vanemates asundustes on elujõus asunike 4. ja 5. põlvkond. Et siirdlased on oma keele võõrsil nii kaua säilitanud, on üsnagi ebaharilik, enamasti omandab 2. põlvkond uue asukohamaa keele ning 3. sugupõlv läheb sellele üle. Siberi eestlaste puhul see seaduspära alati ei kehti ning sellele võib leida mitu põhjust: Siberi elanikkonna etniline heterogeensus, eestlaste paikus, piisav kompaktsus ja oma kogukonna tunnetus, elav kultuurielu ning ulatuslik akulturatsioon emakeele baasil.

Eesti keel kui kirjakeel oli käibel kirikus, koolis, seltsielus ja trükisõnas. Asundustes tegutsesid enamasti omad ameti- ja meistrimehed (v.a arst, jurist, politseinik jms) ja nendes valdkondades oli eesti keel aktiivselt kasutusel. Emakeeles suheldi teiste asunduste ja kodumaaga. Ametlikku asjaajamisse (dokumentatsioon, kirjavahetus) eesti keel ei kuulunud.

Artiklis kasutatud keelematerjal on kogutud valdavalt 1980.–1990. aastail Kaukaasiast, Siberist, Kaug-Idast ja Sise-Venemaalt ning annab ettekujutuse sealsete asunduste keelekasutusest XX sajandi vältel. Vanemateks generatsioonideks võimaldas materjal arvestada aastail 1890–1910 ja 1911–1930 sündinud keelejuhte, st neid, kel oli olnud võimalik käia vähemalt aasta eesti koolis. Nooremate generatsioonide all on silmas peetud aastail 1931–1950, 1951–1970 ja pärast 1971. aastat sündinuid.

⁴ Ajalehed Peterburi Teataja ning Krimmi eestlased ilmusid kuni 2014. aastani.

4.1. Murdetaust. Üldise seaduspärana tuleb esile tuua tõik, et Siberi vanemates asundustes kõneldavat keelekuju Eestis ei kuule. Eesti eri paikadest väljasaadetute idiolektidest on nende külades kujunenud aja jooksul põhjaeestiline ühiskeel, milles leidub üheskoos eesti eri murdejooni. Et sealne eesti keel on levinud juba 4.–5. sugupõlve ja kaugemalegi, võime rääkida omaette *siberieesti* keelekujust. Üldiselt annavad selles tooni põhjaeesti lääne- ja keskmurde jooned, ent leidub sedagi, mis on Eestis levinud kirderanniku murretes, idamurdes või ulatuvad lõunaeesti murretessegi. Nooremates külades, mille asunikud pärinesid kompaktsemalt alalt, on nende asukate lähtemurre säilinud enam-vähem samasuguse keelepõhjana ka tänapäeval.

Iseloomulikest hääldusjoontest mainitagu pikkade keskkõrgete vokaalide diftongistumist (*pienar* 'peenar', *iesti* 'eesti', (läks) '*Iesti* 'Eestisse', *õerub* 'hõõrub', '*süema* 'sööma', *suo* 'soo'), *v* kadu silbipiirilt (*tüi* 'tüvi', *tui* 'tuvi', *küli* 'külv', *tali* 'talv') ja konsonantühendi lihtsustumist (*valts* : *valsi*, *kõrts* : *kõrsu*). Sõna algul *h*-d ei hääldata (*irmus* 'aigus'), *j*-i järel saab *a*-st *ä* (*jägu* 'jagu', *jänu* 'janu'). Põhjaeesti murretes üldisi diftonge *oa* ~ *ua* või *eä* (< *aa*, *ää*) siin tavaliselt ei kuule.

Morfoloogiajoontest on tunnuslikud *e*- ning *a*-mitmuse vormid ('*jalge*, '*silme*; '*tähta* 'tähti', '*kuſka* 'kurke'), lühike illatiiv (*suga* : *sukka*, *kruga* 'ring' : *krukka*), tugevas astmes inessiiv ('*riikis*, '*metsas*) ning tugevaastmeline elatiiv ('*riikist* 'riigist', '*metsast*), mis esineb kohati ka saarte murdes. Imperfekti 3. pöördes esineb (*s*)ivad-lõppu (*tegivad*, '*mängisivad* 'mängisid') nii üldiselt, et *va*-d leidub isegi täis- ja ennemindevikus (*on teinuvad*, *olid* '*mänginuvad*). Komparatiivi tunnus on *-mb* (*kavvemb* 'kauem', *enamb*), kaudne kõneviis esineb *ma*-infitiivi kujul (*ta olema* 'aige 'olevat haige'). Adverbidest äratavad tähelepanu *ni*-lõpulised vormid (*kaheni* 'kahekesi', *kolmeni* 'kolmekesi', '*mitmeni* 'mitmekesi', *uopini* 'hoopiski'). Võimalik, et nende eeskujuvormideks on terminatiivsed adverbid, nagu *koguni* või *üksipäini*.

Asunike tavaleksikas esineb sõnavara, mida pole eesti murretest registreeritud või mille levik on väga piiratud, näiteks *eritselt* 'eraldi', *ilgalasti* 'ihualasti', *körnik* 'vilets, lahja loom; kõhn laps', *otsest* 'otse', *pidu-padu kraam* 'kila-kola', *vahlakas* 'valkjas', '*saſsi* 'anma' (tugeva vihmahoo puhul), '*surnurong* 'matuse saatjaskond' jt.

Murdejoonte puhul asunike keeles tuleb kindlasti silmas pidada ka omaaegset kõne- ja kirjakeelt, sest paljud eelpool toodud keelendid olid XIX sajandi lõpul ja XX sajandi algul kirjakeeleski üpris igapäevased: diftongistunud pikad

vokaalid (*võeras, püidma*), *a*-lõpuline mitmuse partitiiv (*mütsa, kiva*), sõnaalgulise *h*-ta sõnad (*erned, urtsik*), tugevaastmeline inessiiv (*selgas, lautas*), lihtmineviku (*s*)ivad-lõpp (*lahkusivad, võiksivad*) jne. Need jooned hakkasid Eestis taanduma seoses kirjakeele normeerimise ja keeleuuendusliikumisega.

4.2. Kohanimed. Kultuurilise kohastumise juurde kuulub ka ümbritseva (loodus)keskkonna tähistamine oma nimistuga. Ümberasunud eestlased leidsid eest nii põlisrahvaste kui ka vene kohanimesid, nime olid juba ammu saanud suuremad jõed, järved, mäed, kurud, inimasulad ja ühendusteed. Kui rajati uus, oma küla, siis olemasolevad ümberkaudsed kohanimed võeti kasutusele, kuid mikrotoponüümika nii asundustes kui ka ümbruskonnas tuli endal luua, selliste paikade ristiisaks said eestlased ise.

Suuremad kohanimed olid eestlastele teada juba Eestist (nt *Siber, Uural, Krimm, Samaara, Mariinsk*), paikkondlike ehk lokaalsemate toponüümidega tutvusid nad kohapeal, nt *Mahateri* mägi, *Karsi* linn Kaukaasias, *Bulanka* jõgi, *Minussinski* linn, *Karatuzskoje* staniitsa, *Tara* linn Siberis. Kui häälikukoosseis ei valmistanud hääldusraskusi, siis kasutati nimesid originaalilähedasel kujul, kuid sagedamini neid „suupärastati“, st lihtsustati, lühendati ja asendati võõrhäälikud (nt *Tompsk* 'Tomsk', *Ladivastok* 'Vladivostok', *Irdis* 'Irtõš', *Kibes* 'Kebež', *Minussu* 'Minussinsk', *Karadus* 'Karatuzskoje', *Suss* 'Šušenskoje', *Ritskova* 'Rõžkovo').

Vanemate asunduste puhul on silmatorkav, et külanime aluseks on sageli loodusnimi, nt *Ritskova* (< Rõžkovo järv), *Viru-Pulan* (< Bulanka jõgi), *Soeduk* ~ *Suetuk* (< Suetuki jõgi), *Ooma* (< Omi jõgi), mille aluseks on venekeelne nimekuju. Teise suure rühma moodustavad lähtekoha ja kodukubermangu järgi nimetatud külad (*Estonia, Novo-Estonka, Lifljandija, Liivental* jt, või ka *Baltika*). Seal kus eri rahvused elasid kõrvu, kasutati külade kohta mitut nimekuju. Omi asunduse *Viruküla* näiteks oli vene keeles (ja ametlikult) *Revel*, soomlased ütlesid aga *Rääveli* ja lätlased *Rēvele*; kui soomlaste küla oligi ametlikult *Helsingfors*, ütlesid eestlased *Rootsiküla*, nii nagu lätlaste *Rīga* oli eestlaste jaoks *Lätiküla*.

Ka nooremaid asundusi ristiti Eesti- ja Liivimaa nimega (*Estonka, Lifljandija* ~ *Liiviküla*) või maakonna järgi (*Sakala, Nurmekund*), August Nigoli loendis leidub 7 *Estonia*, 6 *Lifljandka*, 2 *Estonka*, *Viruküla* ja *Baltika* külanime. Päritolu ja rahvus olid tähtsaks, millega endast uues ümbruskonnas märku anda ning end teistest eristada. Palju iseloomulikum oli aga küla nimetamine

endise kodukoha järgi nt *Antsla, Jurjevi, Karula, Narva, Nursi, Rāpina* või *Rääbise*. Kui elati segakülas, kandis küla sageli vene kohanime (nt *Ivanovka* või *Kovaljovo* Omski oblastis). Venekeelne kohanimi võidi saada muulgi põhjusel. Näiteks tahetud uus küla Rõnguks ristida, kuid ametnik küsinud nime tähendust. Et Rõngu mehed osanud seda vaid *rõnga*-sõna kaudu tõlkida, sai külanimeks *Koltsovka*.

Noorematele küladele on iseloomulik veel seegi, et XIX saj lõpus ja XX saj alguses väljarännanud eestlastel oli seljataga rahvuslik ärkamisaeg. Nende rahvusromantilisi hoiakuid, osalt kirjandusliku tagapõhjaga, peegeldab ka osa tollaseid külanimesid, nt *Vambola, Salme, Linda* (5 küla) ja *Koidula*. Mariinski eestlaste Kaseküla kõrval paiknenud Vabaküla oli rahvasuus Morando (rahvaraamatu kangelase röövel Morando Morandini järgi).

Kogu ümberkaudne mikrotoponüümika – mäekesed, metsatukad, väiksemad teed, jõed ja järved – pärineb eestlastelt. Kui maad olid jagatud taludeks ('*saimgas, kuter, kotuss*'), kandus omaniku nimi ka tema põldudele, heina-, karjamaale, veskile jne. Viru-Pulanis olid näiteks *Pikk mägi, Männimäe suo* ja *Täkukukumägi*, Ülem-Suetukis *Luisumägi, Suur suo*, Lilliküläs *Muraski mägi*, Ivanovkas *Riiu suo* jt. Omanike ja kruntide järgi olid Suetukis *Mölle mägi* ja *Mölle einama, Tepu järv* ja *veski*, Pulanis *Abe sild, Pooli Mardi küinkad, Jürka allikas* ja *einama*, Estonkas *Talviku kopli, Munde ainamaa*. Kui majapidamine läks järgmise põlve kätte, ei kadunud vanem põlv nimest otsekohe, vaid võis jääda „uue omaniku esivanemana“ nime osaks, nt *Nooritu Kadi Volde põllud, Nooritu Kadi Volde paskudin* ('karjamaa') või *Madli Vanka kolk* ('metsatukk').

4.3. Keelekontaktid. Lääne- ja Ida-Siberi vanemates asundustes (kolooniates) on eestlased elanud kõrvuti lätlaste, sakslaste ja soomlastega. Ei ole täheldatud, et saksa ja läti keel oleks eesti keelt märgatavalt mõjutanud, sest nähtavasti on suheldud algusest peale eeskätt vene keele vahendusel. Märgatavaid mõjutusi on Siberi eestlaste keelele avaldanud aga sealne soome keel.

4.3.1. Soome keel. Soomlastega suheldi tihedalt nii samas segakülas (Rõžkovo, Ülem-Suetuk) elades kui ka naabritena – Omi asunduses paiknesid eestlaste Virukülaga lähestikku soomlaste Rootsiküla (Helsingfors) ja isurite ning (ingeri)soomlaste Soomeküla (Narva). Suhtlemist oli rohkem küla algusaegadel, kui koguduse- ja koolielu juhiti Helsingist ja soome pastor resideerus Omskis ja/või Ülem-Suetukis. Et sugulaskeeled on piisavalt lähedased, siis

ei tekkinud tõsisemaid arusaamatusi, seda enam, et soolise disproportsiooni tingimustes abiellusid paljud soome mehed eesti naistega ja läksid üle eesti keelele.

Märgatavad jäljed tihedast suhtlemisest ning keelekontaktidest avalduvad Siberi eestlaste leksikas, kust soome laensõnadena on registreeritud näiteks *iiv* 'pärm' (< hiiva), *karvalauk* '(seen)' (< karvalaukku), *kehnu* 'kehv' (< kehno), 'kerjalane' 'kerjus' (< kerjäläinen), *lõpud* 'ülejäänu(d)' (< loput), *papp* 'õpetaja, pastor' (< pappi), 'patsas' 'post, samm' (< patsas), *porsstu(b)a* 'esik, eeskoda' (< porstua), *tühm* 'rumal' (< tyhmä), 'vaaljas' 'hele' (< vaalea), *vaiga* ~ 'vaika' 'kas või' (< vaikka). Tähelepanuväärne on asjaolu, et peale substantiivide ja adjektiivide on laenatud hulk verbe, näiteks 'kargu minema' 'paku; peitu' (< mennä karkuun), *keritsema* 'pügama' (< keritä lammasta), *kinama* '(vastu) vaidlema' (< kinata), *kobitama* 'koguma, tallele panema' (< kopittaa), *kugistama* '(sea tapmisest)' (< kukistaa 'lahdata'), 'laadima' 'plaanima, kavatsema' (< laatia), *lörbutama* 'lobisema' (< lörpöttää), *pulistama* 'loba ajama' (< pulistaa), *tabama* 'juhtuma; sattuma' (< tavata). Soome laenud on sobitatud eesti keelesüsteemi.

Lisaks sõnavarale võib soome keele võimalik (kaas)mõju ulatuda Siberi eestlaste häälduse ja grammatikani. Pikkade keskkõrgete vokaalide diftongistumisel, nt *mies* (mees), 'tüöle (tööle), 'kuotakse (kootakse), *rõemus* (rõõmus), või sisekaota *nud*-partitsiibi puhul, nt 'andand (andnud), 'ostand (ostnud), 'jõudand (jõudnud) on soome keelel võinud olla (vähemalt) toetav osa. Sama käib ka sporaadilisemate nähtuste kohta, näiteks *mb*-komparatiiv (*suuremb*, *täiemb*), *lle*-allatiiv (*omadelle*, *paremalle*) või *mme*-lõpuline mitmuse 1. pööre ('kasvasimme', 'laadisimme). Nende keelejoonte püsi ning leviku tõttu polegi tagantjärele võimalik üheselt tuvastada, kus lõpeb eesti murdetaust ja kus algab (ingeri)soome mõju.

Siinkohal peab rõhutama, et soome keelekontaktide ja mõju all tuleb arvestada ka ingerisoomi ja isuri keelt. Ülem-Suetukis näiteks on meenutatud *akand* 'suomlasi, kelle keel oli eestlastele lähem ja arusaadavam kui päris soome keel.

Soome keelest võivad pärineda 'kargu minema, 'korju 'korjama, *lörbutama*, 'piisama, *porbutama*, *pulistama*, 'kerjalane, *tühm*, sest neid sõnu pole registreeritud ei R. E. Nirvi (1971) ega A. Laanesti isuri keele sõnaraamatus (1995). Võimalikud isuri keelest pärinevad sõnad on *kobitama*, *sillaalune*, *silla all*, 'patsas. Suurem osa võib aga olla pärit emmast-kummast või mõlemastki

keelest, näiteks *iiv*, *keritsema*, *kehnu*, *lõpud*, *katualune*, *pappi*, *tabama*, *`vaika*. Niisiis võib soome mõjude kohta siberieesti keeles öelda, et seda on mõjutanud nii Ingerimaalt pärit isurite ja ingerisoomlaste kui ka Soomest pärit soomlaste soome keel (lähemalt vt Viikberg 1989).

4.3.2. Vene keel. Akulturatsiooniga kaasnevad ohtrad laenud. Eestlaste kultuurilisel kohastumisel on uutes oludes tundma õpitud taimede, loomade, pinnavormide jm nimetused saadud enamasti kas vene keelest või vene keele vahendusel. Et kultuurimõjude ulatust paremini esile tuua, on näiteid laenatud keeleainese kohta esitatud mõisterühmiti, esmalt vanematest (A), seejärel noorematest (B) asundustest.

Loodus. A. *arbus* 'arbuus' (< арбуз), *tinn* 'melon' (< дыня), *kedru* 'seeder-mänd' (< кедр), *'lisvin* 'lehis' (< лиственница), *pajargas* 'viirpuu' (< боярка), *pihtu* 'nulg' (< пихта), *'taigu* 'taiga' (< таига), *kolk* 'metsatukk põllumaas' (< околос), *nurukas* 'suslik' (< норог 'urg');

B. *'lisvend* 'lehis' (< лиственница), *pihtakuusk* 'nulg' (< пихта), *taik* 'taiga' (< таига), *tepp* 'stepp' (< степь), *moski* 'kihulane' (< мошка), *prundukas* 'vöötorav' (< бурундук), *pobra* 'kobras' (< бобр), *'andaa-tur* 'piisamrott, ondatra' (< ондатра).

Toidud, nõud. A. *kalats* 'nisuleib' (< калач), *purdakas* 'läbiaetud piim' (< бурда), *korsik* 'savinõu' (< горшок), *laguska* 'tõrs' (< лагушка), *sel'nits* 'jahumold' (< сельница), *sugunik* 'malmnõu' (< чугунный), *säinik* 'teekann' (< чайник), *'toeska* 'tohust anum' (< туюска);

B. *akro-ska* 'külm supp' (< окрошка), *hvoorost* 'magusküpsetis' (< хворост), *samagoın* 'puskar' (< самогон), *säiu* 'tee' (< чай), *läägu* 'riimanõu' (< фляга), *panku* 'plekktoos' (< банка), *ussakas* 'toober, veenõu' (< ушат).

Riietus, jalanõud. A. *kassõ-nka* 'villane (suur)rätt' (< косынка), *moh-nakad* 'koeranahksed labakud' (< мохнатые варезки), *pimmid* 'vildid, vilt-saapad' (< пимы), *potnik* 'alusvilt' (< потник), *puhh* ~ *puhk* 'pehme aluskarv, -vill' (< пух), *tohha* ~ *tohka* 'koeranahkne reisisukas' (< доха), *undad* 'koeranahksed karvasaapad' (< унты);

B. *puhh* 'pehme aluskarv, -vill' (< пух), *tohha* ~ *'tohhaa* 'koeranahkne reisisukas' (< доха), *pimmid* 'vildid, viltsaapad' (< пимы), *untad* 'koeranahksed karvasaapad' (< унты), *slednikud* 'sokipõiad, tallukad' (< следок).

Ehitised, majapidamine. A. *'saimgas* ~ *saiemgas* 'asundustalu' (< заимка), *ispush(a)* 'onn, väike maja' (< избушка), *palagan* 'ulualune heinamaal'

(< балаган), *'patvan* 'kelder, koobas' (< подвал), *prigun* 'karjaõu' (< пригон), *ovin* 'rehi' (< овин), *trubu* 'korsten, toru' (< труба), *košsakas* 'aknapiiit' (< оконный косяк);

B. *huter* ~ *kuuter* 'asundus)talu, krunt' (< хутор), *imka* 'jahimehe) onn' (< заимка), *košsakas* 'aknapiiit' (< оконный косяк), *plaasta* '(katuse) mätta-riba' (< пласт дерна), *rank* 'katuse sõrestik' (< транковка).

Kultuurielementide laenud ei häiri tasakaalu keeles, kui muutused toimu-
vad pikaajalise kohanemise vältel. Laenunäited osutavad eluvaldkondadele,
milles on tulnud oma sõnavara täiendada, selleks et tunda end ümbritseva
kultuuri suhtes vabalt, mitte irdkehana. Laenatud on ennekõike substantiive,
vasteid uutele mõistetele. Et suhtlemine vene keele abil oli vähene, on verbe
laenatud minimaalselt, näiteks *'pominoi-tama* 'mälestama' (< помнить) ja
'trääpama '(pidu)sööki valmistama' (< стряпать).

Laenud on hästi mugandatud eesti keele häälikusüsteemi. Fonoloogi-
lise adaptatsiooni põhiprotsessiks on võõrfoneemide asendamine oma keele
foneemidega, st artikultatsioonilt lähimate häälikutega omast häälikusüsteem-
mist. Et sibilandid *z, ž, š*, afrikaat *tš*, velaar-palataalne *h* [*x*], *fj*mt häälikud pole
eesti keelele iseloomulikud, siis on need asendatud:

z > s – *arbus*, *'saimgas*, *Karadus*

ž > s – *siisik*, *'toorus*

š > s – *korsik*, *laguska*

tš > s – *sugunik*, *säiu*

tš > ts – *kalats*, *Kalatsik*

x > k – *kuter*, *arek*

f > p – *pläägu*

f > h – *Vassii-luhka*

Ka sõnaalgulised leenisklusiilid on asendatud fortisklusiilidega:

b > p – *pobra*, *pasar*

d > t – *tohha*, *tinn*

g > k – *korsik*

Laenatud sõnadel on lihtsustunud sõnaalguline konsonantühend (*pläägu*,
'trääpama), kuid enamasti on sõna algusse jäänudki üks konsonant (*läägu*,
säinik). Laensõna on allutatud oma keele fonoloogilistele reeglitele, pearõhk
on üldiselt nihkunud 1. silbile nagu eesti keeles iseloomulik (nt *arbus*, *pajar-
gas*, *'pilmenid*, *soolanits*). Nii mõnigi sõna oli ilmselt teada juba Eestist (*uulits*,
kassakad, *tüürmu*, *voološt*), mõned sobisid eestlaste suhu ilma mugandamatagi

(*tokk, susla*), kuid enamik tuli adapteerida. Sõnad on lühenenud ja häälikuliselt lihtsustunud (*kolk*, 'lisvin, vääs'), järgsilbis on *o* asendunud *u*-ga (*nurukas*), on toimunud häälikumuutused *ju > (j)ü* ('Jürjev, türmu), *ja > jä ~ ää* (*Järmakova, pläägu*) jm.

Siiski pole kõiki laensõnu oma keelesüsteemi üksnes sulandatud, vaid nende kaudu on saanud mõjutusi ka eestlaste keel ise. Juba vanade saksa laenudega ilmus eesti keelde sõnaalgulisi konsonantühendeid (nt *pruut, proua, triip*) ning vene laenud on Siberi eestlaste keeles selliseid näiteid rohkendanud (*prossa, trubu, plaasta, prigun, plääga, prundukas* jt). Ilmneb muidki vene keele mõjustusi, näiteks pearõhu esinemine järgsilpides (*kassõ-nka, 'andaa-tur, akro-ska*), *o* esinemus järgsilbis (*vorog*) jms.

4.3.3. Teised, kohalikud keeled. Omaaegse Vene impeeriumi piires leidub hulk rahvaid, kelle aladele riigi asustuspoliitika eestlasi suunas. Eventuaalseid keelekontakte kohalike rahvastega saab jälgida mitme piirkonna puhul (Kaukaasia, Krimm, Volgamaa, Siber, Kaug-Ida) nii ajalooandmete kui ka sealsetelt eestlastelt kogutud keelematerjali alusel. Nagu eespool ilmnenuki, on eesti asunike akulturatsioon ja suhtlemine teiste mittevene rahvastega (põlisrahvaste *resp.* kohalike rahvastega) toimunud vene keele baasil (*excl.* Karsi eestlased nende Türgi-perioodil aastast 1921), hoolimata sellest, et igas piirkonnas oli nii mõnigi eestlane omandanud ka kohaliku keele oskuse (nt armeenia, türgi, kurdi, krimmitatari, hiina, korea).

Krimmi eestlaste keelde on krimmitatarlaste kohanimedest jõudnud nt *Aktatši-Kijat* (vrd türgi *aq* 'valge' + *tag* 'võlv, kaar' + *kaya* 'kalju'), *Utškuju-Tarhan* (vrd *ucqar* 'ääre-, piirimaa' + *tarqan* 'valdaja, valitseja'). Paar sõnalaenu kajastab sealset elu-olu, nt *jaila* 'suvine karjamaa' (< krimmitatari *jaila* 'suvekarjamaa Krimmi mägedes', vrd türgi *yaylak* 'aas, niit') ja *mažaara* 'töövanker' (< krimmitatari *macara* 'pikk veovanker Krimmis ning Põhja-Kaukaasias', vrd aseri *macara* 'vanker').

Kaukaasia eestlaste keelekasutusest on registreeritud kohalike abhaasi-adõgee rahvaste (sh apsuate ja lesgide) kohanimesid, nt *Kodori, Msõmta, Psou* jõgi või *Mahateri* mägi, ja olustikulist sõnavara, nt *lavass* 'leib' (vrd türgi *lavaş* 'leib, lavaşş'), *baklažaan* 'kõögivili' (vrd türgi *patlıcan* < pärsia *bādlijān* / *bādingān*), *matsaar* 'kääritamata viinamarjamahl' (vrd türgi *macar* 'noor vein'), *matsooni* 'hapendatud piim' (grusiinidel, armeenlastel). Suhtlemisest sinna siirdunud grusiinide, armeenlaste, megrelite ja kreeklastega

annavad tunnistust nende eestipäraseid nimetused *krusin*, 'ärmen', 'mingrel, kreek.

Karsi maakonda 1886. a rajatud Uus-Estonia asundus (alates 1921 Karacaören) oli kõige lõunapoolsem eesti asundus. Sealseist kohanimedest mainitagu *Kars* (linn) (vrd gruusia *kars* 'värav'), *Karacaören* (küla) (< türgi *kara* 'must' + *ören* 'varemed'), *Sarökamōš* (mets) (< türgi *sarı* 'kollane' + *qamış* 'pilliroog'). Türki arvukaid sõnalaene esindavad nt *airaan* 'hapupiim, keefir' (< *ajran* 'veega segatud hapupiim'), *raki* (< *rakı* 'viinamarjaviin'), *tändur* (< *tandır* 'leivaahi'), *käur* 'gjaur, uskmatu' (< *geyri* 'teistsugune, teine'), *muhtar* (< *muhtar* 'külavanem'), *müdür* (< *müdür* 'direktor, juhataja'), *rüşvet* 'alkäemaks' (< *rüşvet* 'luba, lubamine'), *äsker* (< *asker* 'sõdur') jt (lähemalt vt Roos 1975: 100–104).

Siberi eestlaste naabrid olid *tatarid* ('tatarlased'), eemal elasid ebamääraseid *kirgissed* (st turgi rahvad) ja *isašnad* (st obiugrilased)⁵. Kohanimedest mainitagu nt *Karatuz* (staniitsa) (vrd tatari *kara* 'must' + *toz* 'tolm') ja *Amōla*, *Mana* või *Tara*, *Tšulōm*, *Ui* (jõed). Nappidest otsekontaktidest kõneleb laensõnade vähesus, ka *sabantui*-sõna tatarlaste peo kohta (< *sabantui* 'kevadiste põllutööde lõpetamise püha', vrd *saban* 'ader' + *tui* 'pidu') võib olla laenatud pigem vene keele vahendusel. Otsekontaktide jälgi korealaste ja hiinlastega (*hodja* ~ *kodja*, *mandsu*) leidub seevastu Kaug-Idas Primorje kraai eestlaste keeles. Hiina keelest pärit loodusobjektide nimedest mainitagu nt *Setuhe*, *Maihe* (jõed) (< *he* 'jõgi'); *Kangauz*, *Vampauši* (lahed); *Dzin Kuši* 'Suure kivi laht' (< *ši* 'laht'); *Hangan* (poolsaar). Olustikulisest sõnavarast pärinevad hiina keelest nt *fanza* 'fansa, (elu)maja', *kailaa* 'kirves; kirka', *kan* ~ *kjang* 'alt köetav põrand, magamisase', *kungass* 'purjelaev', *šenšenn* 'ženšenn' (< *rénshēn*), *gaoljan* 'hiina sorgo' (< *kaoliang* 'hirss', sõnasõnalt 'kõrge rohi'), *taloobe* 'hiina kapsas', *tšumiis* 'hirss'. Korea keelest pärinevad *hobegi* 'naeris', *kamssii* 'kartul', *kuuri* 'mesi', *pääbi* 'puder', *suli* 'hiina viin'.

Olemasolevast materjalist ilmneb, et kohalike rahvaste keeltest pärinevaks võib lugeda eeskätt kohanimesid ja mõningal määral ka kohaliku toidu, riie-tuse ning elu-oluga seotud sõnavara (lähemalt vt Viikberg 2001). Seda võib pidada piisavaks, kui arvestada, et 1) enne eestlaste saabumist külakrundile olid põliselanikud sealt juba (ammu) tõrjutud ja 2) kuni kollektiviseerimiseni elasid nii eesti kui ka teiste rahvaste (eriti moslemite) külad suhteliselt suletud

⁵ Ilmselt < *вп ясачные люди* 'jassakki maksma kohustatud siberlased'.

ühiskonnana. Samas tuleb silmas pidada, et kohalike rahvaste kohanimesid on võetud kasutusele kõikjal, mis ei anna veel alust järeldada otsekontakte. Vähemalt Kaukaasia elu-oluga seotud laensõnu võib pidada aga regionalismideks, mis on tuntud ja kasutusel paljudes kohalikes keeltes.

5. Nooremad generatsioonid. Keele seisund ja muutused

Nooremaid generatsioone esindavad keelejuhid on sündinud valdavalt pärast Teist maailmasõda ja elanud nõukogude kolhoosikorra tingimustes. 1930. aastate riiklik repressioonipoliitika hävitas ka eestlaste täisverelise keele- ja kultuurielu ning lõi lähtealuse massiliseks kakskeelsuseks diglossia tingimustes. Venemaa minoriteetidele tähendas see kohustuslikku ühepoolset kakskeelsust ning emakeelsuse taandarengu algust 1940.–1950. aastail. Seoses vene keele oskuse üldistumisega on Venemaa eestlaste eesti keelde tunginud ja seal kinnistunud üha rohkem võõrmõjusid (hääldukes, grammatikas, sõnavaras).

Hääldukes

Võõrhäälilikuid on õpitud häälutama ning uuemates laenudes neid enam ei asendata. 1950.–1960. aastail ja hiljem sündinute keeles on tavaliseks saanud võõrhäälilikud, järgsilbil asetsev pearõhk, venepärane palatalisatsioon jms. Need ei piirdu üksnes uuemate laenudega, vaid on hakanud mõjutama ka eesti keelele omast häälduket, on tekkinud vene aktsent emakeeles. Neist noorematel põlvkondadel tuleb esimeseks keeleks *resp.* emakeeleks lugeda enamasti juba vene keelt.

Uuemates laenudes on pearõhk jäänud püsima järgsilbil, näiteks *matoo-r* 'mootor', *plasti-nkasi* 'heliplaate', *'sabirai-tame* 'kavatseme, plaanime, üritame', *tugo-fka* 'gaasiahi', *'stihhatvaree-nje* 'luuletus'. Ohtralt esineb võõrkonsonante:

f – *aftoo-bussid* 'autobussid', *tiff* 'tüüfus', *fufai-ka* 'puhvaika, vatijope';

š – *tele-ška* 'järelkäru, haagis', *isa-šna* 'aborigeen, hrl hant', *'ugošai-tada* 'kostitada';

z – *penzija* 'pension', *'zada-nje* 'ülesanne', *zako-nn* 'seadus';

ž – *druužna* 'sõbralik(ult)', (miskis) *kružo-kkis* 'aineringis'.

Helilistel sibilantidel z ja ž esineb positsionaalset varieeruvust, helitus ümbruses või sõna lõpus hääldatakse neid vastavalt kui s(s) või š(š), nt

Kama-ss 'kallurauto KamAZ', *navo*-ss 'sõnnik, väetis' (< навоз), *sena*-s 'rohu-jahu' (< сенаж), *kruška* 'kruus' (< кружка). Nii hääldatakse neid sõnu ka vene keeles. Iseloomulik on seegi, et laensõna mugandatusel või originaalilähedusele vastavalt tekivad hääldusvariandid: 'sesnok ~ 'tsesnok ~ 'tšesnok ~ 'tšesno-*kk* 'küüslauk'.

Meediaklusiile hääldatakse sõna- ja silbialgulises positsioonis juba originaalkeelele omaselt, näiteks *belaru-śś* '(traktor) Belorus', *brigadii-r* 'brigadir', 'druužna' 'sõbralikult', 'budii-tama' 'äratama'. Rohkenenud on palatalisatsiooniilmingud. Peale tavapäraste *i*- ning *j*-eelse konsonandi peenendumise (*koñjukas* 'hobusekarjus', *kaļja-ska* 'lapsevanker') on lisandunud venepärane *t*-palatalisatsioon (*vōti*, *alači*, *čilegra-mm*). Noorimate põlvkondade kõnes, neil, kes on edenenud kakskeelsusest juba keelevahetuse staadiumi, on hakanud vene häälikuid, nt *л*, *з*, helilised *g* ja *b*, imbuma ka eesti oma sõnadesse (*пилтад*, 'valmis', *vanazi*, *Kazeküla*, *kõige*, *paiber*). Eesti keelt räägitakse vene aktsendiga (*tjanan* 'täna', *Ja-ak* 'Jaak', *Јолла* 'Joala' jne).

Grammatika

Venemaa eestlaste keeles esinevatest vene keele elementidest on näiteid ka grammatika alalt. Et vene keeles on indoeuroopa keelele iseloomulikult kolm grammatilist sugu, aga eesti keeles sookategooriat pole, siis ei teki täpset vastavust ning vene keele seisukohast on grammatilist sugu antud eesti keeles edasi meelevaldselt: ühelt poolt *savreme-nna laul* 'kaasaegne' (современная + песня) ja teisalt 'krasna ugalo-*kk* 'puna(nurk)' (р.о красный + угол) ning *ljuboi-tüö* 'suvaline' (р.о любая + работа), mis vene grammatilist sugu ei arvesta.

Silma torkavad analüütilised vormid kohakäändeis, näiteks *jahi pial* 'jahil', *esimese kursi pial* 'esimesel kursusel' (< vene eessõna на); *raamatu* 'sisse' 'raamatusse', *lugutua sies* 'raamatukogus' (< vene eessõna в).

Kohakäänete kasutamisel tekivad nihked vene eessõnade analoogia tõttu, näiteks 'mitme keele pial' (< vene eessõna на) 'mitmes keeles', 'siade pial' (< на) 'sigalas, sigadega', *Vaikele* (< к) 'Vaike poole, Vaikele külla'.

Vene mõjuks tuleb arvata ka ohter deminutiivide kasutamine: *plikakene*, *plõnnikene*, *poisikene*, 'väiksekene'. Enamasti on tegu emotsionaalse deminutiivsusega.

Verbide puhul torkab silma, et preteeritumivormidest domineerib imperfekt, näiteks *kirjutas raamatu* (pro *on kirjutatud*); *ta varem 'laulis palllu* (pro *on laulnud*).

Vene malli järgi kasutatakse passiivi olevikus verbide eitusvorme, näiteks *ei 'antakse 'ei anta, ei tievad 'ei tee, ei künnavad 'ei küнна*. Vene sümmeetriline jaatus-eitus (они пашут : не пашут) on ilmunud ka eesti keelde (nad künnavad : ei künnavad).

Kindla kõneviisi oleviku ja lihtmineviku 3. pööre on sageli kasutusel ka passiivi tähenduses, nt *tegivad potnikud villast 'tehti vilti lambavillast, arbu-seid 'soolavad palllu 'soolatakse, püha 'peavad pikalt 'peetakse, ei käivad 'tihti 'koštis 'ei käida (külas)*.

Esineb tüvekordust, st öeldise kombineerumist samatüvelise sihitisega, nt *lugeda lueb 'loeb, oskab lugeda, 'rääkida ei räägi 'ei räägi, ei oska rääkida, 'süüagi süeme 'sööme, nagu on iseloomulik vene keeles*.

Sageli esineb ka mitte-eestipäraseid reksioonijuhte, nt *käisime 'sinna 'välle 'astumas* (pro *käisime seal*), *käisime vanasse 'kuoli* (pro *vanas koolis*), *'riidled teda* (pro *temaga*), *jäin isast maha* (pro *ilma isata*). Vene malli järgi kasutatakse ka fraase ja väljendeid, nagu *kuus kaheksaga '6 x 8, [nad] kirjutavad piima 'piale piima arvele, siit alustab Kabani tie 'minna 'siit algab Kabani tee*.

Sõnavara

Vene keele oskuse laialdane levik 1930. aastaist alates tähendas ühtlasi ühiskondliku sõnavara rohket ja pidevat lisandumist ka eesti keelde, nt *kafkuo-s ~ kalkoo-s 'kolhoos* (< колхоз), *kammiu-na 'kommuun* (< коммуна), *kulakas 'kulak, jõukas talupoeg* (< кулак), *naloo-g 'riigimaks* (< годналог), *pritsedaatel 'esimees* (< председатель), *polniitel 'organisaator, täideviija* (< исполнитель). Suurem osa laenatud sõnavarast mugandati oma keelesüsteemi või tõlgiti, nt *upraa-v 'küla esimees* (< управляющий), *punavägi* (< красная армия), *lugutuba 'lugemistare, st raamatukogu* (< изба-читальня), *sigade tall 'sigala* (< свинарник), [head] *'näitused 'näitajad* (< показатели). Kui aga tegu oli mõne valdkonna terminoloogiaga, siis pole seda eesti keelde tõlkida üritatudki, (palgiparvetamisel) näiteks *нормовки* ('sadamatöölised'), *плот* ('parv'), *кошель* ('suur parv'), *воротник* ('parve tüür'). Noorematele põlvkondadele on saanud järjest iseloomulikumaks nähtus, et kui eesti keeles sõna ei teata või ei meenu, siis võetakse see automaatselt vene keelest ja vahetatakse koodi.

Kokkuvõte

Venemaale on eestlasi pagenud hiljemalt XVI sajandist, aga neid on sinna viidud ka sõjavangi või saadetud süüteo eest karistust kandma. Kõige rohkem eestlasi on läinud Venemaale ise, otsima vaba maad ja vabamat elu. Need ümberasujad on XIX sajandil ja XX sajandi algul rajanud sinna terveid eesti külasid, millest mitmed on säilinud tänaseni. Et väljasaadetud inimesed pärinesid eri murdealadelt, kujunes neis külates välja oma põhjaeestiline ühiskeel, millel Eestis täpset vastet ei olegi. Väljarännanud on seevastu oma murdekeele üldjoontes paremini säilitanud. Asunikud pärinesid kitsamalt maa-alalt, nende murdetaust on kompaktsem, ent spetsiifilisemad murdejooned on taandunud laiemalt levinute ees (s.o primaarsed sekundaarsete ees). Põhja- ja lõunaeestlased rajasid omaette külad.

Uues elukeskkonnas on eestlastel aidanud säilitada oma keelt ja identiteeti nende arvukus ja kompaktsus, jätkuv immigratsioon, side kodumaaga, aktiivne ühistegevus, usu-, haridus- ja kultuurielu. Eestlaste akulturatsioon on toimunud vene keele vahendusel, kuid adaptatiivselt eesti keele baasil. Asunike põhimass oli ükskeelne, ohtrad sõnalaenuid on mugandatud oma keelesüsteemi. Ka lähikonna mikrotoponüümika pärineb eesti asunikelt.

Vene keele lausmõju algas 1930. aastail, kui riiklike survevahenditega likvideeriti eesti keel avalikust elust ning vene keelest sai konkurentsitu *lingua franca* ning mitteametlik riigikeel. Hakkas arenema massiline kakskeelsus diglossia tingimustes. 1930.–1940. aastaist alates on suurenenud vene keele oskuse ja mõjude levik. See ilmneb nii foneetikas, grammatikas kui ka leksikas. Võõrmõjude integreerimine ei ole enam ei üldine ega tüüpiline, nooremad põlvkonnad kasutavad vene laene originaalilähedasel kujul. Mõjutuste ulatus on isikuti erinev, ent kakskeelsed on kõik sõjajärgsed põlvkonnad. Mida noorem põlvkond, seda ilmsem on suund vene-eesti kakskeelsuselt vene ükskeelsusele.

Nüüdseks, XXI sajandi algul, leidub külasid, kus suheldakse eesti keeles, veel Siberis: Lillikülä, Estonka ja Jurjevka Omski oblastis, Nikolajevka Novosibirski oblastis, Jurjevka Kemerovo oblastis ning Ülem-Suetuk Krasnojarski krais. Suurem eestlaskond elab veel Omski oblasti Zolotaja Niva külas ja Tomski oblasti Kasekülas (Korb 2002: 155–156). Vähemalt vanem põlvkond suhtleb omavahel eesti keeles Uljanovski oblastis (Smorodino, Široki, Lommi), Kirovi oblastis (Oparino), Kaukaasias (Salme, Sulevi, Punase Lageda) ja Krimmis (Krasnodarka).

Linnastumine ja tagasiränne Eestisse on Venemaa eesti kogukondi kahan-
danud, eksogaamsed abielud on põhjustanud sulandumist venekeelsesse
põhirahvusesse ning nõrgestanud kogukonna jätkusuutlikkust. Keelte ohus-
tatuse resp. vitaalsuse hindamiseks on Joshua Fishman koostanud 8-astmelise
skaala (vt Ehala 2006: 21–22), mille 1. astmel on kõige vitaalsemad ja 8. astmel
kõige ohustatumad keeled. 1930. aastate Venemaa eesti keelt võib iseloomus-
tada 4. astme kriteeriumide järgi: *elavale suulisele ja kirjalikule keelekasutusele*
lisandub kohustuslik keeleõpe algkoolis vastavalt riiklikule haridusseadusele.
Praeguseks ollakse laskutud 6.–7. astmele. Leidub maa- ja linnakogukondi,
kus (6. aste:) [eesti] *keel on suuliselt laialdaselt kasutusel, on säilinud või taas-*
tumas keele loomulik põlvkondade vaheline edasikandumine; leidub aga sel-
liseidki kogukondi, kus (7. aste:) *enamik keelekõnelejaid on ühiskondlikult*
aktiivsed ja [eesti] keel on kasutusel nende omavahelises suhtluses, kuid nad on
liiga eakad, et keeleoskust loomulikul viisil lastele edasi anda.

Eesti keele vitaalsus Venemaal ei ole praegu küll nii ilmselge, nagu see
oli veel 1930. aastail, ent pole põhjust rääkida ka keele peatsest hääbumisest.
Keele edasiandmine järgmistele sugupõlvedele jätkub eesti suuremates ja
organiseerunud kogukondades, kus ollakse huvitatud oma päritolust, etno-
lingvistilisest identiteedist ning (jätkuvatest) suhetest Eestiga.⁶

⁶ Aeg näitab. See 2010. aastal kirja pandud seisukoht paistab 2023. aastal, kui Venemaa elab
totaalses neostalinismis, paraku põhjendamatu optimismina.

EESTLASTEST JA NENDE KEELEST VÄLISMAAL

Ilmunud: Eestlastest ja eesti keelest maailmas. – Sõida tasa üle silla. Raamat eesti keelest ja meelest. Koost ja toim Raimo Raag, Jüri Valge. Tallinn-Tartu: EKSA 2018, 319–328; [Veidi mugandatuna:] Virolaisista ulkomailla. Onko ulkomailla puhuttava viron kieli ulkoviroa? – Suomalais-virolainen kulttuurilehti Elo 4, 2021, 41–43; Elo 5, 2021, 12–14.

*Hea on seal, kus meid ei ole.
Saame sinna, vana viga jälle ees.
(Palamuse)*

Eestlastest välismaal

Pole haruldane, et kui kusagil maailmas, olgu Bergenis, Bangkokis või Canberras, leiab aset ootamatu vahejuhtum, siis ikka leidub seal keegi kohalik eestlane, kes sündmust ETV Aktuaalses Kaameras kommenteerib. Eestlasi näikse jätkuvat kõikjale. Tõepoolest, alates Eesti riigi taastamisest ja raudse eesriide langemisest on paljud siirdunud välismaale, kes õppima, kes tööle ja karjääri tegema, kes lihtsalt otsima oma kohta päikese all. Ometi, kui paljudes välisriikides võib nüüd kohata rohkemaid rahvusaaslasi, ei tee Eestist lahkumine neist kõigist veel kohe väliseestlasi.

Tavapäraselt peetakse väliseestlasteks neid eesti päritolu inimesi, kes on elanud välismaal kauemat aega või on seal sündinudki. Nemad või nende (vana)vanemad on kodumaalt kunagi mingil põhjusel lahkunud, kas ise ära läinud või olnud sunnitud lahkuma. Kauasest mujal elamisest (olgu Venemaal, Brasiilias või Rootsis) on nad seal hästi kohanenud, kodunenud ja juurdunud, seal on sündinud ka nende lapsed ja lapselapsed.

Pärast Eesti ühinemist Euroopa Liiduga (2004) on suurenenud väljarändevõimalused ja sellega seoses väljarännanute arv. Statistikaameti andmeil lahkus näiteks 2004. aastal Eestist 2927, 2008. aastal 4406, 2015. aastal 8957 ja 2019. aastal 6580 inimest. Teisalt on suuremalgi määral kasvanud sisse-ränne Eestisse: 2004. aastal saabus siia 1097, 2008. aastal 3671, 2015. aastal 8043

ja 2019. aastal 7265 inimest. Väärrib tähelepanu, et üle poole viimaste aastate sisserrändajaist olid Eestis sündinud isikud, s.t pigem tagasirändajad. Järjest suurenenud on ka ajutiselt välismaal töötav-õppiv eestlaskond. See viitab asjaolule, et kodu- ja väliseestlaste vahel ei ole sageli võimalik selget vahet teha. Selget vahet sai teha raudse eesriide aegu – kes elas omas riigis, oli kodueestlane, kes väljas, oli väliseestlane. Enam see pilt nii mustvalge ei ole. Nüüd loevad hoiakud, seosed ja eelistused – koht või kohad, millega oled seotud ja kuhu loed end kuuluvaks. Käesolevas ülevaates on tõlgendatud väliseestlasi kui alaliselt välismaal elavaid eestlasi.

Pilk minevikku

Välja- ja sisserränne ei iseloomusta ainult tänast päeva ega üksnes Eestit, vaid see on olnud maailmas tuntud tõenäoliselt igal ajastul, olgu (riigi)piirid kinnisemad või lahtisemad. Üsna ootuspäraselt vaatab ajaloost vastu naaberrahvaste liikumine ühele või teisele poole piirikupitsaid. Nii on eestlasi märgatud Soomes juba XIV sajandil. 1368. aastast on teada, et Eesti aladelt Saare-Lääne piiskopkonnast oli üle lahe Turu ja Viiburi lääni pagenud hulk eestlasi, mistõttu Rootsi kuningas Mecklenburgi Albrecht kohustas sealseid läänihärrasid põgenike vastuvõttu piirama. XVII sajandil pidi omakorda kuningas Gustav Vasa võtma meetmeid, et tõkestada soomlaste ulatuslikku rännet lõunasse Eesti- ja Liivimaale. Idakaarde, Pihkvamaale jõudmist märgib eestlaste Kraasna asundus tõenäoliselt XVI sajandi teisest poolest, sajand hiljem jõudsid Peipsi läänekaldale Moskva tsaaririigist pagenud vene vanausulised.

Märgatavad ränded toimusid Põhjasõja ajal ning veelgi enam pärast sõda, kui Eesti- ja Liivimaa olid vallutatud Venemaa koosseisu. Peterburi kubermangus on eesti asundusi teada alates 1740. aastatest, pealinnas endas loodi eesti kogudus 1787. aastal. Sestpeale mindi Venemaale pakku mõisnike omavoli ja suurte koormiste eest, eestlasi on Venemaale karistuseks välja saadetud, aga sinna on mindud ka suurte lootustega, et leida „oma tuba, oma luba“. Arvukamad minekud leidsid aset XIX sajandil just Venemaale ja seda suuresti riigivõimu kaasabil. Siberist oli loodud sunnitööpaik Euroopa-poolselt Venemaalt väljasaadetutele, kelle seas leidis ka luteriusulisi (st eestlasi, soomlasi, lätlasi, sakslasi) sedavõrd palju, et nad rajasid seal omad külad (alates 1861). Sel moel asustas tsaarivalitsus uusi territooriume oma alamatega ning kasutas nende töökäsi, et sealseid loodusrikkusi töödelda ja välja vedada. Et Venemaa

laiendas oma piire oluliselt ka lõuna suunas, siis eraldati maanäljas eestlastele soodsatel tingimustel krunte 1860. aastail Krimmis ja 1880. aastail Kaukaasias. Mitu tollal rajatud eesti küla on püsinud koguni tänini. XX sajandi algul (1906–1914) hoogustus taas väljaränne Siberisse. Ligi 10 000 eesti uusasunikule jagati rahalist toetust, nad vabastati kroonuteenistusest ja riigimaksudest.

Varasemad väljaränded on viinud eestlasi küll eeskätt Peipsi taha, ent mindi ka mujale, nii otse Eestist kui ka Venemaalt edasi siirdudes. XIX sajandi lõpus jõuti asunduste rajamiseni USA-s ja Kanadas, XX sajandi algul leidis eestlasi juba ka Hiinas, Austraalias ja Lõuna-Ameerikas. Soodsad väljavaated meelitasid tuhandeid eestlasi rännuteele. Kui 1850. aastal elas enam-vähem kogu rahvas oma kodumaa piires, siis 1918. aastaks, kui loodi iseseisev Eesti Vabariik, elas välismaal kokku 200 000–250 000 inimest ehk iga viies-kuues eestlane.

Eesti Vabariigi aegu opterus 37 578 eestlast Venemaalt kodumaale, ent üha jätkus ka mõningane väljaränne, otsimaks-leidmaks paremaid elu- ja töötingimusi, sh Põhja- ja Lõuna-Ameerikas ning Austraalias. Päris võimsa väljarändelaine põhjustas aga Teine maailmasõda. Nõukogude vägede ja võimu eest põgenes Saksamaale ja Rootsi u 75 000 eestlast, kellest suur osa siirdus edasi ülemeremaadesse. 1950. aastate lõpuks elas väliseestlasi kõige rohkem USA-s (30 000), Rootsis (22 000), Kanadas (18 500) ja Austraalias (7000), kus loodi kiiresti oma pagulasorganisatsioonide võrgustik (seltsid, kogudused, koolid, aga ka poliitilised ühendused). Eestluse säilitamise ja omavahelise suhtlemise huvides korraldati ülemaailmseid eestlaste kogunemisi, ESTO-sid, sest kontaktipidamine Eestiga oli suuremal või vähemal määral häiritud kuni Nõukogude võimu kokkuvarisemiseni.

Eesti Vabariigi taastamine (1991) muutis olukorda radikaalselt. Pagulus lõppes ja pagulaseestlastest said rahvuskaaslased. Piiride avanemine võimaldas normaliseerida suhtlemist eestlastega välismaal, ent andis võimaluse paljudele nendele kodueestlastele, kes soovisid siirduda välismaale kas ajutiselt töötama või ka alaliseks elama. 1990. aastail saigi alguse uus arvukas väljarännulaine, mis suundus peamiselt Euroopa riikidesse.

Kui palju eestlasi välismaal elab?

Praegune olukord näikse sarnanevat sellega, mis valitses sadakond aastat tagasi. Hinnanguliselt elab välismaal 175 000–200 000 eestlast, nii et Kodu-Eesti kõrval püsib jätkuvalt ka Välis-Eesti. Välismaal elavate eestlaste täpset

arvu me siiski ei tea, isegi kui arvestada välisriikide statistikaandmeid. Üheks põhjuseks on erinev arvestusalus. On riike, kus rahvaloendustel registreeritakse ka rahvus – näiteks Venemaal elas 2010. aastal 18 089 etnilist eestlast (2002. a 28 113) ja Ukrainas 2001. a 2868 eestlast. Rohkem on riike, mis arvestavad inimeste kodakondsust, sünnikohta või päritolu – näiteks Soomes elas 2019. aastal 52 358 Eesti kodakondsusega inimest (2014. aastal 48 352). Et Rootsi arvestab inimeste sünnimaad, siis eesti perre Rootsis sündinud lapsed lähevad rahvastikuregistrisse rootslastena. Veel keerulisem on fikseerida eestluse määra kolmandas põlves, olgu Rootsis, Kanadas või mujal. Statistikal tuginedes võib siiski väita, et on vähemalt neli riiki, kus elab üle 20 000 eestlase, lisaks Soomele veel Kanada (2006. aastal 23 930 eestlast), Rootsi (2015. aastal 27 254) ja USA (2000. aastal 25 034). Torkab silma, et on riike ja alasid, kus eesti keele kasutamine näitab vähenemistendentsi, nt Ukraina, Venemaa, Kaukaasia, ning on kohti, kus eestlaste arv kasvab ja eesti keele kasutamine rohkeneb. Naaberriigis Soomes elas näiteks 1990. aastal ametliku statistika järgi 1394 ja 2004. aastal 13 978 eestlast, nüüdseks on nende arv jõudnud üle 50 000 piiri. Veel on eestlaste arv kümmeaastaga jõudsalt kasvanud Belgias, aga ka Saksamaal, Taanis, Inglismaal ja teistes Euroopa riikides. Venemaa eestlaste arv on seevastu üha kahanenud: 1926. aastal elas seal 150 378 ja 1959. aastal 78 566 eestlast, ent nüüdseks on see arv langenud alla 20 000 piiri. Pealegi jääb ametlik statistika tegelikust elust maha. Me ei tea, kui palju eestlasi on praegu kokku välismaal, olgu tööl (sh lapsehoidjana, vabatahtlikuna heategevusprogrammis) või õppimas-stažeerimas, sest nende kõigi tegelik arv ametlikus statistikas ei kajastu.

Eestlasi elab enam kui 120 riigis ja mingi hulk elab neid väljaspool Eestit kindlasti ka edaspidi. Olulisteks keskusteks on saanud suurlinnad, kuhu eestlased on koondunud ning paikseks jäänud – näiteks Toronto Kanadas, Stockholm Rootsis, Helsingi Soomes, Hamburg Saksamaal või Peterburi Venemaal. Selliseid n-ö eestluse keskusi leidub mitmel mandril. Seetõttu võib juhtuda, et kui eestlased lõpetavad oma aktiivse tööelu näiteks Lõuna-Aafrika Vabariigis ja soovivad jätkata eestilikumas elukeskkonnas, siis kolivad nad kas Eestisse või hoopis Stockholmi või Torontosse. Eesti identiteedi püsimist välismaal soodustavad eestlaste seltsi-, kultuuri- ja kirikuelu ning suhtlemine kodumaaga. Nendes maades, kus eesti kogukond on märkimisväärne, toetab Eesti riik eesti keele õpet ja keele kasutamist-säilimist mitmesuguste programmide kaudu.

Võtab aega, et välismaal kohastuda

Väliseestlaseks kujunemine kestab mitu põlve ning keeleuuringutes ongi harilikult vaadeldud mitme põlvkonna keelekasutust (50–100 aasta vältel). Kulub aastaid, et kohastuda uuel asukohamaal, omandada sealsete põlisasukate elulaad, kuni „ollakse nende nägu“. Pikemas perspektiivis saab rääkida isegi varasematest ja hilisematest minejatest, *vanadest* ja *uutest* eestlastest, nagu näiteks Brasiilias, Inglismaal või Kanadas. Eestlaste järglastel (ja nende järglastel) tekib sealse sünnimaaga loomuldasa lähem side kui Eestiga. Arvestada tuleks sedagi, et välismaal elavate eestlaste järglased ei tarvitse olla sama keelt kõnelevate ja samast rahvusest vanemate järeltulijad. Kui mängu tulevad segaabiellud ja -peredonnad ning lisaks veel mitu põlvkonda, nagu näiteks Venemaa eestlastel Siberis (Omski oblastis, Krasnojarski krais), siis on tegu otsekui sõlmitud suguvõsadega. Suguvõsas, kus on esindatud eesti ja läti ja soome või eesti ja vene ja saksa emakeel, kus inimene mäletab, kuidas ta rääkis näiteks vanaemaga läti keelt ja mõne onuga soome keelt, ei ole emakeele ega rahvuskuuluvuse määratlus enam väga ühene. Loeb pigem see, kelle hulka inimene end ise identifitseerib, kusjuures enesemääratlusi võib eestlase kõrval olla teisigi.

Tänapäeva nn Euroopa ühiskodu olukorras võime rääkida ka mobiilsest elulaadist. Tuleb harjuda tõsiasjaga, et inimesel võib olla mitu kodu (ja mitte üksnes diplomaatidel või muusikutel). On küllalt eestlasi, kes elavad Eestis ja töötavad välismaal, näiteks Soomes või Brüsselis, ning pendeldavad välismaa ja Eesti vahet. On eestlasi, kes elavad püsivalt välismaal, näiteks pensionärina, on aga soetanud korteri või suvekodu Eestis ja pendeldavad välismaa ning Eesti vahet. Neil juhtudel oleks ehk targem pärida, kuidas selline väliseestlane end ise nimetab. Enamasti nimetab ta end lihtsalt eestlaseks.

Kas eesti keel välismaal on väliseesti keel?

Eesti keele puhul välismaal ei saa me rääkida homogeensest keeletarvitusest nagu mingist Harju keskmisest. Saame arvestada eri isikute kõnekeelega, arvukate isikukeelte ehk idiolektidega, millele on enamal või vähemal määral külge hakanud asukohamaa keele kõla.

Vähe on riike, kus eestlased on elanud järjepidevalt ja sedavõrd kompaktselt, et nende keel ei oleks hääbunud kolme sugupõlve jooksul. Sageli on

keelelist järjepidevust toetanud migratsiooni jätkuvus ja *vanade* eestlaste kõrvale on Eestist saabunud *uusi*, olgu see Venemaal, Kanadas, Rootsis, Brasiilias või Argentinast. Niisugusteks omaette arenguteed läinud keelevariantideks, eesti keele erikujudeks, millel Kodu-Eestis täpset vastet ei olegi, on arenenud näiteks siberieesti ja rootsieesti keelevariant.

Siberi puhul tuleks rõhutada, et sinna pole eestlased läinud alati oma tahtsi, neid on sinna XIX sajandil siirdunud või saadetud välja Eesti eri paigust, mistõttu pikaajaline kooselu on viinud omaette keelekuju tekkeni. See on olnud paikse maarahva, eesti külaelanike keel, milles leidub ohtralt murdevorme, nt *kerst* ja *kerves*, *uvved avvad* 'uued hauad', *pilta* 'pilte', *kurka* 'kurke', *lugesivad*, *olid õppinuvat*. Paremaks kohastumiseks on omandatud kohaliku elu-olu sõnavara ja laenatud vene keelest nt *arbus* 'arbuus', *pihtu* 'nulg', *tabul* 'pappel', *sugunik* 'malmpada', *säinik* 'teekann', *kalatš* 'nisuleib', *tulup* 'kasukas', *palagan* 'ulualune heinamaal'. Olulised kohanimed sobitati endale suupäraseks, nt *Karadus* 'Karatuzskoje', *Solotaniiva* 'Zolotaja Niva', *Tompsk* 'Tomsk', oma valduste väikeobjektidele anti aga omakeelsed nimed, nt *Täkukukumägi*, *Vana-Jüri mägi*, *Nooritu Kadi põllud*, *Tepu veski*, *Abe sild*.

Mõnevõrra sarnane on rootsieesti juhtum, sest ka 1944. aastal Rootsi jõudnud eestlased olid pärit Eesti eri paikadest. Enamus leidis tööd lihttöölisena esiti põllumajanduses ja metsanduses, hiljem tööstuses, paljud naised teenisid leiba koduabilisena. Üldiselt oldi veendunud, et peagi pöördutakse vabasse Eestisse tagasi ja seetõttu pandi suurt rõhku laste eestikeelsele haridusele. Edaspidi omandati muidugi ka rootsi keel ja ajapikku on selle mõju olnud tunda eriti nooremate põlvkondade eesti keeles. Nn rootsi aktsenti võib märgata võõrsõnade häälduses, nt *jümnaasium*, *viideo*, *päšpektiiv* 'perspektiiv'. Uusi sõnu on võetud kasutusele rootsi sõnavara vahendusel tõlke- või tähenduslaenudena: *ambulans* 'kiirabi', *lokaal* 'ruumid', *kaks treppi üles* 'kolmandal korrusel', *end klaarima* 'hakkama saama' jmt. Väärib rõhutamist, et juba 1950. aastail hakati tundma puudust uuemast eesti sõnavarast, sest mitmed uudsed mõisted jõudsid enne Välis-Eestisse kui Eestisse. Neid asuti inglise ja rootsi keele eeskujul moodustama ning nii mõnedki uudissõnad jõudsid hiljem ka eesti kirjakeelde Eestis, nt *hobi*, *menuk* 'bestseller', *telkima*, *tšarterlend* või *äri-keskus*. Omaloomingulisest sõnavarast mainitagu veel näiteks spontaanselt tekkinud *krunts* 'Rootsi kroon', *krõpsleib* 'näkileib' või *mutikas* 'metroo'.

Rootsis on eesti keel kandunud juba viiendasse põlvkonda, Siberis aga koguni kuuendasse-seitsmendasse. Ehk seltsib nendega edaspidi veel näiteks

kanadaeesti keel. Muudel juhtudel võime aga rääkida eesti keelest Belgias, Lätis, Soomes, Taanis, Austraalias, Saksamaal jne. Tegu on Belgias, Lätis, Soomes jm kõneldava eesti keelega, mille ümberasujad on Eestist kaasa võtnud ja milles aja jooksul ilmneb vähemal või rohkemal määral ka asukohamaa keele mõju, eeskätt sõnavaras ja häälduses.

Et asukohamaa keel sealsete eestlaste keelt mõjustab, on üldteada, ent sageli annab see märku ka ühtekuuluvusest. Teine omasugune tuntakse ära „oma keelekasutuse“ järgi, näiteks Inglismaal *tee oma ambad* 'pese hambad ära', *aju läheb jooksuga alla* 'mälu on viletsaks jäänud', *viikingu moodi tressitud* 'riietatud', Kanadas *ma pesen tissid singis* 'pesen nõud kraanikausis', *käin vannitoas* 'WC-s', *palun kümme slaisi hämmi* 'singilõiku', Saksamaal *ma tõmban ümber* 'kolin ära', *käi ette* 'tee ettepanek', *ma meldin end* 'annan endast teada' või *kontsert jääb maha* 'jääb ära'. Küllap ilmestavad niisugused tõlke-laenud eesti keelekasutust välismaal ka edaspidi.

Eesti keelt ja keeles õpitakse paljudes riikides. Miks?

Tõepoolest, eesti keelt ei räägi välismaal üksnes (välis)eestlased. Välismaalaste eesti keele rääkimise puhul on kindlasti tegu eeskätt isiklike motiividega. Ollakse kas osaliselt eesti juurtega, ollakse Eestist huvitatud või Eestiga juba seotud – on tekkinud eesti sõbrad, eesti intiimsõbrad ja elukaaslased, on loodud ärisuhted Eestiga. Väga sageli võib tegu olla ka akadeemiliste põhjustega, sest eesti keel kui üks soome-ugri keeli on vajalik distsipliin kõikides ülikoolides, kus tegeldakse kas soome-ugri keeltega või keeletüpoloogiaga.

2020. aastal õpetati eesti keelt 30 kõrgkoolis (Euroopas, Aasias, Ameerikas) enam kui 1000 tudengile, kusjuures Budapestis, Greifswaldis, Pariisis, Peterburis, Varssavis, Lvivis, Brnos, Riias, Pekingis ja Vilniuses töötas Eestist saadetud lektor. Esimene eesti keele lektoraat avati juba ligi sada aastat tagasi Helsingi ülikoolis (1923), kui seal alustas tööd luuletaja ning keeleteadlane Villem Grünthal-Ridala. Õpetuskohti – üldhariduskoolid, pühapäeva- ja täienduskoolid, kursused – leidub üle maailma 80 ümber, kusjuures Soomes tegutseb neid 19, USA-s 10, Saksamaal 7, Rootsis 7. Eestist saadetud õpetaja töötab Riias, Petseris, Siberis Ülem-Suetuki külas, Brüsselis ja Luksemburgis.

Viimasel ajal on tekkinud lisaks pragmaatilisi motiive, sest Eesti on Euroopa Liidu liige ning näiteks USA, Kanada või Austraalia eestlastel võimaldavad Eesti-juured liikuda viisavabalt kogu Euroopas.

Kas Kodu-Eesti saaks väliseestlastest milleski eeskju võtta?

Väliseestlaste keelekasutusega on tegeldud pikemat aega ja iseloomulikke näiteid Rootsi kohta avaldati juba 1950.–1960. aastail. Ilmneb kujukalt, et tehnikauudiste, uute moenähtuste või igapäevaelu uudisasjadega olid väliseestlased kokku puutunud varem kui eestlased Eestis. Rootsis laenati uudissõnu eesti keelde rootsi keelest, nt *kulspetspenna* 'pastapliiats', *nüloon* 'nailon', ja võõrsõnu hakati tõlkima-mugandama laensõnadeks, nt *helilindistaja* ('magnetofon') või *teismeline*. Esmalt välismaal ja hiljem Eestis üldtuntuks saanud sõnu on veel *ridamaja*, *kohvipaus* ja *uusrikas*. Seda, et väliseestlased on säilitanud loomuliku keeletunnetuse ja mugandavad võõrsõnu oma keelesüsteemi julgelt, võib kohata mujalgi. Kirjakeele *arbuus* ja *garaaž* näiteks on Siberi eestlastel *arbus* ja *karas*.

1990. aastate algul tulid ühe Ameerika eestlasega kirju vahetades jutuks ka keeleküsimused. Mees leidis, et eesti vasted tuleks leida mõistetele, mida nemad juba tunnevad-kasutavad, kuid ingliskeelsetena. Uudissõnadena eesti kirjakeelde pakkus ta *kramp* ehk *krambits* ('paberite traadikesega ühendamise vahend'). Nende asemel on meil juurdunud *klambrilööja* ehk *klammerdaja*. Et USA-s sai sularaha juba tollal n-ö seina seest, pakkus Ameerika eestlane eesti keelde *rahala*, *masinpankiir* või *kiirpank*. Meil on kasutusel siiski *sularahaautomaat* ja *pangaautomaat*. Neid sõnu on võimalik isegi dateerida. 1993. aastal asutas Hansapank Kaardikeskuse AS-i ning *pangaautomaadid* ja *pangakaardid* tulid Eestis käibele 1995. aastal. Siit moraal – uusi sõnu, termineid, nimetusi on loomulik võtta kasutusele siis, kui tekib otsene vajadus uute asjade-mõistete tulekul. Uusi sõnu või termineid juba ette ootele (otsekui virna) valmis varuda paraku ei anna.

Mida võiksid väliseestlased oma keeles märgata?

See on valdkond, mida nemad ise kõige paremini tunnevad. Et elu toob pidevalt juurde uut sõnavara, siis kasutatakse sageli ja palju just võõrsõnu. Nii võib juhtuda, et uued võõrsõnad jäävad käibele ja söövad vanad välja. Öeldakse *opinioon*, mitte arvamus, ja *kollisioon*, mitte kokkupõrge, öeldakse *meriit* ja *gratuleerima*. Uued sõnad võivad sageli olla (pisut) teise tähendusega, mistõttu tekivad tähendusnihked: Rootsi eestlasele tähendab *humanist* humanitaari,

meditsiin ravimit või *konkurss* pankrotti ja Soome eestlasele tähendab *hiutt* kajutit. Vahel võivad tekkida isegi kahepoolsed „sõnamängud“. Kui USA eestlane mainib, et ämm tuleb külla, vaja *kihvti* osta, siis ei mõtle ta siiski mürki, vaid kingitust (*gift*). Kui Rootsi eestlane tahab pannkooke süüa *süldiga*, siis soovib ta muidugi moosi (*sylt*). Kui parlamendisaadikut nimetati Siberi eesti külas *tiputaadiks* ja ta selle „taadi“ asemel palus end *saadikuks* nimetada, olid sealsed eestlased hämmastunud, sest *saadik* tähendab nende jaoks lasteaeda (*caduk*). Küllap on tähendusnihked paratamatud, nagu ka lisanduvad toortõlked, tühi- ja täitesõnad.

Mis aitab eesti keelt välismaal elus hoida?

Välisriigis välismaalastega pere loonud inimesed Eestisse tagasitulekuga üldjuhul ei arvesta. Et eesti keelt ka oma järglastele edasi anda, on üks väga tähtis, lihtne ja südamelähedane moodus – räägi oma lapsega eesti keeles. Kui elukaaslasel on teine emakeel, saab lapsega rääkida nii ema- kui ka isakeeles. Nii omandab laps kaks keelt ega jää ühestki ilma. Asukohamaa keele pärast ei maksa muretseda, selle omandab laps lasteaias, koolis ning tänaval „õhust“. *Last but not least*. Laste puhul on väga oluline, et nad saaksid rääkida eakaaslastega omas keeles ja veel enam – et lastel oleks oma släng. Eesti laste släng ei tohiks piirduda üksnes kodumaaga, vaid see on ääretult oluline ka mõnes teises riigis ja muutunud oludes.

III

SÕNALAENUD AJASÕELAS

PILGUHEIT SAKSA LAENSÕNADELE EESTI KEELES

Ilmunud: Pilguheit saksa laensõnadele eesti keeles. – Oma Keel 1, 2014, 3–11.

Proloog. Tarvitseb vaid majas veidi ringi vaadata ja palun väga, siin nad on! Majast paistavad *kamber, köök, pööning, kelder, trepp ja korsten*, köögist paistavad *pann, pott, toop, kruuk, kruus, nõör, paber, käärid, kahvel, seep*, kambrist paistavad *pink, tool, peegel, riiul, kapp, lühter, lamp*, keldrist paistavad *aam, lähker, pütt, toober, vaat, sahvrist sink, suhkur, pärm, vorst, kook, moos, sült*. Kogu see kaldu kirjutatud kirju seltskond pärineb nimelt saksa keelest.

Eestlased ja eesti keel satuvad saksa keelega lähisuhtesse

Varakeskaja lõpuks oli seni ristiusuta eestlaste kodumaa sattunud nii ida- kui ka läänemissiooni huvisfääri. Mõlemapoolsest usulevitamishuvist kõnelevad varased skandinaavia ja vanavene laensõnad eesti keeles (näiteks *kirik, paast, siunama* ühelt ning *pagan, papp, rist* teiselt poolt), Lundis toimunud Eesti-maa piiskopi Fulco ametissemääramine (1165), paavst Aleksander III ristiretkeplaanid (1171–1172) ja kõige selgemini eestlaste maa tegelik vallutamine saksa ja taani ristiusustajate võimkonda (1206–1227).

Maarjamaaks nimetatud uuele valdusele siirdunud kolonistide enamik – vaimulikud, ametnikud, kaupmehed, käsitöölised – pärines Põhja-Saksamaalt sakside aladelt (tänapäeval Niedersachsen, Schleswig-Holstein jm). Saksidest on tuletatud eesti keelde nii *sakslane* Saksamaa elaniku kui ka *saks* kõrgema seisuse esindaja tähenduses. Võõrvõimu tulek tähendas ühtlasi alamsaksa keele ülevõimu kehtestamist (kirikuladina kõrval) mitmeks järgnevaks sajandiks. Eks olnud eestlastel läänekontakte varemgi, ent ajavahemikul 1200–1600 (st laias laastus Hansa-ajal) oli eesti keelt peamiselt mõjutavaks doonorkeeleks alamsaksa keel. XVI sajandil alanud üleminek ülemsaksa keelele kajastus ka

Eestis, kuid see üleminek oli sujuv ja aeglane ning alamsaksa reministsentse leidus siin veel XIX sajandilgi.

Oma ja laenatu

Päritolu alusel võime eesti keele sõnavara jagada kaheks põhirühmaks. Oma-sõnavara puhul võime leida sõnavasteid ka sugulaskeeltest, sõnalaenude puhul pöörame tähelepanu eeskätt sellele, mis võõrkeeltest nad pärinevad. See piir pole muidugi absoluutne. Osa meie sõnavara päritolust on üheselt kindlaks tegemata ning etümoloogid armastavadki öelda, et omasõnad on need, mille puhul pole laenuallikas (veel) kindlaks tehtud. Lisaks laensõnadele käibib meie keeles umbkaudu 30 000 võõrsõna, millest igapäevasemaid ja tuntumaid on vast 3000 (ehk 10%).

Laensõnade näol on tegu teistest keeltest laenatud sõnadega, mis on eesti keeles kodunenud ja kohanenud meie keele häälikulise struktuuriga. Kasutajad ei taju neid sõnu üldjuhul enam võõrana, sest neil puuduvad võõrsõna tunnused (vrd näiteks *kahvel, kapsas, kool, raamat, sink, suhe, tehas* põlissõnadega *hõbe, kaas, kotkas, lehm, sammal, vänge*). Enamik uusi sõnu lisandubki keelde laensõnadena, sest kultuurikontaktid toovad esile uusi asju ja mõisteid, mis võetakse kasutusele koos neid tähistava sõnaga. Nii on tulnud eesti keelde *peegel, pudel, pirukas, korsten, pipar, pasun, meisel, vedru, kaamel* jpt. Sõnalaenude puhul on iseloomulik, et laenatakse kontaktkeeltest, mis esindavad võimu, millel on arvukamalt kõnelejaid ja millel eeldatakse olevat suurem mõju ning prestiiž. Eesti ajalugu tundes on arusaadav, et valitsejate keelena on eesti keelt otseselt mõjutanud kord (alam)saksa, kord rootsi, kord vene keel. Vanade kultuurilaenude, eriti ristiususõnavara puhul tuleb aga arvesse võtta, et olgugi sõnad ise – nt *altar, ingel, kabel, klooster, kool, paavst* – kreeka või ladina algupära (*altäre, ángelos, cappella, claustrum, schola, papa*), on nad meieni jõudnud sageli alamsaksa keele (*altar, engel, kapel(le), klöster, schole, pawest*) kui vahendajakeele kaudu või toel, mitte otse.

Sõnade päritolu raamatupidamine

Sõnade päritolu uurimisega on etümoloogid tegelnud juba kauemat aega ja nende arvukate kirjutiste kokkuvõttena on eesti keele sõnavara kohta ilmunud kolm ülevaadet: Julius Mägiste „Estnisches etymologisches Wörterbuch“ I–XII

(1982 Helsingis), Alo Rauna „Eesti keele etümoloogiline teatmik“ (1982 Torontos) ning kollektiivne „Eesti etümoloogiasõnaraamat“ (2012 Tallinnas). Et eesti keel on üks läänemeresoome keeli, on kasulik kõrvale võtta ka meie põhjanaabrite koostatud „Suomen sanojen alkuperä“ 1–3 (1990–2000 Helsingis).

Pikaagest uurimistööst hoolimata ei anta laensõnade täpseid arvandeid. Sõnade päritolule lisatakse sageli küsimärke, kui lähtekeel pole täpselt teada ja kui laenuallikaid või vahendajakeeli on võinud olla mitu. Eesti keeles moodustavad suurima laensõnade rühma alamsaksa laenud XIII–XVII sajandist. Kui Huno Rätsepa (1983) arvestuste järgi on neid vähemalt 771 (kuni 850), siis „Eesti etümoloogiasõnaraamatu“ (2012) järgi on neid 476 kuni 659. Sama täheldame (ülem)saksa laenude puhul XVI–XX sajandist. Rätsep on neid arvestanud vähemalt 486 (kuni 520), „Eesti etümoloogiasõnaraamat“ aga 356 kuni 506. Vahepealse 30 aastaga on järelikult täpsustatud oma- ja laensõnade hulka ning vahetorda eesti keeles. 1983. aastaga võrreldes on 2013. aastaks enamaks määratletud indoiraani ($30 > 60$) ja balti laenude määra ($120 > 200$), vähendatud on seevastu germaani ($340 > 250$) ja saksa laenude hulka ($1300 > 1000$). Küllap aitavad edasised uurimistööd üldpilti veelgi täpsustada.

Euroopa elukorraldus ja saksa laensõnad

Ammused laensõnad peegeldavad keskaegse Euroopa elukorralduse tulekut Eesti alale. Nende seas on rohkesti ühiskonna-, linna-, usu- ja haridusellu ilmunud uut sõnavara, aga ka uute tarbeesemete, toiduainete, tööriistade, elukutsete jm nimetusi. Ristiusk ja kristlik maailmapilt hakkasid määrama eestlaste elukorraldust, kirikukalendri järgi jagati aega nädalateks, argi- ning pühapäevadeks. Piibli- ja pühakunimede eeskujul uuendati eestlaste põlist nimesüsteemi, kirikukirjanduse ja eesti kirjasõna loomisega tekkis võimalusi osasaamiseks euroopalikust kultuuri- ja hariduselust.

Alamsaksa laensõnu lisandus eesti keelde sedavõrd palju, et varasemates käsitlustes on neid harilikult esitatud teemade või mõistealade kaupa. Esitagu neid napi valikuna siingi. Ehitistega seoses tulid käibeles *ruum* (< alamsaksa *rûm*), *kamber* (< *kammer*), *köök* (< *kōke*), *pööning* (< *bōninge*), *kelder* (< *keller*, *kelder*), *küün* (< *schune*), *tall* (< *stal*), aga ka *trepp* (< *treppe*), *kors-ten* (< *schor-stên*), *võlv* (< *welve*), *torn* (< *torne*) ja *müür* (< *mūre*), mis viitavad ühtlasi kivihoonete rajamisele. Ehitamisega seoses võeti kasutusele *latt*

(< *latte*), *palk* (< *balke*), *klaas* (< *glas*), ustele-akendele tekkisid *haak* (< *hâke*), *kramp* (< *krampe*), *hing* (< *henge*) ja *link* (< *klinke*). Eluruumidesse ilmusid *pink* (< *benk*), *tool* (< *stôl*), *peegel* (< *spêgel*), *riiul* (< *riôle*), *kapp* (< *schap*), *lüh-ter* (< *lüchtere*), *lamp* (< *lampe*) ja [*lambi*]*taht* (< *dacht*), majapidamisse võeti üle *pann* (< *panne*), *pott* (< *pot*), *kruuk* ja *kruus* (< *kruke*, *krus*), *nöör* (< *snôr*), *paber* (< *papîr*), *käärid* (< *schere*), *seep* (< *sêpe*), *pilt* (< *bilt*), *tekk* (< *decke*). Anumate ja mõõtudena tulid kasutusele *aam* (< *âme*), *lähker* (< *lecker*, *lecher*), *pütt* (< *bütte*), *tiin* (< *tine*), *toober* (< *tober*), *toop* (< *stôp*), *vaat* (< *vat*), toidu-tegemist rikastasid *suhkur* (< *sucker*), *pärm* (< *berme*), *vorst* (< *worst*), *kook* (< *kôke*), *moos* (< *môs*), *sült* (< *sulzen*) jpm. Kõigest sest elukorralduse teisene-misest ei jäänud puutumata ka koha- ja isikunimed. Eesnimed, mida peame eestlastele tüüpiliseks ja iseloomulikuks, nt *Jüri*, *Mari*, *Madis*, *Mihkel*, *Andres*, *Ella*, *Leeni*, *Liine*, on mugandatud pühakunimedest ja jõudnud meile alam-saksa keele vahendusel.

Mis ajast eesti keeles?

Vanad kirjakeele mälestised võetakse aluseks, et välja selgitada, mis ajast on üks või teine sõna kirjakeeles registreeritud. Faksiimileväljaanded eesti XVI–XVIII sajandi trükistest ja käsikirjadest on me ajaloomälu oluliselt rikasta-nud. Tänapäevainimestele on kättesaadavaks tehtud hulk põnevat kirjasõna ja ühtlasi infot sõnade vanuse kohta. Vanimates grammatikates ja käsiraama-tuis kohtab ka alamsaksa laensõnu, millele on võimalik aastaarv kõrvale mär-kida. Georg Mülleri jutlustes 1600–1606 esinevad näiteks *haamer* (*Ham̃ere kz*), *plaaster* (*suhre Plastre*), *pott* (*Potte siddes*), *sikk* (*eb kz mitte Sicko*), Hein-rich Stahli grammatikas 1637 *hunt* (*Hunt*), *vorst* (*worft*) ja tema jutlustes 1638 [*vee*]*kruus* (*weffi kruſit*), Heinrich Gösekeni grammatikas 1660 on kirjas *kruus* (*grues / Rües*) ja *vokk* (*rattaste wock*), Vestringi sõnastikus 1720.–1730. aastaist leidub *viidikas* (*Widikas*).

Tõenäoliselt on suur hulk varaseid laensõnu tulnud eesti keelde suuliste laenudena. Et eesti kirjakeel on suhteliselt noor, saab varaste trükiste järgi fik-seerida küll laensõnade esinemuse eesti kirjasõnas, mitte aga esmaesinemust keeles, sest alamsaksa laensõnu hakkas eesti keelde ilmuma juba mitu sajandit varem. Kui üritada laensõnade esinemust varasemaks dateerida, peab uurima vanu arhiivisäilikuid. Tallinna linnaarhiivis leidub alamsaksa materjalide seas ürikuid, kus kirjas ka mõningate eestlastest linnaelanike nimed. Nende hulgas

märkame eestlastel selliseidki liignimesid, mis on lähtunud alamsaksa laenudest, näiteks *Hund*, *Hanß* (1625), *Sick*, *Hans* (1570), *Wytyka*, *Pagel* (1557), *Hamer*, *Hans* (1559), *Crus*, *Michell* (1553), *Plaster*, *Peter* (1481), *Potte*, *Hans* (1557), *Wocke*, *Hans* (1570), *Worst*, *Jürgen* (1557). Need nimed osutavad, et vastavad laensõnad on olnud juba tuttavad ja käibel ka eestlaste seas ning eesti keeles.

Kui nüüd võrrelda laensõnade esinemust kirjasõnas ja varasemates arhiivialides, nihkub nende esmaesinemus varasemaks, näiteks *Hund*, *Hanß* (1625, vrd *Hunt* Stahl 1637), *Sick*, *Hans* (1570, vrd *Sicko* Müller 1600–1606), *Wytyka*, *Pagel* (1557, vrd *Widikas* Vestring 1720–1730), *Hamer*, *Hans* (1559, vrd *Hamere* kz Müller 1600–1606), *Crus*, *Michell* (1553, vrd *grues* / *Rües* Göseken 1660; vrd *weffi krufit* Stahl 1638), *Plaster*, *Peter* (1481, vrd *suhre Plastre* Müller 1600–1606), *Potte*, *Hans* (1557, vrd *Potte siddes* Müller 1600–1606), *Wocke*, *Hans* (1570, vrd *rattaste wock* Göseken 1660), *Worst*, *Jürgen* (1557, vrd *worft* Stahl 1637).

Kui alamsaksale järgneb ülemsaksa keel

Üleminek alamsaksa keelelt ülemsaksa keelele XVI sajandil tähendas eesti sõnavara jätkuvat rikastamist kultuursõnavaraga. Eesti keelde lisandusid näiteks *aabits* (< saksa *ABC*[-Buch]), *krihvel* (< *Griffel*), *kamm* (< *Kamm*), *kartul* (< *Kartoffel*), *kleit* (< *Kleid*), *loss* (< *Schloss*), *meisel* (< *Meissel*), *rehkendama* (< *rechnen*), *pirn* (< *Birne*), *sahtel* (< *Schachtel*), *supp* (< *Suppe*), *tisler* (< *Tischler*), *vürts* (< *Würze*) jmt väga paljudes eluvaldkondades.

Saksa laensõnade tulekuga on hästi täheldatav ka laenamise järjepidevus. Kui alamsaksa laensõnu on vanas kirjakeeles ka kasutusele võetud, aga nad pole kirjakeelde püsima jäänud, siis on asemele tulnud ülemsaksa laenud. Varasema laensõna *kink* (< asks *schinke*) vahetas hiljem välja ülemsaksast pärit *sink* (< sks *Schinke*), samamoodi tulid käibele alamsaksast pärit *vörpel* ja *vörst* (< *wörpel*, *vörste*) ees, saksa laenud *vürfel* ja *vürst* (< *Würfel*, *Fürst*) järel, *munster* (< *munster*) ees ja *muster* (< *Muster*) järel, *klamp* (< *klampe*) ees ja *klamber* (< *Klammer*) järel. Ilusasti on näha, kuidas alamsaksast on laenu-tee küll alguse saanud, ent järgnenud ülemsaksa sõnad on peale jäänud ning varasemad laenud võidud arhaismidena kõrvale jätta.

Teistel juhtudel pole hilisem ülemsaksa sõna varem alamsaksast võetut n-ö ära söönud, vaid nad on mõlemad kasutusele jäänud. Eesti keeles on nii

kee kui ka *kett*, üks pärit alamsaksast (< *kedene*), teine ülemsaksast (< *Kette*), samasugused paarilised on ka *käsper* (< asks *kersebere*) ja *kirss* (< sks *Kirsche*), *leer* (< asks *leger*) ja *laager* (< sks *Lager*), *tritsud* 'uisud' (< asks *strītscho*) ja *litsud* (< sks *Schlittschuh*). Kui alamsaksast kasutusele võetud laen on jõudnud juba (murde)keeles levida, siis on ülemsaksa sõna tulnud selle kõrvale (mõnele teisele murdealale) või andnud omalt poolt mõningase tähendus-erinevuse.

Kolmandatel juhtudel võib tegu olla sellise arenguga, kus laenuandjaks on olnud Baltikumis kasutatud saksa keele murre, omaaegne baltisaksa keel. Selliste laensõnade hulka arvatakse näiteks *klimp* (< *Klimpe*), *purk* (< *Burke*), *sahver* (< *Schafferei*), *sirel* (< *Sirene*), *traageldama* (< *trakeln*), *traksid* (< *Tragsen*), *trips-traps-trull* (< *trips traps trull* 'vähe, vähem, kõige vähem'), *tärgeldama* (< *stärkeln*), *tärklis* (< *Stärklis*), *villima* (< *fillen*), *värvel* (< *Querl*) jpt.

Neljandal juhul võib saksa laenude kõrval olla muidki võimalusi, näiteks tulenemine rootsi või hollandi keelest. Rootsi (või ka eestirootsi) laenudena on tuntud näiteks *kadalipp* (< *gatulopp*), *kratt* (< *skratt*), *kriim* (< *grīma*), *kroonu* (< *krona*), *moor* (< *mor*), *näkk* (< *näck*), *pipar* (< *pipar*), *plagu* (< *flagga*), *plasku* (< *flaska*), *plika* (< *flicka*), *reede* (< *fredag*), *riik* (< *rike*), *räim* (< *strång*), *taldrik* (< *tallrik*), *tasku* (< *taska*), *tont* (< *tont*), *tünder* (< *tunner*). Vahel on uurijaile tundunud sõna alamsaksa päritolu isegi armsam (nt *pipra* või *reede* puhul), hoolimata häälikulisest lähedusest, ent pikem keeleanalüüs on sundinud sõna päritolu siiski rootsi kasuks kallutama. Võimalikud laensõnad hollandi keelest, eeskätt merendussõnavara – nt *faarvaater* (< *vaarwater*), *jaht*[laev] (< *jacht*), *kaljas* (< *galjas*), *madrus* (< *matroos*), *orkaan* (< *orkaan*) jt – on alamsaksa laenude kõrval jäänud seni veel selgemalt esile toomata.

Kuidas laenud endale ruumi teevad?

Paljude laensõnade tulek osutab, et laenud ei tule sugugi mitte tühjale kohale, vaid omasõnade kõrvale, näiteks *pott*-sõna tulekul alamsaksast oli keeles uurali *pada* enne olemas, kui tuli *palk*, oli *hirs* juba ees, *haamer* tuli vana indoiraani laenu *vasara* kõrvale, *puur* tuli läänemeresoome *oherdi* kõrvale, varasema läänemeresoome *küpsetama*-sõnale lisandusid alamsaksast *moorima* ja *praadima*, vanavenest pärit *kaatsad* ja *kaltsad* said lisaks *püksid*, omaaegne indoeuroopa laen *sõlg* sai lisaks *malid*, *preesi* ja *prossi*. Kuid uued sõnad

ei tähendanud ainuüksi nimesiltide väljavahetamist, nad tõid tulles ka teistsuguseid materjale, töövõtteid ning tehnoloogiat.

Seoses saksa laenude tulekuga eesti keelde võib märgata ka piirkondlikke erisusi, st murdevariante. Kui alamsaksast laenatud *pärm* (< asks *barme*, *berme*) on levinud Hiiumaal, lääne-, kesk- ja idamurdes, Põhja-Viljandimaal ja Põhja-Tartumaal, siis samas tähenduses on Harjumaal levinud *köst* (< asks *gest*), Pärnumaal *tõuse*, Lõuna-Eestis *sepp*, saarte, kesk- ja idamurdes *töömees* (*tüömes*), ahtama levikuga variantidest on registreeritud veel *käikene*, *töstak*, *tõusang*, *töök* jpt. Seega ei levi uued laenud sageli mitte kogu keelealal. Juba XVII sajandi puhul on märgata, et kui Põhja-Eesti kirjamehed olid kasutusele võtnud alamsaksa laensõnu, nt *ämber*, *krants*, *klatt*, *kelm*, *hakkima*, kasutas Urvaste pastor Johannes Gutsclaffi oma grammatikas (1648) sõnu *pang*, *vanik*, *nilbe*, *herits*, *tsagama*, st lõunaestlastele iseloomulikku sõnavara.

Saksa laensõnade tulekuga on hästi jälgitav ka laenamise liiasus – mitte kõik uued sõnad pole teretulnud ega jää keelde püsima, vaid nad moodustavad otsekui liase sõnaparve, millest aja jooksul ajutine ning kergekaaluline välja sõelutakse. Helgi Liini andmeil oli XVI–XVII sajandi eesti kirjakeeles u 900 saksa keelest kasutusele võetud sõna, millest umbkaudu kolmandik peagi kõrvale jäeti ning arhaismidena unustusse mõisteti. Nende seas oli ohtlalt võõrsõnu, mis õieti laenudeks ei mugandunudki (nt *eweesser* 'efesoslane', *chaldeer* 'kaldealane', *draak* 'lohe', *gehorsam* 'kuulekas', *semmel* 'sai', *tork* 'kurg', *viol* 'kannike' jpt). Kõnekeeles oli selliseid, otsekui saksakeelseid täitesõnu kindlasti palju rohkemgi. Helgi Liin on pidanud neid tarbetuteks laenudeks, eeldades, et tõlkija ei osanud piisavalt eesti keelt ega teadnud eesti vasteid. Pigem võiks olla tegu n-ö loomuliku liiasuse kui täisverelise keeleelule iseloomuliku nähtusega.

XVI–XVII sajandil (ja muidugi hiljemgi) lisandus eesti keelde otseste sõnalaenude kõrval ka hulgaliselt tõlkelaene ning mugandusi. Heinrich Gösekeni sõnastik (1660) on huvitav näide keelepeeglist, mis võimaldab meil jälgida, kuidas hakkasid tollal eesti keelde jõudma kaugete maade loomade-lindude-taimede nimetused. Sageli pidi piisama selgituseks täiendist, et see või teine on pärit Saksamaalt, nt *Saxa marri Oun* ('pirn'), *Saxa mah hergk* ('pühvel'), *Saxa Mah Kuck* ('kalkun'), *Saxamah pechklet* ('kastan'), *Saxa mah tango* ('riis').

Kui ei piisa ühest lähtekeelest

Alati ei olegi võimalik üheselt fikseerida, millisest keelest on eesti laensõna pärit. Näiteks sõna *apsat* 'konts' puhul tulevad lähtevormidena arvesse nii alamsaksa *afsatz*, saksa *Absatz* kui ka eestirootsi *apsat* (st üks ei välista teisi). Olgugi et *plasku*-sõna peetakse kindlalt rootsi laenuks (sõnast *flaska*), siis olgu täpsuse huvides mainitud, et Heinrich Gösekeni sõnastikus on samas tähenduses eesti *Laski* ja *lascki* (< alamsaksa *vlasche*), J. F. Wiedemanni sõnastikus (1869) leidub aga sõna *pláss* (< sks *Flasche*). (Joogi)pudeli tähenduses on eesti keeles fikseeritud seega kolm sõna, igaüks ise keelest. Kolm sõna ja kolm seletusvõimalust.

Laensõnade tulek mitmest allikast või mitme keele kaudu ei iseloomusta üksnes eesti keelt. Eesti keelde on püsima jäänud näiteks sõna *paal* (om *paali*) 'post laevade kinnitamiseks sadamasillal', mis pärineb alamsaksa sõnast *pâl* (= sks *Pfahl*). Soome keeles vastab sellele 1745. aastal registreeritud samatähenduslik *paalu* '(merkki)pylväs / Pfahl', mis pärineb rootsi *pål(e)*-sõnast. Kuid varem, 1601. aastal registreeritud soome *paali*-vorm viitab rootsi keele eelsetele seostele alamsaksa keelega. Sama lugu näikse olnud *pakk*-sõnaga. Eesti *pakk* (om *paki*) on pärit alamsaksa sõnast *packe* (= sks *Packen*), soome *pakka* 'pinkka, tukku / Packen' rootsi sõnast *pack* (registreeritud 1699). Kuid varem, 1637. aastal registreeritud *pakki*-vorm on taas *i*-tüveline, viidates seosele alamsaksaga.

ALAMSAKSA LAENSÕNADEST NENDE TULEKUAJAS

Ilmunud: Alamsaksa laensõnadest nende tulekuajas. – Keel ja Kirjandus 10, 2014, 749–762.

Ammused alamsaksa laensõnad eesti keeles tunnistavad keskaegse Euroopa elukorralduse tulekut eestlaste maale XIII–XVII sajandil. Laenude seas on rohkesti ühiskonna ja majanduse, usu-, haridus- ja linnaelu uuendustega seotud sõnavara ning eesti keelde lisandunud uute tarbeesemete, elukutsete, tööriistade, toiduainete, taimede, koduloomade jm nimetusi.

Eesti keele sõnavara koostise, sh oma- ja laensõnade vahekorra uurimisega on tegeldud juba pikemat aega. Varaseid tähelepanekuid (nt Göseken 1660), et eesti sõnavarast on suur hulk saksa päritolu, on korratud hiljemgi (nt Helle 1732; Hupel 1818¹; Ahrens 1843) ja XX sajandil ilmusid juba omaette käsitlused saksa laensõnade kohta üldisemalt, aga ka alamsaksa laenude eristamiseks teiste seas (Schlüter 1909; Ariste 1940a; 1963; Liin 1964; 1968a; 1968b; Otsmaa 1964; Haak 1976; Hinderling 1981; Raag 1987). Omaaegseid alamsaksa² laensõnu on lisandunud eesti keelde sedavõrd rohkesti, et senistes käsitlustes on neid harilikult esitatud teemade või mõistealade kaupa. Piskus valikus esindaksid näiteks *altar*³ (< kask *altar*), *koor* 'rõdu' (< *kôr*), *orel* (< *orgel*) ja *piht(ima)* (< *bichte, bichten*) kirikusõnavara, ehitistega seoses on laenatud *kamber* (< *kammer, kamber*), *kelder* (< *keller, kelder*), *köök* (< *kōke*), *küün* (< *schüne*), *pööning* (< *bōninge*) ja *ruum* (< *rûm*), nagu ka *korsten* (< *schor-stên*), *müür* (< *mûre*), *torn* '(vangi)torn' (< *torne*) või *trepp* (< *treppe*). Uuendusi eluruumides väljendasid *kapp* (< *schap*), *lamp* (< *lampe*),

¹ Lühendite ja märkide nimistus on ristike (+) antud saksa laensõnade tähisena (Hupel 1818: 14).

² Et alamsaksa laensõnade tulekuajaks eesti keelde on laias laastus XIII–XVII sajand, siis pärinevad need üldjuhul keskalamaksa (kask) perioodist (1150–1600).

³ Alamsaksa leksikonidest on vastete leidmiseks kasutatud Schiller-Lübben I–VI ja MND HW I–II.

peegel (< *spêgel*), *pink* (< *benk*), *riiul* (< *riôle*) ja *tool* (< *stôl*), majapidamises aga *kruuk* ja *kruus* (< *krûke*, *krûs*), *käärid* (< *schêre*), *nöör* (< *snôre*), *pann* (< *panne*), *pott* (< *pot*) ja *seep* (< *sêpe*). Avalikku elu- ja õiguskorda iseloomustasid näiteks *kaak* 'häbipost' (< *kâk*), *kelm* (< *schelm*), *röövel* (< *rôver*), *valsk* (< *valsch*) ja *vang* (< *vangene*), elukutsete sõnavarasse lisandusid *arst* (< *arste*), *kokk* (< *kok*), *köösner* (< *kôrsner*, *kôsner*), *mölder* (< *möller*, *mölner*) ja *seemisker* (< *sêmesch-gêrer*), töövahendite nimistusse *haamer* (< *hâmer*), *höövel* (< *hövel*), *peitel* (< *beitel*), *saag* (< *säge*) ja *viil* (< *vîle*). Anumate ja mõõtudena tulid kasutusele *aam* (< *âme*), *lähker* (< *lecker*, *lecher*), *pütt* (< *bütte*), *toop* (< *stôp*) ja *vaat* (< *vât*), toidutegemist rikastasid *ingver* (< *ingever*, *engever*), *kook* (< *kôke*), *moos* (< *môs*), *pärm* (< *berme*), *sinep* (< *sennep*), *vorst* (< *worst*) jne. Enamik esitatud laenunäiteid tohiks olla üldtuntud.

Siinses kirjutises on põhitähelepanu pööratud alamsaksa laenude tulekule ning üritatud nende tulekuaega konkreetsemalt määratleda. Vaadeldav keeleaines pärineb allakirjutanu koostatud alamsaksa laenude andmebaasist,⁴ kus laensõna etümoloogia ning tähendusvastete kõrval on arvesse võetud ka nende (esma)esinemus eesti vanas kirjakeeles, olulisemates leksikonides, levikuandmed eesti murretes, naaber- ja sugulaskeeltes. Kõrvale on jäetud ilmsed arhaismid, st a) omaaegsed ohtrad alamsaksa sõnad *resp.* juhulaenud, nt *Holste* 'püstolitupp' (< kask *holster*), *hüchler* 'silmakirjateener' (< *hücheler*), *köstlik* 'hinnaline' (< *köstlik*), *pikk* 'köblas' (< *bicke*), *teenstlik* 'teenistusvalmis' (< *dênstlik*), *wahl* 'valu, piin' (< *Quaal*), mille kasutusaeg piirduski XVI–XVII sajandiga, või b) mõnda aega küll kirjakeeles laensõnadena käibinud *junkru* 'neitsi' (< *junc-vrûwe*), *kohvet* 'sõrgkang' (< *ko-vôt*), *kündima* 'soovima' (< *günnen*), *rääkendama* 'rehkendama, arvestama' (< *rêkenen*) jts, mis pole aga levinud rahvakeelde ning on (heal juhul) viimati registreeritud Wiedemanni sõnaraamatus (1869).

Laensõnade tulekuajast. Alamsaksa laensõnu on hakatud eesti keelde vastu võtma hiljemalt XIII sajandil ning märgatavamaks muutusid nad seoses eesti kirjakeele loomisega XVI sajandil. Vana kirjakeele uurija Helgi Liini hinnangul esines eesti XVI–XVII sajandi kirjakeeles juba ligikaudu 900 alamsaksa laensõna (Liin 1964: 66), samas on aga laenude relatiivsele vanusele vähe tähelepanu pööratud (Liin 1968a: 1). Kui tunda huvi alamsaksa laensõnade

⁴ Andmebaas „Alamsaksa laensõnad eesti keeles” paikneb Eesti Keele Instituudi EELEX-i töökeskkonnas (vt Viikberg 2016).

ilmumise aja kohta lähemalt, võib täpsustavate aastaarvude lisamine osutuda sageli kas keeruliseks, tinglikuks või koguni võimatuks. Vaadeldagu võimalikke dateerimisvõimalusi sammhaaval.

1. Vana kirjakeel. Ühe kindla ajalise orientiiri pakuvad eesti kirjakeele vanimad trükised. Paljude laensõnade puhul võime konstateerida, et nad esinevad eesti keeles hiljemalt XVI või XVII sajandil, kui nad leiduvad tollastes publikatsioonides, nt Wanradti-Koelli katekismuses (1535), Joachim Rossihniuse kirikukäsiraamatus (1632), Heinrich Stahli (1637), Johannes Gutsclaffi (1648) või Heinrich Gösekeni grammatikas (1660). Tollest ajast on suur osa alamsaksa laensõnu oma teadaoleva esmaesinemuse kirja saanudki, olgu nt 1535. aastast *altar*⁵ (*Altar*), *ingel* (*Engel*) ja *sakrament* (*Sacrament*), 1632. aastast *kaamel* (*Kamêl*), *pung* 'rahakott' (*pung*), *pütt* (*pütti*), *seep* (*sehp*) ja *teener* (*tener*), 1637. aastast *kants* (*Kantz*), *kihvt* (*gift*), *kipper* (*Kipper*), *kook* (*Kohck*) ja *krae* (*kraj*), 1648. aastast *kaaluma* (*kâlma*), *kriit* (*Krite*), *mold* (*Moldi*), *müts* (*Mützi*) ja *sinep* (*Sinnip*), 1660. aastast *aam* (*Haam*), *elewant* (*Elewant*), *ingver* (*ingever*), *kruvi* (*kruw*), *köösner* (*Körsner*) jpt. Täpsuse mõttes olgu mainitud, et Johannes Gutsclaff ja Joachim Rossihnius esindavad omaaegset tartu kirjakeelt, teised tollast tallinna kirjakeelt, kuigi tagasivaates paistavad need sõnad kõik meie ühise kirjakeele võrdsete osistena.

2. Vana käsikirjakeel. Tõenäoliselt on enamik varaseid laensõnu jõudnud eesti keelde suuliste laenudena, kus nad on käibinud-levinud kõnekeeles ja suur osa jäänudki keelde püsima. Et eesti kirjakeel on suhteliselt noor, siis saab selle abil fikseerida küll laensõnade esinemuse trükisõnas, mitte aga esmaesinemust keeles, sest alamsaksa laensõnu hakkas eesti keelde ilmuma juba sajandeid varem. Suurem osa minevikus üleskirjutatud keeleainest ei näinud aga kaasajal, ühel või teisel põhjusel, üldse trükimusta (liiatigi enne trükipressi leiutamist). Õnneks on tekstoloogid-leksikograafid teinud järjest enam kättesaadavaks arhiivihoidlates varjul püsinud kirjasõna, oma avaldamistundi oodanud käsikirju. Nii on omaaegsete trükiste kõrvale ilmunud materjalipublikatsioonid, nt valimikud XVI–XVII sajandi kirjakeele näidetest (VEKVM, EKVTS), Georg Mülleri jutlused (aastaist 1600–1606) või Gutsclaffi piiblitõlge (1647–1657). Heaks tavaks on saanud sellistele allikapublikatsioonidele sõnastike ja kommentaaride lisamine. Mülleri jutlustes on oma teadaoleva esmaesinemuse saanud niisugused sõnad nagu *amet* (*Ãmeti*), *hoov*

⁵ Ladina päritolu sõnad on võetud arvesse, kui nad on tulnud eesti keelde alamsaksa keele vahendusel, nt *altar* (< kask *altar* < lad *altäre*).

(How), kee 'kett' (Raudkedide siddes), kinkima (schencknut), kroon (Kronith), kuub (kuwe kaas), ling (Lingko kaas), märkama (merckada), naaber (naber), pigi (Pickj), piibel (Põha Bibel), pruuikima 'kasutama' (piddame brukima), tangid (Tangede kaas), truu (truw), vaht 'valvur' (Wacht) jpt. Nende materjalide kasutaja peaks lihtsalt silmas pidama, et tegu pole mitte omaaegse trükisõnaga, vaid hoopis hiljem trükituna kättesaadavaks tehtud kirjasõnaga.

3. Arhiivisäilikud. Allikapublikatsioonidest hoolimata on suurem osa arhiivides leiduvat kirjavara üha publitseerimata. Niisiis tuleb laensõnade varase esinemuse dateerimiseks astuda järgmine samm ning otsida andmeid kas publitseerimata materjalidest arhiivides, st arhiivisäilikutest, või ajalooalastest uurimustest, milles on arhiivandmeid juba kasutatud. Põnevam näikse kindlasti olevat esimene, kuid käepärasem ilmselt teine lähenemisvõimalus. Omaette rühma moodustavadki ajaloolased uurimused, mis on valminud käsikirjaliste arhiivimaterjalide põhjal ning sisaldavad ühtlasi eesti keele- ja nimenäiteid. Et nende keelenäidete hulka on võinud kergesti sattuda ka omaaegseid laensõnu, annab nende esinemus ajalise orientiiri, hiljemalt mis ajast alates on neid sõnu siinmail kasutatud.

Kuidas dateerimisvõimalusi järgida, annab märgata konkreetsete keelenäidete taustal.

1) Esinemuse järgi vanas kirjakeeles võib alamsaksa laenud dateerida hiljemalt XVI–XVII sajandisse ja tähistada konkreetse aastaarvuga, mil tollane trükkis ilmus, näiteks **altar** (Koell 1535 *altari peel*), **hunt** (Stahl 1637 *Hunt*), **ingel** (Koell 1535 *Engel*), **jünger** (Rossihnius 1632 *ommille Iüngrille*), (vee) **kruus** (Rossihnius 1632 *kuhs wessi krosi*), **kruus**(liiv) (Göseken 1660 *grues / Rües*), **leer** 'laager' (Rossihnius 1632 *ütte lehri*), **sakrament** (Koell 1535 *kax Sacramentyt*), **viiruk** (Rossihnius 1632 *kulda ninck wyroki*), **vokk** (Göseken 1660 *wock*), **vorst** (Stahl 1637 *worft*).

2) Kui kunagistele trükistele lisada hilisemate allikapublikatsioonide kaudu kättesaadavaks tehtud käsikirjalisi materjale, annab sõnanäidetega jätkata: **haamer** (Müller 1600–1606 *Ham̃ere kz 'haamriga'*), **kunst** (Awerbach 1589 *kunste 'oskus, meisterlikkus'*), **narr** (Müller 1600–1606 *hulluth Narrit*), **papp**⁶ (Henrik 1224–1227 *Laula! Laula! Pappi*), **pasun** (Boierus 1587–1595 *pasunie ka 'pasunatega'*), **plaaster** 'sillutis' (Müller 1600–1606 *suhre Plastre*),

⁶ Sõna on kaua peetud vanavene laenuks (vvn *popŭ* 'vaimulik' annab lähtevormiks ka EES: 352). Viimasel ajal on kaldutud eelistama võimalikku alamsaksa päritolu (< *pape* 'Pfaffe'), vt Tarvel 1998: 65; Tarvel 2013: 140; Viitso 2006: 902.

pott (Müller 1600–1606 *Potte siddes* 'poti sees'), **ruum** (Müller 1600–1606 *paliu ruhmi*), **sikk** 'kits' (Müller 1600–1606 *eb kz mitte Sicko* 'ka sikku mitte'), **teenima** (Boierus 1587–1595 *temale tienut* [oli]), **viidikas** (Vestring 1720–1730 *Widikas*) jne. Tähelepanu äratavad Georg Mülleri jutluste käsikirjad oma rikka sõnavara poolest, liati kui neid võrrelda eelnenud sajandi nappide ja (vaimuliku sisu tõttu) ühekülgsede tekstidega. Usutavasti oli Mülleri aastaist 1600–1606 talletatud sõnakasutus iseloomulik ka XVI sajandi lõpu-kümnendite eesti keelele (Saarest 1930: 16).

3) Kui üritada eeltoodud sõnanäidete vanust kasvatada, tuleb appi võtta arhivaalide põhjal valminud uurimusi, mis hõlmavad ka eesti keele- ja nimeainest. Kesk- ja varauusaegse Tallinna linna elukorraldusest ning linlastest on koostatud sisukas monograafia „Deutsch und Undeutsch im mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Reval“ (Johansen, von zur Mühlen 1973). Seal on toodud näiteid omaaegsete linlaste päritolu, eluolu, töö ja teenistuse, aga ka nende nimede kohta. Olgugi eesti maarahva perekonnanimed suhteliselt hiline nähtus, võib keskaegsete linlaste seast leida lisa-, liig- või hüüdnimega eestlasi (Johansen, von zur Mühlen 1973: 474–492). Konkreetseid andmeid sisaldavad ka üksikkäsitlused, näiteks Kaja Altofi uurimus Tallinna vaeste koolipoiste institutsioonist (rajatud 1552), mille eesmärk oli vaeste, eeskätt eesti päritolu noorukite väljaõpetamine luterlikeks kiriku- ja kooliõpetajateks. Kõik nimed ja koolitusega seotud kulud (kost, riietus, koolitarbed jms) kanti Oleviste kiriku eestseisjate arveraamatusse „Der armen Schuljungen Buch“ (1553–1555) (Altof 1987: 57–91). Et eestlaste lisanimeses esineb ka alamsaksa laensõnu, leiame arhivaalide näol orientiiri, mille abil neid laensõnu ajaliselt periodiseerida. Tallinna Linnaarhiivi säilikutes leiduvate nimede põhjal saab välja noppida selliseid sõnaesinemusi, nagu näiteks **haamer** (vrd Hamer, Hans – *ein undutsche* 1559), **hunt** (Hund, Hanß – *karman* 1625 Juni 1), **kink** (Kynke, Andres 1570), **kruus** 'anum; pinnas' (Crus, Michell 1553), **nunn** (Nunnenzappe, Hinr. 1415), **palk** (Palke, Mats 1583), **papp** 'preester' (Pappikele, Peter 1571), **plaaster** 'sillutis; plaaster' (Plaster, Peter 1481), **pott** (Potte, Hans 1557), **sikk** (Sick, Hans 1570), **tall** (Talpoyß, Hanß 1571), **tants** (Tansyalk, Hanß 1557), **viidikas** (Wytyka, Pagel 1557), **vokk** (Wocke, Hans 1570) või **vorst** (Worst, Jürgen 1557). Esitatud lisanimede loendid pole loomulikult ammendavad, vaid moodustavad üksnes väikese osa kõigist neist, mis Tallinna Linnaarhiivis tallel (Johansen, von zur Mühlen 1973: 474). Võimalusele, et seni süstemaatiliselt läbi töötamata kohtumaterjalides või hansakaupmeestest

järele jäänud kirjavaras võiks veelgi leiduda eesti sõnu ning lauseid, on viidanud Jüri Kivimäe (2009: 583–585).

Peale Tallinna on nimeandmeid tehtud kättesaadavaks mujaltki. Kui Lõuna-Eesti jõudis Liivi sõja käigus Poola võimkonda, oli uute valitsejate üks esmaseid huve maksualuste isikute loendi koostamine. Säilinud on näiteks Tartu presidentkonna (st hilisema Tartu- ja Võrumaa) maksunimekiri, mis kajastab tollaseid täiskasvanud meesterahvaste ristinimesid, aga nii mõnelgi juhul ka nende lisanimesid⁷ (Eisen 1923: 6–9). Ristinimega kaasnevad lisanimed on saadud sageli isanimest (ka poolastatuna või *ov-lõpuga*), samuti koha-, ameti-, hüüd- või söimunimest. Neiski nimedes võib täheldada alamsaksa laensõnade esinemust. Nii on Tartu-Võrumaalt registreeritud 1582. aastal *Piotr Hund* (Hunt), *Kolie* (Kooli) *Mik*, *Hans Kranc* (Krants), *Peter Poli* (Pool), *Sondyhans* (?Sandi Hans), *Hans Szyk* (Sikk), *Hans Vamus* (Vammus), *Vilkop* (Villkopp) *Pep*, *Andrys Vorszth* (Vorst). Et *villkopp* pärineb tõenäoliselt baltisaksast (< *fillen pro kask vüllen*), lähevad alamsaksa sõnalaenuks arvesse **hunt**, **kool**, **krants** 'pärg', **pool** 'kangapool, kääv', **?sant**, **sikk**, **vammus** ja **vorst**.

Tänu arhiivimaterjalidele on seega võimalik seniseid kirjakeeleleide dateerida nii täpsemini kui ka varasemaks. Tabelis 1 on kõrvutatud alamsaksa laenude teadaolevaid esmaesinemusi omaaegsetes trükistes, kirjapanekutes ja arhivaalidest leitud eestlaste nimedes. Varaseimad teadaolevad aastaarvud on esitatud poolpaksus kirjas.

Kui nüüd võrrelda laensõnade esinemust kirjasõnas ja varasemates arhiivaalides, nihkub nende esmaesinemus märksa varasemaks, näiteks *Piotr Hund* 1582⁸ (vrd Stahl 1637 *Hunt*), *Sick*, *Hans* 1570 (vrd Müller 1600–1606 *Sicko*), *Wytyka*, *Pagel* 1557 (vrd Vestring 1720–1730 *Widikas*), *Hamer*, *Hans* 1559 (vrd Müller 1600–1606 *Hamere kz*), *Crus*, *Michell* 1553 (vrd Göseken 1660 *grues / Rües*; vrd Rossihnius 1632 *wessi krosi*), *Plaster*, *Peter* 1481 (vrd Müller 1600–1606 *Plastre*), *Peter Poli* 1582 (vrd Müller 1600–1606 *Kangri pool*), *Potte*, *Hans* 1557 (vrd Müller 1600–1606 *Potte siddes*), *Wocke*, *Hans*

⁷ Matthias Johann Eisenil *sugunimi* (saadud isa-, koha-, ameti- või hüüdnimest) lisanime tähenduses.

⁸ XVI sajandil hakati alamsaksa kirjakeelelt üle minema ülemsaksa kirjakeelele ja siin võib olla tegu näitega, kus ülemsaksast pärit *Hund* (1582, 1625) on jõudnud kirjapanekutesse varem kui alamsaksast pärit *Hunt* (1637), kuigi eesti keelde jõudis alamsaksa variant varem. Sõna jääb siin seetõttu alamsaksa laenude arvestusest välja.

Tabel 1. Alamsaksa laensõnade teadaolevaid esmaesinemusi

Tartu-Võrumaa nimed*¹	Tallinna nimed*²	Trükised ja käsikirjad
	1571 Pappikele, Peter	Henrik 1224–1227 <i>Pappi Müller</i> 1600–1606 <i>Pappide kette</i>
	1408 Tappe* ³ ('prunt, ühenduspulk')	Göseken 1660 <i>tapp</i>
	1415 Nunnenzappe, Hinr. ('nunna ?saba')	Gutslaff 1648 <i>Nunne</i>
	1454–1458 Karsche, Michel ('karske')	Göseken 1660 <i>karsck</i>
	1463 Tornekysseke, Hinrik ('torni ?kiskuja')	Müller 1600–1606 <i>se Torni siddes</i>
	1481 Plaster, Peter ('plaaster')	Müller 1600–1606 <i>ÿche suhre Plastre</i>
	1481 Tust* ⁴ , Jacob ('tust, jahutolm')	Helle 1732 <i>tust</i>
	1489 Leueken, Hans ('lööke')	Göseken 1660 <i>löwwerkenne</i>
	1514 Monkepete, Madelene ('munga ?petja')	Müller 1600–1606 <i>nente Mukade</i>
	1561 Molder, Jacob ('molder')	Kullamaa 1524–1532 <i>moysa moller Kucki moller</i> Gutslaff 1648 <i>Möller</i>
	1532 Sittetal, Lauri ('sitatal') 1571 Talpoyß, Hanß ('tallipoiss')	Müller 1600–1606 <i>sen Talli siddes</i>
	1538 Korue, Mattis ('korv')	Rossihnius 1632 <i>ütte korwi sissen</i>
	1553 Crus, Michell ('kruus')	Rossihnius 1632 <i>kuhs wessi krosi</i> Göseken 1660 <i>grues / Rües</i>
	1553 Slachter, Tonnis ('lihunik')	Göseken 1660 <i>Lachter, -i</i>
	1553 Mündrick, Hans (Johannes) ('mündrik')	Müller 1600–1606 <i>Mündriko Patit</i>
	1557 Modykas, Safferyn ('moodikas')	Gutslaff 1648 <i>mohdolle</i>
	1557 Pynonyck, Andreß ('?piinaja')	Rossihnius 1632 <i>pinatut sahma</i>
	1557 Potte, Hans ('pott')	Müller 1600–1606 <i>ÿche Potte siddes</i>

Tartu-Võrumaa nimed^{*1}	Tallinna nimed^{*2}	Trükised ja käsikirjad
	1557 Prylickeleib ('priilik leib')	Müller 1600–1606 <i>frÿ echk vabba</i>
1582 ?Sondyhans	1557 Santh, Mert ('sant') 1557 Kabberisant, Mats	Müller 1600–1606 <i>nedt Santit</i>
	1557 Tansyalk, Hanß ('tantsujalg') 1570 Kuckedanß, Jurry ('kuketants')	Müller 1600–1606 <i>tantzma</i> Göseken 1660 <i>tantz</i>
	1557 Wyttyka ^{*5} , Pagel ('viidik(as)')	Vestring 1720–1730 <i>Widikas</i>
1582 Andrys Vorszth	1557 Worst, Jürgen ('vorst')	Stahl 1637 <i>worft</i>
	1559 Hamer, Hans ('haamer')	Müller 1600–1606 <i>Hamere kz</i>
	1567 Trull, Jurgen ('rull')	Wiedemann 1869 <i>rull</i>
	1570 Kyncke, Andres ('kink')	Wiedemann 1869 <i>kink</i>
1582 Hans Szik	1570 Sick, Hans ('sikk')	Müller 1600–1606 <i>Sicko</i>
	1570 Drom, Tomes ('trumm')	Gutsclaff 1648 <i>Rumm</i>
	1570 Wocke, Hans ('vokk')	Göseken 1660 <i>wock</i>
1582 Kolie Mikk ('kool')		Müller 1600–1606 <i>Schoel, Scholi</i>
1582 Hans Kranc ('krants')		Rossihnius 1632 <i>ütte krantzi</i>
1582 Peter Poli ('pool')		Müller 1600–1606 <i>Kangri pool</i>
1582 Hans Vamus ('vammus')		Rossihnius 1632 <i>wammusse kahn</i>
1582 Piotr Hund ('hunt')	1625 Hund, Hanß	Stahl 1637 <i>Hunt</i>
	1583 Palke ^{*6} , Mats ('palk, hirs')	Rossihnius 1632 <i>sedda Balcki</i>

^{*1} Vt Eisen 1923: 7–8.

^{*2} Vt Johansen, von zur Mühlen 1973: 481–490.

^{*3} Johansen ja von zur Mühlen on siin eelistanud tähendust 'Totschläger, Schlachter' (= tapja).

^{*4} Johansen ja von zur Mühlen (1973: 485) on siin eelistanud tähendust 'träge' (= aeglane, loid), vrd *tußt, tusti* 'langsam, träge; Staubmehl' Wiedemann 1869: 1356.

^{*5} Johansen ja von zur Mühlen (1973: 482) on selles nimes näinud linavästriku: *vitik, vitiku* 'Bach-stelze'.

^{*6} Johansen ja von zur Mühlen (1973: 487) on siin eelistanud tähendust 'Arbeitslohn' (= palk, töötasu).

1570 (vrd Göseken 1660 *wock*), *Worst*, *Jürgen* 1557 (vrd Stahl 1637 *worft*). Suurima „hüppega” torkab silma sõna *viidikas*, siirdudes Vestringi käsikirja ajast (1720.–1730. aastad) märksa varasemasse ajastusse (Wyttyka 1557).

Ülalmainitud alamsaksa laensõnad, mille teadaolev esmaesinemus on registreeritud XIII–XVI sajandil, moodustavad alfabeetilise rea: *haamer* 1559, *karske* 1454–1458, *kink*, -i 1570, *kool* 1582, *korv* 1538, *krants* 1582, *kruus* 1553, *lahter* 1553, *lööke* 1489, *mood* 1557, *munk* 1514, *mölder* 1524–1532, *mündrik* 1553, *nunn* 1415, *palk*, -i 1583, *papp* 1224–1227, *piin* 1557, *plaaster* 1481, *pool*, -i 1582, *pott* 1557, *prii* 1557, *rull* 1567, *sant* 1557, *sikk* 1570, *tall*, -i 1532, *tants* 1557, *tapp* 1408, *torn* 1463, *trumm* 1570, *tust* 1481, *vammus* 1582, *viidikas* 1557, *vokk* 1570, *vorst* 1557.

Teadaoleva esmaesinemuse järgi on laensõnad registreeritud kolmest perioodist:

XIII sajand: 1224–1227 *papp*;

XV sajand: 1408 *tapp*, 1415 *nunn*, 1454–1458 *karske*, 1463 *torn*, 1481 *plaaster*, *tust*, 1489 *lööke*;

XVI sajand: 1514 *munk*, 1524–1532 *mölder*, 1532 *tall*, 1538 *korv*, 1553 *kruus*, *lahter*, *mündrik*, 1557 *mood*, *piin*, *pott*, *prii*, *sant*, *tants*, *viidikas*, *vorst*, 1559 *haamer*, 1567 *rull*, 1570 *kink*, *sikk*, *trumm*, *vokk*, 1582 *kool*, *krants*, *pool*, *vammus*, 1583 *palk*.

Nagu näha, võib vana kirjakeele mälestiste, omaaegsete käsikirjade publikatsioonide ning arhivaalide põhjal koostatud teaduspublikatsioonide järgi leida orienteerivaid aastaarve laensõnade *mitte-hiljem-kui*-tulekuaja kohta eesti keelde. Olgugi et XVI sajandist säilinud tekstikatked pakuvad laensõnade uurijale suhteliselt vähe (Liin 1968a: 1), siis XVII sajandist alates leidub juba ulatuslikumaid terviktekste nii käsikirjade kui ka trükiteostena.

Varasemate uurijate jälgedes. XVII sajandi eelse (laen)sõnavara vastu on tuntud huvi varemgi, eriti seoses vana kirjakeele alaste arhiivileidudega, ja mõnel juhul on sõnade päritolu käsitlemisel võetud arvesse ka nimeainest. 1923. aastal avastas Paul Johansen Tallinna Linnaarhiivist Kullamaa vakuraamatu nime all tuntud käsikirja (*Wackenbuch von Goldenbeck*, 1524–1532), mis sisaldab alamsaksa teksti seas hulga nimesid, eesti sõnu ning kolm eestikeelset palvet (EKVTS: 28–29; Pöld 1999). Palvetekste on eraldi korduvalt publitseeritud (Johansen 1923: 14–15; VEKVM: 1–2; EKVTS: 59–60, Pöld 1999: 22–23), sealset nime- ja sõnavara analüüsis kohe samal aastal Andrus Saareste (1923)

ja hiljem Paul Ariste (1940). Eesti keele leksikaalsete ja häälikulooliselt tähtsamate joonte esiletoomise kõrval pööras Saareste suurt tähelepanu nimematerjali analüüsile, käsitledes oma ja võõrast päritolu kohanimesid, ristinimesid ning sugunimesid (st liig- ehk lisanimesid). Kullamaa kihelkonna eestlaste nimedest *Albi Peter* (~ *Halbi Peter*), *Mart karn*, *Kelry Naen*, *Lamp Oloff*, *Han Muck* ja *Hans Wyllt* leiab ta uuemate laensõnadena **alp**, **karn** 'lihapood', **kelder**, **lamp**, **munk** ja **vilt** ning tekstilõigust *Wayack monnist tonzull pastust* laensõna **paast** (Saareste 1923: 140, 147). 1929. aastal avastas Hellmuth Weiss Eesti Kirjanduse Ühingu raamatukogus 11 lehekülge 1535. aastal trükitud katekismusest, mida tuntakse Wanradti-Koelli katekismusena. Teose keelt on eesti kirjakeele ajaloo olulise allikana analüüsinud Julius Mägiste ja Andrus Saareste. Sõnavaraga seoses mainib esimene alamsaksa laenuna genitiivset *hellyn* 'püha' (Mägiste 1930: 487), teine lisab *hellyn*-näite kõrvale Tallinna Heliste tänava ja Thor Helle aegse *hilligööst ulits*, hilisema Pühavaimu tänava (Saareste 1931a: 80).

XVI sajandi keelesuhteid vaatlema asudes mainib Paul Ariste (1940a: 108), et „saksa keele mõjustus olnud juba eesti keele täiesti läbi põiminud“. Kullamaa vakuraamatuga seoses peatub ta ka Saareste artiklis toodud alamsaksa laenudel ja esitab isikunimedele toetudes oma loendi: **mölder** (*moysa moller*, *Kucki moller*), **rüütel** (*Manthw rytlypoyk*, *Mantu Rutlipoik*), **pill** (*Matys Pyll*), **lamp** (*Lamp Oloff*), **vilt** (*Hans Wyllt*), **köök** (*Janus köke*) ja **kelder** 'vangla' (*Kelry Naen*). Saareste loendist tõmbab Ariste maha sõnad *alp* ja *karn*, pidades esimest pigem ülemsaksa laenuks (< sks *albern*), teist aga pigem *kaaren*-sõnaks (st *Kaarna Mart* pro *Karni Mart*), mis on võinud lähtuda isiku- või kohanimest (Ariste 1940a: 109–110).

Võib nõustuda Aristega, et nimekujus *Mart karn* näikse peituvat pigem *kaarna* kui *karni* tähendus, kuid *alp*-sõna päritoluseos ei tarvitse piirduda üksnes (ülem)saksa *albern*-sõnaga. Võimaliku häälikumuutuse $v > p$ tõttu eesti keeles võib arvesse tulla *alp*-sõna lähtumine ka alamsaksa keelest (vrd *alver*, *alwer* 'tõricht, dumm') ning hilisem püsijäämine saksa *albern* 'när-risch' toel. Nii nagu ka XVI sajandi varauusülemsaksa *albern*-sõnale 'sich kindisch, unernst benehmen' eelnes varasem keskülemsaksa *al(e)wære* 'schlicht, einfältig' (EWD: 25–26). Praeguste teadmiste alusel tuleks Ariste loendist maha tõmmata *pill* (tõenäoliselt läänemeresoome deskriptiivsõnu) ja Saareste loendist skandinaavia algupära *paast*, lisada tuleks aga mainitud sõnadele *kant* 'äär, serv' (< *kanti Jaen*; vt Saareste 1923: 136), mida pole arvestanud

kumbki (vrd kasks *kant*, *kante* 'Kante, Ecke, Rand'). Niisiis võib lugeda Kullamaa käsikirjas (1524–1532) sisalduvateks alamsaksa laensõnadeks **alp**, **kant**, **kelder**, **köök**, **lamp**, **munk**, **mölder**, **rüütel**, **vilt**. Neist varaseima teadaoleva esinemusega on *munk* (1514).

Samas artiklis peatub Ariste veel kuuel XVI sajandist pärineval keelenäitel, mis leiduvad Saareste-Cederbergi kogumikus „Valik eesti kirjakeele vanemaid mälestisi“ (1927). Ametivandest „Juramentum des Vndudeschen“ (u 1535) esitab Ariste alamsaksa laenudena **Mester** 'meister' (< *mester* 'Meister'), [Saxa] **ordenss** 'ordu' (< *orden* 'Orden'), **lifflandi** [maell] 'Liivimaa' (< *Liflant*) ja **euangelium** (< *ewangelium* 'Evangelium'. Wanradti-Koelli katekismusest (1535) toob ta esile **helly** 'püha' (< *hillich* 'heilig'), **Engel** 'ingel' (< *engel* 'Engel'), **Sacrament** 'sakrament' (< *sacrament* 'Sacrament') ja **altar** (< *altar* 'Altar'). Liivimaa talurahva õigusest (u 1550) järgnevad **Walskist** (< *valsch* 'falsch'), **Unrehti** (< *unrecht* 'Unrecht'), **Roiw** 'rööv' (< *rôf* 'Raub'), **wise** 'viisi' (< *wise* 'weise'), **Wert** 'väärt' (< *wert* 'wert'), teisest ametivandest „Juramentum des Vndudeschen“ (u 1570) lisandub **Rhade** 'raad' (< *rât* 'Rath') ja tunnistusest Sigismundus Awerbachile (1589) **hillis** 'vaestemaja' (< *hillich* 'heilig'). Ülemsaksa laenudena on ta ära märkinud *artzte* 'arst' (< *Arzt*), *Burge* 'pürjel' (< *Bürger*), *Burgermeister* 'pürjermeister' (< *Bürgermeister*) ja *Siegel* 'pitsat' (< *Siegel*), kas alam- või ülemsaksa kaudu tulnuteks on ta arvanud *spittale* 'hospidal' (< *spittal*/Spital), *kunste* 'oskus' (< *kunst*/Kunst) ning *aprilis* 'aprill' (< *april*/April) (Ariste 1940a: 108–112).

Paul Aristel oli oma artikli kirjutamise ajaks (1940) kasutada seitse XVI sajandist pärinevat teksti (1524–1589). Vahepeal on vana kirjakeele uurimine teinud märgatavaid edusamme ja 1997. aastal ilmunud kogumik „Eesti vanimad tekstid ja sõnastik“ sisaldab juba 16 teksti aastaist 1224–1600, ammendades kõik teadaolevad, mis on kirja pandud enne XVII sajandit.

Kokkuvõtteks

XVI sajandiks on Georg Mülleri jutlustele eelnenud käsikirjades (1224–1600) ja trükisõnas (1535) registreeritud hulk sõnavara (EKVTS: 99–162), alamsaksa laene kujutavad neist **altar** 1535 *altari peel* (< kasks *altar* 'Altar', lad *altäre*), ***arst**⁹ [1589] *artzte* (vrd kasks *arste* 'Arzt'), **evangelium** 1535

⁹ Jäab arvestusest välja, sest ülemsaksa laenukuju *artzte* Awerbachi tekstis esineb varem kui alamsaksa laen *Arst* Mülleri jutlustes (1600–1606), Rossihniusel (1632), Stahlil (1637) jt.

(< kasks *ewangelium* 'Evangelium'), ***helli**¹⁰ 'püha' 1535 (< asks *hillich* 'heilig'), ***hilis**¹¹ 'vaestemaja' 1585 (< kasks *hillich* 'heilig'), **ingel** 1535 (< kasks *engel* 'Engel'), **kunst** 'oskus, meisterlikkus' 1589 (< kasks *kunst* 'Kunst'), **meister** '(ordu)meister; asjatundja' 1535 (< kasks *mêster, meister* 'Meister'), **papp** 'preester' 1224 (< *pāpe* 'Pfaffe'), **pasun** 1587 (< kasks *bas(s)une* 'Posaune'), **pidal** 'hospital'¹² 1589 (< kasks *spit(t)âl* 'Hospital'), **prohvet** 1587 (< kasks *prophête* 'Prophet'), **raad** 1570 (< kasks *rât* 'Rat'), **rööv** 1550 (< kasks *rôf* 'Raub'), **sakrament** 1535 (< kasks *sacrament(e)*, lad *sacramentum* 'Sakrament'), **teenima** 1587 (< kasks *dênen* 'dienen'), **tund** 1585 (< kasks *stunde, stunt* 'Stunde'), **unrehti** 'ebaõiglaselt, valesti' 1550 (< *unrechtich* 'ungerecht'), **valsk** 1550 'võlts, vale(lik)' < kasks *valsch* 'falsch'), **viisi** 1550 'kombel, moel' < kasks *wîse* 'Weise'), **vissisti** 1600 'kindlalt' < kasks *wis(se)* 'gewiss'), **väärt** 1550 'hea; väärtuslik' < kasks *wert* 'wert'). Kui ka *helli* ja *hilis* arhaismide hulka arvata, siis *un(d)rehti, valsk* (~ *valts*) ja *viss(isti)* on murdekeeles tuntud sõnad.

Teise rühma moodustab vanade käsikirjaliste arhiivimaterjalide nimeainest leitud laenuline sõnavara: **?alp** 1524–1532 *Albi Peter* (< kasks *alwer*, sks *albern* 'närrisch'), **haamer** 1559 *Hamer, Hans* (< kasks *hamer* 'Hammer'), **kant** 1524–1532 *kanti Jaen* (< kasks *kante* 'Kante, Ecke, Rand'), **karske** 1454–1458 *Karsche, Michel* (< kasks *karsch* 'frisch'), **kelder** 1524–1532 *Kelry Naen* (kasks *keller, kelder* 'Keller'), **kink** 1570 *Kyncke, Andres* (< kasks *schenke* 'Geschenk'), **kool** 1582 *Kolie Mikk* (< kasks *schole* 'Schule'), **korv** 1538 *Korue, Mattis* (< kasks *korf* 'Korb'), **krants** 1582 *Hans Kranc* (< kasks *kranz* 'Kranz'), **kruus** 1553 *Crus, Michell* (< kasks *krûs* 'Krug'), **köök** 1524–1532 *Janus köke* (< kasks *köke* 'Küche'), **lahter** 1553 *Tonnis Slachter* (< kasks *slachter* 'Schlachter'), **lamp** 1524–1532 *Lamp Oloff* (kasks *lampe* 'Lampe'), **lõoke** 1489 *Leueken, Hans* (< kasks *lewerike, lewerke* 'Lerche'), **mood** 1557 *Modykas, Safferyn* (< kasks *môde* 'Mode'), **munk** 1514 *Monkepete, Madelene* (< kasks *monk* 'Mönch'), **mölder** 1524–1532 *moysa moller* (< kasks *möller, mölner* 'Müller'),

¹⁰ Jääb arhaismina arvestusest välja, kuid avaldub eesti keeles nt *eliting*-sõnas (< kasks *dat hillige dink* 'Rotlauf, Rose') ja Tallinna Pühavaimu kiriku kunagises nimes *Helliste-kirik* 'die Heilige-geistkirche (in Reval)' (Wiedemann 1869: 106 ja 1893: 96). Heliste tänavale ja *hilligööst ulitsale* on viidanud juba Saareste (1930: 80).

¹¹ Jääb arhaismina arvestusest välja. Sama päritolu kui *helli*-sõnal – vt *ilis, ilize d., ilize-maja* 'Armenhaus' (Wiedemann 1869: 126 ja 1893: 115); registreeritud ka Kodavere murdekeeltes: *ilissemajä* (EMS I: 929).

¹² Awerbachi tekstis haigemaja tähenduses kasutatud laensõna (*spittale sisse*) esineb juba Mülleri jutlustes (nt *Piddaliku Rejät*) ja hiljem teistel autoritel leepa tähenduses.

mündrik 1553 *Hans (Johannes) Mündrick* (< kask *munderke* 'Bootsführer')¹³, **nunn** 1415 *Nunnenzappe, Hinr.* (< kask *nunne* 'Nonne'), **palk** 1583 *Palke, Mats* (< kask *balke* 'Balken'), **papp** 1571 *Pappikele, Peter* (kask *pape* 'Pfaff'), **piin** 1557 *Pynonyck, Andreß* (< kask *pîne* 'Pein'), **plaaster** 'sillutis; plaaster' 1481 *Plaster, Peter* (< kask *plâster* 'Pflaster'), **pool** 1582 *Peter Poli* (< kask *spole* 'Spule'), **pott** 1557 *Potte, Hans* (< kask *pot* 'Pott'), **prii** 1557 *Prylickeleib* (< kask *vrî* 'frei'), **rull** 1503 *Trull, Jurgen* (< kask *rulle* 'Rolle'), **rüütel** 1524–1532 *Manthw rytlypoyk* (< kask *rûter* 'Ritter'), **sant** 1557 *Santh, Mert* (< kask *sante* 'heilig'), **sikk** 1570 *Sick, Hans* (< kask *sicke(n)* 'Zicke'), **tall** 1532 *Sittetal, Lauri* (< kask *stal* 'Stall'), **tants** 1557 *Tansyalk, Hanß* (< kask *dans, danz* 'Tanz'), **tapp** 1408 *Tappe* (< kask *tappe* 'Zapfen'), **torn** 1463 *Tornekysseke, Hinrik* (< kask *torn* 'Turm'), **trumm** 1570 *Drom, Tomes* (< kask *trumme* 'Trommel'), **tust** 1481 *Tust, Jacob* (< kask *dust* 'Dust'), **vammus** 1582 *Hans Vamus* (< kask *wammes, wams* 'Wams'), **viidikas** 1557 *Wyttyka, Pagel* (< kask *witik, witink* 'Füdchen'), **vilt** 1524–1532 *Hans Wylt* (< kask *vilt* 'Filz'), **vokk** 1570 *Wocke, Hans* (< kask *wocke* 'Spinnrocken'), **vorst** 1557 *Worst, Jürgen* (< kask *worst* 'Wurst').

Mainitud laensõnad alfabeetiliselt reastatuna:

alp 1524–1532, *altar* 1535, *evangelium* 1535, *haamer* 1559, *hilis* 1585, *ingel* 1535, *kant* 1524–1532, *karske* 1454–1458, *kelder* 1524–1532, *kink* 1570, *kool* 1582, *korv* 1538, *krants* 1582, *kruus* 1553, *kunst* 1589, *köök* 1524–1532, *lahter* 1553, *lamp* 1524–1532, *lõoke* 1489, *meister* 1535, *mood* 1557, *munk* 1514, *möl-der* 1524–1532, *mündrik* 1553, *nunn* 1415, *palk* 1583, *papp* 1224–1227, *pasun* 1587, *pidal* 1589, *piin* 1557, *plaaster* 1481, *pool* 1582, *pott* 1557, *prii* 1557, *proh-vet* 1587, *raad* 1570, *rull* 1503, *rööv* 1550, *rüütel* 1524–1532, *sakrament* 1535, *sant* 1557, *sikk* 1570, *tall* 1532, *tants* 1557, *tapp* 1408, *teenima* 1587–1595, *torn* 1463, *trumm* 1570, *tund* 1585, *tust* 1481, *unrehti* 1550, *valsk* 1550, *vammus* 1582, *viidikas* 1557, *viisi* 1550, *vilt* 1524–1532, *vissisti* 1600, *vokk* 1570, *vorst* 1557, *väärt* 1550.

¹³ Sõna *mündrik* 'paadimees; (lastimis)paat' tulekul eesti keelde pole välistatud ka rootsi *mynd-rickia* mõju.

Ülevaade laensõnade teadaolevast esmaesinemusest:

XIII sajand: 1224–1227 *papp*;

XV sajand: 1408 *tapp*, 1415 *nunn*, 1454–1458 *karske*, 1463 *torn*, 1481 *plaaster*, *tust*, 1489 *lööke*;

XVI sajand: 1514 *munk*, 1524–1532 *alp*, *kant*, *kelder*, *kook*, *lamp*, *mölder*, *rüütel*, *vilt*, 1532 *tall*, 1535 *altar*, *evangeelium*, *ingel*, *meister*, *sakrament*, 1538 *korv*, 1550 *rööv*, *unrehti*, *valsk*, *viisi*, *väärt*, 1553 *kruus*, *lahter*, *mündrik*, 1557 *mood*, *piin*, *pott*, *prii*, *sant*, *tants*, *viidikas*, *vorst*, 1559 *haamer*, 1567 *rull*, 1570 *kink*, *raad*, *sikk*, *trumm*, *vokk*, 1582 *kool*, *krants*, *pool*, *vammus*, 1583 *palk*, 1585 *hilis*, *tund*, 1587–1595 *pasun*, *prohvet*, *teenima*, 1589 *kunst*, *pidal*, 1600 *vissisti*.

ALAMSAKSA LAENSÕNADEST JOHANNES GUTSLAFFI GRAMMATIKA TAUSTAL

Ilmunud: Alamsaksa laensõnadest Johannes Gutsلاffi grammatika taustal. – Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri 4–3, 2013. Erinumber. Uurimusi vanast kirjakeelest. Külalistoiimetajad Külli Habicht, Pille Penjam. Tartu, 205–231.

1. Sissejuhatus

Sõnavara rikastamisest ning sõnalaenudest on sageli räägitud innovatsiooni kontekstis – teistel rahvastel leitakse olevat midagi uut ja teistmoodi, mis tuleks tingimata kasutusele võtta ja enamasti võetakse see miski käibelega koos vastava nimetusega. See teisest keelest võetud nimetus a) võib jääda muutmata, b) seda võidakse suupärastada oma keele järgi või c) tõlkida oma keelde. Omas keeles vajalike sõnade kasutuselevõttu teistest keeltest nimetatakse üldiselt laenamiseks ning neid sõnu laensõnadeks. Olgugi tegu (justkui) laenuks võetuga, ei ole „tagastamisjuhtumite“ kohta siiski näiteid teada. Kui uus sõna kasutajaskonna poolehoidu ei leia, jäetakse see lihtsalt kõrvale. Nurisetud on küll selle üle, et laenamisestega on liiale mindud ja et keelde on soetatud n-õ tarbetuid laene (vana kirjakeele puhul nt Liin 1968b: 60) omakeelsetele vastevõimalustele vaatamata. Sageli on põhjuseks peetud lihtsalt tõlkija ebapiisavat keeletundmist.

Siinse kirjutise lähtealuseks on allakirjutanu andmebaas „Alamsaksa laensõnad eesti keeles“ Eesti Keele Instituudi leksikograafide töökeskkonnas EELex, mis hõlmab 1100–1200 (kesk)alamsaksa keele kaudu etümologiseeritud laensõna. Laenude tulekuaja ja leviku näitlikustamiseks on sinna (2011–2013) kogutud selliseidki andmeid nagu sõna varaseim teadaolev üleskirjutus, esinemus vanas kirjakeeles, olulisemates leksikonides, eesti murretes ning sugulaskeeltes ja ka läti keeles. Arvesse on võetud ka varasemaid uurimusi-käsitlusi (nt Hinderling 1981, Raun 1982, Raag 1987, Koponen 1998, Keem 1998, SSA). Taolise taustamaterjali olemasolu võimaldab võrrelda alamsaksa

laensõnade leidumust eri murretes ja keeltes ning märgata nende ilmumist omaaegsete autorite leksikonidesse.

XVI–XVII sajandi kirjakeelest näitestiku valimisel torkas silma, et Johannes Gutsloffi grammatika sõnastikuosas „Nomenclator Germanico-Estthonicus“ leiduv eesti sõnavara erineb tema kaasaegsete (nt G. Müller, H. Stahl, J. Rossihnius, H. Göseken) omast. Eripära tuleneb kindlasti juba sellest, et tegu on lõunaeesti keele käsitlusega põhjaeesti käsitluste kõrval. Samas tundus esmamulje põhjal, et kui XVII sajandit võib pidada ka laensõnatulva ajastuks, ei ole Gutsloff olnud väga varmas saksa keelest uusi laensõnu introductseerima. Siinse kirjutise eesmärk olekski välja selgitada, mil määral leidub eesti keeles teada olevaid alamsaksa laensõnu Gutsloffi sõnastikus saksa märksõnade vas-tetena ja kuivõrd on ta seal tollaseid laensõnu korvanud kas (lõuna)eesti oma sõnade või juba varasematest laenukihtidest pärit sõnadega. Gutsloffi sõna-vasteid on vaadeldud eesti XVI–XVII sajandi kirjasona taustal.

Johannes Gutsloff oli Urvaste koguduse pastor (1641–1656), kes on läi-nud eesti kirjakeele ajalukku esimese lõunaeesti grammatika „Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam“ (1648) koostajana. Siinne ülevaade tugineb grammatika faksiimileväljaande eestikeelsele tõlkele „Grammatilisi vaatlusi eesti keelest“ (1998), mille autor on Marju Lepajõe. Faksiimilevälja-ande aluseks oli Eesti Kirjandusmuuseumis talletatav ainus säilinud eksemplar. Sõnastik (41 lk, u 1800 sõna) ei ole kahjuks täielik, lõpp alates *wieden*-sõnast on puudu (*wi*- kuni *wü*- ja kõik *z*-algulised sõnad), võimalik, et puudub koguni poogna jagu materjali.

Grammatika eesti keelde tõlkinud Marju Lepajõe lausub järelsõnas (Lepa-jõe 1998: 284): „Johannes Gutsloff on eesti keele ja kultuuri ajaloos õnnelikus olukorras. Teda on uuritud suhteliselt vähe ja ainult eesti keele seisukohalt, mistõttu ta on tõlgendustega koormamata.“ Siinne kirjutis loodab Gutsloffi tõlgendustele – eesti keele seisukohalt – mõningast lisa pakkuda ning haa-kuda varasemate publikatsioonidega alamsaksa laensõnade kohta XVI ja XVII sajandi eesti kirjakeeles (nt Ariste 1940b, Ariste 1963; Liin 1964, 1968).

Järgnev sõnavalik tugineb Gutsloffi grammatika sõnastikuosale, millest on võetud vaatluse alla saksa märksõnade eesti vasted. Materjali valimisel ning esituse liigitamisel on olnud põhikriteeriumiks sõnade päritolu. Jaotise 2 moodustavad alamsaksa laensõnad, millega on saksa märksõnade tähendust edasi andnud nii Gutsloff kui ka tema kaasaegsed. Jaotise 3 moodustavad sel-lised saksa märksõnade eesti vasted, kus Gutsloffi kaasaegsed on eelistanud

alamsaksa laensõnu, tema ise aga kas omasõnavara või hoopis varasematest kontaktidest saadud sõnu. Silmas pidades Gutslaffi töö- ja elukohta Urvastes, on jaotise 3 sõnavasteid rühmitatud murdeleviku alusel: 3.1 sõnad on registreeritud eeskätt põhjaeesti murretest (või ka laiemalt), 3.2 sõnad on iseloomulikud lõunaeesti murdeile, iseäranis Võru murdele. Jaotise 3.3 moodustavad sõnad, mille Gutsloff on võinud moodustada ise. Vajaduse korral viidatakse eri osades paiknevate sõnade seostele.

2. Alamsaksa laen saksa märksõna eesti vastena

Selle rühma moodustavad keelde lisandunud laenud (sh kristlik leksika, kus alamsaksa keelel on olnud oluline toetaja ning kaasvahendaja roll), millega on kas täidetud mõistelisi tühikuid või lihtsalt täiendatud eesti keele sõnavara. Osa sõnu (tähisega †) leidub üksnes võõrsõnadena meie vanimas kirjakeeles, mitte aga hiljem.

Siinses kirjutises on Gutslaffi saksa-eesti sõnastikust saanud, küll tublisti väiksemas mahus, ümberpööratud eesti-saksa sõnastik. Sõnaartiklis on esikohal eesti märksõna (**amet**) tänapäeva ortograafias, järgnevad eesti (*Ammit /i*) ning saksa sõna ('Ampt') originaalkujul (Gutslaffil **Ampt** *Ammit /i*) ja eestindatud grammatika leheküljenumber (lk 206). Laensõnade päritoluandmed on võetud etümoloogialeksikonidest ja uurimustest-artiklitest, XVI–XVII sajandi kirjakeele näited aga vana kirjakeele alastest (allika)-publikatsioonidest.

altar – *Altar /i* 'Altar' (lk 206) < lad *altāre* ning kasks *altar* 'Altar'

altari peel (Koell 1535); *Altarij*, *Altare*, *Altarist* (Müller 1600–1606); *sest Altarist* (Rossihnius 1632); *Altar*, *-i* (Göseken 1660)

amet – *Ammit /i* 'Ampt' (lk 206) < kasks *am(m)et* 'Amt'

Añeti, *Ammeti*, *Añetist* (Müller 1600–1606); *Ammeti perrast* (Rossihnius 1632); *Ammet*, *Ammetist* (Stahl 1637); *Ammet*, *-i* (Göseken 1660)

arst – *Arst /i* 'Arst'¹⁴ (lk 207) < kasks *arste* 'Arzt'

Rejēde artzte '[haavaarstide]' (Awerbach 1589); *se eike Arst* (Müller 1600–1606); *sedda arsti abbi* (Rossihnius 1632); *Arst*, *arstist* (Stahl 1637); *Arst*, *-i* 'Arzt; Barbier; wund Arzt (*chirurgus*)' (Göseken 1660)

¹⁴ Saksa märksõnaks on sõnastikus alamsaksa *Arst* (pro ülemsaksa *Arzt*), mis osutab, et üleminek ülemsaksa kirjakeelele ei olnud XVII sajandil veel lõppenud.

- höövel** – *Höfli* 'Höfel' (lk 219) < kasks *hovel* 'Hobel'
höfel, höflist (Stahl 1637); *Höwel* (Göseken 1660)
- ingel** – *Engel* /i 'Engel' (lk 212) < kasks *engel* 'Engel'
Engel (Koell 1535); *ni palyo englit* (Boierus 1587–1595); *neet Englit* (Müller 1600–1606); *pöha Engel* (Rossihnius 1632); *Engel, Englist* (Stahl 1637); *Jngel; Engli koggodus* 'engelschaar' (Göseken 1660)
- †**junkru** – *Junckr* /o¹⁵ 'Jungfraw' (lk 220) < kasks *junkvrowe* 'Jungfrau'
puchtast iunkrust (Völker 1585); *puchtast Iunkkrost* (Rossihnius 1632); *Neizit* 'Jungfrau' (Göseken 1660)
- kaal** – *Kale* 'Schale'; *Käl* /a 'Wage (*libra*)' (lk 234; 245) < kasks *schale* 'Schale; Wage'
Kaal, -i; Kahli 'Schale (Wageschale)' (Göseken 1660)
- kann**¹⁶ – *Kanne* 'Kanne' (lk 221) < rts *kanna*, kasks *kanne* 'Kanne'
Kan, kannuft (Stahl 1637); *wessikañi* 'Gies-Kann'; *kanno körw* 'Handhabe (an der Kannen)' (Göseken 1660)
- kants** – *Kantze* 'Schantze' (lk 234) < kasks *schanze* 'Schanze'
Kantz, kantzist (Stahl 1637); *Kantzi; Kantz* (Göseken 1660)
- karp** – *Karpekene* 'Schachtel' < kasks *karpe* 'Kiste'
Karpekenne 'Karpe (Schachtel)'; *karpikenn* 'büchs (darin man etwas leget)'; *Karpeken* 'Lädelein (Schrein)' (Göseken 1660)
- kee** – *Kädi; Ahila* 'Kette' (lk 221) < kasks *kede* 'Kette'
Raudkedide siddes (Müller 1600–1606); *Kehd, -i* (Göseken 1660)
- keiser** – *Keiser* /i 'Keiser' (lk 221) < kasks *keiser* 'Kaiser'
Keyser (Müller 1600–1606); *selle Keysrille* (Rossihnius 1632); *Keifer, keifrift* (Stahl 1637); *Keijser, -i; Kayser* (Göseken 1660)
- kek** 'narr' – *Jeck* /e¹⁷ 'Hoffnarr'; *Jeck* /e 'Narr' (lk 219; 228) < kasks *geck* 'Geck'
keckide Sædtuße wasta (Müller 1600–1606); *Geck* 'Narr' (Stahl 1637); *Keck, Jeck* 'Geck' (Göseken 1660). Vt **julge** osas 3.3; vrd *hulluth Narrit* (Müller 1600–1606); *needh jeckit ninck nahrit* (Rossihnius 1632); *nar, narrift* (Stahl 1637); *Narr* (Göseken 1660); *narr-sõna* Gutsflaffil ei leidugi

¹⁵ *neitsi-sõna* on Gutsflaff kasutanud piiblitõlkes: *Netzu, üt Junckr sahb hendas sahma* (Gutsflaff 1647–1657: 218).

¹⁶ Rootsi keelest (< rts *kanna*) pärit *u*-tüveline sõna esineb kirjakeeles ja murretes (R eP M), alamsaksa keelest (< kasks *kanne*) pärit *i*-tüveline sõna esineb murretes (I TaPõ Hel T V).

¹⁷ Näide omaaegsest *g* hääldusest *j*-na; sõna levikule *kek*-kujul eesti kirjakeeles ja murretes (eP Ran Krl Lei Lut) on ilmselt (hilisem) ülemsaksa *Geck* 'keku, keigar' kaasa aidanud.

kelder – *Keller* /i 'Keller' (lk 221) < kasks *keller*, *kelder* 'Keller'

Kelleri sees (Müller 1600–1606); *Keller*, *kelrist* (Stahl 1637); *Keller*, *-i* (Göseken 1660)

kinkima – *kinckma* /e 'schenken (*donare*)' (lk 234) < kasks *schenken* 'schenken'
meile schencknut (Müller 1600–1606); *kincksit temmale kulda* (Rossihnius 1632); *kenckima*, *kenckin*, *kencksin*, *kenckinut* (Stahl 1637); *kinckima* (Göseken 1660)

klaas – *Klâsick* 'Glaß' (lk 216) < kasks *glas* 'Glas'

üx Vws Glaß|acken (Müller 1600–1606); *ütte klasi Salwi kahn*; *ütz klâsick* (Rossihnius 1632); *klahs*, *klahsist*; *lebbi öhe klafi* (Stahl 1637); *Laas*, *-i* (Göseken 1660)

klint – *Kiwwi-Klindt* 'Felß' (lk 213) < ? kasks *klint*, *klinte* 'Fels, felsige Anhöhe'

kool – *Kôli* 'Schule' (lk 236) < kasks *schole* 'Schule'

Schoel, *Schole*, *Scholi* (Müller 1600–1606); *kohli sissen* (Rossihnius 1632); *Kooli*; *Kohli* (Göseken 1660)

korv – *Korw* /e 'Korb' (lk 222) < kasks *korf* 'Korb'

korwi sissen (Rossihnius 1632); *korw*, *korwift* (Stahl 1637); *Korw*, *-i* (Göseken 1660)

krae – *Kraje* 'Krage' (lk 223) < kasks *krage* 'Kragen' *kraj*, *kräift* (Stahl 1637); *Kraijs*; *Kraijs* (Göseken 1660)

kriit – *Krite* 'Kreide' (lk 223) < kasks *krite* 'Kreide'

Rijhti; *rihti walgke* 'weisse kreide' (Göseken 1660)

kroon – *Krôni* 'Krone' < kasks *krône* 'Krone'

Cron; *Kronith* (Müller 1600–1606); *ütz krohn* (Rossihnius 1632); *krohn*, *krohnift* (Stahl 1637); *Rooni* (Göseken 1660)

kuub 'mantel' – *Kûb* /a; *Mantel* /i 'Mantel'¹⁸ (lk 226) < kasks *schube* 'Schaube'
hallÿ kuwe kaas (Müller 1600–1606); *Kuhb* 'Rock' (Stahl 1637); *Kuhb* 'ein Rock' (Göseken 1660). Vt **mantel** 2. osas

käärid – *Kêre* 'Schere' (lk 234) < kasks *schere* 'Schere'

kehr, *kehrist* (Stahl 1637); *Keer*, *-i* 'Scheer'; *Lichtkeer* 'Lichtscher' (Göseken 1660)

köök – *Köki* 'Küche' (lk 223) < kasks *kōke* 'Küche'

kōke; *kō(h)ki*, *kōeck* (Kullamaa 1524–1532); *Kōeck*, *-i*; *kōhki* (Göseken 1660)

¹⁸ saksa *Mantel*-sõna vasteks on Gutsflafil nii *kuub* kui ka *mantel*, alamsaksa laenud tõenäoliselt mõlemad; *kuub*-sõna on murretes levinud laiemalt (R e P M T Urv) kui *mantel* (eeskätt eP).

- laadik** 'laegas' – *Ladick* 'Lade' (lk 223) < kasks *lade* 'Lade'
Ladick, ladickaft (Stahl 1637); *Ladick* (Göseken 1660)
- lamp** – *Lampe* 'Lampe' (224) < kasks *lampe*, sks *Lampe*
lampide kahn (Rossihnius 1632); *Lampi* (Göseken 1660)
- latt** – *Rôde* / *Latte* 'Latte' (lk 224) < kasks *latte* 'Latte'
Lat, lattist (Stahl 1637); *latti* (Göseken 1660). Vt **roode** osas 3.2
- leer** 'laager' – *Läer* / *i* 'Läger' (lk 224) < kasks *leger* 'Lager'
ütte lehri (Rossihnius 1632); *Leer, leerift* (Stahl 1637); *leer, -i; Leer* 'Läger
(Feldläger)' (Göseken 1660)
- lood** 'raskusmööd' – *Lôti* 'Kugel' (lk 225) < kasks *lode* 'Lot'
lôhd, lôhdift 'Kugel; Loth' (Stahl 1637); *lôhd, -i; lôhdi* 'Lodt (Kugel)'; *kax
loot* 'Zwey looht (*uncia*)' (Göseken 1660)
- lunt** 'lambitaht; (süüte)nöör' – *Lunti* 'Lunte' (lk 225) < kasks *lonte, lunte* 'Lunte'
lunti 'Lunte' (Göseken 1660)
- lust** – *Lusti* 'Lust' (lk 225) < kasks *lust(e)* 'Lust'
Lusti kaas (Müller 1600–1606); *omma lusti* (Rossihnius 1632); *füddame
lufti kaks* (Stahl 1637); *lusti, -i* (Göseken 1660)
- lõör** – *Löhri* 'Rahre, Arteria' (lk 231) < kasks *rôre* 'Röhre'
- mantel** – *Kûb* / *a; Mantel* / *i* 'Mantel' (lk 226) < kasks *mantel*, sks *Mantel*
se Risti|kuwe, echk se Risti|mantle (Müller 1600–1606); *omma Mantli*
(Rossihnius 1632); *mantle; weema kuub* 'Regen-Mantel' (Göseken 1660).
Vt **kuub** 2. osas
- mirr** 'mürr' – *Mirra* 'Mirre' (lk 227) < kasks *mirre* 'Myrrhe'
Myrrhe (Rossihnius 1632); *myrrit* (Stahl 1637); *myrrit; mijrrit* (Göseken
1660)
- modal** – *Moldi* 'Mulde' (lk 227) < kasks *molde* 'Mulde'
mollu (Göseken 1660)
- munk** – *Munck* / *e* 'Münch' (lk 227) < kasks *monk* 'Mönch'
nente Mukade (Müller 1600–1606); *sest Muhka ächk Babsti hulckast* (Ros-
sihnius 1632); *munck, munckaft* (Stahl 1637); *Munck* (Göseken 1660)
- mölder** – *Möller* / *e* 'Müller' (lk 227) < kasks *moller, molner* 'Müller'
moller (Göseken 1660)
- müts** – *mütz* 'Mütze' (lk 92) < kasks *mütze* 'Mütze, Kopfbedeckung'
mütz 'Mütze'; *Mützecken* 'Bortichen' (Göseken 1660)
- müür** – *Müri* 'Mawr' (lk 226) < kasks *mûr(e)* 'Mauer'
Mühr (Müller 1600–1606); *lebbi se mühri* (Rossihnius 1632); *mühr,
mührift* (Stahl 1637); *mühr, -i* (Göseken 1660)

- naaber** – *Nâber* 'Nachbar' (lk 228) < kasks *nâber* 'Nachbar'
meddÿ naber (Müller 1600–1606); *truwit Nabrit* (Rossihnius 1632); *Naber*,
Nabrif (Stahl 1637); *Naaber* (Göseken 1660)
- nunn** – *Nunne* 'Nonne' (lk 229) < kasks *nunne* 'Nonne'
Nunne; *Nunne wera* 'die Süster Pfort' (Göseken 1660)
- nööp** – *Nôp /e* 'Knopff' (lk 222) < kasks *knôp* 'Knopf'
nôhp, *nôhpift* (Stahl 1637); *nôhp*, *-i*; *nôhp* (Göseken 1660)
- nöör** – *Nörick /o* 'Schnur' (lk 236) < kasks *snôr(e)* 'Schnur'
eike Richt|schnor (Müller 1600–1606); *nôhr* (Göseken 1660)
- ohver** – *offr /i* 'offer'¹⁹ (lk 229) < kasks *offer* 'Opfer'
lebbÿ se aino Offere (Müller 1600–1606); *se offri mannu* (Rossihnius 1632);
Offer, *offrif* (Stahl 1637); *opper*; *oppri watz* 'Opffer kuchen' (Göseken
1660)
- orel** – *Orgel* 'Orgel' (lk 229) < kasks *orgel* 'Orgel'
orgel (Göseken 1660)
- paar** – *Pâr* 'Paar' (lk 230) < kasks *pâr* 'Paar'
veel pare, *Kax ... Iütlust* (Müller 1600–1606); *ütz par raghwast* (Rossihnius
1632); *pahr*, *pahrif* (Stahl 1637); *paar*, *-i* (Göseken 1660)
- paarid** 'sarikad' – *Pâri* 'Sparren auffm Hause' (lk 239) < kasks *spare* 'Sparre'
paarit 'Spar auffm Hause' (Göseken 1660)
- †paavi** 'paabulind' – *Pâwi* 'Pfaw' (lk 230) < kasks *pawe* 'Pfaw' (+ lind)
pawluhni hend 'Pfawenschwantz' (Göseken 1660)
- pann** – *Panni* 'Pfanne' (lk 230) < kasks *panne* 'Pfanne'
Pan, *pannif* (Stahl 1637); *pann*, *-i* (Göseken 1660)
- pasun** – *Passûn /a* 'Tromete' (lk 242) < kasks *bas(s)une* 'Posaune'
pasunie ka (Boierus 1587–1595); *Paßunadde kaas* (Müller 1600–1606);
passuna kahn (Rossihnius 1632); *ommat paßunat*; *passun*, *-a* 'Posaun'
(Stahl 1637); *Passuna* 'trommete (tuba)' (Göseken 1660)
- †pekk** 'korjandustaldrik; kauss' – *Bicken /e* 'Becken' (lk 207) < kasks *becken*
'Becken'
ütte Becki sisse (Rossihnius 1632); *wohdi pecki* 'Nacht-Scherbel' (Göseken
1660)
- †penning** '(kaela)raha' – *Kuldpenning* 'Ducatus' (lk 90) < kasks *penni(n)k* 'ein
Münzstück jeder Art; Pfenning'

¹⁹ Saksa märksõnaks on sõnastikus alamsaksa *offer* (pro ülemsaksa *Opfer*), mis osutab, et ülemi-
nek ülemsaksa kirjakeelele ei olnud XVII sajandil veel lõppenud.

- üche kaunij Kul|Peñinge* (Müller 1600–1606); *Kuldpenninck* 'Goldgülden; Ducaten' (Göseken 1660). Vt **teng** osas 3.1
- pigi** – *Pick* 'Pech' (lk 230) < kasks *pik* 'Pech'
Pörgku Pickj (Müller 1600–1606); *picki* (Göseken 1660)
- piilar** – *piler* 'Pfeiler' (lk 230) < kasks *pilere, pilre, pilar* 'Pfeiler'
Piler, pihlrift; Pijler (Stahl 1637); *Pijler; pijhler, -i* (Göseken 1660)
- piin** – *Pina* / *Wallu* 'Peine' (lk 230) < kasks *pîne, pîn* 'Pein'
sest pörko|hauwa pinast (Rossihnius 1632); *pihn, pihnast* (Stahl 1637);
pijhn, -a; Pijhn ninck wallo 'Qual' (Göseken 1660)
- pood** ' (müügi)putka' – *Bôdi* 'Bude' (lk 209) < kasks *bôde* 'Bude'
se tolli pohti sissen (Rossihnius 1632); *Poodi-Mees* 'budensitzer' (Göseken 1660)
- pull** – *Pulle* 'Bulle'; *Pullekenne* 'Stier' (lk 209; 240) < kasks *bulle* 'Bulle'
pull; Sonn (Göseken 1660)
- pung** 'tengelpung' – *Pung* / *e* 'Geldbeutel' < kasks *punge* 'Beutel, Säckchen'
pung (Rossihnius 1632)
- püss** – *Püsse* 'Büchse' (lk 209) < kasks *busse* 'Büchse'
suhre Püßide kz (Müller 1600–1606); *Püs, püssift* (Stahl 1637); *Püß; Püssi* (Göseken 1660)
- pütikene** 'lähker'²⁰ – *Püttikenne* 'Lechel' (lk 224) = dem < ee *pütt* [< kasks *bütte* 'Bütte']
vrd *Leckel, -i* (Göseken 1660) < asks *Lechel, Lecher* 'Lägel'
- pütt** – *Pütt* / *o* 'Tonne' (lk 242) < kasks *bütte* 'Bütte'
Sadda pütti (Rossihnius 1632); *putt, püttiken* 'bütte/Gefäs' (Göseken 1660)
- raad** – *Raht* / *e* 'Raht, Senatus' (lk 231) < kasks *rât* 'Rat'
außull Rhade, Isandee (Ametivanne 1570); *Rads Isandette ehen* (Awerbach 1589); *selle Rattile* (Rossihnius 1632); *Rahd, rahdift* (Stahl 1637); *Raad, -i* (Göseken 1660)
- raam** – *Ramm* 'Bâre, Todten-Bâre' (lk 207) < kasks *rame, ramen* 'Rahmen'
rahm, rahmift (Stahl 1637); *Raam, -i* 'Bahr darauff man etwas träget'; *Sitta Raam; Surnu Raam* (Göseken 1660)
- renn** – *Rönni*²¹ 'Rinne' (lk 232) < kasks *renne* 'Rinne'
Rönni 'Rinne'; *wee rönni* 'plumpe (*antlia*)' (Göseken 1660)

²⁰ *pütt* ja *lähker* on mõlemad keskalamsaksa laenud, levinud nii põhja- kui ka lõunaeeesti murdeis; nende kõrval esineb Gutsflaffil ka *lännik*-sõna: *Lennik* 'Bütte' (lk 224).

²¹ Tõenäoliselt on *renn*-sõna *rönn*-variant kirjas edasi antud õ-ga.

- rent** – *rent* /e²² 'heure' (lk 219) < kasks *rente* 'Rente'
rent, rentift (Stahl 1637); *Renti* 'heure/Rente'; *Renti* 'zins (*usura*)' (Göseken 1660)
- ringutama** – *ringutama* 'sich recken' (lk 231) < kasks *wringen* 'sich winden',
 sks *ringen*
ringutama; welia ringutama 'Ausrecken den Leib' (Göseken 1660)
- roos** – *Roseninni* 'Rose' (lk 232) < kasks *rose*, sks *Rose*
Roside pæl (Müller 1600–1606); *taiwane rohs*; *Rohse, rohsift* (Stahl 1637);
Roose; Rohse; Rosanini 'rose (*flos*)' (Göseken 1660)
- ruun** – *Rûn* /e 'Wallach' (lk 245) < kasks *rûne* 'Wallach'
ruhn (Stahl 1637); *Ruhn, -a* (Göseken 1660)
- röst** 'rest' – *Rösti* 'Röste' (lk 233) < kasks *röste* 'Rost'
Palawa Roste pæle (Müller 1600–1606); *Roft, roftift* 'Röft' (Stahl 1637);
Rosti 'Roste' (Göseken 1660)
- röövel** – *Röwel* /e 'Mörder' (lk 227) < kasks *rôver* 'Räuber'
kurry tegkia ninck Röwer (Müller 1600–1606); *üzt kurja|teggia n. rowel*
 (Rossihnius 1632); *röhwel, röhwlift; Röewel* 'Räuber' (Stahl 1637); *röhwel*
 'mörder (*sicarius*)' (Göseken 1660)
- rüütel** – *Rütel* /e 'Reuter' (lk 232) < kasks *ruter* 'Ritter'
Rühtel 'Reutter'; *Rütel* 'reiter (*sensor*)' (Göseken 1660)
- saag** – *Saje* 'Sage (*Serra*)' (lk 233) < kasks *sage* 'Säge'
Jai, faift; Saij (Stahl 1637); *Sai* 'Sage (*serra*)' (Göseken 1660)
- safran** – *Sappran* 'Saffran' (lk 233) < kasks *safrân, saffarân* 'Safran'
Sappran 'Saffran (*crocus*)' (Göseken 1660)
- salv** – *Salw* /e 'Salbe' (lk 233) < kasks *salve* 'Salbe'
ütte klasi Salwi (Rossihnius 1632); *üx waimolick falw* (Stahl 1637); *Salw, -i*;
Silma rocht 'Aug Salbe' (Göseken 1660)
- seep** – *Sêpi* 'Seiffe' (lk 238) < kasks *sêpe* 'Seife'
se sehþ sest mösckjast (Rossihnius 1632); *Seep, seepift* (Stahl 1637); *Seep, -i*
 (Göseken 1660)
- selts** 'selts(kond)' – *Seltz* /i 'Gefährte' (lk 215) < kasks *sel(t)schop* 'Gesellschaft'
kuria Selþe siþe; kenesse Selsix wotta; Selsyweliet (Müller 1600–1606);
temma the seltsit (Rossihnius 1632); *feltz, feltzift; teije feltzix* (Stahl 1637);
Seltz, -i (Göseken 1660)

²² *rent* ja *üür* on mõlemad alamsaksa laensõnad, levinud põhja- ja lõunaestli murdeis.

siid – *Side* 'Seide' < kasks *side* 'Seide'

kudt se Sit (Müller 1600–1606); *sinno sidi|reiwat* (Rossihnius 1632); *fidi ridet* (Stahl 1637); *Sijhdi* (Göseken 1660)

sikk – *sick* /a; *oinas* 'Bock' (lk 208) < kasks *sicke(n)* 'Zicke'

mitte Sicko; *Sicka|werd* (Müller 1600–1606); *sick, sickast* (Stahl 1637); *Sick* 'bock; Ziegen bock' (Göseken 1660). Vt **oinas** osas 3.1

sinep – *Sinnip* /e 'Senff' (lk 238) < kasks *sennep, sennip* 'Senf'

Sinnapi; Sinnip 'Senff (sinapi)' (Göseken 1660)

taaler – *Wannathaler* 'Thalerus' (lk 90) < kasks *da(a)ler* 'Thaler'

tuhat Talerit echk Kuldpenningit (Müller 1600–1606); *wanna Thaler* 'ReichsThaler' (Göseken 1660)

tall – *Talli* 'Stall (*Equile*)' (lk 240) < kasks *stal* 'Stall'

sen Talli siddes (Müller 1600–1606); *Tal, tallift* (Stahl 1637); *Tall, -i* (Göseken 1660)

tamm – *Thamm* /e 'Damm' (lk 210) < kasks *dam* 'Damm'

Thamm, -i 'Dam'; *wescki Sulgk* 'mühlen dam' (Göseken 1660)

tekk – *Tecki* 'Decke' (lk 210) < kasks *decke* 'Decke'

teck, teckift (Stahl 1637); *Tecki; hobbose Tecki; wohdi tecki* (Göseken 1660)

tiik – *Dîck* /e 'Teich' (lk 241) < kasks *dîk* 'Teich'

Tîjhki (Göseken 1660)

trehtel 'lehter' – *Trechter* / *Wallim* /i 'Trechter' (lk 242) < kasks *trechter* 'Trichter'

trichtel 'Trechter'; *wallim* 'trichter (*infundibulum*)' (Göseken 1660). Vt **valim** osas 3.2

trepp – *Reppe* 'Treppe' (lk 242) < kasks *treppe* 'Treppe'

Trep, treppift (Stahl 1637); *Rep, -i; Reppi* 'Stuffe/Treppe' (Göseken 1660)

troon – *Trôn* /e 'Thron' (lk 242) < kasks *trôn, sks Thron*

troni sissen (Rossihnius 1632); *throne ehs* (Stahl 1637); *troon, -i* 'Trohn'; *Jergk* 'thron' (Göseken 1660)

troost 'tröst' – *Trôst* / *Rôhm* /a 'Trost' (lk 242) < kasks *trôst* 'Trost'

Trost nîck røyumu (Müller 1600–1606); *Trohft, [trohst]ift* (Stahl 1637); *troost, -i; Rohst* 'trost (*solatium*)' (Göseken 1660). Vt **rôôm** osas 3.3

trumm – *Rumm* /e 'Tromel' (lk 242) < kasks *trumme* 'Trommel'

Rumme 'Paucke/Trommel'; *Rumm* 'trummel (*tympanum*)' (Göseken 1660)

truu – *Truiw* /i 'Getrew'; *Truw* 'Trew' (lk 216; 242) < kasks *truwe* 'Treu'

- truw Iumala Sullane* (Müller 1600–1606); *truwit üllembät* (Rossihnius 1632); *truw, -i* (Göseken 1660)
- tuvi** – *Tuiwe* 'Taube' (lk 241) < *kasks duve* 'Taube'
katz nohrt tuwit (Rossihnius 1632); *öhe duwikeffe* (Stahl 1637); *tuikenne*; *Tuwikenne* (Göseken 1660)
- tükk** 'kild, tükk' – *paa tück* 'scherbel' (lk 234) < *kasks stücke* 'Stück'
kax löhikest tücki (Müller 1600–1606); *ütte tücki kützetüt kalla* (Rossihnius 1632); *üx muldatück*; *Tüch*, [*tüch*]ift (Stahl 1637); *Tüch, -i*; *mulda tück* 'erd-klos'; *Sabba tück* 'schwantz-stück' (Göseken 1660)
- vaat** – *Wâti* 'Faß; Vaß'²³ (lk 212, 243) < *kasks vat* 'Fass'
kax ... Vate (Müller 1600–1606); *waht, wahtift* (Stahl 1637); *waat, -i*; *asti* 'Fas/Geschir'; *Waahti* 'Fas (*dolium*)' (Göseken 1660)
- vammus** – *Wammus* 'Wambs' (lk 245) < *kasks wam(me)s* 'Wams'
wammusse kahn (Rossihnius 1632); *Wammus* (Göseken 1660)
- wangis** – *Wangis* 'Gefangen' (lk 215) < *kasks vangene* 'Gefangene'
üx waine Wangk (Müller 1600–1606); *ütte wangi* (Rossihnius 1632); *wangk, wangkift, wangkix wotma* 'Gefangen nehmen' (Stahl 1637); *wangk; wangki kodda* 'der gefangenen haus' (Göseken 1660)
- viin** 'vein' – *Wina* 'Wein' (lk 246) < *kasks win* 'Wein'
wægwewa Wina (Müller 1600–1606); *se Leiba ninck Wina* (Rossihnius 1632); *Wihn, wihnast* (Stahl 1637); *wijhn, -a* (Göseken 1660)
- völl** – *Wölli* 'Welle' (lk 246) < *kasks welle* 'Welle'
welboom 'welle in der Mühlen' (Göseken 1660)
- völsma** 'valetama' – *Wölsckma /e* 'Lügen' (lk 225) < *kasks valsch* 'falsch'; *levinud lõunaeesti murdeis*
- völss** 'vale, valsk' – *Wölsk /a* 'Lügen' (lk 225) < *kasks valsch* 'falsch'; *levinud lõunaeesti murdeis*
- völv** – *Wölvi* 'Gewölb' (lk 216) < *kasks welve* 'Gewölbe, Welle'
Wölw, wölwift (Stahl 1637); *wölw* (Göseken 1660)
- värk** – *Werck /e* 'Arth/artific' (lk 206) < *kasks werk* 'Werk'
werck (Göseken 1660). Vt **töö** osas 3.1
- äädikas** – *Ettickas* 'Essig' (lk 212) < *kasks etik, etek* 'Essig'
ätiket ächk wihna sappi (Rossihnius 1632); *Ettickas, ettickaft* (Stahl 1637); *Ettikas, -a* (Göseken 1660)

²³ Sõnastikus esineb saksa märksõna kahel kujul: *Faß* (lk 212) ja *Vaß* (lk 243).

Nimestikust puuduvad võimalike laenudena *kirn* ja *viul*, sest Gutsلاffi sõnastikus on saksa *Kerne* (lk 221) ja *Geige* (lk 215) järel tühi koht. *kirn*-sõna (võimalik rootsi ja/või alamsaksa laen) mainivad ka Stahl 1637 (*kirn*, *kirnuft*) ja Göseken 1660 (*Kirn*), *viul*-sõna (< kaks *viol*e 'Viooline; Geige') pole aga registreeritud teisteltki XVII sajandi autoreilt (vrd *Kijhgi* 'Geige' Gösekenil). Nimestikku pole võetud ka saksa *Jude* vastet *Judalinne* (lk 220),²⁴ sest eeldatava tähenduse 'Juudamaa elanik' asemel on see sõna eesti murretes üldtuntud kui 'põrguline, kurivaim'.

Gutsلاffi sõnastikus leiduvad keskalamsaksa laenud (103 sõna) näikse hästi sobituvat teiste XVII sajandi autorite sõnakasutusega. Suurima ühisosa leiame ootuspäraselt Gösekeniga, oli ju Gösekeni sõnastik (u 10 000 sõna) ka vähemalt viis korda Gutsلاffi omast mahukam. Tollaseid alamsaksa laensõnu, mida teistelt autoritelt pole registreeritud, leidub Gutsلاffi grammatikas neli (*klint*, *lõõr*, *võlsma*, *võlss*).²⁵

3. Omasõnavara eelistamine

Paljud XVII sajandiks eesti keelde ning tollaste autorite teostesse jõudnud alamsaksa laensõnad Gutsلاffi grammatika saksa-eesti sõnastikus ei kajastu. Ta on eelistanud nende asemel võtta eesti vasteks kas omasõna, juba varasema laenuna omaks võetu või on tuletanud sõnavaste ise. Niisiis pole laenud tulnud sageli mitte tühjale kohale, vaid on ilmunud juba keeles olemasolevate sõnade kõrvale. Omasõnavara eelistamist alamsaksa laenule võib täheldada ülejäänud märksõnade puhul (osa neist pole tänapäeval küll arhaismidena enam arusaadavad). Parema ülevaate saamiseks on neid eesti sõnavasteid rühmitatud murdeleviku alusel: 3.1 murretes laiemalt levinud sõnavara ning 3.2 lõunaeeesti murdesõnavara. Murdesõnade levikuandmed pärinevad eesti murrete sõnaraamatust (EMS), väikesest murdesõnastikust (VMS), Andrus Saareste mõistelisest sõnaraamatust (EKMS) ja Eesti Keele Instituudi murdearhiivist (EMSUKA). Jaotise 3.3 moodustavad arvatavalt Gutsلاffi enese pakutud sõnavasted.

²⁴ vrd *Judaliste Kool* 'Juden Schul' (Göseken 1660).

²⁵ Siinkohal tuleks rõhutada, et grammatikas leiduv on siiski vaid osa autori sõnavarast. Heaks näiteks on hiljuti publitseeritud piiblitõlge (Gutsلاff 1647–1657). Sealt annaks siinsesse alamsaksa laenude sõnastikku lisada veel 44 sõna, millest kaht (*köömen*, *seekel*) pole ka Gutsلاffi kaasaegseilt registreeritud.

3.1. Laiema levikuga omasõnavara

Alljärgneva rühma moodustavad põhjaeesti murretes (S L K I) või veel laiemalt levinud sõnad. Kõiki siinseid Gutslaffi sõnu pole murdekeelest (antud tähenduses) registreeritud, kuid enamikku on siiski olnud võimalik tuvastada murdeleksikonide ja -kartoteegi abil.

eri – *Erri* /a²⁶ 'Dienst' (lk 210), vrd *teenistus* < kask *dēnst* 'Dienst'

Jumala Thenistusse (Müller 1600–1606); *minnu thenistust* (Rossihnius 1632); *deniftus*, *denistuffeft* (Stahl 1637); *tenistus* 'Dienst/Hülff'; *teenistus* 'Verdienst (*meritum*)' (Göseken 1660)

erjama – *erjama* 'dienen (*servire*)'²⁷ (lk 210), vrd *teenima* < kask *dēnen* 'dienen' *temale* ... *tienut* (Boierus 1587–1595); *tenidt Iumala* (Müller 1600–1606); *teddä thenimä* (Rossihnius 1632); *denima*, *denin*, *denifin*, *deninut* (Stahl 1637); *teenima* 'Dienen; verdienen (*mereri*)' (Göseken 1660)

murdelevik: pole registreeritud

hirs – *Hirs* /e 'Balcke' (lk 207), vrd *palk* < kask *balke* 'Balken'

sedda Balcki (Rossihnius 1632); *Palck*, *palckift* (Stahl 1637); *Palck*, -i; *palcki mets*, *palcki puh* (Göseken 1660)

murdelevik: Lüg S L I eL *irs*(s), (h)*irs*

kaitsma – *kaitsma* 'wachten' (lk 245), vrd *vahtima* < kask *wachten* 'wachen, aufpassen'

wachtima (Göseken 1660)

murdelevik: eP T V 'kaitsma, M 'kaitsme, R S Ha Jä I 'kaitsema

kalits – *Kalliche* 'Tasche' (lk 241), vrd *task*²⁸ < kask *taske* 'Tasche'

tascki 'tasche' (Göseken 1660)

murdelevik: R L K Trm Trv *kalits*, Lei *kalit*

kallis – *kallis* 'werth' (lk 246), vrd *väärt* < kask *wert*, sks *Wert*

kuß tibbo Wert on (LiiviTalu 1550); *röhmü weerdt* (Müller 1600–1606);

²⁶ *eri* (g *erja*) pole murdekeelest registreeritud, kuid *eri* (g *eri*) 'tegevus, toiming' on teada saarte ja läänemurdest (EMS I: 780; EKMS II: 1285). *eri*-sõna tagant võib aimuda isegi äri-tähendust, vrd Werckeltag 'Erripäiw' (lk 246), st töö- ehk äripäev.

²⁷ *teenima*-sõna on Gutslaff kasutanud oma piiblitõlkes: *Rahgwat thenikut Sinulle; Omma möhka pähl saht Sinna ellada, ninck Sinnu weljelle thenida* (Gutslaff 1647–1657: 115, 116).

²⁸ *task* on alamsaksa, *tasku* aga rootsi laensõna; Gutslaffil esinevad *kalits* (Tasche, lk 241) ja *karman* (Beutel, lk 208) on mõlemad vene laensõnad, *kalits* on levinud põhjaeesti murdeis, *karman* üle maa.

- ep olle mitte werth* (Stahl 1637); *wehrt, -i* (Göseken 1660)
 murdelevik: R `kallis, eP eL kallis(s), kallis(s)
- karv** – *Karw* /a 'Farbe' (lk 212), vrd *värv* < kasks *verwe* 'Farbe'
kui werrest farb (Rossihnius 1632); *farw, farwift* (Stahl 1637); *punnane warw* 'röthe (*rubedo*)'; *rohhtne Warw* 'Grünspann' (Göseken 1660)
 murdelevik: R eP eL *karv*
- kaunis** – *kaunis* 'schmuck' (lk 236), vrd *mukk* < kasks *smuk* 'schmuck'
muck 'Schmuck'; *muck* 'hübsch, schön' (Göseken 1660)
 murdelevik: S L Ha Jä I *kaunis*, R `kaunis, eL *kauniss*
- kihl** – *kichlas* 'Pfand (*pignus*)' (lk 230), vrd *pant* < kasks *pant* 'Pfand'
Pant, [pant]ift (Stahl 1637); *pant, -i* (Göseken 1660)
 murdelevik: Juu VJg Se *kihl* 'pant'; Kuu Lüg Vig JMd Koe VMr Trm Plt KJn *kihlad* 'käsiraha'
- koger** – *Kogr* /o 'Karrauþ' (lk 221), vrd *karus* < kasks *karusche, karusse* 'Karausche'
Karruhs; karuþ '[Karauschi]' (Göseken 1660)
 murdelevik: L VIPö M T *koger*, V *kogör*, S I *kogri*
- komme** – *Kombe* 'Weise (*modus*)'²⁹ (lk 246), vrd *viis* < kasks *wis(e)* 'Art und Weise'
wiisi 'Art/Weise'; *wiisi* 'Art/Gewohnheit' (Göseken 1660)
 murdelevik: eP M TLä *komme*, V *kommō* ~ 'kombō, R `kombe
- laul** – *Laul* /o 'Psalm' (lk 231), vrd *salm* < kasks *salme* 'Psalm'
Psalmi ninck Lauluth (Müller 1600–1606)
 murdelevik: Sa L Ha VIPö eL *laul*, R `laulu, I laal, Sa Hi loul
- lihunik** – *Lehaneck* 'Schlächter' (lk 235), vrd †*lahter* < kasks *slachter* 'Schlachter'
Lachter, -i 'Schlachter'; *lachter* 'metzger (Fleischer)' (Göseken 1660)
 murdelevik: R Sa L K I M T *lihunik*, V *lihonik*
- liisk** – *Lisk* /a 'Loþ' (lk 225), vrd *loos* < kasks *lot, lôt* 'Loos'
lot, lottist (Stahl 1637); *lotti* 'Los (*fors*)' (Göseken 1660)
 murdelevik: R eP eL *liisk*
- maja** – *Maja* 'Herberge' (lk 218), vrd *häärber* < kasks *herberge* 'Herberge'
se Herbergi sisse (Rossihnius 1632); *Herpergi* (Göseken 1660)
 murdelevik: R eP eL *maja* 'elamu'

²⁹ *viis*-sõna on Gutsclaff kasutanud oma piiblitõlkes: *olli sell Mahsundijal ützh wihse* (Gutsclaff 1647–1657: 285).

- mesileib** – *Messileib* /a 'Pfefferkuch' (lk 230), vrd *piparkook* < kasks *pepperkoke* 'Pfefferkuchen'
peperkohck 'pfefferkuch' (Göseken 1660)
 murdelevik: Ha Kod TaPö Har *mesileib*
- mōistma** – *mōistma* (*intelligere*); *tähele pannema* (*notare*) 'mercken' (lk 227),
 vrd *märkama* < kasks *merken* '(auf)merken'
merckada (Müller 1600–1606); *teṃa merckap* (Stahl 1637). Vt **tähele panema** osas 3.1
 murdelevik: eP T V 'mōistma, M 'mōistme, R 'muistama
- narm** – *Narm* /e 'Fleck' (lk 213), vrd *plekk* < kasks *plecke* 'Fleck'
se werri Christussest ... essi ilma|fleckit (Rossihnius 1632)
 murdelevik: pole registreeritud
- ohherdi** – *Oherith* 'Bohr' (lk 208), vrd *puur* < kasks *bör* 'Bohrer'
ohherdi 'Bohr' (Stahl 1637); *ohherdim* 'Bohrer'; *Rattaste ohherdim* 'Gros bohr' (Göseken 1660)
 murdelevik: R eP eL *oherd(i)*, *uherd(i)*, V *ohörd*
- oinas** – *oinas*; *sick* /a 'Bock' (lk 208), vrd *pukk* < kasks *buck, bock* 'Bock'
Puck (Göseken 1660). Vt **sikk** 2. osas
 murdelevik: eP *oinas*, R 'oinas, eL *oinass*
- pada** – *padda* 'Pott' (lk 231), vrd *pott*³⁰ < kasks *pot* 'Topf, Pott'
katla echk Potte sides (Müller 1600–1606); *ütte pot|seppa* (Rossihnius 1632); *pott, -i* (Göseken 1660)
 murdelevik: R eP eL *pada*
- pang** – *Panj* /e 'Eimer' (lk 211), vrd *ämber* < kasks *emmer, ammer* 'Eimer'
ember, embrest (Stahl 1637); *Ember, -i* (Göseken 1660)
 murdelevik: R eP eL *pang*
- parv** – *parw* /a 'Prahm' (lk 231), vrd *praam* < kasks *prâm* 'Prahm'
prahm 'Färe (*ponto*)' (Göseken 1660)
 murdelevik: R eP eL *parv, parv*
- pärandama** – *perrandama* 'erben' (lk 212), vrd *ärvima* < kasks *erven* 'erben'
ervima; se Pattu erwinuth (Müller 1600–1606)
 murdelevik: Sa Muh L Jä VIPö *pärandama*, VNg Jöh Iis *perandama*, Kuu Kod T V *perändämä, M perändeme*

³⁰ Leidub liitsõna osana Gutsloffi piiblitõlkes: *ostsit neihnde ehs ütte pottseppa* (Gutsloff 1647–1657: 285).

- raamatunahk** – *Ramato Nachk* /a 'Pappier' (lk 230), vrd *paber* < kasks *pap(p)ir* 'Papier'
rahmato nachk (Stahl 1637); *ramato nachk* / *papijr* 'Papier (*charta*)' (Göseken 1660)
 murdelevik: pole registreeritud
- salv** – *Salv* /e 'Kaste'³¹ (lk 221), vrd *kast* < kasks *kaste* 'Kasten'
Kasti 'Kaste'; *kasti* '[Gefängnis]'; *hullkasti* 'tollhaus' (Göseken 1660)
 murdelevik: R L K I M T *salv*, *salv*, Lä *salb*, S Pā *sali*
- siil** – *sil* /o 'Geren im Kleide' (lk 215), vrd *käär(ima)* < kasks *scheren* 'abschneiden, zerschneiden'
Rihde Keer, -i 'gewand Scher' (Göseken 1660)
 murdelevik: eP eL *siil*, 'siilu R
- soon** – *Son* /e 'Ader (*Vena*)' (lk 206), vrd *aader* < kasks *âder(e)* 'Ader'
ader, *adriift* (Stahl 1637); *Ader*, -i 'Ader'; *werri Sohn* 'Blut-Ader'; 'PulsAder' (Göseken 1660)
 murdelevik: R eP *soon*, *suon*, eL *suun*
- surmarohi** – *Surmarocht* /u 'Giff' (lk 216), vrd *kihvt*³² < kasks *gift* 'Gift'
gift (Stahl 1637); *Kiff*, -i; *Surma Rocht* 'Giff' (Göseken 1660)
 murdelevik: Kāi Tōs *surma*-, Lüg 'surma|rohi
- tee** – *Teh* 'Reise' (lk 232), vrd *reis* 'teekond' < kasks *reise* 'Reise'
se Te echk Reise pæle (Müller 1600–1606); *Reisi* 'Reise' (Göseken 1660)
 murdelevik: R eP *tee*, *tie*, eL *tij*
- teng** '(kaela)raha' – *Teng* /a 'Pfenning' (lk 230), vrd †*penning* < kasks *penni(n)k* 'ein Münzstück jeder Art; Pfenning'
üche kaunÿ Kul|*Peñinge* (Müller 1600–1606); *Kuldpenning* 'Ducaten' (Göseken 1660). Vt **penning** 2. osas
 murdelevik: Hlj VNg Kse K I M TLä *teng*, *teñg* 'väiksem rahaühik', S Mih Puh V *ting*, R 'tinga
- tuba** – *Tuba* / *Tarre* 'Saal' (lk 233), vrd *saal* < kasks *sāl*, *sâl*, sks *Saal*
suhre plastritut Sahli (Rossihnius 1632); *Suhr tubba* 'Saal' (Göseken 1660).
 Vt **tare** osas 3.2
 murdelevik: R eP M TLä *tuba* 'elu-, rehetuba'
- tunnikell** 'päikesekell' – *Tunni Kella* 'Uhr' (lk 244), vrd *uur* < kasks *ûr(e)* 'Stunde; Uhr'

³¹ *kast*-sõna tähistas tollal pigem vanglat.

³² *mürk*-sõna tähistas tollal terast, vrd lk 240: Stahl *Mürck* /e.

Tund 'Stunde (*hora*)'; *tunni kell* 'sonnenVhr (*solarium*)' (Göseken 1660)
 murdelevik: registreeritud on Lüg S L Kod eL *tunnipakk*
tähele panema – *tähele pannema* (*notare*); *mõistma* (*intelligere*) 'mercken' (lk 227), vrd *märkama* < kask *merken* '(auf)merken'
merckada (Müller 1600–1606); *teṃa merckap* (Stahl 1637). Vt **mõistma** osas 3.1
 murdelevik: R eP T *tähele panema*, M *tähele paneme*, T V *tähile* 'pan(d)ma'
töö – *Töh* 'Werck' (lk 206), vrd *värk* < kask *werk* 'Werk'
werck 'Werck' (Göseken 1660). Vt **värk** 2. osas
 murdelevik: R eP *töö*, *tüö*, eL *tüü*
tüli – *Tüld* /e³³ 'Larm' (lk 224), vrd *lärm* < kask *allarm*, *allerm* 'Lärm'
Lermi (Göseken 1660)
 murdelevik: VNg Lüg eP TLä *tüli*, Kuu Vai M Vön San V *tülü*
vaba – *wabba* 'frey (*liber*)' (lk 213), vrd *prii* < kask *vri* 'frei'
frj echk vabba (Müller 1600–1606); *Wryherr*, -i 'Freyherr' (Göseken 1660)
 murdelevik: R eP eL *vaba*
ülekohus *üllekohus* 'Unrecht' (lk 232), vrd *unreht* < kask *un-recht*, sks *Unrecht*
Valsch ninck Vnrecht (Müller 1600–1606)
 murdelevik: R S Jä Iis KLõ *üle|kohus*, L Ha Kod -*kohos*, M T -*kohuss*,
 V -*kuhuss*

Peale siin esitatud eesti sõnade leidub sõnastikus hulk selliseidki sõnavasteid, mille kõrvale on (hiljem) kasutusele tulnud alamsaksa laensõnad, mida pole veel registreeritud Gutsclaffilt ega teistelt XVII sajandi autoreilt. Toodagu siin eraldi välja juhud, kus saksa märksõna vasteks võiks eeldada alamsaksa laensõna (nt *mukkima*), kuid kus Gutsclaff alamsaksa laenu kasutanud ei ole (on *ehitama*). Gutsclaffi sõnavaste on sulgudes kirjakeelse sõnakuju järel:

ehitama (*ähhitama*) 'ehtima' pro *mukkima* (< kask *smucken* '(aus) schmücken'); **emand** (*Emmand* /a) pro *proua* (< kask *vrouwe* 'Frau'); **hall** (*Halli* /a) 'hall loom' pro *kimmel* (< kask *schimmel* 'Schimmel'); **hõõruma** (*höhrema*) pro *riivima* (< kask *riven* 'reiben'); **kõrb** (*kerp* /e) pro *pruun* (< kask *brûn* 'braun'); **laskma** (*laskma* /e) pro *puurima* (< kask *bören* 'bohren'); **leem** (*Lêm* /e) pro *supp* (< kask *supen*)

³³ *tüld*-tüvega sõnadest on murdeist registreeritud vaid *tülditama* 'tüütama' Jöh, seetõttu on siin eeldatud *tüli*-sõna.

'schlürfen'); **maarjajää** (*Maria Jaeh*) pro *alun* (< kasks *alûn* 'Alaun'); **maitsma** (*maitzma*) pro *mekkima* (< kasks *smecken* 'schmecken'); **mõõtma** (*möhtma*) pro *vaagima* (< kasks *wagen* 'wagen'); **ots** (*otz /a*) pro *pits* (< kasks *spitze* 'Spitze'); **piit** (*pîth /a*) pro *post* (< kasks *post* 'Pfoſt'); **pärdik** (*Pertike*) pro *ahv* (< kasks *affe*, *sks Affe*); **pöid** (*pöid /o*) pro *velg* (< kasks *velge* 'Felge'); **pügama** (*püggema*) pro *käärima* (< kasks *scheren* 'aufscheren'); **püssirohi** (*püssi Rocht /u*) pro *pulber* (< kasks *pulver* 'Pulver'); **selge** (*selg /e*) pro *klaar* (< kasks *klâr* 'klar'); **sile** (*Silli*) pro *klatt* (< kasks *glat*, *sks glatt*); **sõitma** (*seitma /a*) pro *reisima* (< kasks *reisen* 'eine Reise machen'); **sõna viima** (*Sönnna wîma*) 'teatama' pro *meldima* (< kasks *melden* 'melden'); **taplus** (*Tapplus*) pro *lahing* (< kasks *slachtinge* 'Schlacht'); **tapma** (*tappema*) pro *lahtima* (< kasks *slachten* '(Vieh) schlachten'); **telg** (*Telg /e*) pro *ass* (< kasks *asse* 'Achse'); **tina** (*Tinna*) pro *plii* (< kasks *blî* 'Blei'); **tähendama** (*tähen-dama*, *signare*) pro *märkima* (< kasks *merken* 'mit einer Marke, einem Merkmal versehen'); **tühja pajatama** (*tühu pajatama*) pro *praalima* (< kasks *prâlen* 'prahlen'); **veeretama** (*wêritama*) pro *rullima* (< kasks *rullen*, *rollen* 'rollen'); **viht** (*Wicht /u*) pro *punt* (< kasks *bunt* 'Bund'); **võidma** (*woidma*) pro *määrima* (< kasks *smeren* 'schmieren').

3.2. Lõunaeesti murdeile (sh Võru murdele) iseloomulik sõnavara

Järgnev sõnarühm koondab omasõnavara, mida Gutsclaff on eelistanud alam-saksa laensõnadele ja mille leviku kese paikneb lõunaeesti murretes või ka otseselt Võru murdes.

hank 'konks' – *Hangk /o* 'Hake' (lk 217), vrd *haak* < kasks *hâke* 'Haken'

Haaki; *haaki* 'hake (am kleide)'; *haak* 'Hake am Kessel' (Göseken 1660)

murdelevik: San Vön *ank*, V *hank*

häötämä 'läbi lööma, hävitama' – *hähwtma /a* 'prassen' (lk 231), vrd *prassima* < kasks *brassen*, *prassen* 'prassen'

praffima, *Praffin*, *praffîfin*, *praffinut* (Stahl 1637); *prassima*; *prassyä* 'Schlemmer; Pancketirer' (Göseken 1660)

murdelevik: Kam 'äötämä, V 'häö|täm(m)ä, 'häü-

kaltsad – *Kalczi* 'Hosen' (lk 219), vrd *püksid* < kasks *bükse*, *büxe* 'Beinkleid, Hosen'

- Püxit* 'Büxen (Hosen)'; *püxit* 'Bein kleider' (Göseken 1660)
 murdelevik: Jaa L VIPö *kal(t)sad*, M T *kaltsa*, *kal(d)sa*, V *kalsa*³⁴
- karits** 'kopsik; kulp'– *Karritz* 'Becher'³⁴ (lk 207), vrd *peeker* < kask *beker* 'Becher'
Picker, -i 'Becher'; *picker* 'geschier' (Göseken 1660)
 murdelevik: V *karits*
- kasuksepp** 'köösner' – *Kassucksepp* 'Kürschner' (lk 223), vrd *köösner* < kask *körs(e)ner(e)* 'Kürschner'
Körsner 'kürschner' (Göseken 1660)
 murdelevik: pole registreeritud³⁵
- kirikisand** – *kirckisand* 'Pastor' (lk 230), vrd *pastor* < lad *pastor*, kask *pâstor* 'Pastor'
Pa.[stor] (Rossihnius 1632)
 murdelevik: L Ha *kirikisand*, T V *kerik-*, *kerk|esänd*
- kistavars** 'telg, varb'– *Kistawars* 'Spille' (lk 239), vrd *pill* < kask *spille* 'Spille, Spindel'
pilli kaihl 'Hals an der MühlenSpille' (Göseken 1660)
 murdelevik: Kod Hel T V *kistavaárs* 'keps; kedervars'
- kütsmä** 'küpsetama'– *küztma* /u 'braten' (lk 209), vrd *praadima* < kask *bra-den* 'braten'
pradida (Müller 1600–1606), *küpsendama* 'braten' (Göseken 1660)
 murdelevik: T V *küdsämä*, M *küdsäme*
- kütse** 'küps'– *Kuetz* /e 'Brate' (lk 209), vrd *praad* < kask *brade* 'Braten'
pradiwarras (Stahl 1637); *Praadi* 'Brate'; *küps* 'Brate'; *küpe ward* 'Brat-Spes'; *praadi pann* 'Bratpfan' (Göseken 1660)
 murdelevik: eL *kütse*, *küdse*, *küdsä*
- küünlalang** – *Künala Lang* 'Tacht' (lk 241), vrd *taht* < kask *dacht* 'Docht'
sen pollewa tacht (Müller 1600–1606); *tacht*, *tachtift* (Stahl 1637); *Tacht*, -i; *kühnla tacht*, -i; *tacht-löng* 'Dachtgarn' (Göseken 1660)
 murdelevik: Se 'küündle lank
- lapjo** 'labidas' – *Lapja* 'Schauffel' (lk 234), vrd *kühvel* < kask *schuffele* 'Schaufel'
Küffel, *küfflist* (Stahl 1637); *Küffel* (Göseken 1660)
 murdelevik: M T 'lapju, T V 'lapjo

³⁴ *peeker*-sõna on Gutsloff kasutanud oma piiblitõlkes, nt *Minna* - - *anni sedda Bickrit Pharao kettehe* (Gutsloff 1647–1657: 171).

³⁵ Leidub nt Saareste sõnaraamatus (*kasuksepp* 'köösner' EKMS III: 588).

lõupeni 'lõukoer' – *Löwi Penni*³⁶ 'Löwe' (lk 225), vrd *lõvi* < kask *louwe* 'Löwe' *Louwit* (Müller 1600–1606); *louw* (Rossihnius 1632); *nende leuwide* (Stahl 1637); *Loiwkoijr*; *lõwkoijar* (Göseken 1660)

murdelevik: Krk Hel Har Lut *lõupeni*

mõrsja – *Morsi* /a 'Braut' (lk 209), vrd *pruut* < kask *brût* 'Braut'

üx Brudt (Müller 1600–1606); *Pruhdt, -i*; *morsi* 'Braut' (Göseken 1660)

murdelevik: Muh Tõs KJn eL 'mõrsja, 'mõrsja, V 'mõrsa, Hlj VNg 'morsja

mõtstuvi – *Mõtztuiwi* 'Turteltaube' (lk 241), vrd *turteltuvi* < kask *turtel-duve* 'Turteltaube'

ütte pahri turtel|tuwit (Rossihnius 1632); *Saxa mah keggi* 'TurtelTaube' (Göseken 1660)

murdelevik: Hel Ran³⁷ *mõtstuvi*, Lüg IisR IisK Trm *metstuvi*, Sa Muh L Juu KuuK ViK VLPõ *metstui*

penisitt – *Pennißitt* /a 'Schwefel' (lk 237), vrd *väävel* < kask *swevel* 'Schwefel' *Schweuel* (Müller 1600–1606); *Weffel*; *wewel*, *wewlit* 'schwefel (sulphur)'; *KoiraSitt* 'schwefel (sulphur)' (Göseken 1660)

murdelevik: pole registreeritud³⁸

põrkapund 'laevanael' – *Pörkopund* /a 'Schiffpfund' (lk 235), vrd *kippund* < kask *schippunt* 'Schiffspfund'

Kippund 'Schiffspfund' (Göseken 1660)

murdelevik: V *põrka-*, *põrkõ|pund*, KJn Hls Krk *perk-*, Vll Aud *pärk|pund*

rahu – *Rahow* /a 'Nieren' (lk 229), vrd *neer* < kask *nêre* 'Niere'

temmast nehrost (Rossihnius 1632); *Neer* / *ne(h)r* (Stahl 1637); *neerit* (Göseken 1660)

murdelevik: S VLPõ eL *rahu*, VId *rauh*

roode – *Rôde* / *Latte* 'Latte' (lk 224), vrd *latt* < kask *latte* 'Latte'

Lat, *lattist* (Stahl 1637); *latti* (Göseken 1660). Vt **latt** 2. osas

murdelevik: Hel Võn V *roodjas(s)*, *rood(m)ass* 'latt, teivas'

saurohi – *Sauwrocht* /u 'Weyrauch'³⁹ (lk 246), vrd *viiruk* < kask *wî-rôk* 'Weihrauch'

³⁶ *lõupeni* on *lõukoera* lõunaeesti vaste, liidetud alamsaksa esi- ja eesti järelast (< kask *louwe* + ee *koer/peni*) nagu ka nt *paabulind* (< kask *pâwelûn* + ee *lind*); vrd *paavi* 2. osas.

³⁷ Sõna levikuala on (olnud) tõenäoliselt laiem, kui nähtub murdearhiivi andmeist.

³⁸ Teada on vaid kasutusest sõimusõnana (Nõo Har).

³⁹ *viiruk*-sõna on Gutsclaff kasutanud oma piiblitõlkes: *weihit temmalle Kostit: Kulda, wihrokit n. myrrhe* (Gutsclaff 1647–1657: 221).

- wyroki tohma* (Rossihnius 1632); *wirock* (Stahl 1637); *wijrohk* (Göseken 1660)
- murdelevik: liitsõna pole registreeritud, kuid *sau* 'suits' on Võru murdesõna
- sepp** – *Sepp* /e 'Hefe' (lk 218), vrd *pärm* < kask *berme* 'Hefe'
Perme (Müller 1600–1606); *parm*; *Parm*, -i 'Barm (Hefen)' (Göseken 1660)
- murdelevik: Saa Kod MMg Äks SJn Vil eL *sepp*
- tare** – *Tuba* / *Tarre* 'Saal' (lk 233), vrd *saal* < kask *sāl*, *sāl*, sks *Saal*
suhr plastritut Sahli (Rossihnius 1632); *Suhr tubba* 'Saal' (Göseken 1660).
 Vt **tuba** osas 3.1
- murdelevik: R Saa Kod T *tare* 'tuba, maja', V *tarõ*
- tsigaliha** – *Zigga Leha* 'Speck von Schwein' (lk 239), vrd *pekk* < kask *speck* 'Speck'
pecki (Göseken 1660)
- murdelevik: T V *tsiga*; Rõn San Krl Se *tsialiha*
- valim** 'lehter' – *Trechter* / *Wallim* /i 'Trechter' (lk 242), vrd *trehtel* < kask *trechter* 'Trichter'
trichtel 'Trechter'; *wallim* 'trichter (*infundibulum*)' (Göseken 1660). Vt **trehtel** 2. osas
- murdelevik: M *valim*, V *vallim*
- vang** 'sang, käepide' – *Wango* 'Henge' (lk 218), vrd *hing* < kask *henge* 'Hänge'
hingit 'Hengen an einer Thür' (Göseken 1660)
- murdelevik: eL *vang*
- vanik** 'pärg' – *Wannick* /o 'Kranz' (lk 223), vrd *krants* < kask *kranz* 'Kranz'
ütte krantzi (Rossihnius 1632); *krantz*, *krantzist* (Stahl 1637); *Rantzi* (Göseken 1660)
- murdelevik: T V *vanik*, Trm Ksi San *vañnik*, Lai M *vaanik*
- vasar** – *Wassar* /a 'Hammer' (lk 217), vrd *haamer* < kask *hamer* 'Hammer'
Hañere kz (Müller 1600–1606); *Hammer*, -i; *Wassar* 'Hañer' (Göseken 1660)
- murdelevik: R S M T *vasar*, eL *vassar*
- vatsk** 'kook' – *Watsa* 'Kuche' (lk 223), vrd *kook* < kask *koke* 'Kuchen'
Kohck, *kohckist* (Stahl 1637); *Koock*, -a; *Kohk* (Göseken 1660)
- murdelevik: Hel T V *vatsk*
- vislamari** 'kirss' – *Wissila Marri* 'Kirsch' (lk 221), vrd *käspër* < kask *kersebere* 'Kirsche'

Karsberi marri (Stahl 1637); *Karsbeer marri* (Göseken 1660)
murdelevik: Urv Har Rõu Vas Se *visla(k)puu mari*

Peale jaotises mainitud lõunaeesti sõnade on sõnastikus veel sõnavasteid, mille kõrvale on küll hiljem lisandunud alamsaksa laensõnu, kuid mida pole registreerinud ei Gutsloff ega ta kaasaegsed. Järgnevas rühmases on Gutsloffi sõnavaste esitatud märksõna järel sulgudes ja seejärel antud murdelevila:

herits (*Herritz* 'Schelm')⁴⁰ – Nõo Võn Ote V – pro *kelm* (< kasks *schelm* 'Schelm'); **hernetõbi** 'rõuged' (*Herne többe* 'Pocken')⁴¹ – V – pro *pokad* < kasks *pocke*, *poche* 'Blatter, Bustel'; **kooljakirst** (*Kölje Kirst* /o 'Sarck')⁴² – Khk Nõo Har Se – pro *sark* (< kasks *sark* 'Sarg'); **käber** 'korts' (*Kebbarick* 'Faltte') – V – pro *volt* (< kasks *volde* 'Falte'); **langalõim** (*Langelöim* /o 'Haspell') – Hel Kam V – pro *haspel* (< kasks *haspel* 'Haspel, Weife'); **nilbe** 'libe; sile' (*nilb /e* 'glatt, lubricus') – Iis Kod Ksi Hel T V – pro *klatt* (< kasks *glat*, *sks glatt*); **saibas(s)** 'teivas' (*Saibas* 'Pfahl') – San V, vrd *paal* (< kasks *pâl* 'Pfahl'); **tsagama** (*zaggema* 'acken') – Hel Kam Ote Rõn San V – pro *hakkima* (< kasks *hacken*, *sks hacken*).

Sellesse rühma jäi paigutamata **röärääk** (*Röarähk /e* 'Schnepffe') – Trv Krk Puh San V, vrd *nepp* (< kasks *sneppe*, *snippe* 'Schnepfe'), sest Gutsloffil on *rukkirääk* (saksa Wachtelkönig) ja *nepp* (sks Schnepfe) ilmselt eksituse tõttu vahetusse läinud.

3.3. Gutsloffi enese arvatavad sõnavasted

Alamsaksa laensõnade asemele ja/või kõrvale (nt *kek*, *troost*) näikse Gutsloff esitanud ka omapoolseid sõnavasteid, mida murdekeelest ega teistelt autoreilt pole registreeritud:

hagu pro *meig* (*Hack* /o 'Mey'), vrd *Meykuh* 'Mey (*majus*)' (Göseken 1660)
< kasks *mei*, *meig* 'der Monat Mai; grüne Zweige von Birken zum Pfingstfest'
julge (*julck* /e 'keck'), vt **kek** 2. osas

⁴⁰ Gösekenil *herrise töh* 'schelm stück'.

⁴¹ Gösekenil *hirne többe* 'pocken'.

⁴² Gösekenil *Surnukirst* 'Sarch; sandapila'.

kodunik pro *pürjel* (*Koddoneck* /u 'Bürger'), vrd *meidt ... Iumala Börrilix, Koddakundasex ... technut* (Müller 1600–1606) < *kasks bürger(e), börgère* 'Burgmann, Bürger'

kõrralik pro *topelt* (*kõrralick* 'doppelt')

maa pro *ruum* (*Mah* 'Raum'), vrd *Tajwase rhumi sisse* (Müller 1600–1606); *Ruum, -i* (Göseken 1660) < *kasks rûm* 'Raum'

noormees pro *sell* (*Nôr Mêhs* 'Gesell')

piimapäälne pro *mant* (*Pimepähline* 'Schmant')

rõõm (*Trôst / Rôhm /a* 'Trost'), vrd *Trost nîck røymu* (Müller 1600–1606); *Trohft, [trohst]ift* (Stahl 1637); *troost, -i; Rohst* 'trost (*solatium*)' (Göseken 1660). Vt **troost** 2. osas.

Kokkuvõtteks

Teadaolevate alamsaksa laenude ja Gutsloffi sõnavara kõrvutamisel sõelale jäänud (214 sõna) osutab, et Gutsloff kasutas saksa märksõnade vastetena alamsaksa laene ligi pooltel juhtudel (103 sõna). Paljud XVII sajandiks eesti keelde ja tollaste autorite teostesse jõudnud alamsaksa laenud Gutsloffi grammatika saksa-eesti sõnastikus ei kajastu. Ta on eelistanud nende asemel võtta eesti vasteks kas (lõunaeesti) omasõna, juba varasema (germaani, balti vm) laenuna omaksvõetu või on tuletanud sõnavaste ise.

Laensõnade saabumise-kasutamise kontekstis torkab silma:

- 1) sageli ei pidanudki alamsaksa sõna täitma mingit leksikaalset tühi-
kut, sest võõrsõna ilmus eesti keeles juba olemasoleva(te) sõna(de)
kõrvale, nt *pott* (varem olemas *katel* ja *pada*), *palk* (varem *hirs*), *puur*
(varem *oherdi*), kuid sõnavara muutumine järgis ühtlasi elumuutusi,
sh uuenenud esemetüüpe ja töövõtteid;
- 2) alati ei tõrjunud võõrsõnast uudissõna (ja kodunedes laensõna) seni-
seid murdevariante käibelt, vaid ilmus teiste kõrvale, vrd *task* (< *kasks*
tasche), *tasku* (< rts *taska*), *kalits* (< vn *калита*), *karman* (< vn
карман), (tengel)*pung* (< *kasks bunge*);
- 3) paljud alamsaksa laensõnad olid XVII sajandiks käibel põhjaeesti
murdekeeles või levisid üle maa (nt *kelm*, *klatt*, *neer*, *pärm*), mitmed
Gutsloffi esitatud sõnavasted pärinesid kitsama levikuga lõunaeesti
murdekeelest (nt *herits*, *nilbe*, *saibass*, *tsagama*, *val(l)im*);

- 4) alamsaksa lähtesõna võis eesti keelde anda ka kaks eri sõnakuju, üks ühel, teine teisel pool keelepiiri – vrd lõunaeesti *võlss* ja põhjaeesti *valsk* (< kasks *falsch* 'falsch').

Arvestades asjaolu, et Urvaste hingekarjase Johannes Gutsloffi saksa-eesti sõnastik on ainus XVII sajandil publitseeritud lõunaeesti leksikon, siis esindab see ühtlasi tolle ajajärgu sõnakasutust. Alamsaksa laenude kontekstist ilmneb, et sõnastiku omasõnavarast pärineb kolmandik lõunaeesti murdekeelest (sh Võru murdest). Selles seoses tundub, et saksa märksõnade eesti vastete seas on omasõnavara osakaal pigem suur kui väike; omasõnade seas tunnukse aga lõunaeesti murdesõnade osakaal olevat pigem väike kui suur. Ladinakeelse põhiteksti ning laiema levikuga eesti murdesõnavara poolest oleks Gutsloffi grammatikal olnud eeldusi leida rakendust ka väljaspool omaaegset tartu kirjakeele ala.

PATUKUSTUTUSKIRJAST, ARMULAUALEIVAST JA LAADAST

aablat, oblaat, laat

Ilmunud: Patukustutuskirjast, armulaualeivast ja laadast. *aablat, oblaat, laat*. –
Keel ja Kirjandus 1, 2015, 41–48.

Eesti vaimuliku kultuuri sõnavara ja selle päritolu on keeleteadlasi paelunud pikemat aega. Selgitatud on mitmesuunalisi laenusuhteid, tuvastatud on nii kristlikku oskussõnavara (*kabel, kirik, klooster, köster, munk, nunn, pagan, papp, paradiis, preester, rist, ristima, sant, viiruk* jpm) kui ka selle tulekuteid (nt Loorits 1962; Liin 1964; Ariste 1972; Kivimäe 1987; Raag 1987, 1988; Raag, Vanags 2010; Viitso 2006; Ross, Soosaar 2007; Võõbus 2009; Tarvel 1998, 2013). Jumalakartlikku eluviisi järgima ning pattudest hoiduma pidid ristirahvaks saanud eestlasedki. Leevendamaks koguduseliikmete hingepeinu ning andmaks neile võimalust meelt parandada, kuulub (katoliku) kirikuelu juurde piht kui meeleeparanduse sakrament, pattude ülestunnistamine vaimulikule ning siiras kahetsemine. Eesti keeles kajastavad seda vanad alam-saksa laensõnad *piht* (< kask *bichte* 'Beichte') ja *pihtima* (< *bichten* 'beichten') nagu ka osalised tõlkelaenud *pihiisa* (< *bicht-vader* 'Beichtvater'), *pihikamber* (< *bicht-kammer* 'Beichtkammer'), *pihitool* (< *bicht-stöl* 'Beichtstuhl') jt. Need sõnad on meie keelde ilmunud kindlasti enne luterlikku usupuhastust, tõenäoliselt XIV–XV sajandil.

Nii mõnigi termin esineb eesti keeles tänapäevani võõrsõna kujul (nt *indulgents, hostia, monstrants, oblaat*), mille tähendus ja lähtekeel on teada (< ladina *indulgentia, hostia, monstrantia, oblatum*) ning üldjuhul sellest teadmisest ka piisab. Alljärgnevas käsitletakse mõne katoliku kiriku ajal eesti keelde ilmunud mõiste – patukustutuskirja ja armulaualeiva – sõnavasteid (*indulgents, aablat, oblaat*) ja nendega seotud tähendusnühkeid pärast luterlikku usureformi.

Aablat. Wiedemanni sõnaraamatut lehitsedes torkab silma sõna *aablat* (Wiedemann 1869, veerg 65: *āblat, āblati* (d.) 'Oblate'), Tartu-murdeliseks (d. = dörptsch) märgitud sõna, mille saksa vaste *Oblate* seostub meie kirjakeeles võõrsõnaga *oblaat* 'armulaualeivake' (VSL). Oblaat on tuttav kõigile armulaulustele. Tegu on püha altarisakramendiga, Kristuse ihu ja verega, mida kristlastele jagatakse armulaua leiva ja veini kujul, Martin Lutheri sõnutsi „*Armulaud on meile seatud igapäevaseks karjamaaks ja toiduks, et meie usk ei väsiks ega nõrkeks*“ (Meie Kirik 2010). Nüüdseks juba ammu arhaismide hulka kuuluva *aablat*-sõna esmaesinemuse leiame *afflate* kujul Georg Mülleri 15. jutlusest (11.11.1603), kus sõna tähenduseks pole aga mitte 'armulaualeib', vaid 'indulgents', mis seostub pattude kustutamisega (Müller 2007: 368–369). Tõenäoliselt ilmus laensõna eesti keelde juba enne Mülleri, XV–XVI sajandil.

Indulgents. Katoliku kirikus on pattude andeksandmise kõrval võimalik neid ka kustutada, st kustutada patuteole järgnevat karistust kahetsuse ning kahetsustegude kaudu. Kirik arvas võimaliku olevat patustele, kes oma tegusid kahetsesid ja meelemuutust töotasid, püha- ja vagameeste heategude arvel armu jagada. Selleks hakati XI sajandil paavsti nimel müütama patukaristuse kustutamise kirju ehk indulgentse. XIII sajandil, kui ristisõdadeks vajati terveid uusi sõdalasvägesid, laiendas paavst patukustutuse kõigile ristisõdijatele ning indulgents sai lisatähenduseks 'ajalike pattude kustutamine heade tegude täidesaatmisega' (s.v. *Ablaß*: Kluge 2002: 4; EWD: 5). Heade tegudena läksidki arvesse kas raha(annetus) või kirikule osutatud teened, nt osalemine palverännakul või ristisõjas (ENE 3: 619). Patukustutuskirjade müügist kujunes kirikule oluline tuluallikas ning XVI sajandiks oli indulgentsidest saanud eeskätt rahateenimise vahend.⁴³ Nende ostmiseks pidi lunastatama nii veel

⁴³ Luterlase vaatevinklist on tagant järele selliseid õndsaks saamise püüdlusi narruseks nimeanud Georg Müller oma 20. juulil 1604 peetud jutluses: „Ißerranes se Paweste all, omat ned Inimeße Lapset moñesarnatze kombe ninck Teh otznuth. [---] Moñikat omat muhdsarnast keckÿ mängku mottelnuth ninck sisse sædnuth, kuÿ sæl omat, se Henge Meß, nÿ monda Peñikohrma sest vñhest Liñast se töÿse Liña sisse, se Kurratÿ Afflate ninck Toiwutuße prast ioxnuth. [---] Moñikadt omat nente Mukade hæ Tõh suhre Raha kz hēnese pohle ostnuth; Moñikadt omat hend nente Mukade Kappide kz lascknuth maha mattada, sesama on keick seprast sündinuth, eth næmat omat mottelnuth, eth næmat se lebbÿ tachtsit Iumala iure tulla.“ ('Eriti paavsti ajal on inimlapsed mitmesugust viisi ning teed otsinud. [---] Mõned on muusugust narrust välja mõelnud ja sisse seadnud, nagu näiteks hingemissa, jooksnud kuradi indulgentside ning töotuse pärast mitu penikoormat ühest linnast teise. [---] Mõned on munkade head teod suure rahaga endale ostnud. Mõned on end mungarüüdega lasknud maha matta. Kõik see on sündinud

tegemata patte kui ka isegi juba surnud inimeste patte. Indulgentsidega äritsemisest sai üks reformatsiooni ajendeid, kui Martin Luther selle 1517. aastal otsesõnu hukka mõistis (Altof 1987: 57).

Indulgentside müüki reformiti seejärel Trento kirikukogul ning paavst Paulus III allutas selle kardinalidest järelevalvajate hoole alla. 1567. aastal kaotas paavst Pius V võimalused indulgentsidega rahalist kasumit teenida, seevastu indulgentside jagamine usklikele on katoliku kirikule iseloomulik tänini (Indulgents 2014).

Saksa ja eesti vasted. XIII sajandil said ka eestlastest roomakatoliiklased. Et siinne vaimulik ja ilmalik võim kasutasid ladina ja ka alamsaksa keelt, tulid uued kristlikud terminid meile nendest keeltest. Ladina *indulgentia* 'leebus, lahkus, arm(ulikkus)' sai vanaülemsaksa keeles vaste *ablāz* juba IX sajandil. XI sajandiks olid nii keskülemsaksa *abelāz* kui ka keskalamsaksa *ablāte*, *aflāt* käibel tähenduses 'ajalike pattude andeksand' ja XIII sajandil laienes uusülemsaksa *Ablaß* tähenduseks 'ajalike pattude kustutamine heade tegude täidesaatmisega' (Kluge 2002: 4; EWD: 5). Keskalamsaksa *ablāte*, *aflāt* olid need sõnakujud, mida pruugiti ka Vana-Liivimaal.

Eestikeelses tekstis on indulgentsi mõiste registreeritud XVII sajandi alguses, nimelt alamsaksa keelest pärit laensõna *afflate* ('indulgents') kujul Georg Mülleri jutluses (käsikirjas 1603; trükisõnas Reiman 1891 ja Müller 2007). See pidi siinmail tuttavaks saanud olema küll märksa varem, sest indulgentsidega kauaaegse kauplemise käigus oli alamsaksa *aflāt* 'indulgents' mugandatud eesti keeles *laat*-sõnaks. XV sajandiks oli indulgentside müütamine Vana-Liivimaal kirikute juures kirikupühadel juba sedavõrd üldistunud, et 1437. aastal pidas Riia peapiiskop Henning Scharpenberg vajalikuks keelustada pidulikel päevadel pühades kohtades kauplemine sootuks (Kala 1992: 2253). Keeld paraku ei mõjunud. Nagu palju hilisemast Balthasar Russowi kroonikast (1584) ilmneb, käidi suviti usinalt ikka kõikidel kirikulaatadel, kusjuures tähtsamateks laadapäevadeks olid 29. juuni (apostlite päev), 8. september (Maarja sündimise päev) ja 1. november (kõigi pühakute päev) (Russow 1993: 86–87).

sellepärast, et nad on mõelnud, et nad seeläbi Jumala juurde tulevad.'). (Müller 2007: 394–395). Paar aastat hiljem, 22. augustil 1606 peetud jutluses on ta otsesõnu hukka mõistnud dominiikaanlase Johann Tetzeli (1460–1519), „...q Vnuorschamet geleret, eth lebbÿ se Raha Andmeße, kuÿ kz tæma hellisemeße lebbÿ, piddi nente Inimeste Henget, sest Pörgku Tulle iergkmeßest erlöset werden.“ ('kes häbenematult õpetas, et inimeste hinged lunastatakse põrgutulest raha andmise ning raha kõlina läbi.'). (Müller 2007: 684–685).

Pärast reformatsiooni, kui indulgentside müük viimaks lõpetati, jäi *laat*-sõna käibele kirikupühadega seotud kauplemispäevade tähistamiseks.

Kiriku juures peeti keskajal laatasid harilikult vastava kiriku kaitsepühaku mälestuspäeval või muu tähtsama kirikupüha aegu. Laadapidamisele oli oluline kiriku kaitse, mis suurendas kauplemise turvalisust (Anepaio 1996: 8). Nagu ilmneb Heinrich Gösekeni sõnaraamatust (1660), tähendas XVII sajandil *kircko-pehw* 'kirikupäev' nii aastalaata (*Jahr marckt*) kui ka jumalateenistust (*Kirch-Mes*) (Göseken 1660: 414).

Seega andsid alamsaksa *ablâte*, *aflât* 'indulgents' eesti keelde nii rahva sekka levinud laensõna *laat* 'indulgentside müük kiriku juures kirikupühadel' (Raun 1982: 67; Anepaio 1994: 8; Troska 1998: 236) kui ka kirikumeeste erialasõna *afflate* 'indulgents'. *Laat*-sõna esialgne tähendus sai hiljem avarama sisu: 'indulgentside müük kiriku juures kirikupühadel' → 'kaubitsemispäev kiriku juures' → 'kaubitsemispäev kaubitsemiskohas'. Ka *afflate*-sõna kuju ning tähendus teisesid, kui indulgentside müük meie aladel lõppes, *ablat* ~ *aablat* hakkas tähistama armulauaaleivakest, oblaati, vrd *ablat* (Hupel 1780: 439), *äblat* (Wiedemann 1869: 65, 1893: 59). Seejärel kaob *aablat*-sõna trükiallikaist.

Eesti murdeandmete järgi on *laat*-sõna levinud üle maa kui kindlas kohas perioodiliselt peetav turg (EMS IV: 773). Laadale iseloomuliku hääleka melu tõttu on hakatud ka (naiste) jutuvada või vaidlemislärmi nimetama laadaks või laadapidamiseks.

Naaberkeeled. Eesti keelde jõudnud alamsaksa laensõnade puhul tuleb võrdluseks kõrvale võtta ka nende vasted läti ja liivi keeles, sest sageli näikse tegu olnud sama laenuallika või vahendajakeelega. Alamsaksa *aflâte* 'indulgents' mugandati eesti keeles, nagu mainitud, kauplemisega seotud *laat*-sõnaks. Asjaolu, et kunagine indulgentsidega kauplemine toimus kirikute juures, kajastub näiteks liivi keeles, kus *lõt* on säilitanud tähenduse 'jumalateenistus' (Kettunen 1938: 205; LELS: 174). Läti keeles on *aplâts*-sõna tähenduseks nii 'armulaud' kui ka 'laat' ('Abendmahl; Jahrmarkt') (Sehwers 1953: 1). Niisiis on kunagisest indulgentside müügist kirikute juures säilitanud eesti keel selle majandusliku aspekti (*laat* 'turg, ost-müük') ja liivi keel selle vaimuliku külje (*lõt* 'jumalateenistus'), läti keeles on säilinud aga mõlemad (*aplâts* 'turg, aasta-laat; armulaud').⁴⁴ Mälestus katoliku usu ajast peegeldub veel ka soome keeles,

⁴⁴ Selle kõrvale võib tuua teisegi näite. Enn Tarvel on viidanud ladina keele mõjule eesti *patrama*-sõna puhul (< *paternosterit lugema*) (Tarvel 2013: 139) ja ta tähelepanekut paistab kinnitavat

kus mitmuslik *messut* tähistab suurt turgu, laata ('markkinat, myyjäiset'), ainuslik *messu* on aga käibel missa tähenduses (SSA 2: 162).

Laadad ei tähendanud katoliku ajal kindlasti mitte üksnes kaubatehinguid, vaid sellega liitus ka pidusem pool. Isegi veel Wiedemanni sõnaraamatus registreeritud *kiriko āblati-päiw* ('Kirchweih') osutab kirikupühale (Wiedemann 1869: 65; 1893: 59) ning laada ühitamisele kirikupühaga. Sedasama väljendab saksa *Kirchweih*, st kirikupühaga seotud laata ja rahvapidu ehk kirmest (EWD: 656-657).

Oblaad ja hostia. Neidki eesti keelde jõudnud termineid on vahendanud ladina ja saksa keel. Ristiusu algusaegadel ohvrialtarile toodud ande tähistanud ladina *hostia* ('ohvriloom; lepitusohver') sai IX sajandil eeskätt armulaualeiva tähenduse (VSL). Selle kõrval tuli kasutusele ladina *oblato*-sõna 'annid missaohvri puhul' (< *oblatus*, verbi *offerre* 'pakkuma, ohvrianniks tooma' partitsiibivormist), mis jõudis XIII sajandil keskülemsaksa keelde (*oblāte*) tähenduses 'hostiana ulatatud armulaualeib' (Duden 7: 475). Kui alamsaksa asemel sai meiegi maal valitsevaks ülemsaksa (kirja)keel, ilmus eesti keeles *aablat*-sõna asemele *oblaad* (< saksa *Oblate*) ning tähenduse 'patukustutuskiri' asemele 'armulaualeib'.

Kõrvutades armulaualeiva nimetusi *hostia* ja *oblaad*, jääb esialgu mulje, et tegu on sünonüümidega. Tähendus 'armulaualeib' on eesti keeles nii hostial kui ka oblaadil (VSL) ning *Hostie* ja *Oblate* tähendusvasteks saksa keeles on 'Abendmahlsbrot' (GFW: 305, 524). Hostia tähendust on isegi võidud avada oblaadi kaudu, see on 'oblaadikujuline armulaualeib' (Duden 7: 274). Tõsi küll, oblaadile on märgitud tähendusi rohkem, lisaks ka 'ilmikvend või -õde' (VSL; Sivers 1997: 60), 'õhuke küpsis' ja 'tempelmark' (GFW: 524), seevastu on *hostia*-sõna kasutus kauasem, ulatudes ristiusu algusaegadesse. Tollaste kultustoimingutega seoses oli ladina *hostia* esialgseks tähenduseks 'ohvriloom, lepitusohver' ja kui *hostia* võeti kristlikusse terminoloogiasse üle, sai sellest sümboolselt Kristuse ihu võrdkuju, kes ohvritallena inimeste patud jumala ees lunastas (Duden 7: 274).

Georg Mülleri 2. jutluses (28.12.1600) sisalduv *Pöha Patre siddes* ('meieisapalves') (Müller 2007: 100–101). Analooilise jälje on säilitanud meie lõunanaabrite keeled, kus nii liivi *põ̃tõrtõ* kui ka läti *pātarot* tähenduseks on 'palvetada' (LELS: 251). Eesti *patrama*-sõnal ('vatrama, lobisema') on aga ilmne seos keskalsaksa *pateren*-sõnaga ('in monotone Weise viel sprechen') (Lübber 1888: 271; Raun 1982: 117). Arvatavasti on alamsaksa keel olnud (siingi) vahendajakeele rollis.

Pikem seletus täpsustab, et „hostia on hapendamata [taignast] ümmarguse oblaadi kujuline pühitsetud armulaualeib, mida katoliiklastele ja luterlastele armulaual või konfirmeerimisel ulatatakse” (Duden 7: 274). Nii et kitsamas tähenduses – kui pühitsetud armulaualeib – on *hostia* ja *oblaat* sünonüümid. *Oblaadi* tähendus on aga aja jooksul laienenud, hõlmates ka juba mainitud küpsist, ilmikvenda või -õde jm, millega hostial pole mingit pistmist. Et *oblaadil* on kirikuringkondades kitsendavaks eritähenduseks ’veel mitte pühitsetud hostia’, siis on arusaadav, kuidas võidakse saksa ilmalikus keeleruumis mõista tänapäeval *Oblate* all eeskätt just õhukest vahvli taolist küpsist (Duden 7: 475). Hostia on alati pühitsetud armulaualeib, oblaat võib olla ka õhuke vahvli kujuline (pühitsemata) küpsis.

Eesti kirjakeeles on sõna registreeritud alates 1660. aastast, vrd *oblatit* ’Oblat/Eysenkuche’ (Göseken 1660: 534), *oblat, ablat* ’Oblate’ (Hupel 1780: 439), *oblāt* ’Oblate’ (Wiedemann 1869: 771), *oblaat* ’armulaualeib’ (ÕS 1980: 470). Rahvakeelde pole aga levinud ei *aablat* ega *oblaat*, armulaualeiva tähenduses on murdekeelest registreeritud VNg Han Aud Ris Kod Hls *armuleib* (EMSUKA).

Torkab silma, et *oblaat*-sõna hakati juba varakult eesti keelde tõlkima. Gösekeni sõnastikus (1660) leiduvad *Raud kohck*, *Raud watz* ’Oblate, Eysenkuche’, *oppri watz* ’Oppfer kuchen’ (Göseken 1660: 535, 591, 592), Hupelil esinevad *oblat, ablat, Jummala armo leib* r., d. ’Oblaten zum Abendmahl’ (Hupel 1780: 165) ja Wiedemannil (1893) *altari-, armu-, jumala-armu-, kiriku-leib, püha leib* ’Oblate’ (Wiedemann 1893: 482). Tundub usutav, et reformeeritud usule üleminek ei toimunud kiiresti (arvestades mh ka rekatoliseerimist Poola-ajal) ning et iseloomulik oli mõlema usutunnistuse aastakümnete pikkune koosseksisteerimine, enne kui evangeelne usutunnistus lõplikult peale jäi (Kivimäe 1987: 34). XVI–XVII sajandil võisid olla nii *aablat* kui ka *oblaat* eesti keeles käibel mõlemad, lisaks *oblaadi* tõlkevasted, mida mainib Gösekeni sõnaraamat. Indulgentsid jäid käibelt ära ning *aablat*-sõna muutus tarbetuks, aga Hupelil (1780) esinevad hostia tähenduses nii *ablat* kui ka *oblat*. Eesti *oblaat* pärineb ülemsaksa *Oblate*-sõnast (’aus Mehl und Wasser gebackene Scheibe’: keskülemsaksa *oblāt(e)* < ladina *oblate* (hostia) ’dargerbrachtenes Abendsmahlbrof’ (Kluge 2002: 664).

Gösekeni registreeritud *raudkook* ja *raudvats[k]* (’Eysenkuche’) viitavad oblaatide raudade vahel küpsetamisele (nagu vahvlite puhul), tegu on tõlke-laenuga saksa keelest, vrd saksa *Eisenkuchen* ’placentula inter ferra valida cocta’ (Grimm III: 372). Ka *vahvli*-sõna on eesti keelde laenatud (ülem)saksa keelest.

JOOTRAHA

Ilmunud: *Jootraha*. – Keel ja Kirjandus 4, 2014, 291–297.

Proloog. Seal, kus juuakse teed

Istanbuli kesklinnas, Hagia Sophiast kiviga visata, leidus 2009. aasta juulikuus tore väike jäätisepood. Jäätis sobis palavaga imehästi, eriti pisut veniv spetsiaalne Türgi jäätis, mille valmistamiseks kasutatakse metsiku orhidee mugulaid. Poeetil tõmbas tähelepanu puust kirstuke, millele oli kirjutatud *Tip Box*, *Trinkgeld*, *juomaraha*, *чайевые*, *boite a pourboire*, *bakšiš*, *Riksa boxi*, *uma caixa*, *FOOI geel ekstra seel*, *arbatai tib boks*. Vaatasin, et eesti sõna on puudu, ja maalisin sinna hoolikalt *jootraha*. Poodnik küsis, kust me pärit oleme, ja rõõmustas uue keelenäite üle. Mõnd Türgi liiri kirstukesse poetades andsin mõista, et sõna tähendus pole mulle võõras.

Päeva või paari pärast seadsime sammud Galata silda mööda Pera linnaosa poole. Lõunaaeg oli ammu käes ning seetõttu panime tähele, et silla alumine korrus oli kogu pikkuses palistatud kalarestoranidega. Pea iga söögi-koha juures hõikus sisseviskaja, lehvitas menüüd, kiitis roogade värskust ja headust ning soovitas tungivald lauda istuda. Ega me kohe õnge läinudki. Ent siis tuli mees, kes ladusalt rääkis, roavalikut kiitis, meie soove küsis ja otsekui muuseas meid lauda juhatas: „You see, what a splendid look to Bosphorus!“ Nii said eelmaitsse me lõunasöögist just kõrvad.

Meriahven oligi väga maitsev, ilm oli ilus, meie ise heal meelel ja rahul. Aeg-ajalt käis peremees lahkelt pärimas, kuidas toit maitseb, kas ja mida veel soovime. Lõpuks soovisin arvet. Toodi arve ja lasti üle vaadata. Kui noogutasin, ütles peremees, et väga hea, nüüd teile lõpuks veel midagi, maja kulul. Meile toodi teed – see oli meie lemmik *alma caj* tüüpilistes väikestes klaasides. Ja siis mul järsku koitis, mida tähendab vene *на чай* elik *чайевые*. Arve on kogu eine eest, seevastu lisaks antu, lisatasu kostitajale (helduse ja võimaluste kohaselt) on aga *jootraha*, tasu (justnagu) joogirahana tee eest – vähemalt teetraditsiooni kuuluvate (ida)rahvaste puhul.

Maksmisest lisatasuna

Paljudes riikides jootraha maksmisel niisugust tseremooniat nagu Türgis kogetu (enam) ei kaasne ja enamasti ongi seal jootraha tähenduseks hea teeninduse märgiks antav lisatasu, st väiksem rahasumma teenuse eest üle ettenähtud summa (EKSS). Saksamaal näiteks peetakse heaks tooniks, et arvele lisatakse 5–10% suurune summa sularahas, mis läheb otse teenindajale (kelnerile, taksojuhile, juuksurile). Kanadas ja USA-s on arvepaberil jootraha jaoks omaette rida, kuhu klient lisatasu (u 15% arvest) kelneri kasuks välja arvestab ja kirja paneb. Jootraha võetaksegi seal pigem kui arve osa (ka kaardiga makstes), mitte niivõrd kliendi rahulolu väljendava lisana. (Dobler 2009: 16–17; Trinkgeld 2013)

Joodurahast jootrahaks

Kui tänapäeval tähendab jootraha eeskätt tasu (hea) teenindamise eest, siis liitsõna ise viitab, et see on olnud seotud jootmise-joomisega. Tegu on ilmselt õige ammu tavaga ning *jooduraha*-kujul esineb sõna juba eesti keele ühes varaseimas säilinud ülestähenduses, nn Kullamaa käsikirja serval (aastaist 1524–1528): *Whamkayra nynck yotoraa Wayack monnist to[nz]ull pastust* 'vaimukaera ning jootraha vajaka mõnest Tõntsul paastust' (EKVTS: 29, 60). Kas on siin Tõnni-kultusega seoses jootmisega või mingisuguse joogi eest tasumisega arvestatud, seda kirja pandu otsesõnu ei avalda. Kuid selle poolmõistukõnelise lause taustal sobiks sõna esinemust ning tähendust veidi lähemalt jälgida. Et eestlased pole olnud teejoojarahvas, siis seostub meil *jooduraha/jootraha* mõne teise, kohaliku joogiga (nagu tõenäoliselt ka soomlaste *juomaraha*).

Eesti *jootraha* on läbinähtav tõlkelaen, mille lähteallikale osutab saksa *Trinkgeld*. Ses saksa kirjakeele sõnas nähakse jätku eeskätt keskülemsaksa vormist *trincgeld* 'kõrtsi-, joomaarve' (Zeche für Getränke, Geld zum Vertrinken als Belohnung – EWD: 1462), kuid arvestades sõna varast esinemust eesti keeles, on see meile laenatud Hansa-aegsest keskalamsaksa keelest (vrd *drink-, drinke-gelt, drinkel-gelt* 'Trinkgeld' (Lübben 1888: 84, 209; MWB I: 566–567, 576). Soome keelde on *juomaraha* (ning slängisõna *riksa*) jõudnud rootsi keelest – vrd *drickspengar, dricks* (RES: 203; SSA 3: 78) – ja küllap on ka rootsi sõna puhul tegu omaaegse (kesk)alamsaksa laenuga. Liivi keeles on jootraha

jùq'ŕ-rq̄ ~ jùqd-rq̄ 'Trinkgeld' (Kettunen 1938: 96), läti keeles *dzeramnauda* (Dravnieks 1944: 531), ilmselt alamsaksa tõlkelaen nii liivi kui ka läti keeles.

Tänapäeval kasutavad eestlased *jootraha* asemel pahatihti inglise keelest pärit sõna *tip*. Inglise keeleruumis on *tip*-sõna tekkimise kohta mitu legendi, üht läbini veenvat seletust siiski mitte. Kõneldakse, et kui Inglismaal teejoomine 1730. aastail moodi läks, tuli maksta mingi summa enne tellimust, tagamaks kiiret teenindamist (*to insure promptness*). Selleks otstarbeks võeti kasutusele karbike tähtedega T.I.P. ja lühendist kujunes sõna *tip* ('jootraha'). Kui karbikesse poetatud *tip* oli ettekandja meelest liiga vähene, hoidis ta end kundest nimme eemale. Hiljem saadi aru, et parem ongi maksta jootraha pärast teenindamist, kui on kindel, et sellega on rahule jäädud. Teistel andmetel makstud Inglismaa kõrtsides juba XVII sajandil jootraha selleks, et ettekandja ei uimerdaks ja et janused joogi kähku ette saaksid (*to improve promptitude*). Kolmandad teavad, et plekktoos kirjaga *to insure promptness* olnud kasutusel juba Edward Lloyd'i 1688. aastal Londonis avatud kohvikus. (Dobler 2009: 62; Trinkgeld 2013)

Seal, kus juuakse õlut

Saksa taust. Saksa *Trinkgeld* on registreeritud kirjasõnas XIV sajandil (küsk *trinckgelt*, kask *drink-*, *drinkelgelt*) ning selle tähendus vendade Grimme sõnaraamatu järgi on *kleinere Geldsumme für ausser der Regel geleistete Dienstverrichtung, ursprünglich zum Vertrinken* (bibale), *auch Biergeld genannt* (Grimm XI: 600). Jootraha kui väike rahasumma teeninduse eest (lisaks kokkulepitud summale) on niisiis algselt tähendanud teenindajale mahajoomiseks antud joogi- ehk õlleraha (EWD: 1462). Et vanad sakslased on joogi all silmas pidanud just õlut (*drank* 'Getränk, spez. ein einfaches Hausbier für den eigenen Gebrauch' – MND HW I: 467), siis paistab loomulik, et õllerahana tähistab jootraha nii ülemsaksa *biergeld* 'Trinkgeld' (Grimm I: 1823) kui ka alamsaksa *bêr-gelt* 'Trinkgeld' (Lübben 1888: 41; MND HW I: 221).

Saksa ajaloost on teada näiteid, kui (käsitöö)meister palus mõne oma suurema tellimustöö lõpetamisel tellijalt jootraha (*Trinkgeld*), et osta jooki ja seda oma sellide ning naisega jagada. Niisuguse palvega kirja on saatnud näiteks kunstnik Albrecht Dürer 26. augustil 1509 Frankfurdi aadlimehele Jakob Hellerile, kelle tellitud altari oli ta valmis saanud (Dobler 2008: 63). Niisiis on saksa *Trinkgeld* olnud sellinegi joogi- resp. õlleraha (*Biergeld*), mida

meister on küsinud ise lisaks oma töötasule, selleks et töö lõppu tähistada ning teisi joogiga kostitada. Selliste juhtude vasteks sobinuks eesti vana *jooduraha*-sõna, sest tegu on teistele väljategemiseks, st teiste jootmiseks kulutatud summaga.

Keskaja lõpuks ei tähendanud aga saksa *Trinkgeld* mitte üksnes töötasuga seotud joogi- või jooduraha. Ametnikele, kelle sissetulekud ei olnud kuigi suured, maksti nende elujärje kosutamiseks ka mõningaid lisatasusid (*resp.* esinduskulusid). XVI sajandil on *Trinkgeld*’iga seoses mainitud näiteks nn saunaraha (*Badegeld*), kuigi selle maksmine lõpetati juba 1553. aastal (Dobler 2009: 63). Kui küsida, millal toimus tähendusmuutus, et öllerahast ehk joodurahast (‘joogitasu’) sai jootraha (‘töötasule lisatud raha’), siis keskajaks oli see saksa keeles juba toimunud ja jootraha kui teenustasu tähendus välja kujunenud. XIX sajandil oli aga Saksamaal jõutud juba niikaugele, et mitme ameti esindajaile (nt kelder, kutsar, postipoiss) ei tähendanud jootraha enam mingit töötasu lisa, vaid juba põhilist sissetulekut ennast (Trinkgeld 2013).

Eesti sõnakasutus. Eesti *jootraha* ei ole ilmselt lähtunud rahvakeelsest *joomarahast* kui joogile kulutatud rahast (vrd *söömaraha*), vaid *joodurahast*, mis seostub teistele joogi pakkumise ja teiste jootmisega. Sellele näikse viitavat ka kogu eesti keelealal üldtuntud *joot* (hrl mitmuslikul kujul *joodud*) joomapeona mingi tähtpäeva või perekondliku sündmuse (hrl ristsed, aga ka pulmad või matused) tähistamiseks (EKMS III: 138, 631; EMS II: 138–139). Külalisi *joodule* või *jootu* kutsudes ja neid kostitades sooviti jagada rõõmu lapse sündimise või noorte kooselu alguse puhul või siis kurbust kellegi lahkumisega seoses. Perepeona on külalistele *jootu antud* või külalistega *jootu joodud* ~ *peetud* veel näiteks maja valmimisel (*kadukse juodod* Vai; *uue toa joot* Ris). Suurema töö lõpp tähendas muidugi suuremat pidu. Kui veski valmis sai, tegi mölder *veskijoodud* (et *peremehed siis mõjale ei mEND* Lüg); kui laevaehitus lõpule jõudis, peeti *laevajoodud* (*laeva peremes tegi laevajoodud, kõik õlled ja söömad* Rid). Terve küla peona on *jootu joodud* ka näiteks mihkli-, mardi- ja kadripäeval. Kuusalust on kirja pandud, et nuudipäeval (7. jaanuaril) joodi *hülgejuotu*, kevadel peeti aga külapidu enne karja väljalaskmist ning joodi *karjajuotu*. Põhjusi tähtpäevi tähistada ning teisi kostitada leidus nähtavasti piisavalt. Kui teiste jootmisele kulunud joodurahast sai pikapeale rahatasu ilma joogita-jootmiseta, eks siis kujunes sellest jootraha kui lisatasu ehk teenustasu.

Mis sõnu on eesti keeles jootraha tähenduses kasutatud XIX sajandil, saab aimu akadeemik F. J. Wiedemanni sõnaraamatust (Wiedemann 1869, v 1011–1012), kus saksa *Trinkgeld* on eesti keeles edasi antud (märksõna *raha* all) 10 vaste abil: *istumize-raha* 'Trinkgeld für den Postknecht', *jõdu-raha* 'Trinkgeld', *õlle-raha* 'Biergeld, Trinkgeld', *päitse-raha* 'Trinkgeld für den Kutscher des Pferdeverkäufers', *perse-r.* = *istumize-r.*, *saba-raha* 'Trinkgeld beim Kaufe eines Stückes Vieh', *sõidu-r.* = *istumize-r.*, *wīna-r.* 'Trinkgeld', tagamal lisanduvad neile *jala-waewa ēst* 'Trinkgeld' (v 1418) ja *käe-walge* 'Trinkgeld' (v 1434). Sõnaraamatu 2. trükki (1893) on täiendatud saia- ja tubakarahaga ning näiteid on pisut ümber paigutatud: *istumize-*, *perse-*, *sõidu-raha* 'Trinkgeld für den Postknecht', *wīna-*, *saia-*, *tubaka-raha* 'Trinkgeld' (v 917). Jootraha kui käskjala vaevatasu on enne Wiedemanni maininud A. W. Hupel oma sõnaraamatu 2. trükis: *jalla waewa eest r.*; *jalla waiwa eest d.* 'Trinkgeld' (Hupel 1818: 570). Toodud näidetele annaks lisada, et kui varem oli jooduraha tähendanud tavapäraselt *õlleraha*, siis XVIII sajandil oli hoogustunud viinapõletamise tõttu õllega seltsinud viin (Laur 1999: 98), mis ilmneb ka XIX sajandi leksikonidest: *vrđ wina od. jodo rahha r. d.* 'Trinkgeld' (Hupel 1818: 570), *jodo rahha* 'деньги на водку' (Lunin 1853: 38). Need muutused aga, mis kajastusid saksa keeles keskajal, väljendusid eesti keeles kujukalt XIX sajandil, kui jooduraha sai n-ö napsirahana teenustasu tähenduse (nt postipoisi, kutsari tasuna). Jootraha mõistet väljendatakse XIX sajandi sõnaraamatuis veel *jodo-rahha* (jooduraha) kujul, eesti murretest on aga teenuse eest makstav lisatasu üles tähendatud nii *jooduraha* (Har), *jootraha* (Kuu Lüg Vai Jäm Khk Mär Ris Kos Koe Plt Hls Krk Ran) kui ka *jooteraha* (JMd) kujul (EMS II: 139; EMSUKA). Sõnaraamatuisse leidis sõna *jootraha*-kujul tee alates 1917. aastast (Kettunen 1917b: 50).

Muistne kahi

Saksa *Trinkgeld*-mõistel on üheks tähendusvasteks veel ohvritasu – *opper-*, *offergelt*, *offerpenninc* 'Trinkgeld, außergewöhnliche Geschenkwahlung für besondere Gelegenheiten' (MND HW II: 879), st kirikulõiv või mingite tähtpäevade puhul tehtud kink (kogudusele, teenijaskonnale, lastele). Sel kombel on nähtavasti veelgi vanem taust – nt pulmades noorpaarile ohverdatud (*opper-*) *offerpennink* 'Trinkgeld (bei Hochzeiten)' (MWB III: 229). Seda tava – joogiks taaskord õlu – tunneb ka eesti pulmakombestik ja Saaremaal

näiteks annetati noorpaarile jootraha pulmade lõpuks: [pulmade] *lahkumise pääval* [kannu] *poiss tõi kannu lagedale, ölut täis ja akkas jootraha 'korjama. igaiüks kes 'viskas omad rahakopikad 'sisse, pidi peelt 'jooma* Khk (EMS II: 139). Ohvritasu esineb veel ka (Värmlandi) soomlaste haldjauskumustes: *Kun kaivosta otettiin vettä taikojia varten, pantiin kaivon viereen raha maksuksi haltijalle: Piti sille antoa juomarahoa Ver[mlanti]* (SMS V: 365).

Kokkujoomine ehk liigud

Jootraha ei ole ainus joomiskombeid iseloomustav tõlkelaen. Alamsaksa keelest (*lîtškôp*, *likôp* 'Leitkauf, Weinkauf') on pärit meie *liigud* (*teeme liigud*, *joome liiku*), mis on levinud kogu eesti keelealal (EMS V: 187, 202-203). Liiku on joodud sõlmitud kaubatehingu või lepingu kinnituseks (Lübben 1888: 208; MWB II: 705), aga ka mingi eduka soorituse, saavutuse või sündmuse puhul. Kui jootraha oli seotud Saksamaal eeskätt õllega, siis liigud puuvilja- või vürt-sitatud veiniga. Sellest võiks teha järelduse, et ülalmainitud kunstnik Albrecht Dürer kostitas oma lähikondseid arvatavasti õllega (*Trinkgeld* = *Biergeld*). Kui ta aga jõi (*resp.* joonuks) liiku altari tellija aadlimees Jakon Helleriga, oleks peekris olnud kindlasti vein.

Epiloog

Kui nüüd ringiga Kullamaa käsikirjas mainitud jootraha *resp.* jooduraha juurde tagasi tulla (*Whamkayra nynck yotoraa Wayack monnist to[nz]ull pastust*), siis võiks arvata, et siin on silmas peetud ohvriandi (joogiohvrit). Jootude ja joodujoomisega seoses paistavad kokku saanud olevat muistne ohverdamine ja ohverdaja enese käekäiku silmas pidav ning teisalt teistega jagatav, teistele meelehea tegemine. *Jooduraha/jootraha* tähendus on aegade jooksul muutunud: esialgselt tähendusest 'joogiohver (ohvriand)' näikse välja kasvanud 'jootmistasu', millest kujunes 'lisatasu (kellelegi) joogi ostmiseks' ja sellest lõpuks 'lisatasu (ilma joogita), st teenustasu'. Tõenäoliselt tuleneb eesti *jootraha*-sõna varasemast *jooduraha*-sõnakujust, mis omakorda on tõlkelaen alamsaksa keelest (*drink*-, *drinke-gelt* 'Trinkgeld').

KUTSELISED ARSTIJAD EESTI KEELES

Ilmunud: Kutselised arstijad eesti keeles. – Emakeele Seltsi aastaraamat 67. 2021.

Peatoim Reili Argus, toim Riina Reinsalu. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus
2022, 195– 210.

1. Proloog

1760.–1780. aastatel elas Põltsamaa oma hiilgeaegu, kui baltisaksa tööstur ning Põltsamaa lossiomanik, erumajor Johann von Lauw (1712–1886) oli sinna rajanud klaasi- ja portselanikoja, tärklisevabriku, vasepaja, parkimiskojad ning muid väiksemaid ettevõtteid. Klaasikojas valmistati mitmesugust õõnesklaasi, sh pudeleid ja klaasnõusid meditsiini tarbeks. Renoveeritud lossis mängis ajuti koguni oma orkester, esines itaalia näitetrupp ja peeti ametis kunstmaalrit, kirikus võis kuulata heade muusikute ettekandeid. Lossihärra von Lauw rajas Põltsamaale isegi alamast soost inimeste haigla ja kutsus Riiast selle juhatajaks arstiteaduse doktori Peter Ernst Wilde, kes oli äranud tema tähelepanu praktiseeriva arsti ja kirjamehena. Wilde saabus Põltsamaale 1766. aastal. Tutvunud kohalike oludega, asutas ta Põltsamaale Eesti esimese maaapteegi ning otsustas seejärel asuda välja andma õpetlikku kirjavara, et talurahvas oskaks oma tervise eest ise hoolt kanda. Et selleks läks vaja trükikoda, asus Wilde otsekohe tegutsema. Vajalik sisseseade saabus Kopenhaagenist juba 1766. aasta oktoobris, seejärel palgati trükkal ja Põltsamaa eratrukikoda, esimene terves Vene keisririigis, võis tööle hakata. Trükilooa tingimuseks oli, et Wilde laseb seal trükkida vaid omaenda teoseid. (Peegel 1976: I–II; EA IV: 252; Jürjo 2004: 49–53) Neist tema Põltsamaa trükitöödest on koguni kaks, „Lühhiike õppetud“ ja „Arsti ramat“, pälvinud püsiva koha eesti kirjakeele ja kultuuri ajaloos, nagu ka nende eestindaja August Wilhelm Hupel (1737–1819).

2. Meditsiinikirjasõna

Maa-arsti Wilde iganädalane järjelugu „Lühhike õppetus“ (1766–1767), mida ilmus pastor Hupeli tõlkes 41 numbrit, oli esimene eestikeelne kirjatöö, mis maarahvast tervishoiu ja hügieeni seisukohast valgustas. Selle sisu võtab kenasti kokku väljaande täispealkiri: *Lühhike õppetus, mis sees monned head rohhud täeda antakse, ni hästi innimeste kui ka weiste haiguste ning wigga-duste wasto; et se kellel tarwis on, woib moista, kuidas temma peab nou otsima ning mis tulleb tähhele panna igga haigusse jures. Selle körwas on weel muud head nouud, õppetussed ning maenitsussed leida, keik meie Eesti ma rahwa kas-suks ning siggidusseks üllespantud* (LÖ, tiitelleht). Peatähelepanu oli pööratud praktilistele juhtnööridele, kuidas hoida puhtust, vältida külmetus- ja nakkus-haigusi ning milliste maa- ja apteegirohtudega end ravida. Iseloomulike näi-detena võiks mainida, et paisete raviks olid head tubaka keeduvesi, takja- ja teelehed ning raudrohi, veritsevale haavale soovitati peale panna tammepuu käsna, pöörituse korral tuli hommikuti enne sööki võtta kas 10–15 pipratera või 15–20 kadakamarja. Nakkava soetõve ehk tüüfuse korral tuli juua odra keeduvett, kuhu oli lisatud mett ja lusikatäis salpeetrit. „Lühhike õppetus“ annab hea ülevaate tolleaegsest meditsiinisõnavarast, mida peale rahvaomaste keelendite (nt *rawwandus* 'rabandus', *sulg* 'nohu', *paise*, *kõht on wallale*) ilmes-tasid juba juurdunud laensõnad (nt *salw*, *pulwer*, *plaaster*), aga ka uued, võõr-keelsed väljendid (nt *Pleiweis*, *Lewerstok*, *Seenisplätter*) (Valmet 1966: 684–696; Lill 1984: 615–618).

3. Ravitsejad ning arstijad

Kirjasõna manitses, et kui töbi võtab võimust ja lähed targa või nõia juurde, siis saad *kül monned rohhud ehk puhhutud sola, agga se ep olle muud kui pal-jas sool*, parem juba otsida abi mõisast või otse *Apteke peält* (LÖ 10). Siin-kohal võiks küsida, et kuhu jäid siis elukutselised arstid, kuid leidus tollal juba neidki. Viis aastat pärast „Lühhikest õppetust“ ilmus Põltsamaal järgmine Wilde kirjutatud ja Hupeli tõlgitud eneseabiteos „Arsti ramat nende juhhta-misseks, kes tahtwad többed ärraarwada ning parrandada“ (1771), kus sõna *arst* esineb kohe pealkirjas (AR: tiitelleht). Seegi teos oli määratud maarahvale, kes sai terviseabi valdavalt rahvameditsiinist, sest kuni XVIII sajandini tegut-sesid erialase haridusega arstid üksnes linnades. Arstiameti esindajad olid

üldjuhul Saksamaal ettevalmistuse saanud sakslased, kes asusid Eestisse jõudes siin oma ametit praktiseerima. Nende kaudu on eesti keelde sugenenud ka vastavat sõnavara, millest alljärgnevalt vaadeldakse omaaegsete arstijate nimetusi. Haigete ravimisega tegelesid ülikooli haridusega arstid, meditsiini-doktorid, aga ka habemeajajad ehk haavaarstid ning saunamehed (EA II: 375; Sehwers 1953: 363).

3.1. *paader* 'saunamees'

Nagu kinnitavad ajalooandmed, sai ravitsemisamet alguse saunast. Ravijate seas valitses kindel hierarhia, kus ühe olulise, olgugi kõige madalama astme moodustasid saunamehed. Juba keskajal oli kombeks, et kui saunalistel ihu haritud ning pea pestud, siis lasti saunamehel lõigata ka juukseid ja ajada habet. Lisaks tohtisid saunamehed ravida kergemat sorti haavu, lasta aadrit, panna plaastreid ja kuppe, teha klistiiri, aga seda võisid nad teha üksnes oma saunas, mitte mujal. Saunamehed, enamik neist eestlased, tegelesid peamiselt vanade vigastuste, nahalööbe ja mädanikega, värsked (torke)haavu neil ravida ei lubatud. (Gustavson 1969: 96; EA II: 375–376) Tegu oli päris omaette ametialaga ja Saksamaal asutati XIV sajandil saunameeste tsunftidki, näiteks 1350 Lübeckis, 1398 Danzigis (Sander 1991: 17). Eestis nende tsunfte ei moodustatud, seevastu on alates XV sajandist mainitud Tallinna linna teenistuses olevaid arste, kelle ülesandeks oli pidada järelevalvet seekide, saunade ja habemeajajate töökodade üle (EA II: 375).

Kirjakeelde talletunud info alusel võib väita, et XVII sajandil on eesti keeles registreeritud ametinimetus *paader* nii saunamehe kui ka kupulaskja tähenduses: *Pader* 'ein Bader; kuppo laskja' (Göseken 1660: 543; Hornung 1693: 2). Sõna pärineb alamsaksa keelest, vrd *bäder*, *bēder* 'Bader' (Liin 1968a: 340), kusjuures suulises eesti keeles oli *paader*-sõna kasutusel tõenäoliselt märksa varemgi. Saunaga oli seotud ka samasse aega paigutatav kutselise ämmaemanda nimetus *paademooder*: *Pademoder* 'Bade Mutter; Hebamme' (Göseken 1660: 543), seegi sõna pärit alamsaksa keelest, vrd *bādemōder* 'Bademutter; Hebamme' (Liin 1968a: 340). Et tegu oli sarnaste arengutega nii Eesti- kui ka Liivimaal, tõendavad läti keelde jõudnud alamsaksa laensõnad *bāderis* 'Bader' ja *bādmuodere* 'Hebamme' (Sehwers 1953: 9).

3.2. *palper* 'habemeajajast haavaarst'

Saunameeste seast kujunesid välja habemeajajad, kes seisisid saunameestest ja isegi käsitöolistest veidike kõrgemal astmel. Tallinna habemeajajad tegutsesid harilikult turuplatsi läheduses, kus liikus rohkem rahvast. Nendegi ametioskuste juurde kuulus esmatasandi kirurgia kui käelist osavust nõudev käsitööala, kuid erinevalt saunameestest oli neil lubatud tegelda ka värskete haavadega ja ravida haigeid väljaspool oma kodu. Enamasti tegelesid nad haavade, haavandite ja mädapaisete ravimise ning sidumisega, panid paika nihestusi ja lahastasid luumurruga jäsmeid (Tering 2016: 19), kuid vajaduse korral tuli ette võtta ka amputeerimisi, eemaldada kasvajaid või tõmmata välja logisevaid hambaid (Gustavson 1969: 80). Habemeajajaid on nimetatud käsitöolisteks, kelle eriala oli kirurgia. Esmateade sellisest Tallinna habemeajajast, nimega Hermannis, pärineb 1352. aastast (Käbin 2016: 37). Et habemeajajate seas oli rohkem sakslasi kui eestlasi, kasutati alamsaksa ametinimetust *balbêrer* 'Barbier' (MND HW I: 146; EEW VI: 1908) ja *Balbeer* 'Barbier, Frisör' (PHW: 24), mis eestlaste suus mugesid eestikeelseks nimetuseks *palper* ~ *palber*. Oma ajastu kontekstis oli palper niisiis pigem kirurg-habemeajaja, mitte lihtsalt habemeajaja. Tallinnas kui sadamalinnas, kus korraldati rohkesti jootudega pidustusi, tuli ette lööminguid ning õnnetusjuhtumeid, oli neil piisavalt tööd ja leiba (Tering 2016: 18). Pealegi, stabiilse klientuuri tagasid neile juba ainuüksi aadrilaskmise nõudlejad. Tallinna Püha Katariina kloostri kohta on näiteks 1524. aastast teada, et munkadel lasti aadrit neli korda aastas (Kala 2013: 156).

Palprid koondusid XV sajandil juba ka tsunftidesse, Põhja-Saksamaa Hansa Liidu linnadest näiteks Danzigis (1457), Lübeckis (1480) ja Hamburgis (1480) (Sander 1991: 18), Tallinnas on mainitud habemeajajate tsunfti 1466. aastast (EA II: 376), Pärnus habemeajajate-kirurgide tsunfti 1588. aastast (Kaplinski 1995: 250).

Olgugi et palpritel oli oma tsunft juba XV sajandil ja isegi kui ametinimetus *palper*, *palber* või *palbeer* võiski suulises kõnepruugis levida ka XVI–XVII sajandil, leidis see sõna eesti kirjakeeles mainimist tunduvalt hiljem. Anton Thor Helle grammatika (1732: 85) annab küll väljendi *aia mo habbe ärra* 'balbiere mich doch', aga ei nimeta tegijat. Esmakordselt näikse sõna olevat registreeritud August Wilhelm Hupeli grammatikas (1780: 236) tartu keele näitena *palper* 'der Balbirer, Feldscherer', 1853. aastal ilmunud Ivan Lunini eesti-vene sõnaraamatu (Lunin 1853: 133) järgi kuulus *palper*

’цирюльникъ, фельдшеръ’ nii tallinna kui ka tartu keele sõnavarasse, Ferdinand Johann Wiedemanni sõnaraamatus (1869: 836, 839) leiduvad **palbēr* ja **palper* : *palperi* ~ *pal’pri* ’Barbier’. Sealt on Andrus Saareste võtnud oma sõnaraamatusse (EKMS I: 352) sõna *palper* (*palbeer*) ’habemeajaja, barbier’. Eesti Keele Instituudi murdearhiivis (EMSUKA) omaette nimisõna *palper* ~ *palber* ei leidu, küll leidub seal Kuusalust kirja pandud tegusõna *palberdama* ’teist inimest rohitsema’. Habemeajaja tähenduses on murretest registreeritud veel *sirusnik(ku)*, (*t*)*sirulnik*, (*t*)*sirunik* (Must 2000: 433; VMS II: 419, 543), mis on laenatud vene keelest (< *цирюльник* ’парикмахер’). Vene sõna päritolu taga on omakorda poola *cyrulik* (TSRJa: 1226).

Eesti *palprile* ~ *palberile* leidub vaste ka läti keeles – *balbēris* ~ *balbiers*. Läti keele vahendusel on see laensõna jõudnud omakorda liivi keelde – *balbier* ’Barbier’ (Kettunen 1938: 20; Sehwers 1953: 7). Soome keelde kandus sõna *palperi* ’parturi; väliskäri’ rootsi keele vahendusel (SKES II: 478). Nüüdseks on see omaaegne laensõna kõigis neis keelis ammuilma ununenud. Eesti keelde on asemele tulnud *habemeajaja*, läti keelde *bārdzinis*, liivi keelde *a’bbōndajāji* ning soome keelde *parturi* (Viikberg 2020b: 415).

3.3. *arst* ’habemeajajast haavaarst ehk kirurg’

XVI–XVII sajandil ilmus *palpri* kõrvale *arsti* ametinimetus. Olid nemadki nii habemeajajad kui ka haavaarstid, st habemeajajad-kirurgid, ent spetsialiseerusid aja jooksul enam lõikuste abil ravimisele. Eesti kirjakeeles on arsti mainitud esmakordselt 1589. aastal ühendis *Reyede artzte* (’haavaarst’) kui laensõna ülemsaksa keelest. Alates Georg Mülleri jutlustest (a-st 1600) jäi aga eesti keeles püsima alamsaksa keelest laenatud *arst* (< kask *arste* ’Arzt’). (Viikberg 2016: *sub* *arst*) Arstiametis ei tegeldud tollal siiski üksnes haavade ravimisega, vaid nagu osutavad vanad leksikonid, jätkati pikemat aega veel ka habemeajajadena: Heinrich Gösekenil (1660: 317) on *Arst* nii ’Barbier’ kui ka ’wund Arzt (chirurgus)’, Salomo Heinrich Vestring (1710–1730: 7) annab *arst*-sõna tähenduseks ’Ein Barbier, medicus’. Habemeajaja tähendus kaob *arst*-sõna järelt XVIII sajandi jooksul, vrd ’der Arzt’ (Helle 1732: 87, Hupel 1780: 143), ja seda nii tallinna kui ka tartu keeles. Habemeajajate-kirurgide tsunft kaotati Tartus XIX sajandi algul ja Tallinnas 1863. aastal. Tolleks ajaks oli Tartu ülikooli õppetöö juba nii palju vilja kandnud, et suudeti senised käsitöölise koolitusega haavaarstid välja vahetada. (Tering 2016: 17–18)

Lisaks eesti keelele on alamsaksa laensõna jõudnud ka läti (*ārst* ~ *ārste*) ja liivi keelde (*āršt*, *aŗšt*) (Kettunen 1938: 14; Schwerts 1953: 6), soome *lääkäri* 'Arzt' on laensõna rootsi keelest (< *läkäre*, *läkere* < *läka* 'parantaa') (SSA 2: 129).

Opereeriva haavaarsti omaette termin *kirurg* on eesti kirjakeeles hiline laensõna (< sks *Chirurg*, vn *хирурѣ*), märksõna *hirurgia* 'Chirurgie' esineb esmakordselt Wiedemanni sõnaraamatu 2. trükis (1893: 127); esimene ÕS esitab veel *hirurg* ja *hirurgia* (EKÕS 1918: 12), järgmine ÕS aga juba *kirurg* 'loikearst, haava-arst' ja *kirurgia* (EÕS I: 225). Sarnasel kujul esinevad ka *kirurgi* soome ja *ķirurgs* läti keeles.

3.4. *tohter* 'ülikooliharidusega arst'

Doktorite (*Doctor medicinae*) kohta leidub Eesti arhiiviallikes andmeid alates XV sajandist (EA II: 376). Nemad ravisid sisehaigusi ega puutunud kokku veriste haavadega. Seda pidasid nad endale koguni häbistavaks (Gustavson 1969: 59) ja jätsid haavaarstitöö arstide, palprite ja velskrite hooleks. Eesti keeles on sõna *Tocker* ('Doctor') registreeritud Gösekeni grammatikas (1660: 666) ja see pärineb alamsaksa sõnast *Docter*, arstikunsti võeti siis tähistama laensõna *Tockerkunst* 'arzeney-Kunst' (*ibidem*). Edaspidi, Hupeli grammatika sõnastikus (1780: 355), on saksa *Doctor* eesti vasteteks antud *tokter*, *arst* ja *tohter* nii tallinna kui ka tartu keeles, kuid seejärel *tokter* kaob. Wiedemanni eesti-saksa sõnaraamatus (1869: 1289) on fikseeritud *tohter* ('Doctor, Arzt').

Alates XIX sajandist võib märgata, kuidas *tohtrit* hakati kirjasõnas eelista *arstile*. Kui 1771. aastal ilmus Hupeli tõlkes Wilde „Arsti ramat“ ja 1822. aastal Otto August von Jannau „Ma-rahwa Koddo-Arst“, siis Friedrich Reinhold Kreutzwaldi teosele „Kodutohter“ (1879) järgnesid „Maja tohter“ (1891), „Rahwa tohter“ (1893), „Uus tohter“ (1895), „Uus maja-tohter“ (1920) jne. *tohter*-sõna mõjukust võisid tõsta Kreutzwaldi eeskujuga, aga ka Tartu ülikoolist pärinev akadeemiline haridus.

Alamsaksa keelest on laenatud veel läti *dakteris* ('Doctor, Arzt') ja liivi *doktar*, *toktar* (Kettunen 1938: 39; Schwerts 1953: 25), ent soome *tohtori* (1614 *doctor*) on lähtunud rootsi keelest (*doctare*). Isuri *tohtori* on saadud soome ja *tohteri* eesti keelest, vene laensõnad on aga karjala *tohturi* ja vepsa *dohtur*. (SSA 3: 303)

3.5. *velsker* 'välihabemeajaja'

Velskri ametinimetuse said habemeajajad, kes tegutsesid XVII sajandi keskpaigast armee koosseisus lahinguväljal ja vajaduse korral ravisid ka haavatud sõdureid. Eesti kirjakeelde jõudis *weldsker* 1766. aastal (LÖ: 10), sellele järgnesid sõnakujud *welskär*, *welskäär* (Hupel 1780: 309, 369) ning *welsker*, *welskär* (Wiedemann 1869: 1487). Sõna on peetud seni üldiselt saksa laenuks (< *Feldscher*) (EEW XII: 3786; Raun 1982: 2001; SSA 3: 482; EES: 598), kuid sõna häälikkoosseis (eriti *sk*-element) sunnib selles kahtlema ja viitab pigem rootsi keelele (vrd *fältskär*) ning omaaegsele Rootsi ajale (1561–1710). Analoo-gilist soome *välskäri*-sõna (1697. aastal *fällskäri*) ongi laenuna tuletatud rootsi *fältskär*-sõnast, mis omakorda pärineb saksa keelest (< *Feldscher* < *Feldscherer*) (SSA 3: 482). Läti varasem sõnakuju *pelšers* on arvatud alamsaksa laenuks (< *fellschēr* 'frühere Bezeichnung eines Militärarztes') (Sehwers 1953: 87), kuid selle *lš*-ühend viitab siiski pigem saksa keelele. Praegune *feldšeris* ('velsker') pärineb saksa (*Feldscher*) ja/või vene keelest (*фельдшер*). Velskrite ameti-alase pädevuse kiituseks on öeldud, et kuna sõjaväes, eriti lahinguväljal, oli praktiseerimisvõimalusi küllaldaselt, siis ületasid nende kirurgioskused tolle aja akadeemilise hariduse saanud arstide omi märgatavalt (Laidre 1999: 336).

3.6. Vahekokkuvõtteks

Eesti keele leksikonide andmetest võib välja lugeda, et erialase haridusega ravijate-arstijate nimetused kujunesid lõplikult välja XVIII sajandi jooksul. August Wilhelm Hupeli grammatika (1780) eesti-saksa sõnastikus leiduvad *arst* r. d. 'der Arzt' (lk 143), *palper* d. 'der Balbierer, Feldscherer' (lk 236) ja *welskär* r. d. 'Feldscherer, Balbierer' (lk 309); sõnastiku saksa-eesti osas leidu-vad *Arzt* 'arst, tokter' r. d. (lk 331), *Balbierer* 'palper' d.; 'welskär' r. d. (lk 338), *Doctor* 'tokter, arst, tohter' r. d. (lk 355) ja *Feldscherer* 'welskär' r. d.; *welskäär* r. d., *palper* d. (lk 369). 1780. aastal olid eesti keeles ühtaegu kasutusel *arst*, *palper*, *tohter*, *tokter* ja *welskä(ä)r*. *palper*-sõna kasutati tartu keele alal, mitte enam Eestis üldiselt.

Wiedemanni sõnaraamat (1869) on allikas, millest näeb nende sõnade esinemust XIX sajandil. Sõnaraamatus leiduvad *arst* 'Arzt' (vg 50), *palbēr* (vg 836), *palper* 'Barbier' (vg 839), *tohter* 'Doctor, Arzt' (vg 1289) ja *welsker*, *welskär* 'Feldscher' (vg 1487).

Murdekeelest on registreeritud *arst* ja *tohter* üle maa kõigist murretest: eP eL *arst* ~ *arst*, R `arsti (EMS I: 444), eP `tohter, R T V `tohtri, M `tohtre, samuti on ulatusliku levikuga *velsker* 'arsti abiline': R eP `velsker, `veltsker, `veltser, Mulgi murdest on talletatud `velsker, `veltskäär, Tartu ja Võru murdest `velskeri, `veltser, `velskeer, `velssei (EMSUKA). Nagu eespool mainitud, siis nimisõna *palper* ~ *palber* Eesti Keele Instituudi murdearhiivi kartoteegis ei esine, seal leidub üksnes Kuusalust noteeritud tegusõna '*palberdama* 'teist inimest rohitsema'. Nüüd jääb üle veel vaadata, millist lisainfot võiksid anda meie rahvalaulukogud.

4. Keeleinfot regilauludest

Et meedikut tähistavad sõnad on eesti keelde laenatud ammu ja levinud murretes laiemaltki kui näitavad meie murdekogud, tõendavad veenvalt ka vanad regilaulud (vt ERLAB). Torkab silma, kuidas mitmes laulutüübis esinevad üheskoos nii *arst*, *palper* kui ka *tohter*, niisiis ei tähista ka ametimees *palber* ~ *palper* mitte habemeajajat, vaid hoopis ravijat-tervendajat. Alljärgnevalt tuuakse väike valik näiteid eri laulutüüpidest ning mitmelt murdealalt.

Laulutüübis „Suur tamm“ kirjeldab Paistu laulik (1889), kuidas vend läks tamme raiuma, aga vigastas end ohtlikult kirvega, nii et heitis juba surivoodile. Muretsesvad omaksed olid kohe valmis tervendajat kohale kutsuma. Õde küsib:

*Veli ella vellekene,
kas ma tuu **tohterida**
või ma aja **arstisida**
või ma palu **palberida**?*

Vend aga vastab, et ei maksa kutsuda. Ravitseja abi pole niisama, see on kulkas:

***Arstil** annad alli ruuna,
palberil või paadi täku,
tohtril tulipunatse.*

Pulmalaulus „Pääsukese pulmad“ jutustatakse Ambla näites (1894), kuidas pääsukese pulmas tükkis varblane riidu kiskuma, nii et teisel veri väljas. Haavaarstil on taas kolm sünonüümi:

Värvu tukka tõmbate,
peäsu pea löödi verele.
Aeti sinna **arstisida**,
toodi kokku **tohterida**,
pandi kokku **palverida**.

Alati polnud tegu otse haiguse või haavadega. Laulutüübis „Meie ja teie poisid“ kirjeldatakse Paistu öitsilaulus (1894) teise küla poisse nii kehvade ja vigastena, et neile paistis arstiabi päris vältimatuna:

Teie velle nie vigatse,
käivä Arjun arstimanna,
käivä Virun vihtumanna.
Vihtujal viive viinatoobi,
arstijal annave obesa,
tohteril tulipunatse,
palberille paadi ruuna.

Tervendamine polnud lihtne ja ravikuludeks loovutatud hobused-härjad oli kallis lõbu. Sama sõnumit, pealegi üsna samas sõnastuses, kannavad Tarvastu (1902), aga ka Karksi rahvalaulu näide (1882), kus haavaarstil on jälle kolm võimalikku nimetust:

Te velle viiest vigatse,
kuvvest kurjana tõbena.
Virun na käüve, Arjun käüve,
Virun käüve vihtumenna,
Arjun käüve arstimenna,
Narvan naba käänamenna.
/---/
Arstil anniv alli täku,
tohteril tulipunatse,
palberile paari ärgi.

Mitut laadi võivad olla aga inimeste tõvedki. Laulutüübis „Joodiku kojukutsumine“ näiteks laulab Maarja-Magdaleena laulik (1888), kuidas mees on jäänud kõrtsist sõltuvusse, nii et ei aita aadrilaskmine ega arstirohud, isegi kui katsuda abi anda. Ravikuludest muidugi ei pääse ning juttu tuleb taas kolmest, meile juba tuttavast ravitsejast:

*Arstil andsid alli täkku,
paari täkku **palberil**,
kõrvi täkku **tohteril**.*

Selliseid lauluteisendeid leidub palju rohkemgi. Regivärssidele iseloomuliku parallelismi tõttu antakse tegevust edasi varieeritud korduste abil. Seetõttu on ootuspärane, et abi tuli otsida Viru- ja Harjumaalt ning Narvast, et abi otsiti esmalt arstilt, seejärel tohtrit ja lõpuks palberilt. Kui abi antud, järgnes tasumine. Ühele avitajale anti hall, teisele punane, kolmandale paat ('kollane') hobune (*resp.* ruun, täkk) või paar härgi. Silmatorkavalt oluline ja laialdaselt kasutusel on siinkohal algriim, sõnaalguliste häälikute kokkukõla, näiteks:

*Lubas **lamba lausujale** / **Paari** härgi **palberille** (Ambla, 1895);
Arstijal annave obesa / **tohteril tulipunatse** / **palberille paadi ruuna**
(Tarvastu, 1902);
Jõvva es arsti avite / **jõvva ei palber parante** / **tohter tetä terveesse**
(Karksi, 1890).*

Algriim ning regivärssidele iseloomulik parallelism on olnud tõenäoliselt peamine, vormiline põhjus, et *palber*-sõna on rahvalauludes püsima jäänud ning esindab samas kõigi nende murdealade sõnavara, kust neid regilaule on kirja pandud.

Velskreid kui välihabemeajajaid ning sõjaväe haavaarste esineb regilauludes harva ning teistest meedikutest alati eraldi. Iseloomulikke näiteid leidub eeskätt nekrutilaulutüübis. Kui regivärssides on palpri puhul selle kunagine habemeajaja tähendus tuhmunud ja püsima jäänud tema tähendus haavaarsti ja tervendajana, siis velskri puhul on asi vastupidine, kõlama jääb velskri kunagine amet juukselõikaja ja habemeajajana. Järgnev näide, Saaremaalt Pöidelt üles kirjutatud „Nekrutilaul“, pärineb 1888. aastast:

***Velsker** välja hüieti
Iste alla anneti
Käärid käde pisteti.
Hakkas mul tukka tõmbama
Ja mu lakka leikama.
Siis hakkas hale tulema*

/---/

Maha nüid jätan mullatöö

Ning panen ümber kroonu vöö.

Pöidelt üleskirjutatud „Liisuvõtmise laul“ (1892) kirjeldab, et liisupoisil vaadati üle *kõik käesõrmed, jalavarvad* ja kui polnud *pailu paisa arma* (st paise-
arme), kui too oli *riske terve mees*, siis

***Velsker** välja üieti*

Siis mu lakka laaniti

Pitkad juused piirati.

Ka Peetri kihelkonnast üleskirjutatud nekrutilaul (1927) jutustab noormehest, kes kroonusse värvatuna peab kõige esiti saama kroonuvälimuse ja laskma juuksed maha ajada:

Viidi mind Vene turule,

toodi Toompää torni alla,

*Vene **velskrid** näeksid.*

Siion käib, käärid kääs,

hõbepea nuga pöosse,

minu peada piiramaie,

juuseid luuni lõikamaie.

5. Lõpetuseks

Meditšiinilise esmaabi ja haavade hooldusega tegelesid kuni XIX sajandini saunapidajad, habemeajajad ehk palbrid ning habemeajajad-kirurgid ehk haavaarstid, kelle ametioskuste juurde kuulusid nii habemeajamine kui ka kirurgilise abi osutamine. Eesti vanema kirjakeele leksikonide põhjal võib jälgida, kuidas kujunesid ravijate-arstijate nimetused välja XVIII sajandiks. August Wilhelm Hupeli grammatikas (1780) leiduvad *arst* 'Arzt', *palper* 'Balbierer, Feldscherer', *tohter* 'Doctor' ja *welskär* 'Feldscher, Balbierer' on jäänud püsima, välja arvatud *palper*, ka kirjakeelde. XIX sajandil, seoses arstide professionaliseerumisega, lõppes habemeajajate-kirurgide tsunftide tegevus. Seejärel spetsialiseerusid omal erialal ka habemeajajad. Meeste juuste ja habemetega jäid tegelema habemeajajad ehk meeste juuksurid ja naiste juustega parukategijad ehk naiste juuksurid.

Kui XIX sajandil algas Eestis rahvalaulude ja -juttude suurogumine, olid rahval veel meeles ravitsejakolmik *arst*, *tohter* ja *palper* ~ *palber*, aga ka habemeajajast *velsker*. Murdekeeles süstemaatilise kogumise aegu 20. sajandil ei mäletatud aga palprit enam ei kirurgi ega habemeajajana ning velskrist oli saanud arsti abilise.

KÕIGEPEALT OLI JALG, SEEJÄREL TULID JALAVARJUD

Ilmunud: Kõigepealt oli jalg, seejärel tulid jalavarjud. – Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskuse aastaraamat XXI–XXII. Pühendusteos Karl Pajusalule 60. sünnipäevaks. Toim Eva Saar, Miina Norvik, Eva Velsker. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus 2023, lk 177–183.

Jalavarjud, nagu muudki ihukatted, on eriti meie põhjamaises kliimas hädatarvilikud, sest võimalust paljajalu ringi lipata esineb vaid lühikesel suveperioodil. Võiks seega arvata, et küllap on siitmailt pärit nii jalanõud ise kui ka nende nimetused, kuigi *a priori* seda eeldada ei saa. Jalatseid on siinmail kantud kindlasti aastatuhandeid, kuidas on lood aga nende nimetustega, sellest võiks aimu saada eesti keele sõnavara toel, kus ühes riidas on omasõnad ja teises sõnalaenud (vt nt Rätsep 1983; EES; Soosaar 2020).

Sobivaks lähtekohaks võiks olla ihuliige *jalg* ise ja selle osad. Omasõna *jalg* kuulub teatavasti soome-ugri tüvevarasse ja tal on vasteid kõigis soome-ugri keeltes. Samasse seltskonda kuulub veel *kand*. Neist veelgi vanem on vaid *põlv* uurali tüvekihist, nooremasse, läänemeresoome-permi rühma kuulub *säär*. Meie lähiringi, läänemere keelte sõnavarasse kuuluvad *kinner* 'reie ülaosa', *koib*, *päkk* 'tallaalune', *tald*, *varvas* ja *õnnal* 'põlvetagune lohk', kusjuures sõna *reba* 'kehaosa allpool puusi' esineb vaid eesti ja liivi keeles. Neile lisanduvad vanad, läänemeresoome keeltes leiduvad laensõnad: germaani päritolu *kube* ja *pöid*, balti laenud *reis* ja (tõenäoliselt ka) *kints*. Nagu siit nähtub, on meie esivanematel olnud germaanlaste ja baltlaste esivanematega päris intiimseid kontakte, sest *kube*, *kints* ja *reis* on tulnud ja jäänud varasemate omasõnade asemele. Milliste nimelt ja miks, on teadmata. Märksa hilisemad *koot* 'looma sääär' ja *kink* 'sink' on laenatud eesti keelde alamsaksa ning *sink* 'looma reis, kints' ülemsaksa keelest.

Mis puutub meie jalavarjude ajaloo algusesse, siis peitub see aegade hämaruses. Juba uurali päritolu *suusk*-sõna eeldab, et suuska ei kasutatud (talvel!) ometi palja jala otsas, aga mingit jalanõu tähistavat sõnatüve sest ajastust

teada ei ole. Päris kindlasti kaeti jalgu mingite (karus)nahksete mähistega, need võisid olla ka mokassiinilaadsed jalatsid (EA I: 87). Paraku pole enam võimalik teada saada, kuidas neid omaaegseid jalakatteid nimetati, sest isegi *jalg*-sõna pärineb hilisemast, soome-ugri perioodist (nagu ka *nülgima* ning *talv*) ja *katma* ilmub veelgi hiljem – läänemeresoome-permi tüvekihis.

Otsesemaid tunnismärke ilmneb umbkaudu 3000 aasta tagant, kui läänemeresoomlased olid jõudnud oma praegustele asualadele ning puutunud kokku germaanlastega. Nendelt on laenatud läänemeresoome keeltesse sõnad *nahk* ja *king* (eL *käng*), tõenäoliselt on *king* tähistanud algselt jalanõu üldse nii meil kui ka sugulaskeeltes. Et tolle aja võimaluste seas leidis ka midagi ilmastikukindlamat, osutab üks läänemeresoome keeltesse jõudnud (karva)nahkjalatsi tähendusega balti laensõna: vrd soome *kurpponen*, *kurpos* 'karvakenkä', isuri *kurppuin* 'paulakenkä', vadja *kurppa* 'kenkä', liivi *kurp* 'kenkä' (SSA 1: 450). Eesti murretest on *kurpad* 'kingad' registreeritud üksnes rannamurdest (Jõe, Kuu): '*kurpad on kovast nahast* [...] *neil on natuke* 'kontsa ka all Jõe (EMS IV: 94). Balti laenuks osutub ka (ümber)mässimist tähendav *mähkima*-sõna (vrd soome *mähkiä*, vepsa *mähkta*).

Meie keelte eripäraks on kujunenud, et *kingad pannakse jalga* (sm *ken-gät pannaan jalkaan*), mitte **jalad kinga*, nagu see tegelikult käib. Lõunaeesti *käng*-sõnast on saadud *jalgu kängmä* 'kängitsema', millele põhjaeestis vastab *jalgu kinni panema*. Nii on kirjas juba August Wilhelm Hupeli sõnastikus, kus saksa *Schuhe anziehen* vasteks on tallinna keeles *jallad kinni pannema* ja tartu keeles *kängitsema*, *kängma jalgu* (Hupel 1780: 160, 168, 467). Põhja-Eestis levinud *jalgu riide panema* on hilisem tõlkelaen saksa keelest (< sks *die Füsse mit Schuhen bekleiden*).

Olgugi jalanõude esiajaloolised nimetused jäljetult kaotsis, võib siiski eeldada, et tõenäoliselt valmistati neid kohalikest materjalidest, puukoorest ja nahast, nii nagu hiljem, alates I aastatuhandest, mille kohta on keeles juba säilinud mõningaid sõnavaratõendeid. Maarahvas on aastasadu kandnud puukoorest punutud *viiske* ning (parkimata) veisenahast *pastlaid*, mida valmistati taluperedes üldjuhul ise ja omast materjalist. Toekamaid (töö- või talve)jalatseid, *saapaid*, lasti ömmelda külakingsepal, neid elas eesti külades alates XVII sajandist (ERK: 282). Kui *jalanõu* (~ *jalakate*, *jalavari*, *jalats*) on üldnimena omakeelne, siis peamiste jalanõude nimetused on laenatud I aastatuhande lõpupoolel: *viisk* on läti laen (vrd läti *vīz*) nagu ka *pastel* (vrd läti *pastala*), *saabas* pärineb aga vanavene keelest (vrd vene *canoз*).

Jalanõude puhul torkab silma, kuidas nende nimetused piirkonniti erinevad. Suvised tööjalatsid olid paju- ja pärnakoorest või kasetohust punutud *viisud*, mille murdevasted kirderannikul on *virsud*, *virskud* (vrd sm *virsut*), Lõuna-Eestis *viisa* (sg *viis*) ning Häädemeestelt on kirja pandud *ummikviisud*. Neid kulus mitu paari nädalas, aga materjal oli käepärast ja uus paar valmis hõlpsasti. Peamisi jalatseid olid veel ühest veisenahatükist tehtud *pastlad*, millel ääres tärkmed paela läbiajamiseks. Põhja-Eesti mandriosas on neil olnud nimeks *kingad*, kirderannikul *kerikingad*, *sipud* või *sipukad* ja lõunaeeestis *suvva* või *tsuvva*, aga rahvakeeles on neid kutsutud ka *orma*-, *pael*- või *pastelkingadeks*, Hiiumaal *vanukateks*. Äratab tähelepanu, et pastla tähenduses esineb *keriking* (vrd isuri *kerikenkä*, vadja *tšeritšentšä*), milles *keri* viitab niinele, mitte nahale. Tõenäoliselt tähendaski *keriking* (nagu ka *king*) esiotsa puukooresst jalanõu, kuni selle vahetas välja läti keelest laenatud *viisk*. Seejärel nihkus esialgu niinest *keriking* ~ *king* ilmselt tähistama nahast jalanõu (mitte et *keri* oleks hakanud niine asemel tähistama nahka), kuni läti keelest saadi laensõna *pastel*. Sellest ei kujunenud aga üldlevinud nimetust (nagu viiskudel), vaid *pastel*-sõna kõrval jäid üha kasutusele *king* Põhja-Eestis ning *keriking* rannikualal. Samasugune tähendusmuutus paistab olevat toimunud ka lõunaeeestis, sest *(t)soog* ~ *(t)suug* : *(t)suvva* on seostatav sõnaga *suga* 'niin' (EEW X: 3304), kuigi *pastla* tähenduses jalats ise on nahast.

Linnainimeste jalanõusid kutsuti esiotsa saksa *kingadeks* (< asks *dutscher schoe*), kandsid neid ju linnasaksad ja nad olid ka saksa meistrite tehtud (Johansen, von zur Mühlen 1973: 396). Et need olid pealt kinnised jalanõud, hakati neid eesti keeles kutsuma *umb*- ehk *ummiskingad* (vt Göseken 1660: 683 – *umbkingat* 'der Teutschen schuh'). XVII sajandiks jõudsid need pidulikumatel puhkudel juba ka maarahva jalga (ERK: 282).

Viisud ja pastlad, eesti talurahva traditsioonilised jalanõud, olid igapäevases kasutuses veel XX sajandilgi. Need olid praktilised jalavarjud, tehtud kohalikust materjalist, olgugi nende nimetused pärit naaberkeelest. Tegu on ju rahvakultuuri valdkonnaga, kus oma osa etendavad rahvusülesed suhted ja eeskujud, nagu ka võimalikud moemõjud. Nüüdseks on küll ajalukku jäänud nii viisud, pastlad kui ka saksa *ummiskingad*, aga rahvaluule, kas või laialt levinud mõistatustes, aitab meil neid üha meelde tuletada. Mõista, mõista, mis see on: üks hiir ja kaks saba, *pastelking* ja *paelad taga*?

Sõlmituseks

See väikenegi ülevaade jala ning jalakatetega seonduvast sõnavarast osutab vähemasti kolmele seigale. Esiteks sellele, et talurahva traditsiooniliste jalatsite puhul piirdub omasõnavara väheste üldnimetustega (*jalakate*, *-nõu*, *-vari*), põhiliste jalavarjude nimed pärinevad aga läti (*viisud*, *pastlad*) ja vene keelest (*saapad*).

Teiseks võib saada kinnitust, et nii kehaosad kui ka jalakatted on palju ürgsemad, kui seda laseb välja paista meieni säilinud sõnavara. Jalatseid on me esivanemad kasutanud aastatuhandeid, kuid näiteks vanimast, uurali sõnakihist pärineb üksnes *suusk*, talvine liikumisvahend, kuid mingit jalanõu tähistavat sõnatüve sest ajastust teada ei ole. Koguni omasõna *jalg* ise pärineb hilisemast, soome-ugri perioodist ning *nahk* ja *king* jõudsid meie leksikasse alles germaani laenudena läänemeresoome perioodil.

Kolmandaks ilmneb kujukalt, kuidas laenamisel keelest teise tekivad tähendusnihked. Kui veisenahka pastelt tähistas *keriking*, milles *keri* viitab puukoorele, mitte nahale, siis tõenäoliselt tähendaski *keriking* (nagu ka *king*) esiti puukoorest jalanõu, kuni selle vahetas välja läti keelest laenatud *viisk*. Seejärel nihkus *keriking* ~ *king* tähistama nahast jalanõu, kuni läti keelest saadi laensõna *pastel*. Sellest ei kujunenud aga üldlevinud nimetust (nagu viiskudel), vaid *pastel*-sõna kõrval jäid kasutusele *king* Põhja-Eestis ja *keriking* rannikualal. Samasugune tähendusmuutus toimus nähtavasti ka lõunaeestis, sest *(t)soog* ~ *(t)suug* : *(t)suvva* on seostatav sõnaga *suga* 'niin', kuigi *pastla* tähenduses jalats ise on nahast.

KINGSEPP JA TEMA LIISTUD

Eesti kingsepatöö termineist

Ilmunud: Der Schuster und seine Leisten. Über die Terminologie der estnischen Schusterarbeit. – *Laponicae investigationes et uralicae*. Festschrift zum 65. Geburtstag von Lars-Gunnar Larsson. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica. Band 82. Hg. von Eberhard Winkler, Hans-Herman Bartens, Cornelius Hasselblatt. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag 2012, 249–256. [Ilmub siinkohal pisut kohendatuna.]

Eesti rahvakultuuri kohta on XX sajandil ilmunud sisukaid ülevaateid, alates Ilmari Mannise monograafiast „Die Sachkultur Estlands“ (1931–1933) kuni koguteoseni „Eesti rahvakultuur“ (1998; 2. trükk 2008), kus on käsitletud ka rahvapärast käsitööd. Meeste tegevusaladest on eraldi ja lähemalt kirjutatud paljudes publikatsioonides, näiteks puutööndust on uurinud Ants Viires (1960; 2. trükk 2006), Kihnu laevaehitust Theodor Saar (1998), küla-seppade ja sepatöö ning maakäsitöölistega on tegelnud Jüri Linnus (1965, 1967, 1975). Naha- ja kingsepatööd on küll mainitud ülevaateetes arvesse võetud ja kirjeldatud on jalatsite kogusid Eesti Rahva Muuseumis (Piiri 2003; Värv 2003), ent omaette käsitlusi nende käsitööalade kohta seni valminud ilmunud ei ole.

Alljärgnevas peatutakse kingsepatööga seotud sõnavaral ja selle päritolul. Tehniliste oskustega seoses on teatavasti väga raske piiritleda ühe või teise rahva spetsiifilist eripära, sest käsitöö puhul võib rääkida ühest rahvakultuuri kõige internatsionaalsemast valdkonnast. Et iseloomustada lokaalse ja internatsionaalse vahekorda kingsepatöös, eeskätt tööriistade ja -vahendite osas, on appi võetud leksikaalsed abinõud. Käsitletav keeleaines pärineb Eesti Keele Instituudi murdearhiivist (EMSUKA), eesti murrete sõnaraamatust (EMS), erialakirjandusest (Salm jt 1939; Viisak 1967) ning autori omakogutud keelematerjalist. Taustaandmete ja sõnavara päritolu näitlikustamisel on lähtutud erialakirjandusest.

Eesti käsitööalade arengut on oluliselt mõjutanud XIII sajandil alguse saanud saksa käsitööliste sissetulek. Saabunud käsitöölised koondusid

linnadesse ja spetsialiseerusid tööalade järgi. XIV sajandil oli Tallinnas juba ligi 50 ala käsitöölisi, kõige enam metalli- ja nahatöötlejaid ning puu- ja kivitöötlejaid (Vunder 2008: 137). Kingseppade tegevust Tallinnas kajastavad raeraamatud 1312. aastast peale, XIV sajandi keskpaiku moodustasid Tallinna ning Tartu käsitöölised oma kutseliidud, tsunftid (*sumptid*). Arvatakse, et Tallinnas tegutses kingseppade vennaskond juba aastail 1335–1340, kuigi kingseppade tsunfti põhikirja kinnitas raad alles 1416. aastal (Kaplinski 1995: 210). Linnakäsitöö hakkas selgesti erineva maakäsitööst nii organiseerituse kui ka tehniliste oskuste poolest. Tsunftikäsitöölised ei müütnud oma tooteid üksnes linnades, vaid müüsid neid ka otse talurahvale. Saksa käsitöötoodete eeskujud ja saksa keelest pärit terminoloogia käibis linnades ja tsunftides ning levis, vaatamata piirangutele, hiljem rändkäsitöolistega nende tööoskuste ning -võtete kaudu mujalegi. Tsunftivälised käsitöölised, sh enamik eestlasi, tegutsesid kloostrite ja suuremate mõisate juures, aga ka väikelinnades ja alevikes. Rohkesti liikus maal soome, rootsi ja saksa päritolu vabu käsitöölisi XVII–XVIII sajandil, tollal hakkasid üha rohkem kandma kingi ja saapaid ka eesti talupojad. Pärast 1785. aasta seadust, mis lubas käsitöö alal tegutseda igal kodanikul, ja eriti pärast range tsunftisüsteemi likvideerimist 1866. aastal suurenes käsitööliste arv märgatavalt. Paljud senised tsunftikäsitöölised siirdusid linnast tööle mõisatesse. (Vunder 2008: 139–140)

Jalanõud

Jalanõud, nagu rõivadki, on siinses põhjamaises kliimas hädavajalikud vahendid. Läänemeresoome päritolu sõna *king* (eL *käng*) on algselt tähistanud arvatavasti jalanõu üldse. Maarahvas on aastasadu kandnud puukoorest punutud *viiske* (eP *viisud*, R *virsud*, *virskud*, eL *viisa*) ning parkimata veisenahast *past-laid* (R *kerikingad*, *sipud*, eL *(t)suvva*), mida valmistati taluperedes ise ja oma materjalist. Toekamaid (töö)jalatseid, *saapaid*, lasti ömmelda külakingsepal. Jalanõu (ka *jalakate*, *jalavari*, *jalats*) on üldnimena omakeelne, kuid peamiste jalanõude nimetused on laensõnad: *viisk* on läti laen (vrd läti *vīz*) nagu ka *pastel* (vrd läti *pastala*), *saabas* on aga laenatud juba vanavene keelest (vrd vene *canoз*).⁴⁵

⁴⁵ Aunuse karjala *kengü* ja vepsa *keng* on omakorda vene murdeisse kandunud laensõna *кеньги* 'huopa- tai taljakengät; varrettomat turkisvuorisest nahkakengät' (SKES I: 181).

Linlaste, eeskätt tallinlaste jalanõusid kutsuti esiotsa *saksa kingadeks* (< asks *dutscher schoe*), kandsid neid ju linnasaksad ja nad olid ka saksa meistrite tehtud (Johansen, von zur Mühlen 1973: 396). Et need olid pealt kinnised jalanõud, hakati neid eesti keeles kutsuma *umb-* ehk *ummiskingad* (vt Göseken 1660: 368 – *umbkingad* 'der Teutschen schuh').

Jalanõu osad

Jalanõudega seonduv sõnavara on paljuski omakeelne. Viisul ja pastlal on *põhi*, *nina* ja *kand*, pealt lahtise pastla ääristesse on lõigatud *tärked* (Hi TaPõ VLPõ M *tärkmed*, V *tsärkmä*, R Jä ViK I *ormad*); sealt käib läbi pael (Hi *aasapaal*, R *ormispaul*, Lä TaPõ *ristpaal*, VId *aaskabel*), millega pastel jala külge seotakse. Saabastel on *pealsed*, *tallad* ning *sääred*. Omaaegsete linnakingseppade, aga ka rändkingseppade keelepruugist on aja jooksul levinud eesti kingseppade erialakeelde ohtralt laensõnu, mida olen isegi kuulnud-registreerinud veel 1970. aastatel. Konts kinga või (meeste) säärsaapa talla all on *apsat* (< asks *afsats*, sks *Absatz* või erts *appsat*), kinga/saapa esiosa *voorsu* (< sks *Vorsschuh*) või *kropp* (< sks *Kropf*), *nina* on *pits* (< kask *spitz* ~ sks *Spitze*) ja kõva kannatagune *kannakapp* (< sks *Kappe*). Jalatsil on seespool *vooder* (< kask *vöder* 'Futter') ning sisetald *pinsol* ~ *pinsul* (< sks *Bindesohle* 'Brandsohle'), kingakeel on *platt* (< sks *Blatte*). Töödeldud tallaäär ümber kinga/saapa on *rant* (< kask *rant* 'Rand, Rahmen'). *konts*-sõna (vrd vene *конец*) on võinud eesti keelde tulla (vana)vene keelest nagu *saabas*-sõnagi.

Parandusse toodud jalats võis saada uue kontsapleki (< sks *Fleck*), *pooltalla* (< sks *Halbsohle*) või tallaninasse *rupsiku* (< vn *рыбчик*), nende allalöömiseks sobisid vasknaelad *teksid* (< sks *Täcks*).

Kingsepp

Olgugi näiteks soome keeles laensõna *suutari* (< rts *sūtare*), karjala keeles *šuutari* (< sm) või vadja keeles *sapožnikka* (< vn *сапожник*), on jalatsite tegija jäänud eesti keeles *kingsepaks* (murdeis veel Sa Muh Pä M *kingissepp*, eL *kängsepp*). Tallinna alamsaksakeelseis raedokumentides leidub viiteid eesti kingseppadele juba XIV sajandist, nimeliselt nt 1337 *Nicolaus Metepe sutor* (kingsepp Nicolas Mädaape), 1371 *Kitze sutor* (kingsepp Kits) ja XV sajandist, nt 1435 *Nicc. kingesepp* (Johansen, von zur Mühlen 1973: 193–194).

Nagu tõendab selline nimerida nagu *raudsepp*, *puusepp*, *ratassepp*, *rätsep* jmt, tähendas sõna *sepp* kunagist meistermeest, oma ala oskustöömeest.⁴⁶ 1720.–1730. aastatel H. S. Vestringi koostatud leksikonis (Vestring 1720–1730: 220) on *sepp*-sõna vasteks *ein Handwercks Man* ('käsitööline'), nagu ka F. J. Wiedemanni sõnaraamatus (1869: 1140) on sepa vasteks antud *Schmied*, *überhaupt Handwerker*, *Professionist* ('sepp, üldiselt käsitööline, elukutseline'). Kunagise (linna)käsitöölise saksa *Handwerker*-nimetusest on eesti keelde sünenenud *antvärk*, mille tähendus eesti murretes on laienenud käsitööliselt ka (mõisa) ametimeestele (EMS I: 376).

Tööriistad ja -vahendid

Kingseppadel läheb vaja laiemaltki tarvitusel olevaid tööriistu ja -vahendeid (nt haamer, naaskel, nael, niit, nuga, tangid). Spetsiifiliste vahendite puhul on üldsõnavarasse kuuluv sõna saanud harilikult täiendiks *kingsepa* (nt *kingsepahaamer*, *kingsepanuga*). Omasõnavara hulka kuuluvad näiteks läänemeresoome päritolu *nuga* (eL *väits*), *naaskel*, *niit* ja *vasar*, vanad germaani laensõnad on (õmblus)*nõel* (R *neul*, eL *nögel*, *nökl*, Sa *nööl*) ja *nael* (R *naul*, eL *nagel*, *nakl*, Hi *naal*). Mitmed oskussõnad pärinevad juba alamsaksa keelest, näiteks *haamer* (< kask *hamer* 'Hammer'), *tangid* (< kask *tange* 'Zange'), *viil* (< kask *vile* 'Feile'), aga ka (õmblus)*nöör* (< kask *snôr(e)* 'Schnur') ja *pigitraat* (< kask *pik* 'Pech' + kask *drât* või sks *Draht*).

Ka labajalga kujutav puidust *liist*, mille abil pealsed tallutati, on oma nime saanud alamsaksa keelest (< kask *liste* 'Leisten'), saarte murdes levinud *laist* ~ *laisti* (Sa) ja *laiste* (Hi) pärinevad tõenäoliselt ülemsaksa keelest (< sks *Leisten*). Kinga- või saapaliist on saarte murdes tuntud ka kui *kingapakk*. Sõna esinemus XVII sajandi Heinrich Gösekeni sõnastikus (Göseken 1660: 368 – *Kinga pack* 'schuh Leiste') viitab sellele, et sõna on olnud tuntud (vähemalt) läänemurdeski. *liist*-sõna näikse olevat üldistuma hakanud XX sajandiks, 1924. aastast näiteks pärineb üleskirjutus Hiiumaalt, et üksnes *vanad inimest ütlesid laiste* (Phl). Liist oli tulevase jalanõu šabloon (*sablun* < sks *Schablone*) ja *mudel* (< sks *Modell* või vn *модель*), et jalanõul oleks õige fassong (*vassong* < sks *Fasson* või vn *фаçon* < pr *façon* 'mood, vorm'). Kingsepa puust ja hilisem metallist alasi nimetus on *külm kingsepp* (vrd vadja *tšülmä sapožnikka*),

⁴⁶ Analoogiline tähendus ('taitava, kätevä, näppärä; taituri, mestari') on levinud ka teistes lms keeltes (SKES IV : 999–1000).

mis on tõenäoliselt tõlkelaen vene keelest (< vn *холодный сапожник* 'tänavakingsepp').

Jalanõu põitamisel pingutati nahkpealis liistule (*ts*)*vikktangidega* (< sks *Zwickzange* 'tõmbimistangid') ja kinnitati (*ts*)*vikknaeltega*, see tööjark oli (*ts*)*vikkimine* (< sks *zwicken* 'tõmbimine'). Sisetalla kleepimisel läks vaja ka (*k*)*liistrit* (< kask *klister(e)* 'Kleister') ja *liimi* (< kask *lim* 'Leim'). Säärsaapa tallad kinnitati *tikkudega* (< kask *sticke* 'Hölzchen' või rts *sticka*). Kui jalats oli tallutatud, siluti talla sisepoolt jämeda viili ehk *raspliga* (< sks *Raspel*) ja poleeriti tallaääred musta värvaine *negrussiini* (< sks *Negrusin*) ning vahaga läikivaks. Poleerimiseks olid põletusraud ehk *vumlid* (< sks *Fumel*, vrd vn *фумель*), mis aeti väikesel pliidil kuumaks. Põletusraudu oli mitut liiki. Kontsa töötlemiseks oli *ambus* (< sks *Amboß* 'alasi'), talla poleerimiseks olid *kandiraud* (< kask *kante* + ee *raud*), *lengiraud* (< sks *Gelenk* 'liiges' + ee *raud*), *tallašnittvummel* (< ee *tald* + sks *Schnitt* 'lõige; mall' + sks *Fumel*) või *krantsvummel* (< sks *Kranz* 'pärg' + sks *Fumel*), randipealse sakiliseks töötlemiseks oli *rantratas* (< kask *rant* + ee *ratas*). Kui jalanõu tellinud klient (*kunde* ~ *kunn* < sks *Kunde*) tellitud tööle järele tuli, andis kingsepp selle ise üle. Õpi-poiss ehk *ant(s)langer* (< sks *Handlanger* 'käealune') võis küll jalanõud talle ka koju toimetada.

Kokkuvõtteks

Läänemeresoomelise sõnavara osakaal eesti kingseppade erialakeeles ei ole tooniandev. See hõlmab ametimehe enda (*kingsepp*, *kängsepp*), väheseid jalanõu üldnimetusi (*king*, *käng*, *jalakate*, *ummisking*), mõningaid jalanõu osade (*tärge*, *pael*, *pealis*, *tald*, *säär*) ja tööriistade ning -vahendite nimetusi (*nuga*, *väits*, *naaskel*, *niit*, *vasar*). Talurahva põhiliste jalavarjude nimed on pärit läti (*viisud*, *pastlad*) ja vene keelest (*saapad*). Enamik linnakultuurist lähtunud jalanõude osi kannab (alam)saksa keelest pärit nimetusi (nt *apsat*, *vooder*, *pits*, *kapp*, *rant*), nagu ka kingseppade töövahendite nimetused (*haamer*, *tangid*, *raspel*, *viil*, *liist*, *kliister*, *liim*, *sablun*, *vummel*). Suur osa mainitud sõnavarast on (olnud) käibel tänaseni.

Kingsepaamet on andnud ainekultuurist mitmesugusteks väljenditeks ja püsiühenditeks. Erialase asjatundlikkuse vajadust rõhutav väljend *iga kingsepp jäagu oma liistude juurde* (vrd saksa *Schuster, bleib bei deinem Leisten*, rootsi *skomakare, bliv vid din läst*, soome *suutari pysyköön lestissään*, ungari *a suszter*

maradjon a kaptafánál jt) näikse eesti keeles olevat justkui suhteliselt uus. Veidi otsivalt ringi vaadates ilmneb, et väljend nii väga vastne siiski pole, sest tegu on ladina keelest pärit sententsiga (*ne sutor suprea scripidam*), mis on tõlke-laenuna levinud paljudesse keeltesse. Eesti variant on kirjas nii tänapäevastes ladina-eesti sõnaraamatus (LES: 634) ja saksa-eesti fraseologismide leksikonis (SEF: 384) kui ka XIX sajandil vene keele õpikus (Kuusik 1899: 110), ajalehes Kündja (1883: 443) ning Wiedemanni teoses „Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten“ (Wiedemann 1876: 68). Et (*iga*) *kingsepp jäägu oma liistude juurde* on eesti keeles rahvatarkusena ammu teada, tõendab selle leidumine eri variantidena koguteoses „Eesti vanasõnad“ (EV: 688). Võib-olla vajaks see väljend lihtsalt enamat, koguni sisulist, järgimist ka tänapäeval.

ARVSÕNADEST JA LOENDAMISEST EESTI KEELES

Ilmunud: Arvsõnadest ja loendamisest eesti keeles. – Keel ja Kirjandus 5, 2021, 417–437.

Igapäevasesse keeletarvitusse kuuluvad ka arvsõnad, mis elu konkretiseerivad. Tähtsuse järgi jagatakse need põhi-, järg- ja murdarvsõnadeks, vormilise ülesehituse järgi on tegu liht- ning liitarvsõnadega. Lihtarvsõnad koosnevad ühest, liitarvsõnad aga kahest või enamast sõnast, mis võivad olla kirjutatud kokku või lahku. Meie arvsõnade süsteem paistab olevat üldjoontes lihtne, mõistlik ning arusaadav.

Eesti keeles on arvude väljendamisel kasutusel kümnendsüsteem (st kümme kümnet ühest sajani), mis on iseloomulik teistelegi sugulaskeeltele ja ulatub tagasi soome-ugri algkeelde (Honti 1987: 134; 2003: 176; Rätsep 2003: 17) või vähemasti soome-volga perioodi (Ernits 2017: 65). Esimese kümne moodustavad lihtarvud (1–10), neile järgnevad teistkümned (11–19) ja kakskümmend (20), seejärel loendatakse igat järgnevat kümnet koos lihtarvudega (kakskümmend üks, kakskümmend kaks, ... kolmkümmend üks, kolmkümmend kaks jne), kuni sajani välja. Läänemeresoome keelte lihtarve 1–10 tähistavad sõnad (vrd ee *üks*, vdj *ühsi*, is *üks*, sm *yksi*, krj *üksi*, vps *üks*, lv *ikš*) on omasõnad, *sada* on algindeiraani ja *tuhat* balti laensõna (Laanest 1975: 120; Häkkinen 1993: 12; EES: 455, 549).

Meile iseloomulik loendamistava pole küll alati olnud selline. Läänemeresoome keeltele on olnud omane, et kui loendamisel jõuti kümneni, hakati lugema ühelisi järgmisest, teisest kümnest, seejärel kolmandast kümnest jne. Liitsõnade *üksteistkümmend*, *kaksteistkümmend* tähenduseks ongi 'üks teisest kümnest', 'kaks teisest kümnest', lühemal kujul *üksteist*, *kaksteist*. Nii väljendutakse teisteski läänemeresoome keeltes, vrd sm *yksitoista*, krj *üksitoista*(kümme*n*dä), vps *üksitoistküme*, is *üksitoist*(kümme*n*d), vdj *ühstõššõmõtta* ehk *ühstõistšümmend*, lv *ikšt'oistān* (Laanest 1975: 120–121). See läänemeresoome algkeelde tagasiviidav liitarvsõnade moodustamise viis

(Rätsep 2003: 19) on jäänud meie eripäraks, kui võrrelda näiteks indoeuroopa keeltega. Endisaegadel on aga läänemeresoome keeltes loendatud teistkümnete eeskujul ka suuremaid arve (Laanest 1975: 121; Rätsep 2003: 19). Pärast arvsõna *kakskümmend* jõuti loendamisel kolmandasse kümnesse, nt *üks kolmat* '21' (vrd soome *yksi kolmatta*), *kaks kolmat* '22' (vrd soome *kaksi kolmatta*), seejärel neljandasse kümnesse, nt *üks neljat* '31', *kaks neljat* '32' ja nõnda ikka edasi. Olgugi see väljendusvõimalus ammu unustatud, on sellele osutanud vanemad eesti keele grammatikad kuni XIX sajandi lõpuni. Praegune tava hakata pärast arvsõnani *kakskümmend* jõudmist liitma ühelisi kümneliste järele (*kakskümmend üks*, *kakskümmend kaks* jne) on eesti keeles üsnagi hiline ja võetud kasutusele indoeuroopa keelte eeskujul.

Eesti arvsõnade kujunemisel ja teisenemisel on varem peatunud Leo Tiik (1972), Huno Rätsep (2003) ja Enn Ernits (2017). Et tegu on väga vana ja hästi unustatud nähtusega, siis oleks paslik põhjalikumalt esile tuua, milliseid andmeid võiks loendamise kohta leiduda vanas kirjakeeles, murretes ning millist tausta pakuvad sugulaskeeled. Lähemat kirjeldamist vajaks, kuidas muutus kunagine vana loendamise mall (*üks kolmat*) uueks (*kakskümmend üks*).

Eesti kirjakeel

Vanem kirjasõna

Kunagist eesti keelele iseloomulikku loendamissüsteemi saab kirjasõnas jälgida alates XVII sajandist, peamiselt keelekirjelduste ja kalendrite, aga ka kooli- ja tarbekirjavara alusel.

Esimeses eesti keele grammatikas „Anführung zu der Esthnischen Sprach“ (1637), mis kirjeldab põhjaeestlaste keelt, esitab H e i n r i c h S t a h l lihtarvsõnade järel kõik teistkümned (*üxtöistkümmen* '11', *kaxtöistkümmen* '12'... *üdixatöistkümmen* '19'), *kaxkümmen* '20' järel tulevad kolmandast kümnest *üxkolmat* '21', *kaxkolmat* '22' kuni *üdixakolmat* '29' ning kõik kümned kuni sadade ja tuhandeteni. Loetelu lõpetab *saddatoohhat* (Stahl 1637: 33–34). Samast perioodist pärinev J o h a n n e s G u t s l a f f i grammatika „Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam“ (1648) esitab lõunaeestlaste keelekirjelduse, sh arvsõnad. Ta mainib, et eestlased loendavad kardinaale kümnet järgides ja nimetavad ühelisi arve vastavalt järjekorrale kümnete kaupa. Teistkümnetest toob ta näiteks *ütztöistkümmen* '11', *katzttöistkümmen*

'12, *kolmtöistkümment* '13, ja kui *katzkümment* '20' täis, tulevad *ütz kolmandkümme* '21, *katz kolmandkümment* '22' jne (Gutslaff 1648: 85, 87). Et see loendussüsteem pole enam ainus, sellest annavad märku kaassõna *pähle* 'peale, järele' abil moodustatud *Kümment pähle üt*z (st 11), *kümment pähle katz* '12, *katzkümment pähle üt*z (st 21), *kolmkümment pähle üt*z '31' jne (Gutslaff 1648: 87, 89). Pisut hilisem *Heinrich Gösekeni* grammatika „*Manuductio ad Linguam Oesthonicam*“ (1660) esitab keelekirjelduses numeraale üksnes mõne reaga, mh *üxkümnen*, *kaxkümnen* (Göseken 1660: 173), ent rohkem infot pakub sõnastikuosa, nt *nelli kolmat* '24, *nelli nelli*at '34, *nelli kuhhet* '54. Nagu Gutslaffil, esinevad siingi *pehle*-kaassõnaga moodustatud *nelli pehle kaxkümme* '24, *nelli pehle kolmkümme* '34 ja *nelli pehle wihs kümme* '54' (Göseken 1660: 520), kuid sõnajärg on teine. Gösekeni moodus, kui *pehle* võiks tähendada *ja*-d, näikse järgivat pigem saksa eeskuju: *nelli pehle kaxkümme* < vierundzwanzig ('neli ja kakskümmend', st 24).

Uuendatud ortograafias ilmunud *Johann Hornungi* „*Grammatica Esthonica*“ (1693) jätkab eesti traditsioonilist loendamisviisi, kus *kümme*-sõnale järgnevad *üksteistkümme*nd kuni *üheksateistkümme*nd, *kakskümme*nd-sõnale järgnevad kolmandas kümnes *ükskolmatkümme*nd '21, *kakskolmatkümme*nd '22, *kolmkolmatkümme*nd '23' jne, ent samas tähenduses esinevad ka *üks päle kakskümme*nd '21, *üks päle kolmkümme*nd '31, nagu oli ka Gösekeni grammatikas. Tähelepanu pälvivad viiega lõppevaid arve väljendavad vormid, nt *poolkolmatkümme*nd '25, *poolneljatkümme*nd '35.⁴⁷ Järgarvsõnade seas esinevad tavapärased *üksteistkümnes* '11, *kaksteistkümnes* '12, *kakskümnes* '20, *kolmkümnes* '30, *nellikümnes* '40, *wiiskümnes* '50' jt (Hornung 1693: 67–68).

Vana loendamistraditsioon jätkus veel XVIII sajandil. 1715. aastal ilmunud „*Uue Testamendi*“ Johannese ilmutusraamatus on lastud arvata metsalise arvu (666) nii: *ja temma Arw on kuus sadda ja kuus seitsmet kümme*nd (EKMS I: 175).

Üleminekuaeg kui pikaldane murrang

XVIII sajand kujunes üleminekuajaks ja tähendas loendamisviisi muutust, kui läänemeresooe ingredientse *üks kolmat*-malli kõrvale ja hiljem asemele tuli indoeuroopalik eksplitsiitne *kakskümme*nd *üks*. Muutuse taga on nähtud

⁴⁷ Selliseid vorme on uurali keelte seas täheldatud ka Lule saami keeles (Honti 1993: 139, 257).

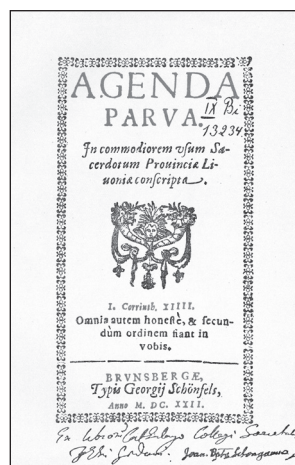
indoeuroopa ja eriti saksa keele eeskuju (Rätsep 2003: 20) või siis alamsaksa, rootsi ja vene keele mõjutusi (Tiik 1972: 30).

Siinkohal tuleks silmas pidada vähemasti kaht asjaolu. Võõrkeeltest tõlkimisel sugenesid kirjakeelde tõlkelaenukena uued väljendid, mis levisid rahvakeelde ja hakkasid keelekasutust otseselt mõjustama, kui tekste hakati valjusti (ette) lugema. Indoeuroopaliku malli *kakskümmend üks* eesti keelde juurutamisel tulevad tõenäoliselt arvesse ladina (*viginti unum* '21', *viginti duo* '22'), rootsi (*tjugoett* '21', *tjugotvå* '22') ja vene (двадцать один '21', двадцать два '22') keele eeskujud. Muutustega oli seotud seegi, et Euroopas tulid XVI–XVII sajandil käibebe araabia numbrid seniste Rooma numbrite asemel. Kui seni oldi harjutud kirjaapildiga, kus kümne (X) järel tulev üksteist (XI) näitas teise kümne algust, XXI näitas kolmandasse ja XXXI neljandasse kümnesse siirdumist, siis araabia numbritega märgitud arvusid hakati lugema järjest, nt 22 = kakskümmend ja kaks. Tegu oli üleminekuga positsioonilisele arvusüsteemile, kus numbri tähendus oleneb tema asukohast (positsioonist) arvus. Kui Rooma numbri C '100' tähendus püsib, olgu arvuks CV '105' või DC '600', siis araabia number (nt 5) võib tähistada nii ühelist (35) kui ka kümnelist (53). (Häkkinen 1993: 16; Paasonen 1993: 53) Et see üleminek oli tegelikkuses pikaldane protsess, võib jälgida ka eesti vanema kirjasõna abil (pildid 1–4).

Kui XVI ja XVII sajandi väljaandeil on ilmunisaasta märgitud üldiselt Rooma numbritega (MDXXXV, MDCXXII, MDCLXXXVI), siis XVIII

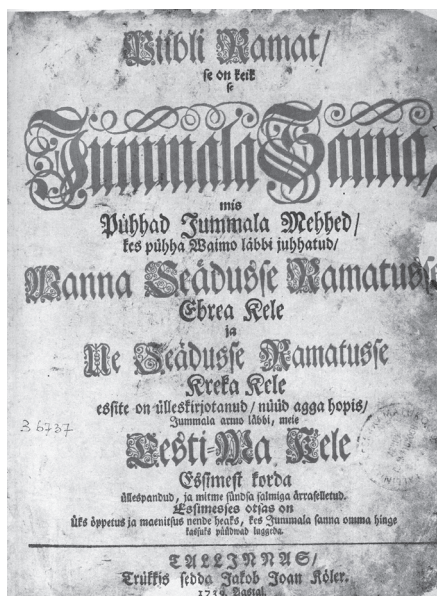
Pilt 1. Wanradti-Koelli katekismus, MDXXXV

Pilt 2. Agenda parva, MDCXXII

Pilt 3. Wastne Testament, MDCLXXXVI

Pilt 4. Piibli Ramat, 1739

sajandi trükistel on ilmunisaasta antud juba araabia numbritega, nt „Uus Testament Ehk Jummala Ue Säduusse Sanna“ 1715, Eesti-Ma Rahwa Kalender ehk Täht-Ramat 1731, „Piibli Ramat, se on keik se Jummala Sanna“ 1739.

See üleminek ei piirdunud kirikukirjandusega, vaid ulatus muu hulgas kalendrikirjandusse. XVII sajandi saksakeelse kalendri palgelehel seisab „Schreib-Calender auff daß [---] MDCLXVII Jahr“, ent selle XVIII sajandi järglastel on aastaarv kirjutatud araabia numbritega, nt „Ehst-Liefländischer Allmanach auf das Jahr [---] 1718“ (pilt 5). Esimese⁴⁸ säilinud eestikeelse täht-raamatu (pilt 6) palgelehel on lugeda „Eesti-Ma Rahwa Kalender ehk Täht-Ramat 1731. Aasta peäle [---]“ (Annus 2000: 168–169).

Kuigi araabia numbrid olid alates XVIII sajandist domineerima pääsenud, siis arvsõnades jäid vana ja uus süsteem veel kasutusele. Anton Thor Helle grammatika „Kurtzgefaßte Anweisung Zur Ehstnischen Sprache“ (1732) esitab peale lihtarvsõnade ka liitarvsõnu (teistkümneid ja kümneid). Helle annab juba ka teistkümnete lühivormi, nt kolmteist ehk kolmteistkümmed ’13’. Kahekümnele järgnevad tal ükskolmat ehk ükskolmatkümmed ’21’,

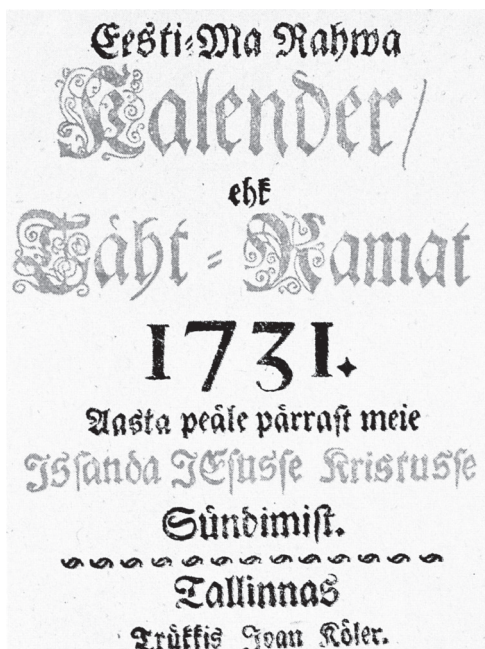
⁴⁸ Eestikeelne kalendrikirjandus sai alguse 1720. aastast (Annus 2000: 13).

Pilt 5. MDCLXVII ja 1718. aasta kalendrid

kakskolmat ehk kakskolmatkümmend '22', wiiskolmat ehk wiiskolmatkümmend ehk poolkolmatkümmend '25', üks neljat ehk üks neljatkümmend '31', pool neljatkümmend '35', üksühheksatkümmend '81' jne. Et kümnendat kümnet (enne sadat) pole arvestada saanud, esinevad seal ühheksakümmend ja üks '91', ühheksakümmend ja kaks '92' (aga mitte üks päle ühheksakümmend). Huvitav väljend on Helle näiteks toodud kolmandamal pühapäeval kolmatkümmend (st 23. pühapäeval). Paralleelvõimalusi järgivad tal ka järgarvsõnad, nt Essimmenne neljatkümmend ehk Essimmenne neljaskümnes ('31.'). (Helle 1732: 23–24)

XVIII sajandi viimasel veerandil ilmus August Wilhelm Hupeli keeleõpetus „Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte“ (1780), kus arvsõnade ülevaates on mindud teistkümnete järel ka järgmistesse kümnetesse, nt ükskolmat ehk ükskolmatkümmend ehk kakskümmend üks ehk kakskümmend ja üks '21', kakskolmat ehk kakskolmatkümmend ehk kakskümmend kaks ehk kakskümmend ja kaks '22', üksviet ehk nelikümmend üks '41', ükskahheksatkümmend ehk seitsekümmend üks '71'. Siingi on mainitud n-ö poolteevorme, nt wiis neljat ehk poolneljatkümmend '35' või poolvietkümmend '45'. Põhjaeesti ehk tallinna keele näidetega käis kõrva lõunaeesti ehk

tartu keelekasutus, nt *üts* ütskümmend '11', *üts kolmat* ehk *üts kolmatkümmend* '21', *üts wijet* '41', *üts kuwet* '51', *üttesakümmend üts* '91' (Hupel 1780: 28, 30). Hupel täpsustab, et eestlastel ongi kaks erinevat loendamisi. Algupeärane moodus paistab olevat see, et mis kümnest üle jääb, kuulub järgmisse kümnesse, nt *nelli neljat* ehk *nelli neljakümmend*, mis tähendabki neli neljandast kümnest. Teine võimalus, mis näikse sakslastelt üle võetud,⁴⁹ on loendada *kolm kümnend nelli* ehk *kolm kümnend ja nelli* (Hupel 1780: 27).

Hupeli grammatika täiendatud väljaanne (1806) lisab näiteid kahe loendamise erinevusest. Kui keegi on pandud näiteks 127 riigi üle valitsema, siis tallinna keeles saab öelda kas (lihtsalt) *tedda panti ülle saa kahekümne seitsme rigi* või (algupärasemalt) *tedda panti ülle seitsme rigi kolmatkümmend peäle saa* (Hupel 1806: 53). Suuremaid arvsõnu väljendatakse tartu keeles kaassõna *päle* või sidesõna *nink* abil, nt *kuus sadda kuuskümmend päle kuus* '666', *tuhhat kats sadda nink kuuskümmend* '1260'. Miljon (1 000 000)

⁴⁹ Siinkohal on saksa keele mõju mainimine Hupelil ses mõttes ootamatu, et alates 21-st loetakse saksa keeles arve ju teiste indoeuroopa keeltega võrreldes vastupidiselt, paremalt vasakule (sks *einundzwanzig* '21', st üks-ja-kakskümmend), kuid eesti keeles juurdus vasakult paremale lugemine.

on tallinna keeles *tuhhat korda tuhhat*, tartu keeles aga *must ehk musta tuhhat* (Hupel 1806: 53, 54, 57).⁵⁰ Tartu keelekasutust iseloomustavat sellisedki väljendid, kus täisarvust jääb midagi puudu ja kus *üttesa neljat* ehk *kolmkümmend üttesa* '39' asemel öeldakse *ütte waia nellikümmend* (st neljakümnest on üks vajaka), nagu ütlevad sakslasedki *weniger eins* või *weniger zwey* (Hupel 1806: 58).

Torkab silma, kuidas XVIII sajandi vältel oli jõutud arvsõnade kasutamisel uude perioodi, mil varasema loendamissüsteemi kõrvale (*neli neljatkümmend* '34') ilmusid uuemad vormid *ühheksakümmend ja üks* '91' (Helle 1732: 23), *kakskümmend ja kaks* '22' ning *kakskümmend kaks* (Hupel 1780: 28). Hili-
sema kasutuse käigus lüheneb *kakskümmend ja kaks* suupärasemaks, see levis ning käibele jäi variant *kakskümmend kaks*. Võib niisiis öelda, et meie praeguse-
seni püsinud loendamistava pani kirja August Wilhelm Hupel (Tiik 1972: 29)

Traditsioonilise süsteemi raames kasutati XVIII sajandil ka järgarvsõnu. Helle käsitluses leiduvad nt *üksteistkümnes* '11', *kaksteistkümnes* '12', *kolmas-
teistkümnes* '13' kuni *kakskümnes* '20'. Järgnesid *essimenne kolmatkümmand* '21', *teine neljatkümmend* '32', *wieskümnes* '50', *kueskümnes* '60', *seitsmesküm-
nes* '70' (Helle 1732: 24). Tartu keelealalt on aga Hupel toonud juba uuema
süsteemi näiteid: *katskümnes eesmänne* '21', *katskümnes tõine* '22', *kolmas-
kümnes eesmänne* '31.' jne (Hupel 1780: 30–31).

Uuenduste periood

Uuenduslik oli ka XIX sajand. Keelekirjeldustele vahepalaks märgitagu, et esimeses eestikeelses Peter Heinrich von Frey aritmeetika õpikus „Arropid-
damisse ehk Arwamisse-Kunst“ (1806) ongi esikohal uuemad vormid (*kaks-
kümmend ja üks*, *wiiskümmend üks*, *kuuskümmend üks* jt), kuid nendega
harjumiseks ning parema arusaadavuse huvides on sulgudes antud ka tra-
ditsioonilised vormid (*üks kolmat*, *üks kuet*, *üks seitsmetkümmend* jne) (Frey
1806: 8–9).

Eesti keele kirjaviisi uuendaja E d u a r d A h r e n s i grammatikas (1843)
sisaldub lühiülevaade ka kardinaalidest ja ordinaalidest. Teistkümmend lõpe-
vad kahekümnega, millele järgnevad *kaks kümmend üks* '21', *kolm kümmend*

⁵⁰ Väljendi *must tuhat* vasteks oli Wiedemannil *Million, unzählbare Menge* 'miljon, loendamatu hulk' (1869: 699), sest tuhandest suuremaid arve oli raske ettegi kujutada. XX sajandil hakkas aga äraarvamata suurt hulka märkima juba *mustmiljon* (EKSS: 504).

'30' jne. Torkab silma, et väljendit *wiis rubla kolmat kümmend* '25 rbl' peab Ahrens vananenuks, selle asemel tuleks öelda *kaks kümmend wiis rubla*. Järgarvude ülevaates toob ta näiteks *üks teist kümnes* '11', *kaks teist kümnes* '12', *kahe kümnes* '20', *kahe kümnes esimene* '21', *kahe kümnes teine* '22' jne. Olgugi et *kahe kümnes esimene* '21' asemel saanuks öelda ka *esimene kolmat kümmend*, loetakse seegi väljendusviis vananenuks (Ahrens 1843: 306–307).

Hoolimata üleminekust uuele loendussüsteemile, toob Ahrens näiteid ka varasema mooduse kohta. Ta mainib, et kui tegu on kiire lugemisega, siis kasutatakse üldiselt lühemaid sõnaühendeid, nagu *üks kolmat* '21', *kaks kolmat* '22', *üks neljat* '31', *wiis kaheksat* '75', aga ka *üks teist* '11' või *kaks teist* '12' (ilma *kümmend*-sõnata). Vanemad vormid olid jätkuvalt kasutusel murdarvude puhul, nt *kolmas osa* '1/3', *kaks kolmat osa* '2/3', *kolm neljat osa* '3/4' või *iheksa wiet teist kümnet osa* '9/15'. Täisarvudega andis seostada ka *pool-sõna*, kus olid näiteks toodud *pool teist* '1½', *pool kolmat* '2½', *pool teist sada* '150' ning vanust märkivad *pool wiet aastane* '4½ aastat vana', *pool kolmat teist kümnet aastane* '12½ aastat vana' (Ahrens 1843: 306, 308).

Ahrensi seisukohti jagasid ning järgisid ka teised XIX sajandi keelemehed. Ferdinand Johann Wiedemanni Võru murde uurimus „Versuch ueber den Werroehstnischen Dialekt“ (1864) esitab ka kardinaalid, kus üheleised järgnevad kümnetele nii nagu tallinna keeleski, nt *ka's kümmend kolm* (23), *wiz kümmend seitse* (57). Tartu kirjakeeles leidis aga pikemate vormidena *ka's kümmend päle kolm* '23' või *wiz kümmend päle seitse* '57', nagu neid oli maininud juba Gutsclaff (1648). Teistkümnetele võidi lisada *kümmend*, nt *neli tõist kümmend* '14', *küz tõist kümmend* '16', või öelda lühemalt *neli tõist*, *küz tõist* (Wiedemann 1864: 75).

Ulatuslikumalt käsitleb Wiedemann arvsõnu oma käsiraamatus „Grammatik der Ehstnischen Sprache“ (1875). Suuremaid arve väljendatakse üldiselt substantiivse lihtarvsõna ühendina (*neli sada kolm kümmend neli*), välja arvatud teistkümned (kus on liitarvsõna *üksteistkümmend*, mitte *kümme üks*). Reeglipärase liitarvsõnade väljendusviisi asemel võidakse kiirel lugemisel sõna *kümme* ära jätta, öeldes *üks teist*, *kaks teist* ja edasi *üks kolmat* '21', *kaks kolmat* '22', *üks neljat* '31', *kaks neljat* '32' jt (Wiedemann 1875: 455–456). Seega püsis vanem, kuid lühem *üks kolmat*-vorm kiirel loendamisel jätkuvalt kasutusel.

Wiedemanni eesti keele grammatika on kirjeldav, mitte normatiivne. Ta toob huvitavaid näiteid, kuidas suuremaid arve võib loendada nii nagu

teistkümneid, nt *wīz mēst kolmat kümmand* '25 meest', *wīe mehega nēljat küm-mend* '35 mehega', *wīest mehest wīet kümmand* '45 mehest', kusjuures deklin-eeritakse vaid ühelisi, mitte kümnelisi. Palju arusaadavamaks peab ta küll loendamisviisi *kaks kümmand mēst peale wīz* '25 meest, st viis meest peale kahekümne'⁵¹ ning lõunaestlaste loendamist *üte waja neli kümmand* '39, st neljakümnest on üks vajaka'. Kahe arvu vahel kõheldes võidakse öelda *neli wīet āstat* 'neli kuni viis aastat' või *neli ehk wīz aastat*. (Wiedemann 1875: 456–457)

Järgarvsõnadel esitab Wiedemann reeglipärase loetlemisviisina *üks teist kümnes* '11', *kahes kümnes ezimene* '21', *kolmas kümnes ezimene* '31'. jt, kus käänamisel lisandub käändesufiks vaid viimasele arvsõnale. Enamaid küm-neid väljendavate sõnade puhul võib ka ordinaalidel paigutada ühelised ette, nt *ezimene kolmat kümmand* = *kahes kümnes ezimene* '21', *teine nēljat kümmand* = *kolmas kümnes teine* '32', *wīes wīet kümmand* = *nēljas kümnes wīes* '45.' jne. Sel juhul dekleneeritakse üksnes esimest arvsõna, nt *seitsmen-dal āstal kaheksat kümmand* '78. aastal', *wīendast päewast seitsmet kümmand* '65. päevast'. (Wiedemann 1875: 457–459)

Murdarvudega seoses on Wiedemann kirjeldanud *pool*-sõnaga väljendus-viise, nii traditsioonilisi *pōl kolmat* 'kaks ja pool', *pōl nēljat* 'kolm ja pool', *pōl teist sada* '150', *pōl küet tuhat* '5500' või *pōl wīet sā āsta ēst* '450 aasta eest', aga ka saksa keele eeskujul moodustatud *kaks üks pōl* 'kaks ja pool', *kolm üks pōl* 'kolm ja pool'. Ülejäänute puhul väljendatakse lugejat põhiarvsõnaga, nt *kolmandik*, *kaheksandik*, *kaks-teist-kümnendik*. Kui lugeja on suurem kui üks, kasutatakse põhiarvulist väljendusviisi, nt *kolm wīendiku* ehk *kolm wīet oza* 'kolm viiendikku', *seitse kūz-teist-kümmendiku* ehk *seitse küet teist kümnet oza* 'seitse kuueteistkümnendikku'. Kui erinevus on suurem, kasutatakse tallinna keeles nt *kolm oza wīest jaust* 'kolm viiendikku' ja tartu keeles *kolm oza kaht waja* 'kolm viiendikku', *neli oza kolme waja* 'neli seitsmendikku'. (Wiedemann 1875: 460–461)

Esimeses eestikeelses eesti keele grammatikas (1884) kirjutab Karl August Hermann arvsõnade kohta, et pärast kümnet tulevad *üks-teist*, *kaksteist*, pärast kahtkümmet tulevad *kakskümmend üks*, *kakskümmend kaks* jne. Ta lisab küll klausli, et „ruttu-lugemiseks“ on lühemad vormid, tei-ses kümnes näiteks *üksteist*, *kaksteist* jne. Kolmandas kümnes tulevad *üks*

⁵¹ Wiedemann annab selle väljendi sõnasõnaliselt tõlkes: „eigentl. „zwanzig Männer darüber fünf““.

kolmatkümmand ('21'), *kaks kolmatkümmand*, hiljem juba *üks neljakümmand* ('31'), *kaks neljakümmand* jne, saab aga lugeda ka lühemalt: *üks kolmat* '21', *kaks kolmat* '22', *üks neljat* '31', *kaks neljat* '32' jne (Hermann 1884: 32). Võib arvata, et sellisel kirjasõnal oli oma mõju ka kooli- ning tarbekirjanduse keelekasutusele.

Vahekokkuvõtteks

Vaadeldes eesti liitarvsõnade 21–99 esinemust meie vanas kirjakeeles, näeme, et vana läänemeresoomelik *üks kolmat*-mall esineb ainulisena 1637. aasta Heinrich Stahli grammatikas (*üxkolmat* '21') ning püsib ühe elujõulise variantina kirjakeeles kuni XIX sajandini: Gutsclaffil (1648) *ütz kolmandkümnet* '21', Gösekenil (1660) *nelli kolmat* '24', Hornungil (1693) *ükskolmatkümmand* '21', Hellel (1732) *üks kolmat* ehk *ükskolmatkümmand* '21', Hupelil (1780, 1806) *ükskolmat* ehk *ükskolmatkümmand* '21', kuni Ahrens (1843) selle loendusviisi vananenuks kuulutab. XVII sajandil lisandus *üks kolmat*-mallile *peale*-kaasõna kasutus: Gutsclaffil *katzkümment pähle üt* '21', Gösekenil *nelli pehle kakskümnen* '24', Hornungil *üks päle kakskümnen* '21' jne. XVIII sajandil tulevad kasutusele uuemad vormid: Hellel *ühheksakümmand ja üks* '91', Hupelil *kakskümmand üks* ehk *kakskümmand ja üks* '21', *kolmkümmand nink nelli* '34'. Hupelist alguse saanud indoeuroopalik mall *kakskümmand üks* levis ning läks kirjakeeles XIX sajandil käibele (nt *kolm kümmand neli* Wiedemannil (1875), *kakskümmand üks* Hermannil (1884) jne), *üks kolmat*-mall säilis veel suulises keelekasutuses.

Eesti murded

Olgugi et XIX sajandi lõpuks hakkas vana loendamisviis kirjakeelest kõrvale jääma, ei kadunud see murdekeelest niipea. Arvsõnu on käsitletud küll vähestes murdeülevaadetes (nt Keem 1997: 38–39; Tanning 2004: 101–103), ent sellest annavad tunnistust XX sajandil talletatud andmed peamiselt Põhja-Eestist (kirderannikumurde, saarte, lääne-, kesk- ja idamurde alalt). Teistkümnete kasutamisest on keelenäiteid palju, ent kolmatkümneid, neljakümneid või suuremaid arve on registreeritud harvem. Saarte murdest on kirja pandud nt Ans *kaks kolmad* '22', *üks neljad* '31', Pha *kaheksa kolmat* '28', Phl *kaksneljat* '32' ja Hi *kolm neljat* '33'; Hiiumaalt on märgitud veel Phl *kaksviiet*

'42'. Läänemurdest pärinevad Mar *üksnellat*, *kaksnellat* '31, 32', keskmurdest HJn *kaks nellate* '32' ja ühiksa *nellate* '39', idamurdest Kod *kaks kolmat* '22' (EMS II 502, 564–565; Lonn, Niit 2002: 44; Must, Univere 2002: 209). Jüri kihelkonnast talletatud ainukordne *üks kahet* '11' on märgitud vananenuks (EKMS I: 178). Paljud varasemates grammatikates esitatud murdarvude näited on tuntud ka murdekeelest, näiteks Setus tuntud *puul nelät nädälit* 'kolm ja pool nädalat', Harglast registreeritud *kolm neljat osa* 'kolm neljandikku' või Rõugest pärit *kolm veerandikku* ehk *kolmveerand*. Kaks viiendikku on olnud Koerus *kaks viiet osa* ehk *kaks osa viiest jaost*. (EKMS II: 1304)

lugema ja loendama

Leidub valdkondi, kus traditsiooniline *üks kolmat*-tüüpi loendamine on püsinud kasutusel palju kauem kui kirjakeeles ning ulatunud kaugemale XX sajandisse. Niisugust kiiremat moodust on vajatud, kui loeti üle püütud kalad, loeti liisusalmi laste mängudes, loendati haspeldamisel lõngu või loendati eluaastaid. Näitevalikut pole raske leida.

L õ n g a d. Lüg '*naised lugesivad sedasi* 'värkeid, kui 'niiti 'aspeldasivad, *üks* 'kolmat ja *kaks* 'kolmat '21 ja 22'; Kaa üheksme kolmati 'jarges tuleb kolmkümmend; Mar 'loeti 'lõngu üks kolmat, *kaks kolmat*, nii kaua kui kuuskümmend 'lõnga; Mär meie lukeme sii kakskümmend, siis akkame ükskolmat, *kakskolmat*; Juu sedasi 'loeti, tuli uus kümme, ikke oli kolmat, [loeti] sajani 'välla (EMS II: 564–565; EMS III: 507).

Laiuselt pärineb üleskirjutus (Tamm 1961: 59), kuidas vanad inimesed 'lõnga lugesid 'aspli pial, *üks* 'kahtkümmend ['11'], *kaks* 'kahtkümmend, *üks kolmat* ['21'], *kaks kolmat*, [edasi] *üks nellat*, *üks viiet*, *üks kuu*et, [kuni] *kuuskümmend*. *kuuskümmend oli lõnga paase* ['pasmaš'], *siis akkas otsast* 'piale.⁵²

K a l a d. 1930. aastal on Saaremaalt Torgu külast (Jäm) kirja pandud, kuidas sõrulased kalu lugenud: *Kalu loeti müügi ajal vanasti järgmiselt: vööti kaks kala korraga pihku ja alustati peale: ühest kuni kahekümneni loeti harilikul viisil, kuid siis algas: üks kolmat, kaks kolmat, kolm kolmat, neli kolmat, viis kolmat, kuus kolmat, seitse kolmat, kaheksa kolmat, üheksa kolmat, kolmkümmend, üks neljat jne. – kuni neljakümneni,*

⁵² Tekstis on täpsustuseks lisatud, et niimoodi loeti lõngu (1–60), mitte raha ega kuupäevi.

üks viiet – kuni viiekümneni. (Loorits 1939: 112) Niimoodi on kalu loetud ka Pranglil: *üks 'kolma ~ 'kolmat '21', kaks 'nelja ~ 'neljat '32', kolm 'viie '43', 'seitse 'kuue '57'* (Must 1987: 181). Kuusalust pärineb tähelepanek 1909. aastast, et *üks kolmat ['21'], kaks neljat ['32'], kolm viet ['43'], neli kuuet ['54'], viis seitsmet ['65'], kuus kaheksat ['76'], seitse üheksat ['87'], kaheksa kümmet ['98'] palju rohkem tarvitatakse (iseäranis kalade lugemisel) kui kakskümmend üks, kolmkümmend kaks jne.* (Willberg 1910: 343).

E l u a a s t a d. Siin on olnud tavaks kasutada järgarvsõnu: Lüg *mina olen 'kuvvet 'aastat kaheksa 'kümnend 'käin* 76. eluaastat' (st olen 75-aastane); Jõh *ma olen 'viiet kuud kaheksat 'kümmet '79 aasta ja 4 kuu vanune'* (st pole veel viit kuud täis) (EMS II: 503; Must 1987: 181, 1995: 29).

lugema-verbi üks tähendusi murdekeeles ongi loendama: Vai *'ennevanast meil 'lueti läbi keik kalad, 'eigä siis ei 'muedetu 'eigä 'kaalutu; Pal 'enne juba loed varva pial lõngad ära* (EMS V: 476, *sub* *lugema*). Loendamisel on olnud ka omad mõõt- või arvestusühikud, millest üks tuntumaid on *lugu* 'lõngade, kalade vms koguse arvestusühik, mõõt'. Loendamisel kasutatud mõõt on aga murdealuti varieerunud. Niitide-lõngade puhul näiteks on üks *lugu* tähendanud Lüganusel kolm niiti, Kadrinas, Kodaveres, Tarvastus, Vönnus, Põlvas, Vastseliinas ja Setus kolm lõnga, Kihelkonnal, Karjas ja Käinas 30 lõnga, Jaanis ja Hanilas 60 lõnga. Kalade loendamisel on üks *lugu* tähendanud Lüganusel viis kala, Kihelkonnal, Mustjalas ja Jaanis 30 lestakala, Karjas 100 silku ja Kodaveres 50 kala. Iseloomulikke näiteid *lugu*-mõõdu kohta leidub üle maa:

Lüg *kolm 'niiti 'kerraga [on] üks lugu, 'kümme lugu on 'paasma; üks lugu on viis kala, tahid sada kala, sis kaks 'kümnend lugu 'luetas; Khk 'lõngu on luus kolmkümmend; moole 'toodi lugu 'lesta* (30 kala); Krj *üks lugu oli sada 'silku; Jaa luus on kuuskümmend 'lõnga; Han Kui 'astlid kuuskümmend 'korda on 'rinki 'aetud, siis saab lugu täis; Kad 'luetakse kolm 'lõnga, sie on üks lugu; Kod loe tälle viil viiskümmet kala, siis suab lugu täis; kolm 'lõnga 'pantse luy 'sisse; Trv kolm 'lõnga om lugun; Plv egah lugh om kolm 'langa; Vas mul sai lağa kangass, ka'skümend kuus paasmõht ja vil säid'se luku* (st 267 lugu ehk 801

lõnga); Se *paaśmõhõ jäi `kolmõ luku `puuduss* (st 7 lugu ehk 21 lõnga) (EMS V: 479–480).

lugu-mööduga on seotud muudki vastavat sõnavara, nt Urvaste *luguhus* 'lõnga arvestusühik', Varbla *lugukartul* 'vakkade loendamisel kõrvale pandud kartul', Hanila ja Häädemeeste *lugulõng* 'lõng kääritud lõnga kimpu sidumiseks', Võrumaa *lugõmik* 'lõnga arvestusühik kangakäärimisel' või Vaivara *lugu pidama* 'arvestama, arvet pidama' (EMS V: 481–482).

Kalade loendamisel on põhjarannikul tuntud *lugukala* 'iga saja kala kohta eraldatud kala':

Jõe lugesime sada ära, üks sada, siis panime lugukala. `jälle [lugesime] saja ära, `jälle lugukala. siis `lueme perast lugukalad ära, `pallu lugukalu oli, siis oli niimittu sada kalu; Vai `ennevanast meil `lueti läbi keik kalad [---] viis tükki `kerraga panid kaks`kümme `kerda, oligi sada [---] perast lugesid nied lugukalad `vällä ja siis oli `tiedä, mittu tuhat on (EMS V: 481).

Saaremaal (Mus Jaa) on lestakalade arvestusühikuks olnud *lugukaal*.

Vahemärkus

Kui nüüd minevikust tänapäeva naasta, siis võiks meenuda, et meie oma kiirel lugemisel jääb *kümmend*-sõnast järele vaid *kend*: *kakskend* '20', *kolmkend* ~ *kolnkend* '30', *nelikend*, *viiskend* jne (nagu ka sm kyt: *kakskyt* '20', *viiskyt* '50'). Aga neid sõnu ei leidu ei sõnaraamatuis ega grammatikais. Üksnes „Eesti keele käsiraamat“ mainib (EKK: 629), et *kakskend* kuulub argisõnavarrale, olles kirjakeelse sõna *kakskümmend* lohaka värvinguga variant (st mitte kiire lugemisega kaasnev loomupärane juhtum). Võib seega arvata, et *kakskend*-tüüpi arvsõnadel seisab pääs eesti keele grammatikaisse alles ees. Siis, kui võetakse arvesse ka kiiret lugemist *resp.* loendamist.

vaja ~ vajak ~ vajaka 'puudu, vajaka'

Kümnetele lisandumise või järgnemise kõrvale saab tuua ka vastupidise olukorra, kus täiest või möödust jääb midagi puudu. Sellistele tartu keele juhtudele on viidanud juba Hupel (1806: 53): *ütte waia nelikümmend* '39' ja Wiedemann

(1875: 456): *üte waja neli kümnend* '39' ning Hiiumaa keelepruuki meenu-tades Tiik (1972: 29): *kaks vajak kakskümmend* '18'. Murdekeelest leiab ise-loomulikke näiteid rohkemgi: VNg *tämä on* 'arvust vaja; Rap *kaal põle täis, on vaea*; Kad *mõet on vaja*; Trm *kaks nädala jäi* 'oastast vajaka; mud'u *soaks viiskümmend täis, aga üks jääb vaja*; Krk *mitu* 'sinna saass viil vaja? ('mitu sajast veel puudub?'); Se *ütte vaja saa kolmkümmend* '129'.⁵³

Niisugune puuduva osa abil arvestamine on tuntud ka vanuse ja kella-aja puhul: Kuu *puoltoist* 'aestat vaja ühiksä 'kümnend '88 ja pool aastat vana'; Ans *pool kuuest vajak* 'pool 6 ehk 5.30'; *veerend kuuest vajak* 'kolmveerand 6 ehk 5.45'; Krk *kattekümmend viit* 'aastet om miul saast vaja 'olen 75-aas-tane'; *tõist viiskümmend saast vaja* 'olen 50-aastane'; *kaitskümmend minutit olli üte* 'tõiskus vaja 'kell näitas 10.40' (EMSUKA).

Sugulaskeeled

Kunagine traditsiooniline *üks kolmat*-mall iseloomustab ka teisi läänemere-soome keeli.

Soome keeles on põhiarvsõnale *kaksikymmentä* '20' järgnenud kol-mandas kümnes *yksikolmatta* 'ükskolmat, 21', *kaksikolmatta* 'kakskolmat, 22', hiljem on tulnud *kolmeneljättä* 'kolmneljat, 33', *viisikuudetta* 'viiskuuet, 55', kuni *yhdeksänsadatta* 'üheksasadat, 99' (Alvre 1969: 95). Samasugust loen-damismoodust on kasutatud ka järgarvsõnade puhul (millest küll eesti keeles jälgi jäänud pole), nt *yhdeskolmatta* '21', *kolmasneljättä* '33', *viideskuudetta* '55', kuni järgarvsõnani *yhdeksässadatta* '99'. (Alvre 1969: 98). Soome kirja-keeles on malli *yksi kolmatta* (*kymmentä*) järgi loendatud Agricolast kuni XIX sajandi lõpuni, ega ole seda päris unustatud tänapäevalgi. Teisalt on Agricola ajast pärit ka nüüdne loendamisviis, nt *Cwsisata Cwsikymende ja Cwsi* '666'. Sidesõna *ja* kasutamine kümnete ja üheliste vahel püsis XIX sajandi lõpuni. (Häkkinen 1993: 15–16)

Loendamisviisi uuendus puudutas ka ordinaale. Liitjärgarvsõnu oli märksa hõlpsam käänata varem, kui käändus vaid täiendosa (nt *yhdestoista, yhdennelletoista* '11' jne), seetõttu võttis uuenduse läbimine aega. Kaisa Häkkise andmeil oli XIX sajandi lõpu grammatikais (nt Arvid Genetz 1881, Konstantin Hämäläinen 1885) esikohal veel vana tüüp *viideskolmatta*, ent

⁵³ Analoogiliselt näikse kujunenud olevat arvsõnad *kaheksa* (= kaks puudub kümnest) ja *üheksa* (= üks puudub kümnest) (EES: 115, 635).

murdarvude ja aastaarvude juures esineb uuem *kahdeskymmenesviides* '25' (Häkkinen 1993: 18–19).

Traditsiooniline loendamismoodus jäi kauaks käibele ka rahvakeeles. „Soome murrete sõnaraamatu“ 7. köites (*sub* kolmas, kolmattas) leidub hulka näiteid kolmanda kümne arvsõnadest: *yksikolmatta* = *kaksi-kymmentäyksi* '21', *ensimmäinenkolmatta* = *kahdes-kymmenes-ensimmäinen* '21.' jne (SMS VII: 870). Ilmneb, et vanemat loendustava on kasutatud igasugust hulka arvestades (sealhulgas vanust järgarvsõnade abil), nt: Karvia *niitä oli viiren-kolomattapennin ankkastukki* 'see oli 25-pennine palmiksa'; Nilsia *yhen-kolomatta* (vanha) *täesin ollas silloin, kahennellakolomatta* 'ükskolmat võisin siis [vana] olla, käisin teist kolmat[kümmend]'; Iisalmi *minä olin yheksällä kolomatta naimisiin mennessäni* 'mina käisin abielludes 29. aastat, st abiellusin 29. eluaastal'; Suomussalmi *ihan täösillä lastilla, kaheksankolomatta tynnyrin lastilla* 'päris täies lastis, 28 vaadi lastis'.

Kaasatud on kuupäevad, nt Vihti *ykskolmat syyskuuta* '21. september'; Luopioinen *hyhyrentenäkolomatta päivänä* '21. kuupäeval' Isojoki; *kakskolmantena lokakuuta* '22. oktoooril' (SMS VII: 871). Omaette väljend on *puolikolmatta* 'poolkolmat, st kaks ja pool': Nurmo *puolikolomatta tuhatta* '2500'; Hauho *yli pualen kolmattasattaa* 'üle 250'; Nivala *se sàe puolikolomatta markkaa* 'päevältä 'ses sai kaks ja pool marka päevas'; Oulujoki *issoin* [lõhi] *oli, se paino kolomatta-kymmentä kilua* 'see oli suurim lõhe, kaalus üle 20 kilo' (SMS VII: 871).

Näidetest ilmneb ka loendustava vahetumist: Kivennapa *Vanhat ihmist sannoit neljäiskolmatta, nuoremmat sannoit kaksikymmenäisneljäis* 'vanad inimesed ütlesid neljas kolmat[kümmend], nooremad ütlesid kahekümne neljas'; Nakkila *marraskuu kahreskymmenes ja kolmas päivä* 'novembrikuu 23. päev); Rautavaara *kaksikymmentäkolommaas toenen kuu yheksänkymmentäneljä* (23. II 1894) (SMS VII: 870–871).

Va d j a keelest on talletatud nii põhi- kui ka järgarvsõnu, teistkümnetest nt XIX sajandil Kattila murrakust *ühstõššömötta ~ ühstõššömöt ~ ühstõiššümmed* '11', *kahstõššömötta ~ kahstõiššümmed ~ kahsi toššamatta tšümmeetä* '12' (Ahlqvist 1856: 42) ja XX sajandil Jököperält *ühstõiššümmed* '11', *kahstõiššümmed* '12' (Tsvetkov 2008: 41). Pärast 20-ni jõudmist on lisatud kümnetele ühelised, nt *kahstšümmed ühs* '21', *kahstšümmed kahs* '22' (Tsvetkov 2008: 42–43), nagu ka *kahtšümmed ühsi* '21', *kahtšümmed kahsi* '22' (Ariste 1948: 70–71) või Velikkä külast *kõmtšümmed seitsie sültä* '37 sülda' (VKS: 538). Sellest ilmneb, et registreeritud pole kolmatkümneid, neljakümneid jt, nagu neid

leidub soome või eesti keeles. Sama käib ordinaalide kohta, nt *kahs-tšümmees-esimenee* 'kahekümne esimene'; *kahs-tšümmees-ühehsämäs* 'kahekümne üheksas'; *kahehsaa tšümmees nelläzä* 'kaheksakümne neljas' (Ahlqvist 1856: 42) või *kolmastšümmeninäs kölmas* 'kolmekümne kolmas' (Tsvetkov 2008: 45).

Paistab, et vadja loendamisviis oli muutunud juba hiljemalt XVIII sajandiks. Kui Fjodor Tumanski toob oma käsikirjas (1790) näiteks *kahekümne esimese* eesti vasteks *Юксъ колматъ* 'üks kolmat' ja *viiekümne nelja* vasteks *Нелли кудѣ* 'neli kuuet', siis vadja keele vasteina annab ta *Кяхчюмендѣ юкси* 'kaksikümmed üks' ja *Визи чюмендѣ нелли* 'viiskümmed neli' (Öpik 1970: 186–187).

Vana loendamissüsteemi juhte on vadja keelest registreeritud vaid murdarvude puhul, nt Kattilast *pooltõissa* ~ *poolitõissa* 'poolteist', *pooli kõlmatta* 'kaks ja pool, poolkolmat' (Ahlqvist 1856: 43), *pooli-viddettä* 'neli ja pool, poolviiet' (Ariste 1948: 72), Matist *pooled nellättä* 'kell on pool neli' (VKS: 949), Luuditsast *pooltõiss sült* 'poolteist sülda'; Itšäpäiväst *pooltõissa sataa* '150' (VKS: 950). Murdarvudel käandub vaid esimene pool, nt *poolta kõlmatta* 'kahte ja poolt', *poolõssa nellättä* 'kolmest ja poolest' (Ariste 1948: 72), *poolõlta kahesamatta* 'seitsmelt ja poolelt' (Ahlqvist 1856: 43). „Vadja keele sõnaraamat“ annab lisaks *kahs tõššõmõtta tunnia öötä* 'kell 12 öösel'; *kahstõššõmõd verstaa* '12 versta'; *kahõltõššõmõl maita* '12. mail' (VKS: 354, 356).

Isuri keelenäiteid on registreeritud pikema ajavahemiku jooksul. Volmari Porkka on esitanud (1885) põhi- ja järgarvsõnad Soikkola ja Hevaha murdest. Lihtarvsõnadele järgnevad teistkümmend, nt *ükstoist(kümment)*, *kakstoist(kümment)*, *kolttoist(kümment)*, *kuustoist(kümment)*, *seitsentoist(kümment)* ~ *seitstoist(kümment)*. Kolmandas kümnes tulevad *kakskümment üks* ~ *üks kolmatta* '21', *kakskümment kaks* ~ *kaks kolmatta* '22', *kakskümment kuus* ~ *kuus kolmatta* '26' jne kuni *koltkümment* '30' (Porkka 1885: 76–77). Näiteid jätkub kümnenda kümneni: *üheks(än)kümment üks* ~ *üks kümment* '91', *üheksä(n)kümment üheksä(n)* ~ *üheksä(n) kümment* '99' ning *sada* ~ *kümnen kümment* '100' (Porkka 1885: 77). Niisugust loendamisviisi on isurid kasutanud ka XVIII sajandil, nagu ilmneb Fjodor Tumanski käsikirjast (1790), nt *Какъс кюмендѣ юкси* '21' ja *Визи кюменда нелли* '54' (Öpik 1970: 187).

Väinö Junuse ülevaates „Izoran keelen grammatikka“ on antud peatükis „Cislasanat (numeralit)“ *määrällisiä cislasanoja* (st põhiarvsõnu) vaid ühest kuni viieni ja *porjatkovoita cislasanoja* (st järgarvsõnu) esimesest viiendani (Junus 1936: 28), ei rohkemat.

Omaette sõnaartiklitena leidub arvsõnu veel sõnastikes. Hevaha murdesõnastikus on esindatud *ükstoist*, *kakstoist*, *kolttoist*, *viistoist* ja *seitsentoist* (Laanest 1997: 59, 77, 178, 223, 232), isuri sõnaraamatus leiduvad *ükstoist*(kümment), *kakstoist*(kümment), *kolttoist*(kümment) ja *küss-toist*(kümment) (Nirvi 1971: 125, 189, 227, 689). Loendamisel kolmandast kümnest alates võib näha Porkka-aegsete vormide esinemust sadakond aastat hiljemgi, nt *üks kolmatta* '21', *kaks kolmatta* '22', *küz kolmatta* '26' ja *üks kümment* '91', olgugi üldisemalt käibel nt *kakskümment üks* '21', *kakskümment küz* '26', *vīskümment seitsen* '57', *kaheksakümment vīz* '85', *üheks(än)kümment üks* '91', *üheks(än)kümment üheksä(n)* '99' (Nirvi 1971: 121, 126, 189, 227, 674, 689). Vanust rehkendades saab öelda nt *kahter kümnenä kuutev vootten asseg* 'kahekümne kuuenda eluaastani' (Laanest 1997: 88), murdarve esindab *pooltoist* 'poolteist' (Laanest 1997: 153).

V e p s a keelest kogutud materjal esitab ühelised (1–10), teistkümned, kümned, sada (*sada*) ja tuhat (*tuha*). Kümnele (*kümne*) järgnevad *ükstoštíkime* 'üksteistkümment', *kakstoštíkime* '12', *kuumōtoštíkime* '13', *nelltoštíkime* '14', *vižtoštíkime* '15', *kužtoštíkime* '16', *siičmetoštíkime* '17', *kahesatoštíkime* '18', *ühesatoštíkime* '19' ja *kakškime* '20'. Kahekümnele järgnevad *kakškime üks* '21', *kakškime kaks* '22', *kakškime kuumō* '23', *kuumōküme* '30' jt. (Zajceva 1981: 166) Lõunavepsa murdealalt on ühest idiolektist registreeritud *ühteta kakškime* 'üheta kakskümment, st 19' (Rauk 1985: 164) ja keskvepsa alalt *kahteta koumeküme* 'kaheta kolmkümment, st 28' (Honti 1993: 275).

Kui tegu pole täisarvudega ja kasutatakse *pool*-sõna abi, siis järgitakse enamasti vene malli: *kaks ролõңке* < два с половиной 'kaks ja pool', *nell ролõңке* 'neli ja pool' jne. Mäletatakse siiski ka oma endisi väljendeid, nt *pol kuumat* 'pool kolmat, st kaks ja pool', *pol küment* 'pool kümnet, st üheksa ja pool'. (Zajceva 1981: 167–168) Tuntud on ka *poltošt* 'poolteist' (Zajcseva, Mullonen 1969: 182; Rauk 1985: 112). 1981. aastal on Maria Zajceva pidanud nentima, et järjest rohkem kasutavad vepslased, eriti noored, vene keelest laenatud arvsõnu, omas keeles loendatakse veel üksnes ühest kuni kümneni (Zajceva 1981: 165).⁵⁴

K a r j a l a keele Tihvini murdes on kasutusel lihtarvsõnad ühest kümneni, seejärel tulevad teistkümned: *üksitoista* '11', *kaksitoista* '12', *kolmetoista*

⁵⁴ Sedasama on väidetud 1985. aastal permikomide kohta (Maksimov 2017: 12).

'13' jt. Pärast kahtkümmend lisatakse kümnelistele ühelised: *kakšikümmend'ä üksi* '21', *kolmekümmend'ä nellä* '34', *viizikümmend'ä seiččemän* '57' jne kuni *šada* ja *tuhad* (Rjagojev 1977: 98–99). Samasugust malli on järgitud ka Aunuse murdes: *üksitoista*, *kakšitoista*, *kolmetoista*, *kakšikümmeñdä üksi*, *kolmekümmeñdä nellä*, *viizikümmeñdä seitsei* jne kuni *šata* ja *tuhad* ~ *tuhad* (Honti 1993: 273–274). Niisiis paistab, et selliseid vorme nagu kolmatkümmend, neljatkümmend jt ei ole karjala keelest registreeritud.

Kui tegu pole täisarvudega ja kasutatakse *pool*-sõna abi, siis järgitakse enamasti vene malli: *kakši puolenneke* < *два с половиной* 'kaks ja pool'. Oma varasemat malli meenutab sõna *puolitoista* 'poolteist' (Rjagojev 1977: 101).

L i i v i keele arvsõnadest ilmus ülevaatlik käsitlus XIX sajandi keskpaiku Andreas Johan Sjögreni grammatikas (1861), mis hõlmab nii Kuramaa kui ka Salatsi liivi kardinaalid ja ordinaalid. Ühelistele (lvK *üks*, *kakš*, *kuolm*, lvS *juks*, *kaks*, *kolm* jne), järgnevad teistkümned (lvK *üksťuoiston* '11', *kakšťuoiston* '12', lvS *jukstoštťim* ~ *jukstoštťumend* '11', *kakstoštťim* ~ *kakstoštťumend* '12' jne) ja siis muud kümned (lvK *kakš kümd* '20', *kuolm kümd* '30', *nělä kümd* '40', lvS *kaks túmund*, *kolm túmund*, *nela túmund* jne). Alates kolmandast kümnest on kümned ees ja neile järgnevad ühelised (ilma sidesõnata *un* 'ja'), nt lvK *kakš kümndo üks* '21', *kuolm kümndo kakš* '32', *seis kümndo vīž* '75', lvS *kaks túmund juks*, *kolm túmund kaks*, *seis túmund vīs* jne. (Sjögren 1861: 110; Winkler, Pajusalu 2009: 68, 77, 84, 130)

Kiirel lugemisel kasutatakse vahemikus 21–90 lühemat loendamisviisi, kus korduv arvsõna osutab järgnevale kümnele ilma *kümmend*-vormi kasutamata, Kuramaal nt *üks kuolmont* '21', st üks kolmat(kümmend)', *kakš kuolmont* '22', *kuolm nellont* '33', st kolm neljat', *kuolm vīdont* '43', *vīž seismont* '65' jne. Vahemikus 91–99 tuleb *kümme*-sõna taas mängu, nt *kuolm kümmont* '93', st kolm kümnet(kümmend)'. Lühivorme saab moodustada ka elatiivi abil, nt *üks kōdokst* ~ *kādokst* '71', st üks kaheksandast (kümnest)', *kakš ūdōkst* '92', st kaks üheksandast', mis lühenevad veelgi nominatiivi vormis: *kuolm seis* '63' = kolm seitse, st kolm seitsetkümmend', *nělä kōdoks* '74' = neli kaheksandast, st neli kaheksatkümmend', *seis ūdōkst* '87' (Sjögren 1861: 110; Honti 1987: 140); Salatsis nt *juks kolm* '21', *kaks kolm* '22', *juks nelä* '31', *kolm vīs* '43', *vīs seis* '65' jne kuni *túmtum* '100', st kümme kümnet' (Winkler 1994: 290; Winkler, Pajusalu 2009: 101). Kiire lugemise lühenenud vorme leidub veel Kettuneni sõnaraamatus: *ikš-k^uolmānt* 'ükskolmat', *ikš-nellānt* 'üksneljat', *ikš-vīdānt* 'üksviiet' jne (Kettunen 1938: 70a).

Kalade loendamisega seostub huvitav hulgamõiste *kō'l*, mille eesti vasteks on *kahl* 'salk, kimp, tuust', kuid mille otsene tähendus liivi keeles on '30 kala' (EES: 116): *lugūb kuolm ka'llō īd kōrd, kim kōrd u'm kō'l* 'loetakse kolm kala üks kord, kümme korda on kahl' (LELS: 131).

Järgarvsõnadel on os-lõpp Kuramaal ja es-lõpp Salatsis, nt *kuolmos* 'kolmas', nelles 'neljas', *kakštuoistons* ~ *kakstoštūmdes* 'kaheteistkümnnes', *kakš-kūmdos* ~ *kakštūmdes* '20', *kakšsados* '200', *nēlātúontos* '4000'. (Sjögren 1861: 112–113). Vanema süsteemi kohaselt käänates jäävad ühelistes nominatiivi ja os-lõpu saavad kümned: *ūkskuolmantos* '21.', st üks kolmandas (kümnes)', *kuolmvidontos* '43.', st kolm viiendas (kümnes)', *nēlākūdontos* '54.' jne. Teisel juhul esinevad kümned muutumatu kardinaalina ja ühelistes ordinaalina: *kakš kūmdo ēžmi* 'kahekümne esimene', *sada kuolmos* 'saja kolmas', *kakš sada nellōs* 'kahesaja neljas' jne (Sjögren 1861: 113).

Murdarvudest on sageli kasutusel *púol* 'pool' ja *vierndēl* ~ *pierndel* 'veerand', aga ka *jagu*: *kuolmos jagu* 'kolmas osa ehk kolmandik', *kakš kuolmont jagg* 'kaks kolmandikku', *kuolm nellont jagg* ~ *kuolm vierndēlt* 'kolm neljandikku ehk kolmveerand'. Segaarvused väljendatakse *pool*-sõnaga: $1\frac{1}{2} = púol\ tuoista$ 'poolteist', $2\frac{1}{2} = púol\ kuolmont$ 'poolkolmat', st kaks ja pool', $5\frac{1}{2} = púol\ kūdont$ 'poolkuuet', st viis ja pool', $9\frac{1}{2} = púol\ kümment$ 'poolkümnet', st üheksa ja pool'. (Sjögren 1861: 114–115) Sellist loendamisviisi on registreeritud veel palju hiljemgi, nt *pūol-kūolmant* 'pool kolmat', *pūol-tuoista* 'poolteist' (Kettunen 1938: 317), *pūol|tuoizta* (LELS: 259).

S a a m i keeled seisavad läänemeresoome keeltele lähedal. Seepärast sobiks kõrvale võtta nendegi näiteid. Norra- ehk põhjasaami keelest (Finnmarki piirkonnas) on noteeritud 1856. aastal lihtarvsõnad ühest kümneni (mitmes murdevariandis): *ofta* (~ *oft*, *okta*, *okt*, *oufta*, *akta*) '1', *güöfte* (~ *güöft*, *güökte*, *güökt*, *güökta*) '2', *golm* (~ *golbma*, *golma*) '3', *njællja* (~ *njællje*) '4', *vitta* (~ *vit*, *vitte*) '5', *gutta* (~ *gut*, *gutte*) '6', *čiečča* (~ *čieča*, *čieč*, *gječa*) '7', *gavce* (~ *gauce*, *gafce*, *gakce*) '8', *ovce* (~ *oufce*, *ofce*) '9', *loge* (~ *lokke*) '10'. Järgnevad teistkümned ehk teise kümne arvsõnad: *oft nubbe lokkai* '11', st üks teisest kümnest', *güöft nubbe lokkai* '12', *golm nubbe lokkai* '13', *njællja nubbe lokkai* '14', *vit nubbe lokkai* '15' ja nii edasi kuni *güöft loge* '20'; siis järgnevad arvsõnad kolmandast kümnest: *oft goalmad lokkai* '21', st üks kolmandast kümnest', *güöft goalmad lokkai* '22', *gavce goalmad lokkai* '28' kuni *golm loge* '30'. Seejärel tuleb neljas kümme, nt *ovce njælljad lokkai* '39', ja lõpuks kümnes kümme, nt *ovce logad lokkai* '99'. Kui sada saab täis, hakatakse

arvsõnu lisama sajale: *čüötte ja ofta* 'sada ja üks' jne. (Friis 1856: 55–56). Sama malli on kasutatud ka saami murdarvude puhul koos sõnaga *bælle* ~ *bæl'* ('pool'): *bæl' nubbe* (*halvanden*) = 1½, *bæl'goalmad* = 2½, *bæl'vidad* = 4½ jne (Friis 1856: 58).

Veelgi varasemad on Ume saami keelenäited Rootsist (1779), mille seas on esindatud ka arvsõnad. Esimesele kümnele järgnevad *akta lokke naln* '11, st üks peale kümme', *qwekte lokke naln* '12', *kolma lokke naln* '13', *nelje lokke naln* '14', *witt lokke naln* '15', *kot lokke naln* '16', *kietja lokke naln* '17', *kaktse lokke naln* '18', *åktse lokke naln* '19' ja *qwekte lokke* '20, kakskümmend'. Seejärel tulevad *akta kolmad lokkai* '21, st üks kolmandast kümnest', *qwekte kolmad lokkai* '22', hiljem tulevad *akta kaksad lokkai* '71, st üks kaheksandast kümnest', *qwekte kaksad lokkai* '72', kümnendas kümnes aga *åktse lokke ja åktse* '99, st üheksakümmend ja üheksa' (Winkler 2020: 154 – 155, 159).

Koolasaami andmed (kildini-, kolta- ja turjasaami keelest) pärinevad tunduvalt hilisemast ajast (Kert 1971). Teistkümmetel kasutatakse liitarv sõna, kus ühelisele järgneb kümme, nt koltasaami Notozeros (Njuõ'ttjäu'rr) *extemlâhk'* 'ühe järele kümme, st üksteist', *kuax'temlâhk'* 'kaksteist' jne. Notozerost on registreeritud teinegi võimalus, kus kümme paikneb ühelise ees, nt *lâhk'nezext* 'ükskümmend üks, st üksteist', *lâhk'nezkuxt* 'kaksteist' jne (Kert 1971: 169). Järgmistes kümnetes järgnevad ühelised kümnetele, nt kildinisaami Lovozeros (Lujavvr) *kolmlâgg' vjd'd'* 'kolmkümmend viis', *kuxt čud'd'* 'kakssada' (Kert 1971: 170).

On arvatud, et vana traditsiooniline loendamisviis piirdubki läänemeresoome (ning saami) keeltega ja kaugemaisse sugulaskeeltesse see ei ulatu (Rätsep 2003: 19). Paistab siiski, et vähemasti obiugri keeltes, kuigi harva, kasutatakse samasugust ingredientset moodust, kus ühelised kuuluvad järgnevasse kümnesse, nt idamansi *mõt low nalow* '18 (= 8 второго десятка, kaheksa teisest kümnest ~ kaheksateist)' või lõunahandi *kimæt joŋ nite* '18 (= 8 второго десятка, kaheksa teisest kümnest ~ kaheksateist)' (Honti 2003: 178).

Sõlmituseks

Meie arvudes ja arvsõnades väljendub soome-ugri keeltele iseloomulik kümnendsüsteem ja meie lihtarvud on omasõnad. Liitarv sõnade traditsiooniline loendamisviis on jäänud läänemeresoome keeltes püsima teistkümnete puhul, kuid on ajapikku hääbunud kahekümnest suuremate arvsõnade

loendamisel. Reformatsiooniaegade tuleku ja araabia numbrite kasutuselevõttuga seoses loendamistava aja jooksul muutus ning vanast *üks kolmat* mallist sai uus, indoeuroopalik *kakskümmend üks*. Võõrkeeltest tõlkimisel lisandusid kirjakeelde tõlkelaenudena uued väljendid, mis levisid ka rahvakeelde. Valjusti lugemisel hakati lugema nii, nagu arvud olid kirjutatud, esmalt kümned ja seejärel ühelised. Eesti keele grammatikate järgi võib ülemineku kirjakeeles seostada XVII–XVIII sajandiga. Rahvakeeles (murretes) säilis vana traditsiooniline loendamine XX sajandini, eeskätt kalade, lõngade jms kiirel loendamisel. Nii nagu eesti keeles, on mindud indoeuroopalikule loendamisviisile (varem või hiljem) üle ka kõikides teistes läänemeresoome keeltes.

IV

SEDA JA TEIST

EI SAA ME LÄBI KEELETA

Ilmunud: Ei saa me läbi keeleta. – Eesti rahvuse kestmisest. Tallinna Teadlaste maja, 19.11.2016 ja 11.11.2017 konverentside kogumik. Koost, toim Elsa Pajumaa. Tallinn: Tallinna Teadlaste Maja 2018, 24–32.

Kui räägime oma rahvast, siis peame silmas ka neid reaalseid ja sümboolseid sidemeid, mis rahvast ühendavad. Siia kuuluvad sugulussidemed, päritolu, sünnikoht ja eluruum, vaimne sfäär ning loomulikult oma keel, mis saadab meid igas elutegevuses, mille abil õpime tundma nii maailma kui meie kaasteelisi, mis ühendab meid vaimus ja hinges ning teebki meist lõppkokkuvõttes inimesed inimeste hulgas.

Ainult et – ega meil keelest ju kuigi sageli räägita. Pidupäevadel lastakse elada me maal ja rahval, ülistatakse meie priiust ja mehist mehemeelt. Ja see on kindlasti vajalik. Keelest räägitakse sageli pigem ärevusnoodiga hääles, keele puhul tuntakse muret, sest keelest hoolitakse. Selle murelikkuse oleme saanud päranduseks oma ajaloost.

Enne muretsema asumist võiksime siiski märgata rohkem seda, millest tunda rõõmu. Meil on põhjust olla oma keele üle uhked. Mõeldagu kas või sellele, kui auväärselt pikk on meie keele iga ning kasutuslugu. Omaette väljakujunenud eesti keelena oleme seda kõnelnud tubli 1500 aastat, vähemasti teist samapalju aega enne Kristust elati läänemeresoome keeleühtsuses. Mitmeid oma varasema mineviku perioode tunnemegi intensiivsete keelekontaktide järgi, sest meil on balti laenud ja slaavi laenud, on alamsaksa, rootsi, saksa jt laenukihid. Mitmed laenulained on eesti keelt tublisti kastnud, aga keel on sest lisa ammutanud, saanud juurde värskust ning väge. Keel on meid koos hoidnud ka siis, kui meie armas Läänemere maa on muutunud õige tuuliselt rahutuks paigaks ja kui me pole olnud peremehed omal maal.

Pidagem meeles, et eesti keel pole üksnes vana, vaid eesti keel on ka suur keel. Üleilmne keelte andmebaas Ethnologue arvestab praegu 7097 elava keelega (lisaks viipekeeled). Otsides nende hulgast eesti keelt, leiame oma 1,22 miljoni kõnelejaga keele 300. ja 400. keele vahemailt. Kõnelejaskonna suurust arvestades kuulub eesti keel maailma keelte esimese 5–6% hulka,

niisiis lausa suuremate keelte tippu. Päris uhke! Tsiteeriksin siinkohal meelsasti Võru Instituudi juhataja Rainer Kuuba sõnu (e-kirjas 17.11.2016): „Eesti keel on üle mõistuse suur keel, sest eestlastele ei taha see hästi pähe mahtuda.“ Egas muud, kui et eestlased peavad sellega lihtsalt harjuma. Ethnologue'i andmeil on koodiga ISO-639 eesti keel ühtlasi makrokeel (est), mille alla kuuluvad eesti kirjakeel (ekk) ja võru keel (vro) ning kõrvale eesti viipekeel. Muide, kõnelejaskonna suurust arvestades kuulub isegi võru keel oma 99 500 kõnelejaga maailma keelte pingereas esimesse poolde, kuhugi 3000. piirimaile. Samas, kui nüüd arvestada, et Ethnologue'i andmebaasis on 7097 keelt, aga ÜRO liikmeskonnas 193 iseseisvat riiki, siis tuleb konstateerida, et ega kõik keeled ei jõuagi riigikeelte marjamaale, suurem osa peab jääma karjamaale vähemuskeelena, millel pole oma „armeet ega laevastikku“. Riiklikus arvestuses on eesti keel kindlasti marjamaale jõudnud keel.

Ka siis, kui oleme rõõmsad ja hoiame õigusega pea püsti, teame ju küll, et see ei ole tulnud iseenesest. Selleks on tehtud tööd ja nähtud vaeva, on usutud ja loodetud. Hansa aeg oli periood, mil meie ühiskond lõimus Euroopa elukorraldusega, usureformatsioonist sündis meie kirjavara, Rootsi aeg elavdas hariduselu. Aga Põhjasõda koos nälja- ning taudiaastatega tähendas katastroofi. 1712. aastaks hindas Heldur Palli eestlaste arvuks 150 000 kuni 170 000. Järgnenud rahuaja, XVIII sajandi jooksul eesti rahvaarv kolmekordistus ja kui August Wilhelm Hupel avaldas 1780. aastal eesti keele grammatika, siis väljendas see usku, et eesti keelest saab jälle elulooma. Keel jäi elama, murded püsima, tallinna ja tartu kirjakeel kasutusele. Eesti keel ei ulatunud veel palju kaugemale koolist, kirikust ja köögist, aga 1781. aastal ilmunud Christina Wargi „Köki ja Kokka Ramat“ lisas oma retseptides eesti keelde juba selliseid noobleid sõnu nagu *klasuurima*, *kräm*, *omelet*, *pasteet*, *pubbert*, *pudding*, *sukaad*, *wispeldama* jpt.

Tagasilööke on olnud muidugi hiljemgi, olgu näiteks venestamine XIX sajandi lõpus või Nõukogude okupatsiooni vältel. Siinkohal tuleks tagantjärele tunnustada meie tublisid esivanemaid, kes lahendasid eksistentsiaalseid keeleküsimumsi tervet (talupoja)mõistust järgides. Näiteks tulid XIX sajandi keskpaiku lahendada nii kirjaviisi kui ka kirjakeele küsimused. Eesti literaate ja keelemnemete seisukohaks kujunes, et tartu ja tallinna kirjakeele asemel tuleks arendada välja üks kirjakeel, tallinna kirjakeel, mis ühendaks kogu rahvast. Selline otsus ei tarvitsenud lõunaestlastele meeldida. Aga see otsus on säästnud meid paljude teiste rahvaste saatusest (näiteks handid, komid või

mordvalased), kellel on kaks või rohkem kirjakeelt ja üheks rahvaks konsolideerumist polegi toimunud. Kui pidanuksime jagama kas või mordvalaste saatust, siis räägiksid saarlased tartlastega tõenäoliselt vene keeles (nii nagu praegu ersad ja mokšad omavahel). Õnneks ei võtnud me esivanemad kuulda ka saksa estofiilide nõuandeid, kes eesti kirjakeele loomise asemele soovitasid saksa kirjakeelt. Milleks võtta ette nii suurt ja tulutut tööd, kui saksa kirjakeel on olemas ja valmis – võtke ja kasutage! Kuid võeti laiema levikuga tallinna keel, võeti uus kirjaviis ning XIX sajandil algas eesti kultuurkeele loomine.

Eesti keele arenguloos on olnud kolm hoogsat tõusulainet. Rahvusliku ärkamise õhin ja vaimustus tähendasid tõusulainet ka keeleelus ja -arengus. „Oma keel on väärtus“ kujunes nende noorte sugupõlvede lipukirjaks, kes 1920. aastail oma riiki üles ehitasid, aga ka nende põhimõtteks, kes 1990. aastail oma riiki taastasid. Iga tõusulaine on eesti keelt elavdanud, arendanud ja ülendanud.

Seos keelega on tugev juba emotsionaalses mõttes, sest oma keel on ka kõige armsam ja ilusam. Eestlastele on see saanud käibetõeks seoses legendilaadse kaunislooga, et kui Euroopa keeltel ilu järgi mõõtu võeti, võitnud eesti keel teise koha itaalia keele järel. Olen seda müüti kuulnud isegi Siberi eestlastelt kaugel Krasnojarski kraisis. Polnud nad jalga Eestisse saanud, ent eesti keele ilus ei kahelnud keegi. Kaugel Siberis aitas eesti keelt elus hoida teadmine, et *meil sii külas on kõige puhtam iesti kiel, sest me esiisad on tuld siia Talina alt*. Eestis on väljendanud Kodavere talumees sedasama arusaama omal moel: *Mede kiil one sii kõige pustam eesti kiil, ei õle sel üstegi kiänet egä viänet siden*. Selle arusaamaga seltsib loomulik teadmine, et nii nagu on erinevad Eesti maakohad, nii on ka eesti keelel mitu nägu, Halliste mehe sõnutsi *Egän talun esi taar, egän külän esi murre*. Muidugi rääkisid mujal, kaugemal elavad inimesed veidi isemoodi, sest neil teistel oli teine murrak. Aga siiski mõistetav. Rahvatarkus ütleb, et *hobune osta lähedalt, naine võta kaugelt*. Sel moel on saadud perre ka kaugemat murret, kuni minia perekeele suupäraseks harjutas, kuid ühtlasi ka oma kodukeelt lastele kõrva poetas.

Kõige selle ilu, armsuse ja headuse kõrval tuleb tunnistada, et keel ei ole selline omadus, mis rahva või rahvuse külge automaatselt liituks. Inimene omandab esimesena harilikult selle keele, mille keskkonda – rahvasse, hõimu või perre – ta sünnib. Teatavasti on eestlased nii etniliselt, kultuuriliselt kui ka keeleliselt segunenud rahvas, nagu teisedki Euroopa rahvad. Ürgselt

algupärase ja muutumatuna pole püsinud ühegi rahva keel ega kultuur, ka mitte usund. Sageli tulebki arvesse rohkem keeli kui üks.

Eespool leidis mainimist Põhjasõda ja selle hukatuslikud mõjud. Pärast sõjategevuse lõppu saabus laastatud aladele uusasukaid nii üle lahe Soomest kui ka Peipsi tagant Venest. Kulus paar sugupõlve, kuniks Ivaškadest said Ivaskid ja Oleškadest Oleskid. Nende nüüdsete järglaste puhul ei mäleta enam keegi kahtlustada ammuseid tulekuid, nii loomulikult on nad luu meie luust ja liha meie lihast. Olgugi et keelel on väga oluline emotsionaalne tähendus, on tal ka puhtinstrumentaalne funktsioon, sest ta loob inimeste vahele suhtlemist, mõistmist ning arusaamist.

Riigi moodustavad riigikeel ja kodanikud (kõigi oma murrete ja vähemuskeeltega). Tuletagem meelde, et kui 1918. aastal avaldati iseseisvuse deklaratsioon, siis pöörduti selles kõigi Eestimaal elavate rahvaste poole. Seitse aastat hiljem, 1925. aastal, võeti vastu ka vähemusrahvuste kultuurautonoomia seadus, mille alusel said muud päritolu Eesti kodanikud rahus järgida oma esiisade kombeid. Riik lähtub oma kodanikest, mitte üksnes veresugulusega seotud rahvuskaaslastest, ja kui riik peaks tahtma inimestel kuidagi vahet teha, siis üks selgemaid võimalusi olekski jagada neid kodakondsuse järgi – siin sündinud Eesti kodanikud on eestlased, muude riikide kodakondsed on aga välismaalased. Juurdetulijate järglastele saaks Eestist juba sünnimaa ja nii lisandub riigile uusi kodanikke. Kõik meie kodanikud ei tarvitse rääkida eesti keelt emakeelena, ent riigi jaoks polegi see esmatähtis. Inimesed isekeskis arvestavad loomulikult ka päritolu, sünnikohta, kodumurret ning rahvust, olgu tegu saarlaste, järvakate, tartlaste, Mõniste mehkade või (kuna-giste) ingerlastega. Riigi ülesanne ja kohus on hoolitseda oma kodanike eest, kanda hoolt riigikeele funktsioneerimise eest kogu oma territooriumil ja kõigis elutähtsais keelevaldkonnas, olgu siis tegu riigiasutuste, koolihariduse, tervishoiu, majanduse, liikluskorralduse või massimeediaga. Sest üldkasutatav riigikeel on ühiskonna sideaine.

Vahel võidakse mõtlematult pillata väide, et eesti keel on väike. Nii see kindlasti ei ole. Suurteks ja väikesteks võib jaotada küll rahvaid, aga mitte keeli, sest oma ülesehituse ja süsteemi ning funktsioonide poolest on kirja-keeled, liiati riigikeeled, üsna võrdses seisus. Keel on nii suur, kui ulatuslikud on seda kasutava rahva elutegevus, vajadused, taotlused ning eesmärgid. Nii mõnelgi juhul võib keel olla suuremgi kui rahvas ise. Ka hääbuv keel ei kao päriselt olematusse, kui tal on taga kauane kirjakultuur, kui selle keeleainest

on rohkesti talletatud ning keelesüsteemi ennast hästi kirjeldatud. Kuid nii-sugune elava kasutuseta keel ei arene edasi, ei rohkene, ei kasva, vaid mingil tasemel ta lihtsalt konserveerub, õigemini arhiveerub.

Eesti keel ei ole kindlasti väike keel, isegi kui me riik ja rahvas ei kuulu just suurte kilda. Vastupidi. Eesti keel on nende Euroopa Liidu 24 ametliku keele seas, mida kasutatakse kõnes ja kirjas, millesse järjepidevalt tõlgitakse EL-i seadusandlikke, majanduslikke ja poliitilisi dokumente ning millega käib kaasas oma terminiloome. Eesti keel kuulub nende 50 hulka, milles saab täieliku ülikoolihariduse (kuni doktoriõppeni välja) ja mida kasutatakse teaduskeelena. Ka infotehnoloogiliste võimaluste ja rakenduste, sh kõnesünteesi poolest kuulub eesti keel 50 enam arenenud keele hulka, olles paras „tegija“ rahvusvahelises mõõtkavas. Pole üldsegi paha! Nagu eespool mainitud, kuulub eesti keel maailma keelte esimese 5–6% hulka juba oma kõnelejate arvu poolest, ent oma staatusest riigikeelena ja oma infotehnoloogiliselt ning kultuuriliselt arengutasemelt kuulub eesti keel kindlasti maailma esimese saja kõige arenenuma keele hulka. Isegi kurikuulsaid nn Nigeeria kirju on Google'i abil tõlgitud juba üsna arusaadavasse eesti keelde, kui keegi „ootamatult leses-tunud pärija“ või „rahandusminister“ üritavad meilt meie eurosid enda pangaarvele meelitada. Nali naljaks, hoolimata sellest, et eesti keele arengutase üldiselt praegusaja nõudmistele vastab, läheb keele arendustegevus muidugi edasi, vastavalt elu väljakutsetele ja meie endi vajadustele ning ambitsioonidele. Sõnastada ühiskonnale olulisi keelelisi vajadusi ja viia neid kokku majanduslike võimalustega katsub alates 2004. aastast eesti keele riiklik arengukava.

Täie kindlusega võib väita sedagi, et eesti keel läheb rahvale vägagi korda ja et eestlased on keeleusku. Juba minevikku taandunud NSV-aastakümneil, kui puudus poliitiline vabadus, sai keelest ja keelekorraldusest sümboolne võitlusväli, kus löid kaasa kõik. Vaeti-vaieldi õigekeelsusküsimusi, seirati keelde tikkuvaid russisme ja otsiti sõnavõistluste kaudu uusi suupäraseid sõnu. Keele käekäiku peetakse tähtsaks ka praegu, vabas riigis ning ühiskonnas. Oleme saanud kalendrisse emakeelepäeva (14. märtsil), mis pole üksnes riiklik tähtpäev, vaid tõmbab ligi hulga keelele pühendatud üritusi. Laulik Kristjan Jaak Petersoni sünniaastapäev inspireerib kõnelema emakeelest ja kirjandusest, mõtestama avalikku keelekasutust ning tunnustama keele kasuks tehtut. Traditsiooniks on muutunud keeleteo konkurss ja Vikerraadiost ettelõetav e-etteütetus, igal aastal pälvib keegi keelemees või -naine maineka Wiedemanni keeleauhinna.

Mis puutub eesti keelde riigikeelena, siis pole keelel endal viga midagi, kuid paremat soovida jätab riigikeele levik ning kasutamine. Juba inimpõlvepikkuse taasiseseisvusaja jooksul ei ole jõutud veel niikaugele, et riigikeel funktsioneeriks probleemideta igas Eestimaa nurgas. Leidub piirkondi, näiteks Ida-Virumaal, kus elab hulk Eestis sündinud venekeelseid püeiasukaid, kelle korter, töökoht ja toidupood asuvad küll siin, kes aga mentaalses mõttes pole veel Eestisse jõudnudki. Keele- ja infobarjääri ning üldise Venemaa-orientatsiooni tõttu elavad nad justkui omas mullis Eesti ühiskonna kõrval, mitte sellega seostes. See ei ole hea ei neile inimestele ega riigile. Kaasaja muutlikes oludes on järjest olulisem, et riigikeeles toimivasse infovälja oleks haaratud kogu ühiskond, kaasa arvatud nii varasemad kui ka hilisemad juurdetulijad, sest demokraatlik Eesti tähendab ühtlasi avatud ühiskonda ning kasvavat kodanikkonda (ikka ses ühises infoväljas). Eesti rahvas ei moodusta suletud klubi, mille sümboolsed liikmekaardid päranduksid rangelt vereliine pidi (nagu kunagi näiteks baltisaksa aadlikel). Eesti keel on meie ühine keel ka siis, kui kõik inimesed pole seda rääkinud põlvest põlve. Eestis sündinud inimesed kasvavad Eesti kodanikeks ka siis, kui nende emakeel on mõnu muu keel ja sõltumata sellest, kuidas nad ise määratlevad end rahvuse järgi. Sest üks ei välista teist, vaid pigem täiendab.

Eesti riigil ja ühiskonnal ei seisa ees mitte muretult pilvitu tulevik, vaid mitugi väljakutset. Tuleks jõuda olukorrani, kus eesti keel riigikeelena mitte üksi ei sümboliseeri, vaid ka väljendab riiklikku identiteeti. Et avatud maailma oludes kasvatada kodanikkonda ja tagada ühiskonna sidusus, vajab Eesti läbimõeldumat keele- ja hariduspoliitikat. Sidusa ühiskonna tagavad teatavasti ühine maailmapilt ja väärtussüsteem ning nende saavutamiseks tuleb jõuda ühise haridus- ja inforuumini. Seetõttu ootaks Eesti poliitikutelt riigimehelikkust, et Eestis kehtestataks lõpuks ühtne riiklik eestikeelne üldharidus.¹ Eesti keele positsiooni tugevdamine ühiskonna ühendajana peaks olema praeguse hariduspoliitika üks prioriteete. Teatud osa õpilaste erinev päritolu või kodukeel seda ei takista, sest sidus ühiskond on ühtlasi arenev tuumik, millest kasvavad ja mille ümber liituvad uued põlvkonnad.

Riigikeel elab ja toimib, uueneb ja areneb loomuldasa, olgu riik suur või väike. Eesti riigile on omamoodi väljakutse seegi, et kõigiti peaks olema välja arendatud nii eesti keele õpetamine, arendamine kui ka uurimine, ent

¹ 2023. aastal on see protsess lõpuks käivitunud.

niisamuti tagatud eesti keele täisvereline talitlemine teadus- ja kultuurkeelena. Eesti keele kui riigikeele õppimis- ja kasutamisvõimalus peaks meil olema lausa üks inimõigusi. Loodetavasti jõutakse niisuguse olukorrani teadliku keelepoliitika toel, kuid see eeldaks riigimehelikkuse omandamist ka nendel Eesti poliitikutel, keda on (linna)võimu juurde viinud valdavalt sisserändajate hääled. Et arenguruumi jätkub, on ilmnenu kas või keeleinspeksiooni ettekirjutustest kohalike võimuesindajate ja koolijuhtide ebapiisavale keeleoskusele.

Arenenud riigikeelega ühiskond hindab keelepädevust laiemaltki, sh võõrkeelte valdamist. Eesti-suguses paigas geograafilisel ristteel ei ole võimalik ükskeelsusega kaugemale jõuda, sestap on siin ajuti kõneldud isegi kolmest kohalikust keelest. Eesti keel on elanud ja kasvanud ka nendel aegadel, kui domineerinud on saksa või vene keel või kui läks moodi soome keel. Et praegu tuntakse suurenevat muret inglise keele leviva ning tasakaalustamata mõjuvõimu pärast, siis kohalike vastumürkidenä võiksid kõne alla tulla a) eesti keele kui igakülgsest väljaarendatud keele eeliskasutamine hariduses, teaduses, meedias ja kultuurielus; b) teiste võõrkeele kasutamine inglise keele kõrval. Eesti kultuur on oma olemuselt tõkeline, seetõttu on elutähtis suhelda võimalikult paljudes keeltes ning võimaluse korral vältida ingliskeelset üheülbalisust.

Sidusa ühiskonna ja mitmekeelsuse tähtsustamise kõrval tuleks kindlasti pöörata tähelepanu ka eesti keele kui riigikeele staatusele, eriti avalikus halduses, infoedastuses, kõrghariduses, teaduses jm. Küllap maksab siingi rahvatarkus, et enne lõikamist tuleb hoolega mõõta. Poliitikute siiras soov suurendada tasuta kõrghariduse seadusega (2013) üliõpilaste arvu ning samas tõhustada eestikeelset kõrgharidust, ei ole täitunud. Et tasuta õppimine puudutab eestikeelseid õppekavasid, mitte ingliskeelseid, siis on ülikoolidele tulusam avada järjest ingliskeelseid õppekavasid – välisüliõpilastest saab lisatudengeid auditooriumidesse ning nende õppemaksust lisaraha ülikoolide kukrusse. Alarahastatud ülikoolid ei näe selles probleemi, kui ingliskeelse õppekava kõrval tuleb eestikeelne sulgeda. Kuuldavasti on juhtunud sedagi, et kui eesti- ja ingliskeelsele õppekavale on kummalegi soovijaid napilt, siis panakse tudengid kokku ja õppetöö toimub inglise keeles, Eesti maksumaksja kulul.

Olukorras, kus tasuta kõrghariduse puhul näib riik olevat oma majanduslikke võimeid selgelt ülehinnanud, ei tohiks keele- ja hariduspoliitika

koguvastutust jätta üksnes ülikoolide õlule. Haridus- ja Teadusministeerium on tegutsenud vastutustundlikumalt, koordineerides keelepoliitikat ka teadus- ja arendusasutuste, eeskätt Eesti Keele Instituudi koostoimel. Arvestades iga asutuse eripära (ülikoolidel teaduslikud alusuuringud ja õppetöö, EKI-l peamiselt teaduslikud rakendusuuringud), tuleb tähtsaimaks pidada vastastikust koostööd. Niisuguseid riiklikke keeleteaduslikke asutusi nagu on meil Eesti Keele Instituut, leidub enamikus Euroopa riikides. Riigikeele arendamine peabki olema püsiülesandena jätkuv, mitte hootiselt projekti- ja õhinapõhine. Õnneks on ülikoolide ja keeleinstituudi koostöö toiminud siiani sujuvalt, järgides oma kindlaks kujunenud tööjaotust. Vabariigi valitsuse otsus jätta Eesti Keele Instituut tegutsema iseseisva arendus- ja teadusasutusena, oli eesti keele kui riigikeele arengu ja hoolde seisukohast kindlasti positiivne.

Nagu öeldud, ei saa me oma keele kasutamisel ja keeleseisu järgides päris muretud olla, sest teiste keelte mõju pole lakanud, veel vähem kadunud. Tähtis on nende mõjusid tasandada ja kasutada ära oma huvides. Aktuaalseteks väljakutseteks nii ülikoolidele kui ka Eesti Keele Instituudile on üleriigiline terminoloogiatöö, keelekorpused ja andmebaasid, keelenõu, keele- ja kõnetehnoloogilised rakendused, keeletugi erivajadustega inimestele, e-teenused keeleõppijatele. Keele arendamine, õpetamine ja uurimine käivad käsikäes keelehoolde ning -korraldusega. Kui kõne all on riigikeel, siis kindlasti pole see koht, kus kõigepealt hakata kokkuhoidu otsima või säästurežiimi kehtestama. Oma keelesse tuleb suhtuda hea peremehe kombel. „Hea peremees ei hakka uisapäisa keetma suppi kanast, mis talle kuldmune muneb,“ manitses Riigikogus poliitikuid ajaloolane Marek Tamm. Ütlus *meie keel on kallis* tähendab ju nii armsat ja südamelähedast kui ka hinnalist ja kulukat, kõike kokku. Ja selleks on vaja nii suurt südant kui ka kukrut, sest keelt tuleb nagu rahvastki kogu aeg uuesti luua. Ainult nii osutub võimalikuks, et koostöö ja ühiste jõududega saab tagada eesti keele ja kultuuri säilimise läbi aegade.

Ühiste jõududena tuleb vaadata ka kõiki põlvkondi ja nagu eespool mainitud, läheb eesti keel rahvale korda. See pole siiski kogu tõde, sest noorte põlvkondade keelehoiakud on avatumad ja võõrkeelte suhtes palju tolerantsemad. Juba koolieast alates kasutab suur osa noori igapäevaelus inglise keelt, nad on harjunud internetist hankima infot, kuulama muusikat, vaatama filme ja osalema suhtlusvõrgustikes. Maailm on muutunud avatumaks, reisimine hõlpsamaks ja sageli paistab välismaaelu kodusest rikkalikum ning prestiižikam. Nagu on osutanud Martin Ehala, seostavad paljud koolinoored oma

tulevikku inglise keelega ka Eestis. Eesti keelt hinnatakse kõrgelt küll perekondliku suhtluskeelena, ent oma tulevast haridust ja tööd seostatakse pigem inglise keelega. Ka Eesti riigi tulevikku eelistatakse näha kakskeelse, st eesti- ja ingliskeelse ühiskonnana. Neid inglise keelt tähtsustavaid hoiakuid tuleks võtta täie tõsidusega, sest siit ilmneb, kui suur on noorte jaoks rahvusvahelise-
tuse tähendus ja võlu. Kindlasti kujuneb üheks võtmeküsimuseks, kuidas sisendada noortesse optimismi eesti keele tuleviku suhtes.

Eesti keele säilitamine ei tähenda selle varjamist või põue peitmist, vastupidi, säilitamise all tuleb mõista keele järjepidevat kasutamist, arendamist ja uuendamist. Keel püsib, kui ta areneb ja kosub koos arvutivõimaluste ning infotehnoloogiliste vahenditega, rohkete tõlgetega teistest keeltest (eriti ilukirjandus, eriti luule). Tõlkides ja omandades jõuame kasutamise ja omanamiseni. Ohtu ei kujuta võõrsõnade või tsitaatsõnade kasutamine, ka mitte tõlkelaenu. Keel on elujõuline, kui noortele jätkub emakeelseid ja kodumaiseid iidoleid. Ohtlikuks muutuksid olukorrad, kui eesti keel võiks kaduda mõnest valdkonnast sootuks (näiteks mõnest rahvusvahelisest ettevõttest, mis tegutseb Eestis) ning keele kasutussfäär aheneks. Sellel ei tohiks mingil juhul juhtuda lasta.

Oma keelt kasutame enamasti loomuosalt spontaanselt, justkui instinktiivselt või ebateadlikult. Eesti keel ei tõrgu ega jäta meid hätta. Keelt tuleks rohkemgi hinnata ja tema üle uhke olla, sest ta on selle ära teeninud. See kinnitab ühtlasi me usku oma keele püsimisse. Või nagu annab tõlgendada Eesti Keele Instituudi algustähti: eesti keel igavesti!

EESTI KEELETEADUSE SEOSEID PETERBURIGA

Ilmunud: Eesti keeleteaduse seoseid Peterburiga. – Keelekosti kodumaalt.

Kümme aastat Peterburi keelepäevi. Koost ja toim Jüri Valge. Emakeele Selts.

Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus 2010, 78–92. (Lisatud on isikuandmeid aastatest 2010–2023.)

Peterburi linn (asutatud 1703, pealinn a-st 1712) on vanem nii XVIII sajandil alused saanud ajaloolis-võrdlevast keeleteadusest kui ka XIX sajandil välja kujunenud keeleteadusest Eestis, mõlema puhul on tal aga olnud märgatav osa. Eestlastele sai Peterburist selle rajamisest peale ligitõmbav linnakeskkond, mis pakkus tööd ja teenistust, sealsetes kõrgemates õppeasutustes on XIX–XX sajandil saanud hariduse suur osa eesti haritlaskonnast. Paljude erialade kohta (nt arstid, insenerid, juristid, kunstnikud, muusikud, ohvitserid) leidub põhjalik ülevaade Raimo Pullati teoses lootuste linnast Peterburist (Pullat 2004). Käesolev kirjutis taotleb seniseid käsitlusi täiendada filoloogi vaatevinklist, on ju Peterburis XIX–XX sajandil õppinud ja/või töötanud nii mitmedki Eestist pärit või Eestiga seotud keelemehed. Nende päritolu, elutöö ning kontaktid iseloomustavad ühtlasi teaduse rahvusvahelist haaret ja suhtlusvõrgustikku.

Otsesemate või kaudsemate seoste kirjeldamist Eesti lingvistikaga alustagu aga maa-alast, kus Peterburi paikneb, st ajaloolisest Ingerimaast.

Ingerimaa

Ingerimaa on meie lähimate keelesugulaste vadjalaste ja isurite põline asuala: XII–XIII sajandi Rooma paavsti annaalides *Watlandia* ja *Ingria*, Novgorodi feodaalvabariigis 1136–1478 *Vodskaja pjatina*, Moskva suurvürtsiriigis 1478–1617 nimeta ääreala, Rootsi võimu all 1617–1703 *Ingermanland*, Vene impeeriumis *Ingermanljandija*. Kui 1712. a saab pealinnaks Peterburi, võetakse piirkonna nimeks *Peterburgskaja gubernija* ning *Ingermanljandija* jääb käibe

kirikustruktuurides. Rohkem kui vadjalased ja isurid on (olnud) Rootsi ajast alates tuntud arvukam rahvusühm – ingerisoomlased.

Rootsi võimu ajal oli üheks Ingerimaa superintendendiks **Heinrich Stahl** (1600–1657), eesti kirjakeele ajaloo silmapaistvat osa etendanud mees, kes avaldas esimese eesti keele grammatika ja sõnastiku (1637) ning hulga käsi-raamatuid vaimulikele. Stahl resideerus Narvas (1641–1657). Teada on ka mõni vaimulik, kes teenis Nyenis (Nevanlinnas), st 1630. aastail rootslaste rajatud kindluses Ohta jõe piirkonnas, kuhu hiljem ehitatigi Peterburi linn. Muid literaate või filolooge tollest ajast peale Stahli siiski mainida ei ole.

Läänemeresoome keelte, sh vadja, isuri ja ingerisoomse keele uurimisel saavutasid eesti fennougriistid kõrgetaseme XX sajandil, kõige silmapaistvama akadeemik Paul Ariste (1905–1990). Ta kogus hulgaliselt vadja sõnavara (üle 44 000 sedeli), avaldas 12 raamatut ning arvukalt teadusartikleid. Isuri keele ajaloolisest foneetikast ja morfoloogiast on kirjutanud doktoritöö Arvo Laanest (1979), kandidaaditöö ingerisoomse Kurgola murdest on kaitsnud Merle Leppik (1975) ja vadja keele süntaksist Heinike Heinsoo (1987). Ingerimaalt on keeleainest kogunud ja seda oma uurimistöös kasutanud enamik eesti fennougriste, olgu mainitud näiteks Elna Adler, Paul Alvre, Enn Ernits, Julius Mägist, Huno Rätsep, Tõnu Seilenthal, Lembit Vaba, Tiit-Rein Viitso, Eduard Vääri.

Peterburi Teaduste Akadeemia

XVIII–XIX sajandil kujunes pealinnast Peterburist oluline teaduskeskus (Teaduste Akadeemia rajati 1724, ülikool 1819), kus on töötanud ka mitmed Eestist pärit ja Eestiga seotud keeleteadlased. Tollased akadeemikud paistsid peale andekuse ja töökuse silma oma mitmekülsusega, nad ei olnud kitsa eriala spetsialistid, vaid nimelt õpetlased-erudiidid.

Ferdinand Johann Wiedemann (1805–1887) – nimekaim Peterburiga seotud Eesti lingvist, fennougriatika rajajaid XIX sajandil. Selle Haapsalus sündinud Tartu ülikooli kasvandiku teadustegevus sai alguse gümnaasiumiõpetajana Tallinnas (1837–1857). Vaimulikke tekste ning keelejuhtidena Tallinnas Vene sõjalaevastikus teenivaid madruseid kasutades valmisid tal sürjakomi (1842), mäemari (1845) ja udmurdi keele grammatika (1854). Nende töödega sai temast Peterburi TA kirjavahetajaliige keeleteaduse alal (1854), erakorraline akadeemik „soome rahvaste keele ja ajaloo alal“ (1857)

ning korraline akadeemik (1859–1887). Oma põhiteosed avaldas Wiedemann Peterburi-perioodil. Ta toimetas trükki akadeemik A. J. Sjögreni liivi keele materjalid. Järgnesid põhjapanevad eesti keele alased tööd: Võru murde grammatika (1864), eesti-saksa sõnaraamat (1869) ja eesti keele grammatika (1875). Ta on uurinud veel XV sajandil Lätimaale viidud vadjalaste (kreevine) keelt, koostanud komi ja udmurdi keele sõnaraamatu ning nende keelte võrdleva grammatika. Wiedemanni keeleteaduslikud huvid ulatusid hiina keelest kiilkirjani, ta valdas enam kui 20 keelt, mängis 16 pilli, oli pädev botaanik ja esmaklassiline maletaja. Wiedemanni asumisega Peterburisse muutus TA soome-ugri keelte uurimiskeskuseks Venemaal, tema surma järel kadus see temaatika akadeemia uurimiskavadest.

Franz Anton von Schiefner (1817–1879) – Tallinnast pärit baltisaksa lingvist, folklorist ja etnograaf, Peterburi TA akadeemik (1854–79). Õppinud Peterburi ja Berliini ülikoolis (1836–42), töötanud Peterburi TA raamatukogu ja etnograafiamuuseumi direktorina. Tiibeti keele, iberokaukaasia, türgitartari ja uurali keelte eriteadlane; tõlkinud „Kalevala“ saksa keelde (1852), uurinud soome ja eesti rahvaluulet. Toimetanud trükki 12 köidet akadeemik M. A. Castréni samojeedi keelematerjale ning uurimusi.

Aleksander Osteneck, hiljem **Aleksandr Vostokov** (1781–1864) – Kuresaarest pärit Vene keeleteadlane, slavist, Peterburi TA akadeemik (1841–1864). Baltisaksa paruni L. C. von der Osten-Sackeni ja (usutavasti) eestlannast ema poeg. Slaavi ajaloolis-võrdleva keeleteaduse rajajaid. Avaldanud uurimusi (kiriku)slaavi tekstide (1842) ning värsiõpetuse (1812) alalt, publitseerinud kirikuslaavi sõnaraamatu (2 kd, 1858–61) ja vene keele grammatika (1831).

Aleksei Šahmatov (1864–1920) – Narvast pärit vene keeleteadlane ja kultuuriteoreetik, Peterburi TA akadeemik (1894–1920), aastail 1909–20 ühtlasi Peterburi ülikooli professor. Vene keele ajaloo ja murrete silmapaistvamaid uurijaid, käsitlenud ka vene ja soome-ugri keelte (eriti mordva keelte) kontakte.

Eelmised neli Peterburi TA akadeemikut olid sündinud Eestis, järgmised kuus puutusid Eestiga kokku oma stuudiumi jooksul Tartu ülikoolis. **Vladimir Dal** (Dahl, 1801–1872) õppis Tartu ülikoolis meditsiini (1828–29), kuid temast kujunes väljapaistev leksikograaf, etnograaf ning kirjanik. Peterburi TA korrespondentliikmeks (1838) sai ta tänu oma botaanika- ja zoologiaõpikutele. Akadeemia auliikmeks valiti Dal 1863. aastal, kui hakkas ilmuma tema seletussõnaraamat „Толковый словарь живого великорусского языка“

(1863–66), mis sisaldab 200 000 sõna. Et Dal elas Moskvas, mitte Peterburis, siis akadeemia täisliikmeks ta ei saanudki. **Robert Lenz** (1808–1836) oli Tartu ülikoolis 1824–29 hariduse omandanud sanskritoloog, Peterburi TA adjunkt (1836). Tema edasised teadusplaanid hõlmasid ka pärsia ja tiibeti keelt, kuid neile kavatsustele tõmbas kriipsu peale enneaegne surm. Tartu ülikoolis õppinud filoloogidest kuulusid Peterburi TA koosseisu veel (sulgudes märgitud aastail) slavist **Viktor Grigorovitš** (1851–1876), orientalist-armenist **Kerope Patkanjan** (1885–1889), baltist ja läti filoloog **August Bielenstein** (1890–1907) ning klassikaline filoloog ja bütsantoloog **Eduard Kurtz** (1908–1925).

Demidovi auhind

1724. aastal rajatud Peterburi TA ülalpidamiseks vajalikud kulud kaeti Narva, Tartu, Pärnu ja Kuressaare linna tolli- ning litsentsimaksudest. Teadustööde kõige kõrgemaks tunnustuseks Peterburi TA-s kujunes aga Demidovi auhind. Pavel Nikolajevitš Demidov oli tuntud Uurali mäetööstur ning tsaari õukonna kammerhärä, kes asutas 1831. aastal kaks omanimelist iga-aastast teadus-auhinda. Suure auhinna (5000 rubla) pälvis parim vene keeles avaldatud teadustöö, väike auhind (2500 rubl) anti parimale käsikirjale selle trükikulude katteks. Aastatel 1831–66 sai suure auhinna ühtekokku 55 tööd, 220 tööle määrati väike auhind. Meid huvitavast filoloogiavaldkonnast saab esile tõsta järgmisi laureate:

1844 – A. Vostokov (Ostromiri evangeelium)

1846 – F. J. Wiedemann (mari grammatika, väike auhind)

1850 – F. J. Wiedemann (udmurdi grammatika)

1853 – F. J. Wiedemann (botaanika-alased tööd, koos E. Weberiga)

1863 – Fr. R. Kreutzwald („Kalevipoeg“, väike auhind)

Peterburi ja sealsed eestlased

Peterburi patrioodid. XIX sajandi keskpaiku elas Peterburis juba üle 5000 eestlase,² sh 1850. aastate lõpust 1870ndateni pealinnas tegutsenud rühm haritlasi, kes soovisid rahvuskasulase oma teadmiste abil ja sidemete kaudu aidata. Peterburi patriootide hulka kuulusid näiteks õukonnaarst Philipp Jakob

² 1800. aastal elas seal u 3500, 1834. a 5214, 1850. a 5703 ja 1862. a 5353 eestlast (Pullat 1981: 22).

Karell, kunstnikud Johann Köler, Karl Ludwig Maibach, agronoom dr Jakob Johnson, pedagoog ja koolikirjanik Carl Robert Jakobson, Peetri kiriku pastor Gustav Robert Reinhold Taubenheim, kunstnik ja museoloog Friedrich Nikolaus Russow. Nad aitasid talupoegadel koostada ja esitada palvekirju, tegid ettevalmistusi Eesti Aleksandrikooli asutamiseks, demokraatliku eesti ajalehe väljaandmiseks Peterburis, kujundasid rahvusliku liikumise ideestikku jms.

XIX sajandi lõpuks Peterburi eestlaste arv³ mitmekordistus. Järgnevalt vaadeldavad kolm keelemeest-rahvuslast olidki seotud Peterburi eestlaste järjest areneva seltsi- ja vaimueluga, kuid veelgi olulisema tähenduse sai nende elutöö kogu eesti kultuuri silmas pidades.

Jakob Hurt (1839–1907) – teoloog, keele- ja rahvaluuleteadlane ning eesti rahvusliku liikumise juhte. Töötas aastail 1880–1902 Peterburis Jaani koguduse pastori ning kooliõpetajana. Propageeris uut kirjaviisi ja korraldas eesti kirjakeelt. Kaitses Helsingis doktoriväitekirja „Die estnischen Nomina auf -ne purum“ (1886), avaldas Wiedemanni eesti-saksa sõnaraamatu 2. trüki (täiendustega, 1893), uurimuse „Eesti sõnadest -line lõpuga“ (1903) jpm. Oma Peterburi-perioodil viis Hurt ellu ka eesti folkloorimaterjali suurkogumise (ligi 1400 kaastööliselt kogunes 261 589 üksust rahvaluulematerjali, ühtekokku 122 317 lk)⁴ ning algatas rahvalaulude väljaandesarja „Vana Kannel“.

Karl August Hermann (1851–1909) – keeleteadlane, ajakirjanik ja muusikamees. Töötas 1871–1873 Peterburis nn inglisekoolis (st saksakeelses mittevene laste koolis) õpetajana ja oli ühtlasi Peterburi eestlaste teatritegevuse algatajaid. Kirjutas saksa autori A. W. Ifflandi „Die Hagestolzen“ (’vanapoised’) ainetel näidendi „Linnas ja maal“, mis etendati Palme seltsi saalis 16. veebruaril 1873 (lavastajana ning peaosas Hermann ise). Lõpetas Leipzigi ülikooli doktoriväitekirjaga „Der Einfache Wortstamm und die Drei Lautstufen in der Estnischen Sprache“ (1880) ning koostas Tartus esimesed eestikeelsed keeleteosed – „Eesti keele Grammatik“ (1884) ja „Eesti keele Lause-õpetus“ (1896). Aastail 1889–1909 töötas ta Tartu ülikooli eesti keele lektorina, käsitles oma loengutes peamiselt eesti, aga ka soome, ungari, mordva ja mari keelte grammatikat. Tema rikkalikust sõnaloomest, u 1200 ettepanekust, on eesti kirjakeeles juurdunud vähemalt 140 sõna (nt *helilooja*, *heliredel*, *tähestik*,

³ 1890. aastal elas seal 7431, 1897. a 12 238 ja 1910. a 14 704 eestlast (Pullat 1981: 22; Raag 1999: 40).

⁴ Koos Eesti Kirjameeste Seltsi koguga.

täishäälilik, nimetav, omastav ... kaasaütlev, tuiksoon, taimeteadlane, usund, haritlane, õpetlane jt).

Matthias Johann Eisen (1857–1934) – teoloog, folklorist ja etnoloog. Lõpetas 1885. aastal Tartu ülikooli, oli 1886–1888 pastor Ingerimaal ja Karjalas, 1888–1912 Kroonlinna eesti-soome-rootsi koguduse ning Balti mereväe kirikuõpetaja, 1920–1927 Tartu ülikooli rahvaluule professor. Kogus rahvaluulet alates 1880. aastaist, sai oma ligi 1500 kaastööliselt 150 000 üksust rahvaluuleainest (sh 17 000 rahvalaulu ja 25 000 rahvajuttu), ühtekokku 90 000 lk. Kogumistöö korraldamine, korrespondentide juhendamine ja saadud materjali läbitöötamine toimus põhiliselt tema Kroonlinna-perioodil. Toimetanud trükki ohtralt rahvaluuleainest, nt „Esiivanemate varandus“ (1883), „Eesti rahva mõistatused“ (1889), „Krati raamat“ (1895), „Näki raamat“ (1896), „Eesti rahvanäli“ (1909), „Eesti vanadsõnad“ (1914). Uurinud rahvausundit, avaldanud teosed „Eesti mütoloogia“ (1919), „Eesti uuem mütoloogia“ (1920), „Eesti vana usk“ (1927), „Meie jõulud“ (1931) jpt. Eesti pärisnime- ja kohanimeteaduse rajajaid.

Eesti üliõpilasseltsid

Peterburis on sündinud kaks omanäolist üliõpilaskorporatsiooni – **EÜS Põhjala** ning **Rotalia**, kust kasvas välja suur osa nii hilisema Eesti Vabariigi juhtfigure kui ka eesti kommunistlikke tegelasi Venemaal. 1880. aastail õppis Peterburis juba nii palju eesti üliõpilasi, et 1884. a loodi rühmitus Sõprade salgake, mille eesmärk oli enesearendamine ning rahvusliku meelsuse säilitamine. 1909. a registreeriti Peterburi Eesti Üliõpilaste Abiandmise Selts, millest kujunes EÜS Põhjala (1913). See oli Tartu korporatsioonidest vabama kodukorraga segaselts. Põhjalasse kuulusid valdavalt juristid, loodusteadlased, meedikud ja ajaloolased, filoloogidest-lingvistidest üksnes Ernst Nurm. 1913. aastal lõi osa üliõpilasi Põhjalast lahku, moodustades korp Rotalia. Sinna kuulusid valdavalt insenerid, majandusteadlased ja juristid.

Interlingvistika ja klassikaline filoloogia

XIX sajandi lõpus ning XX sajandi alguses oli Peterburis võimalik saada ettevalmistus paljudel sellistel erialadel, mis polnud kas Eestis esindatud või veel mitte välja kujunenud.

Edgar de Wahl (1867–1948) – interlingvist ja tehiskeele oksidentaali looja. Lõpetanud Peterburi III Gümnaasiumi (1886), jätkas ta oma õpinguid Peterburi ülikooli füüsika-matemaatikateaduskonnas ning kunstide akadeemias, mille lõpetas 1891. aastal. Asus 1894. a Tallinna, kus töötas matemaatika-, füüsika- ja joonestusõpetajana. Tehiskeelte pioneere, volapüki ja esperanto harrastajaid, keeleprojekti Auli autor (*Auxiliar Lingue International*, 1909). Avaldas 1922. a brošüüri uue tehiskeele, oksidentaali kohta „Radicalium directiv del Lingue International (Occidental)“, mis esperantoga võrreldavat levikut siiski ei saavutanud. Kui Peterburis tegevuse lõpetanud interlingvistide organisatsioon Kosmoglott reorganiseeriti Tallinnas (1919), sai de Wahlist selle sekretär ning 1922. a ajakirja Kosmoglott väljaandja.

Jakob Linzbach (1874–1953) – keeleteadlane ja interlingvist. Asus 1902. a elama Peterburi, kus rajas litograafiaartelli ja joonestustöökoja (1907). 1915. a pühendus teadusele, avaldades aasta pärast uurimuse „Принципы философского языка. Опыт точного языкознания“ (1916), kus sõnastas semiootika ja filmiteooria jaoks olulisi ideid. Ühel koolinäitusel demonstree ris oma geomeetrilise keele skeeme. Asus 1920. a elama Tallinna, rajas interlingvistika ühingu Kosmoglott ja oli selle president. Propageeris tallinlase Edgar de Wahli loodud tehiskeelt oksidentaali. Avaldas oksidentaali keelse „Transcendent algebra. Ideografie matematical“ (1921), kus tegi ettepaneku asendada matemaatika valemities tähed piktogrammidega. Elades 1924–41 Pariisis, propageeris matemaatilise ideograafia ehk pasigraafia süsteemi „Idéographie mathématique“.

Ernst Nurm (1896–1983) – pedagoog ja keeleteadlane. Õppis Petrogradi Ajaloo-Keeleteaduse Instituudis klassikalist filoloogiat ja vene keelt (1914–1916), kuulus korporatsiooni EÜS Põhjala. Lõpetanud Tartu ülikooli (1925), töötas ladina ja eesti keele õpetajana ning aastail 1947–1966 Keele ja Kirjanduse Instituudis leksikoloogina (sh 1952–66 sõnaraamatute sektori juhataja). *Mag. phil.* 1938. aastast (atesteeritud filoloogiakandidaadiks 1949). „Väikese õigekeelsuse sõnaraamatu“ koostajaid (1953), „Õigekeelsuse sõnaraamatu“ (1960) peatoimetaja. Pooldas kirjakeeles reeglipärasuse printsiipi ja kindlaid norme. Koostanud õppekirjandust (nt „Ladina keele grammatika“, 1934; 7. tr 1992) ning vene-eesti sõnastikke (nt geoloogia, keemia ja mäenduse alalt).

Pärtel Haliste (1890–1944, a-ni 1928 Bauman) – filoloog ja õppejõud. Lõpetas 1916. a Peterburi ülikooli klassikalise filoloogina ja töötas samas edasi (1916–18), valmistumaks professorikutseks. Kandidaativäitekirja „Platoni

„Seadused“ kui õigusteaduse ajaloolis-juriidiline alus“ loovutas ta osalt juba üliõpilasena, lõplikul kujul jäi see esitamata. Tartu ülikooli Kreeka ajaloo ja arheoloogia dotsent (1919), kreeka filoloogia professori kt (1926) ja erakorraline professor (1937). Akadeemilise Klassikalise Kultuuri Ühingu esimees (1935). Hukkus Läänemerel 1944. aasta sõjasügisel.

Nõukogude periood (1920–1940)

Eesti Vabariigi loomise järel kasvas Petrogradi/Leningradi tähendus Venemaale jäänud eestlaste⁵ jaoks keskse haridus- ja kultuurikeskusena veelgi. Venemaa eesti koolide õpetajaid hakati ette valmistama Leningradi Eesti Pedagoogilises Tehnikumis ja Herzeni-nimelise Leningradi Pedagoogilise Instituudi eesti osakonnas (1932–36 Vähemusrahvuste Pedagoogiline Instituut) (Valmis 1997: 19–22).

Eduard Päll (1903–1989) – keeleteadlane, kirjanik ning nõukogude parteitegelane. Astus 1918. aastal punaväkke ning siirdus Venemaale. Lõpetas Herzeni-nimelise Leningradi Pedagoogilise Instituudi eesti osakonna (1929), töötas õpetajana Siberis eesti asundustes. Marri-nimelise Keele ja Mõtlemise Instituudi aspirant (1932–1935) ning töötaja (1935–40) Leningradis. Aitas ette valmistada 1940. aasta riigipööret Tallinnas ja Eesti inkorporeerimist NSV Liitu. 1940–1941 ajalehe Kommunist asetoimetaja, 1941–43 ENSV Rahvakomissaride Nõukogu aseesimees, 1943–47 EK(b)P KK sekretär, 1947–50 ENSV ÜN presiidiumi esimees, 1950–55 TPedI eesti keele ja kirjanduse kateedri juhataja, 1955–68 Keele ja Kirjanduse Instituudi direktor, 1968–73 TA ühiskonnateaduste osakonna akadeemiksekretär. Uurinud eesti keele lauseõpetust, koostanud õpikuid, sh eesti-vene vestmiku punaarmeelelastele (1940). Filoloogiakandidaat (1955), Eesti NSV TA korrespondentliige (1961).

Kristjan Kure (1890–1961) – keeleteadlane ning nõukogude parteitegelane. Siirdus 1918. a Venemaale ja astus 1920 VK(b)P-sse. Lõpetas Herzeni-nim Leningradi Pedagoogilise Instituudi eesti osakonna (1925) ja töötas instituudi õppejõuna (1926–36), aastail 1932–35 Marri-nimelise Keele ja Mõtlemise Instituudi aspirant. A-st 1940 Tartu ülikooli prorektor ja marksismi-leninismi kateedri juhataja, 1941–45 Tšeljabinski pedagoogilise instituudi

⁵ 1910. aastal elas Peterburis 14 704, 1917. a Petrogradis u 50 000 ja 1926. a Leningradis 15 847 eestlast (Pullat 1981: 22; Kulu 1992: 28; Raag 1999: 40). 1917. a oli Petrograd eestlaste arvult teine linn Tallinna järel ja Tartu ees.

üldkeeleteaduse professor, 1945–46 EKP keskkomitee koolide osakonna juhataja, 1947–50 Tallinna Õpetajate Instituudi direktor ja 1951–53 eesti keele ja kirjanduse kateedri juhataja, 1954–61 süntaksuuri ja Keele ja Kirjanduse Instituudis. Marrismi esindaja eesti keeleteaduses. Avaldanud eesti keele õpikuid Nõukogude Venemaal ja Eestis (1948) ning artikleid ajakirjanduses.

Erika Jakubinskaja (1895–1961, snd Lemberg) – pedagoog ning leksikograaf. Lõpetas Petrogradi ülikooli etnoloogia-lingvistika osakonna (1921) ning aspirantuuri Lääne ja Ida Keele ja Kirjanduse Instituudi juures (1926), filoloogia-kandidaat (1935). Herzeni-nimelise Leningradi Pedagoogilise Instituudi ning Filosoofia, Keele ja Ajaloo Instituudi õppejõud, a-st 1937 Marri-nimelise Keele ja Mõtlemise Instituudi soome-ugri kabineti teadur (1942–44 instituudi direktori kt). Parteitu. Kirjutas doktoritööd teemal „Личные и указательные местоимения в прибалтийско-финских языках“. Koostanud koolikirjandust ja vene-eesti sõnastikke (sh vene-eesti vestmiku sõjaväelastele) (ILI 2006).

Nõukogude periood (1945–1991)⁶

Sõjajärgsel perioodil siirdusid paljud eestlased õppima Leningradi ülikooli, sest mitmeid erialasid polnud Eestis võimalik omandada. Leningradi ülikool oli (valikuvõimalusi arvestades) sobivalt lähedal, hea taseme ning mainega. Teisalt on nii mõnedki Venemaalt pärit Leningradi ülikooli kasvandikud sidunud oma elusaatuse Eestiga.

Indrek Hein (1963) – Leningradi ülikooli kasvandik (stuumium 1981–1986), lõpetanud matemaatilise, rakendus- ja strukturaallingvistika eriala. Töötanud a-st 1986 Eesti Keele Instituudis, silmapaistvamaid arvutispetsialiste Eesti lingvistikas.

Juri Lotman (1922–1993) – Leningradi ülikooli kasvandik. Õppinud LRÜ-s 1939–1940 ja 1946–1950, lõpetanud vene ja slaavi filoloogia eriala. Juudi rahvusest filoloog, kes leidis vabama elu- ja teadusatmosfääri Tartus. 1950 Tartu Õpetajate Instituudi, 1954–1993 Tartu ülikooli õppejõud (1963 professor, 1960–77 vene kirjanduse kateedri juhataja). Tartu-Moskva

⁶ Rahvaloenduste andmeil elas 1970. a Leningradis 6976, 1979. a 6237, 1989. a 5001 ja 2002. a Peterburis 2271 eestlast (sh 5 inimest 2002. aastal nimega *eestlane-setu*.) (Kulu 1992: 54; Perepiss 2002; Viikberg 2010: 522).

semiootikakoolkonna rajaja, kultuurisemiootika teoreetik, Eesti kõige tuntu-
maid-tunnustatumaid teadlasi välismaal.

Mart Rannut (1959) – Leningradi ülikooli kasvandik (studium 1977–82), lõpetanud matemaatilise, rakendus- ja strukturaallingvistika eriala. A-st 1998 filosoofiadoktor („Eesti keelepoliitika 1988–1997“). Eesti Keele Instituudi teadur 1982–90 ja 1995–98, aastail 1990–95 Riigi Keeleameti peadirektor, 1998–2010 Tallinna ülikooli õppejõud (sh 2008–10 keelepoliitika professor), 2010–13 Integratsiooni Uuringute Instituudi teadur ja a-st 2013 Tartu Ülikooli Narva kolledži eesti keele lektor. Peamised uurimisvaldkonnad on keelepoliitika ja keelekorraldus, keelelised inimõigused, kakskeelne haridus, teise keele omandamine ja immigrantide kohandumisõpe.

Rein Raud (1961) – Leningradi ülikooli kasvandik (studium 1980–85), lõpetanud idateaduskonna jaapani filoloogina. A-st 1989 Eesti humanitaar-instituudi (NSVL-i esimese eraülikooli) õppejõud, hiljem jaapani keele ja kultuuri professor (1995–2016 Helsingi ülikoolis, 2005–2012 Eesti humanitaarinstituudis, a-st 2017 Tallinna ülikoolis). Olnud Tallinna ülikooli rektor (2006–2011) ja Eesti PEN-klubi president (1992–96). Filoloog ja kirjanik, tõlkinud luulet paljudest keeltest (jaapani, leedu, prantsuse, itaalia jt).

Agu Sisask (1940–2022) – Leningradi ülikooli kasvandik (studium 1963–66 ja 1971–74), lõpetanud idateaduskonna orientalistina. Töötanud Eesti TV-s ja Eesti NSV Rahvakontrolli Komitees (1974–82), Loomingu Raamatukogu peatoimetaja 1983–94, seejärel vabakutseline. Filoloog, luuletaja ja tõlkija (jaapani, vene keelest).

Savvati Smirnov (1929–2002) – Leningradi ülikooli kasvandik (studium 1948–1953), lõpetanud slaavi filoloogina. Filoloogiakandidaat 1959 („Professor D. Kudrjavski ja vene keeleteaduse põhiprobleeme“), filoloogiadoktor 1979 („Vene ja slaavi keeleteadus Venemaal XIX sajandi I poolel“). A-st 1953 Tartu ülikooli õppejõud (1963–75 kateedrijuhataja, 1979–83 professor), 1991–95 Tallinna Pedagoogikaülikooli õppejõud. Peterburi Humanitaarteaduste Akadeemia tegevliige (1996). Teenekas leksikograaf: tšehhi-eesti sõnaraamatu (1966) ja vestmiku (1989) autor, vene-eesti ja eesti-vene sõnaraamatu koostajaid ning toimetajaid (Eesti Keele Instituudis 1984–97).

Jaan Unt (1947–2012) – Leningradi ülikooli kasvandik (studium 1971–76), lõpetanud klassikalise filoloogina. Töötanud Eesti NSV TA Ajaloo Instituudis 1976–79, seejärel vabakutseline tõlkija, 1984–98 EELK Usuteaduste Instituudi ning 1985–2008 Tartu ülikooli ladina ja kreeka õppejõud

(*mag. phil.* 1999). Koostanud õppekirjandust, nt „Uue Testamendi kreeka keel algajaile“ (1998), eestindanud antiikkirjandust (mh Aristotelese, Demokritose, Marcus Aureliuse, Platoni teoseid).

Anna Verschik (1968) – sündinud Leningradis, lõpetanud Leningradi 185. keskkooli (1985). Õppinud Tartu ülikoolis eesti filoloogiat 1985–90, *mag. phil.* 1996 („Eesti juutide mitmekeelsus“), *dr. phil.* 2000 („Estonian Yiddish and its Contacts with coteritorial Languages“). Töötanud Eesti Keele Instituudis 1990–1997, Eesti välisministeeriumis 1997–1998, seejärel Eesti humanitaarinstituudi, Tartu ja Tallinna ülikooli õppejõud, a-st 2006 Tallinna Ülikooli eesti keele võõrkeelena ja sotsiolingvistika professor, a-st 2010 samas üldkeeleteaduse professor. Uurinud eesti-vene keelekontakte, kakskeelsust ja koodivahetust ning arendanud koodikopeerimismudelit. Tegelnud jidiši keele kontaktidega Baltikumis.

Lõpetuseks

Nimestiku järgi jääb mulje, et neid keeleinimesi, kes kuuluvad Peterburi ja Eesti filoloogiliste sidemete laiemasse konteksti, on kaunis palju. Loodetavasti pole tegemist lõpliku nimekirjaga ning et seda annab täiendada nii mineviku kui ka tuleviku suunas.

VADJALASED EESTIS

Ilmunud: Vadjalased. – Eesti rahvaste raamat. Rahvusvähemused, -rühmad ja -killud.

Koost ja toim Jüri Viikberg. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus 1999, 503–507.

Vadjalaste asuala, ajalooline Ingerimaa, paikneb Eesti vahetus naabruses Narva jõe taga. Muistne *Watlandia* on küündinud Narva jõest läänes kuni Inkere (Ižora) jõeni idas ning Soome lahest põhjas praeguse Oudova linna jooneni lõunas. Tänapäeval elab vadjalasi veel Leningradi oblasti Kingisepa rajooni 5 külas: Kukkusi (vene Kurovitsõ), Rajo (Mežnjaki), Jõgõperä (Krakolje), Liivtsülä (Peski) ja Luuditsa (Lužitsõ).

XIX sajandi keskpaigast peale on vadjalaste arv kiiresti ja taastumatult kahanenud (1848. a oli neid 5148, 1926. a veel 705 inimest) ning 1939. aastast alates rahvaloendused vadjalasi enam ei kajasta. Eesti teadlaste hinnanguil on neid olnud u 400 (1942), 50 (1959) ja 60 (1989). Viimase hoobi andis vadjalastele Teine maailmasõda, mil nad evakueeriti Soome ning küüditati hiljem Sise-Venemaale ja Kesk-Aasiasse. Kui 1950ndate lõpul saadi luba kodukohta naasta, oli sealne eluruum juba võõraid täis. Naabermaale Eestisse on vadjalasi tulnud kogu ajaloo vältel ja eeskätt siis, kui elu kodukohas kibedaks muutus.

Vadja keel (vähemalt 30 kõnelejat) kuulub eesti keele lähima sugulaskeelena soome-ugri keelte läänemeresoome rühma.

Usutunnistusest on vadjalased vene õigeusku.

Vadjalased ja Eesti ajaloos

Vadjalaste ja eestlaste kokkupuuted on väldanud sajandeid. Vadja pühasustusele viitavad Vaia-nimeline muinasmaakond Ida-Eestis ja vadja keele vanad ühisjooned eriti Lüganuse-Jõhvi ning Kodavere murdekeelega. Suhtlemine ei katkenud ka pärast seda, kui XIII saj tekkis naaberrahvaste vahele administratiivpiir. Narva oli keskne kaubalinn, seal elas ka vadjalasi, keda on mainitud näiteks 1432. aastal (alamsaksa *Wathen*). 1545. a olnud Narva rael koguni kavatsus ametisse otsida vadja keelt valdav pastor, et levitada luteri usku vadjalastegi seas. Sellest ei saanud paraku asja, olgugi et XVII–XVIII saj

kuulusid nii Eesti kui ka Ingerimaa Rootsi kuningriigi piiridesse. Põhjasõda tegi mõlemast rahvast Vene impeeriumi alamad ja taas polnud nende vahel mingit kindlat eraldusjoont.

Läbikäimine tihenes veelgi, kui Venemaal kaotati 1861. aastal pärisorjus. Vadjalasi tuli tööle näiteks Kreenholmi manufaktuuri (nagu ka venelasi ja isureid). Paar aastat töötas kalevivabrikus poolijana Oudekki Figurova Rajolt, Stjopa Leontjev Liivtšuläst õppis Narvas rätsepaks. XIX saj lõpul ja XX saj algul siirdusid aga paljud „oma tuba – oma luba“ otsivad eestlased ka Ingerimaale. Vadjalased käisid eesti asunike juures hooajatöödel, karjuseks või lapsehoidjaks. Tähtis kaubalinn ja kultuurikeskus oli jätkuvalt Narva. Sinna viidi töödelda kodukootud kangast, seal müüsid randlased kalu. Linnast toodi poekaupa, mida maal ei olnud saada, nt saiajahu, rõivaid ja tarbeesemeid. Eestlastega puututi kokku kõige rohkem Narvas ja selle ümbruskonnas, peale selle Jamburi (Jaama) kandis. Vadjalastel on eestlastega olnud (töö)suhteid ka Peterburis, näiteks Marja Boranova Mati külast oli eesti peres lapsehoidja ja majateenija. Mõni eesti asunik või käsitöölaine võttis vadja naise ja jäi vadja külasse elama. See lisas sealkandis eesti keele oskustki.

Dimitri Tsvetkov

Eestiga on olnud tihedasti seotud ka tuntuim vadja haritlane Dimitri Tsvetkov (1890–1930). Ta sündis Jõgõperä külas talupere 8 lapsest kõige nooremana. Oma lühikeseks jäänud elu jooksul jõudis ta õppida ja õpetada, vahepeal sõjas käia ja siis jälle õppida ning õpetada.

Hariduse sai D. Tsvetkov kihelkonnakoolis oma külas, pedagoogilises koolis ning Gattšina õpetajate seminaris (1908–1911). Selle lõpetamise järel läks ta Karjalasse Alauksu kooli juhatajaks. 1914 jätkas D. Tsvetkov õpinguid Petrogradis Õpetajate Instituudis, kuid mobiliseeriti 1916 sõjaväkke. Saanud 1917 nooremleitnandiks, vabanes ta sõjaväest õpetajaameti tõttu ja oli 1918–1919 koolmeister Jõgõperäl.

Eesti Vabadussõjast võttis D. Tsvetkov osa mobiliseerituna Ingeri polgus. Pärast sõda töötas ta kuni 1924. aastani Eesti-Ingeris Väiküla vene kooli õpetajana, õppis siis edasi Tartu ülikoolis eesti ja vene filoloogiat. Aastail 1923–1926 kogus D. Tsvetkov Akadeemilise Emakeele Seltsi stipendiaadina vadja keelematerjali. 1928–1929 oli ta õpetaja Komarovkas ja 1929–1930 Peipsi ääres Alajõel.

Huvi emakeele vastu oli D. Tsvetkovil tärganud juba enne akadeemiliste ringkondadega kokkupuutumist. Kui prof Lauri Kettunen D. Tsvetkovi 1922 Väiküläst „leidis“, oli tollel juba koostatud vädja keele grammatika („Эсимейн ваддя чээлэ грамматикк“, 1922, originaal asub Eesti Keele Instituudi murdeosakonnas) ja väike sõnastik ning tõlgitud mõni pala vene kirjandusest. D. Tsvetkovi kolme kogumisaasta töö andis tulemuseks u 20 000 sõnasedelit Jõgõperä murdest.

Enne ja pärast Teist maailmasõda

Võib öelda nii, et vädjalasi on elanud Eestis kogu aeg. Nad on küll harva olnud tuntud oma õige nime all, rohkem on neid katnud üldnimetus „ingerlane“. Eesti-Ingeris (1920–1940) elas näiteks päris mitu vädja peret, kuid 1922. a loendusel pole vädjalasi ometi eraldi esile toodud. Tuntud rahvalaulik oli Daarja Lehti (1870–1950), kes esines vädja laulude ja tantsudega Eesti Rahva Muuseumi üritustel, laulupäevadel ja mujal. Palju väärtuslikku keele- ja rahvaluuleainest on talletatud Kigoria Kuzminilt.

1943. aastal evakueerisid sakslased sõja jalust Eesti kaudu Soome 63 205 ingerisoomlast, isurit ja vädjalast. Nad toimetati Kloogale rajatud ümberasumislaagritesse, pandi seejärel Paldiski sadamas laevale ja viidi Hankosse. Kõik siiski Soome ei jõudnud, kuulu järgi jäi ka mõni vädjalane Eestisse elama. Need evakueeritavad aga, kes haiguste või kurnatuse tõttu surid, on maetud Põllküla kalmistule. Kui Nõukogude kodanikud pärast sõda Soomest välja nõuti, saadeti nad Sise-Venemaale ja kaugemalegi. Sealt hakkas neid tasapisi uuesti Eestisse tulema. Töötati peamiselt taludes (nt Anu Krõžovskihh Valtus), aga ka linnades (Tallinnas nt Maria Gunko). Eestist saadeti „ingerlased“ kolhooside tegemise aegu välja, jääda õnnestus linlastel, kes töötasid tehastes. Kuid seegi minek osutus ajutiseks – 1950. aastail jõudsid vädjalased taas Eestisse (kodukanti nad ju ikka veel ei pääsenud). Asuti elama Tallinna, Kohtla-Järvele, Narva, Tartusse ja mujale.

Paljud vädjalased on olnud eestlastega seotud abielu kaudu. Narvas õppinud rätsepa Stjopa Leontjevi naise Nadjoža isa oli eesti sepp Vittong. Osa perelastest abiellus eestlasega ja eestistus, Leontjevite üks lapselapsi on tuntud eesti muusik Lembit Saarsalu (snd 1948 Roosna-Allikul).

Tähtis koht oli vädjalastele Kuremäe (Pühtitsa) klooster, mida nad õigusklikena suurte kirikupühade aegu külastasid. Jalgsi liikudes puututi kokku

eestlastega ja ööbiti eesti taludes. Nõukogude ajal on vadjalasi Narva jõe tagant Kuremäele toodud isegi kalakombinaadi Lenrõba bussiga, kuid bussijuhi igakordne „nali“ üle silla sõites oli, et see usklike seltskond tuleks bussiga tükki Narva jõkke kukutada.

Ühe vadjalase elusaatus: Olga Saem

Olga Saem (neiuna Savina) sündis 7. juulil 1923 Lääne-Ingerimaal Liivtšüläs Kuru talus. Talu ei olnud suur, kuid kõik vajalikud hooned ja tööriistad olid olemas, ka hobuniiduk ja hobuse jõul töötav viljapeksumasin. Peeti lehma, sigu ja kanu. Isa Vassili Savin oli kõva kalamees, oma suitsuahjus suitsutati kala ja liha. Peres oli 7 last. Olga õppis neli aastat naaberküla Luuditsa isuri-keelses koolis, 5. klassis tulid juurde vene ja saksa keel. Küläs räägiti vadja, isuri ja vene keelt, kokkupuuteid oli ingerisoomlaste ja eestlastega. Liivtšüläs kujunes 1920.–1930. aastail siiski nii, et oma keelt hakati häbenema, sest vene keel tundus parem, seda kostis ka järjest rohkem. Külla oli elama asunud vene peresidki.

1930. a tehti kolhoos ja talu võeti käest, isa saadeti välja Koola poolsaarele Apatitõsse. Õnneks pääses ta eluga tagasi. 1941 algas sõda ja tulid sakslased, rahvast aeti Kattilasse lennuvälja ehitama. Kord oli seal kõva. Kui töölt kõrvale hoidsid, tuldi otsima, lubati majad põlema panna ja vanemad maha lasta. 1943. aastal, kui peaaegu kõik vadjalased, isurid ja ingerisoomlased Eesti kaudu Soome evakueeriti, oli ka Olga teiste hulgas. Hanko karantiinilaagrist saadeti nad üle Soome laiali. Olga Saem elas-töötas Koskenkorva maadel Kauhajoel.

Detsembris 1944 kutsuti Ingeri elanikud kodumaale tagasi. Politrukkide kutse oli nii meelitav ja ähvardused nii mõjuvad, et valdav enamik tuligi (mõni üksik pages Rootsi). Viiburis aga korjati neilt dokumendid ära ja koju neid ei lastud, vaid viidi rongidega Leningradist edasi Venemaa oblastitesse, Kesk-Aasiasse, Siberisse. Olga Saem sattus Jaroslavli oblastisse. Elati keldris koos lutikate ja tarakanidega. Kohalikud venelased suhtusid neisse väga vaenulikkult, nimetasid „fašistideks“, „tšuhnaadeks“ jne. Venemaal valitses nälg ning rahvas elas puuduses, Soomest tulnute parem väljanägemine ja korralikud rõivad äratasid tähelepanu. Et kuidagi ära elada, pidid nad maha müüma kõik, ka isiklikud tarbeasjad, seljariided jne. Saanud Jaroslavlis uued dokumendid, tuldi Lauga-Jõesuusse (Ust-Luga), st juba kodumaile. Kõigis külates olid aga

uued elanikud. Oma kodus jõuti elada vaid mõni nädal, kui saabus käsk ära minna – vähemalt 100 km kaugusele ja 24 tunni jooksul. Mida teha? Kes sai, sõitis Eestisse, teiste seas Savinite 7-liikmeline pere. (Vend Ivan oli sõjas Saksa poolel, tema saadeti Jaroslavlist 10 aastaks Magadani sunnitöölaagrisse.)

1946. aastast elab Olga Saem Eestis. Esmalt sattus ta koos isaga, kes rääkis vabalt eesti keelt, Aegviidu metsapunkti tööle. Peagi abiellus Olga inge-risoomlasega. Metsatööl tuli täita 40 normi, siis sai leivaportsu kätte. Nende normid olid alati ületatud ning Olgale anti kõva töö eest preemiaks kleit. 25. märtsil 1948 pandi nad aga uuesti vagunisse ja sõidutati Venemaale, see-kord Kalinini oblastisse Krasnõi Holmi rajooni. Töötati õppe-katsemajandis (*utšebno-opõtnoje hozjaistvo*), nähti nälga ja kannatati puudust. 1948. aasta juunis, kolm kuud pärast väljasaatmist, sündis Olgal poeg, kuid abielu ei sobi-nud ja mees läks oma teed. Koos isa ja emaga õnnestus Olgal Eestisse tagasi pääseda ja sestpeale on ta Eestis elanud juba pidevalt.

1961. a tuli Olga Saem Aegviidust Tallinna. Korterit Kallaverre sai ta pärast tööõnnetust (tal oli kolm aastat invaliidsusgrupp). Olga teine mees oli eest-lane ja pärast selle surma abiellus ta kolmandat korda, venelasega. 1979. aas-tani töötas Olga ettevõttes Rengaz ja jäi siis pensionile. Pension oleks kaju-nenud suuremaks, kui staažiarvestusse läinuksid ka Venemaa-tööaastad, aga nende kohta polnud tõendeid esitada. Venemaal töötatud aeg on kadunud otsekui musta auku.

Kui isa sai 1955. a loa asuda tagasi Liivtšülasse oma majja, läksid isa-ema koju. Olga ei läinud ja arvas kaua aega, et talitas õigesti. Hiljem on ta mõelnud, et vist siiski mitte. Kodus, Liivtšüläs, oleks olnud kõige parem. Eesti tundub tänini kuidagi ajutise asupaigana ja süda tõmbab tagasi. Korrusmajas pole ka mingit õiget elu ja isegi oma aiamaa ei anna omaette elamise mõõtu välja. Kui ta ei oleks nii vana (75), kui pääs kodukanti oleks lihtsam, kui saaks seal elada oma majas ja töötada oma aias, läheks ta kohe tänapäev minema. Ent Olga Saem tõdeb ka ise, et on sellega hiljaks jäänud.⁷

Nõukogude ajal võis käia kodukandis regulaarselt, olgugi seal piiritsoon. Nüüd on sõit kallis ja Venemaa piiritsoon juba tõeline takistus, kuhu loa han-kimine keeruline. Liivtšüläs elab Olgal vend, kuid Eesti krooni ajal (s.o 1992. aastast peale) pole ta oma venda külastada saanud.

⁷ Olga Saem suri 26. juulil 1999 ja ta on maetud Jõelähtme kalmistule.

Kui palju on Eestis vadjalasi?

Rahvusrühma registreeritud suurus Eestis:

1922 – ...

1934 – 3

1939 – 10

1959 – ...

1989 – ...

Eestis elavate vadjalaste arvu täpselt ei teata.⁸ Ametliku statistika järgi ei ole neid ainukestki, sest mitte kellelgi pole passi märgitud rahvuseks vadjalane. Üks neist, Olga Saem, aga oskab oma sugulasi ja tuttavaid – Eesti vadjalasi – nimepidi üles lugeda vähemalt 20. Teiste kohta lisab ta, et „palju meie rahvast“ elab Narvas ja Kohtla-Järvel, kuid need vadjalased on peaaegu kõik venestunud. Mujal elavaist olevat enamik eestistunud.

Kas Eestis on võimalik elada vadjalasena?

Vadjalasena ei ole võimalik elada enam mitte kuskil, arvab Olga Saem. Kui Olga ajas oma esimese passi asju, ütles talle vene ametnik, et sellist rahvust nagu vadjalased ei ole ammu üldse olemas, ning temast sai passi järgi isur (Olga: ižoralane). Pärast Soomest tulekut ja küüditamist anti Venemaal uus pass, kuid nüüd öeldi, et enam pole ka isureid. See rahvas saanud sõjas hukka. Nüüd olete venelane, teatati Olgale. Kui ta tõrkus ja vene rahvuskuuluvusest keeldus, märgiti ta lõpuks passi soomlaseks. Nii olevat olnud paljudega. Mõnel üksikul õnnestunud passi saada „ingermanlandets“ või „ižora“, enamik on kirjast venelase või soomlasena (või hiljem eestlasena).

Praegu leitakse, et sellest sai lõpuks isegi kasu. Olga Saemi vanim poeg elab 1994. aastast alates Soomes (sest president Koivisto kutsus soomlased kodumaale tagasi) ning ka teine poeg, seni veel Kohtla-Järve elanik, valmistub sinna kolima. Kolmas poeg on aga paberite järgi venelane ja elab Tallinnas. Olga Saemi praeguse venelasest abikaasa tütar on Soome abiellunud.

Kodukandis ehk saaks veel vadjalasena elada, sest sinna on jäänud mõni sugulane ja tuttav. Kui Olga on käinud suviti vennal külas, on ta hiljem hakanud kodus mehega spontaanselt vadjalase keelt rääkima. Emakeel ei unune,

⁸ Vadjalasi on siiski registreeritud viimastel rahvaloendustel: 2000. a – 9, 2011. a – 4 ja 2021. a – 10 inimest.

olgugi kodukeeleks esimese mehega soome, teisega eesti ja kolmandaga vene keel. Soomes olles rääkis soome, Eestis elades on rääkinud eesti ja vene keelt. Ingerimaalt pärit inimestega oleks kena suhelda, aga kahjuks elatakse hajali, üks siin, teine seal. Ingerisoomlaste seltsitegevuses Olga Saem ei osale, sest sealsed inimesed on rohkem Leningradi alt, mitte Lääne-Ingerist. Ta arvab, et vadja rahvas oleks alles jäänud, kui viimane sõda poleks kõiki laiali pillutanud.

KUI KEEL ON SUUREM KUI RAHVAS ISE

Ilmunud (meie ja välislugejaid arvestades): Kui keel on suurem kui rahvas ise. – Sirp 27.05.2011, 17; *Rets*: Vadja keele sõnaraamat. Slovar' vodskogo jazyka. [Wörterbuch der wotischen Sprache]. – Ural-Altaische Jahrbücher. Neue Folge. Band 24. 2010/2011, 292–295.

Akadeemilise „Vadja keele sõnaraamatu“ viimase, VII köitega on nüüd terve suursõnaraamat trükist ilmunud (2651 lk), kauaoodatud sündmusena kõigile keeleteadlastele ning -huvilistele. Aeg-ajalt tavatsetakse küll öelda, et ei ole suuri ega väikesi keeli, on üksnes väiksemad või arvukamad rahvad, kes neid keeli kõnelevad. Vadja keel on hea näide selle kohta, et keel võib olla suuremgi kui rahvas ise.

Vadjalased on teadagi meie kõige lähem sugulasrahvas Narva jõe taga Ingerimaal ja nende keel meile teistest keeltest arusaadavam. Paljude tõiste aastakümnete jooksul on keele- ja rahvateadlased käinud vadja külades talletamas nende erakordselt rikkalikku etnoloogia- ja folkloorimaterjali. Vadja rahva suurus ilmnebki eeskätt nende kultuuripärandi kaudu, mis on säilinud imeteldava sitkusega läbi aastasadade rahva viimsete riisimistena ja tänapäevani välja.

Vadja keelt on alati peetud omaette keeleks, mitte teise keele murdeks (nagu näiteks isuri puhul vaetud), hoolimata sellest, et vadjalastel pole olnud oma kirjakeelt, omakeelset haridust ega kirjandust. Ka 1920.–1930. aastail olid vadjalased ainus rahvas Loode-Venemaal, kellele oma kirjakeelt ei loodud. Sugulaskeelena on aga nende keelt väga tähtsaks peetud, seda kogutud ning uuritud. Kui 1957. aastal loodi Keele ja Kirjanduse Instituudis soome-ugri keelte sektor, sai vadja keele sõnaraamatu koostamisest selle üks põhiülesandeid. Tolleks ajaks, kui vadjalasi oli jäänud oma küladesse veel sadakond, oli juba ilmunud kaks vadja grammatikat (koostajad August Ahlquist 1856 ja Paul Ariste 1948), mitmeid tekstikogumikke ja uurimusi. Et iga keele kirjeldamise juurde kuulub kohustusliku komponendina ka võimalikult mahukas (murde)sõnaraamat, asusidki seda 1959. aastal koostama Elna Adler ja Karl Kont; hiljem liitusid veel Paul Kokla, Arvo Laanest

ja Merle Leppik, tööd korraldas peatoimetaja Valmen Hallap, nõu andis Paul Ariste.

Vadja keele sõnaraamat – *vadjaa tšeelee sõnatširja* – esindab oma koostamisega, kui fennougriatika oli Eesti keeleteaduse visiitkaart ning iga soomeugri keele jaoks pidi olema oma eesti asjatundja. Vadja keele kogumineuurimine oli eelkõige Elna Adleri pärusmaa, Karl Kont oli spetsialiseerunud koolalapi ja Arvo Laanest isuri keelele, Merle Leppik ingerisoom murretele, Paul Kokla mari ning Valmen Hallap mordva keeltele. Sõnaraamatust pidi tulema suurim ja parim vadja keelematerjali kogu ning seda oodati võimalikult ruttu valmivat. Eesmärgiks seati sõnaraamatu ilmumine 1965. aastal.

Sõnaraamatutöö ei alanud päris tühjalt kohalt. Vadja sõnavara oli kogunud vadjalane Dmitri Tsvetkov Emakeele Seltsile juba 1920. aastail ja Paul Ariste teinud väljasedeldamisi trükiallikatest 1930. aastaist alates. Kohe 1957. aastal loovutas ta soomeugri sektorile „hambarahaks“ 1000 sõnasedelit, millele hilisemad kogumismatkad koos üliõpilastega töid märgatavat lisa. Et vadja keel oli üks enim ohustatud läänemeresoom keeli, otsustas Ariste seda teadusele talletada nii palju kui veel võimalik. Usinalt kogusid keeleainestikku ka sektori töötajad. 1962. aastaks, kui sõnaraamatu koostamise põhimõtted olid kuju võtnud, moodustas selle alusmaterjali 134 000 sõnasedelit kõikidest vadja keele murretest ja murrakutest, 1983. aastaks oli jõutud 204 300 sõnasedelini. Enamus sõnavarast on kogutud vadjalastelt endilt ja see unikaalne sõnakogu on tallel Eesti Keele Instituudi keelearhiivis Tallinnas. Üle poole alusmaterjalist ehk ligi 120 000 sõnasedelit on kogunud neli inimest: Paul Ariste (44 100 sedelit), Dmitri Tsvetkov (18 500), Elna Adler (33 000) ja Karl Kont (23 000). Eraldi taimenimesid on kogunud Gustav Vilbaste (4000), merenduslast sõnavara Tiit-Rein Viitso (2000 sedelit).

Väärrib rõhutamist, et „Vadja keele sõnaraamat“ on murdesõnaraamat, mitte normatiivne ega kirjakeele sõnaraamat. Vadja keel jaguneb lääne- ja idamurdeks, millele lisanduvad isuripärane Kukkusi murre ja XIX sajandil hääbunud kreevini murre. (Kreeviniteks nimetati sakslaste poolt 1440. aastatel Kapriost Kuramaale kaasa viidud vadja sõjavange.) Keeleainest on kogutud 19 läänevadja ning 5 idavadja külast. Ent ammendatud on ka kõik varasemad vadja keele alased trükised ja käsikirjad, näiteks August Ahlquisti, Vihtori Alava, Antal Reguly, Väinö Salminen, Antti Juhana Sjögreni, Dmitri Tsvetkovi, Eemil Nestor Setälä ning Gustav Ränga materjalid. Vanimad, Fjodor Tumanski sõnaloendid pärinevad Peter Simon Pallase sõnaraamatust 1787.

aastast. Eri aegadel kasutatud erinevad kirjaviisid on ühtlustatud ning näited esitatud lihtsas loetavas transkriptsioonis, näiteks: *mi enäp õppööd, se kerkeäp ellää maa päällä* ('mida rohkem õpid, seda kergem on elada maa peal').

Sõnaraamat on sisult mahukas ja rikkalik, ülesehituselt aga lihtne ja kasutajasõbralik, hoolimata sellest, et teadusliku käsiraamatuna taotleb see kõikjal maksimaalselt täpsust. Märksõnavormiks on üldjuhul käändsõnadel ainsuse nimetav ja tegusõnadel *da*-tegevusnimi. Kui käänd- või pöörsõna lähtematerjalil sel kujul ei esine, moodustatakse see olemasoleva vormi alusel. Märksõna järel on esitatud levikuandmed ning tähendus eesti ja vene keeles. Järgnevad keelenäited (laused või katked) on antud koos eesti tõlkega. Et keelematerjal pärineb nii rahvasuust kui ka üleskirjutatud keelenäidetest, et see on kogutud eri aegadel ja eri isikute poolt, siis leidub seal ohtralt hääliku- ja murdevariante. Eraldi märksõna on saanud näiteks *akkuna* 'aken' ja *ikkuna* 'aken', *lahzikkõin* ja *lahzukkõin* 'lapsuke', *birata* ja *birätä* 'põrseda', millele osutavad viited. Kasulik on teadmiseks võtta, et ühise märksõna all võivad esineda nii *h*-ga kui ka *h*-ta, üksnes vokaaliga algavad sõnad (nt *iiri* ja *hiiri*, *aisõa* ja *haisõa* 'haised'), sõnaalgulise *b*, *d*, *g* asemele võib ilmuda *p*, *t*, *k* (*garniza* ~ *karniza* 'karniis'). Oma artikli saavad aga paljud käändevormid, kui neil puudub ühilduv täiend, nt *eloza* 'elus (olev)' ja *elo* 'elu; varandus'. Eraldi on esitatud sõna ainsuslik ja mitmuslik vorm, kui neil on erinev tähendus, nt *atška* 'silm (kaardimängus)' ja *atškad* 'prillid'. Vadja keelele on küll iseloomulik, et eesvokaali ligiduses on *k*-häälik muutunud *tš*-ks, kuid mitte alati. Ootuspärase *jõtši* 'jõgi' juures leidub ka *jõki* ja märksõna *entši* all on kirjas *henki* 'hing'. Kui kasutaja näiteks eeldab, et eesti *kiuru* ('lööke') vadja vasteks on *tšiuru*, siis VII köitest ta sellist märksõna ei leia, sõna leidub hoopis märksõna *kiuru* all II köites. Koostajate poolt märksõnaks tõstetud sõnakuju on suurema leviku ning esinemissagedusega, seega on märksõnadeks *iiri* (ja *hiiri* selle variant), *jõtši* (~ *jõki*), *tšesä* (~ *kesä*) 'suvi', *kiisseli* (~ *tšiiseli*) 'kissell', *opõnõ* (~ *õpõnõ*) 'hobune' jne.

Harilikult avavad inimesed sõnaraamatu mingit sõna või tähendust otsides, jättes saatesõna hoopis vaatamata. Kuid asjata! Tingimata tuleks süveneda põhjalikku sissejuhatusse I köite ees (lk 14–64), kus on eesti ja vene keeles antud sõnaartikli koostamise põhimõtted ning materjali esitamise kord tähestikulises järjestuses.

Vadja sõnaraamatu kohta kehtib kindlasti ütlus, et kaua tehtud kaunikene. Kui algkäsikiri 1969. aastal valmis, oli vahepeal lisandunud uut sõnavara,

tegijad olid saanud uusi kogemusi ning oskusi. Äsja oli ilmunud eesti murrete sõnaraamatu prospekt (1968), millest kandus ideid ka sõarsõnaraamatu õhustikku. Nõudlik toimetamistöö jätkus. Ühtlustati ja täiendati sõnartikleid, täpsustati märksõnastikku ning korrigeeriti näitematerjali. Sisuliselt töötati käsikiri põhjalikult ümber: esiti toimetas Elna Adler üksi, 1975. a-st koos Merle Leppikuga. Kaheksa aastat hiljem oli I köide trükivalmis, toimetajate eessõna lõpus seisab daatumina 18. detsember 1983.

Seejärel jäi vadja sõnaraamatu käsikiri jagama paljude eesti murdeteoste käsikirjade saatust, st jäi riulisse seisma ja oma tundi ootama. Eesti-aegsed trükimärgid keeleteaduslike transkriptsioonitekstide trükkimiseks olid lõpuni kulunud, aga uusi ei olnud ega tulnud. Oodatud tund saabus 7 aastat hiljem, kui alanud arvutiajastu lahendas keeleinimeste kõik trükimärgiprobleemid. Sõnaraamatu avaköide ilmus 1990. aastal filoloogide kirjastuses Signalet tiraažiga 3000 eksemplari. Sellest trükiarvust oleks igale elusolevale vadjalasele jätkunud 100 isiklikku eksemplari.

Arvutikirja tulekuga ei kadunud küll kõik probleemid ega otsekohe. Esi-algu tuli käsikirjas kasutada asendusmärkidena mitmesuguseid sümboleid ning korrektuurilugemine oli seetõttu vaevaline. Need ajad said aga kiiresti mööda. Aja kiire möödumine ilmses aga ka tegijate väsimises. Alates IV köitest kandis toimetajatöö põhiraskust Silja Grünberg, senine tehniline toimetaja. Viimases lõpus oli tal heaks abiliseks Esta Prangel.

Kui sõnaraamatu koostamine võttis esialgu plaanitust märksa rohkem aega, siis selle ühe ja suure tegemise kõrval hakkasid ilmuma üksikmurrete sõnastikud Soomes: läänevadja Kukkusi murde sõnaraamat (1980, toim Seppo Suhonen), idavadja Mahu murde sõnastik (1986, toim Jarmo Elomaa, Eino Koponen, Leena Silfverberg), vadja keele pöördõnastik (1989, toim Johanna Laakso) ja läänevadja Jõgõperä murde sõnastik (1995, toim Johanna Laakso). Kreevini keeleainese kommenteeritud kogumik ilmus 1997. aastal Saksamaal Wiesbadenis (Eberhard Winkler). Kuni 1990. aastatel jõudis trükki akadeemiline vadja keele sõnaraamat ka Tallinnas ning sai lõpuks valmiski. *Alku on rankk, a lõppu makka* ('algus on küll raske, aga lõpp on magus'). Aitäh tegijaile!

Last but not least. Tegu on erakordse sõnaraamatuga, mis ei lõpe ü-ga, ö-ga ega z-ga, vaid *p*truu-märgiga (ψ). Viimased kolm huulepõrinaga algavat märksõna on ψtuuko-ψtuuko 'lehma meelitussõna', ψuko 'lehmade

kutsumissõna' ja **ψuu** 'hüüe hobuse peatamiseks'. Meie ÕS-is ja seletus-sõnaraamatus leiduvad **ptrr**, **ptruu** 'hobust peatuma sundiv häälightsus' ja **ptruutama** '*ptruu*-hüüdega hobust seisma sundima'. Võib-olla on see just see, mis vadja sõnaraamatust (lõpuks) meelde jääb.

HÕIMURAHVAD EESTIS. PILGUHEIT VIIMASELE RAHVALOENDUSELE

Ilmunud: Hõimurahvad Eestis. Pilguheit viimasele rahvaloendusele. – Soome-ugri sõlmed 2022. Toim Taisto-Kalevi Raudalainen. Tallinn: Fenno-Ugria 2023, 19–26.

Proloog

Statistikaameti pressikonverentsil (15. detsembril 2022) avalikustati 2021. aasta rahvaloenduse tulemused, millest võis välja lugeda, et Eesti rahvastik on muutunud varasemast kirevamaks: siinsetel elanikel registreeriti 175 sünniriiki ja 151 kodakondsust, 211 rahvust ning 243 emakeelt. Kogurahvastikust (1 330 068 inimest) moodustasid 1 128 433 kodakondset 84,8%, välismaalasi elas siin 136 110 (10,2%) ja määratlemata kodakondsusega inimesi oli 66 592 (5,0%). Alljärgnevalt vaadeldakse Eestis elavate hõimurahvaste statistilisi näitajaid ja tõmmatakse paralleele varasemate loendustega. Mõningast kõrvutusainest võivad pakkuda ka eesti murdekeeled.

Rahvaloendus 2021

Taustainfoks tuleks mainida, et tegu ei olnud päris kõikse loendusega. Peaesmärgiks oli seatud toetumine olemasolevatele andmeregistritele ja neid andmeid, mida registrites ei leidu (nt emakeel, murde- ja võõrkeeled, usuline kuuluvus), küsitleda otse inimestelt. Küsitlus ise toimus kahes etapis. Perioodil 28.12.2021–22.01.2022 oli kõigil elanikel võimalus vastata veebiküsitlusele. Nendest elanikest, kes veebiküsitluses ei osalenud, võeti juhuvalimi abil välja 60 000 inimest ja küsitleti neid telefoni või posti teel, sest loendajate palkamist kõikseks loenduseks peeti ülearu kulukaks. Isegi niisugust valikküsitlusega kombineeritud loendusmeetodit kasutati viimast korda, sest järgmine rahvaloendus on kavas läbi viia üksnes registripõhiselt.

Loendusandmed

Eesti elanike rahvusliku kuuluvuse ja emakeele kõnelejate arvandmed leiab Statistikaameti kodulehelt loendustulemuste andmebaasist, eraldi trükist (seni) publitseeritud ei ole. Rahvastiku demograafiliste ja etnokultuuriliste näitajate all on seal alajaotused RL 21428 Rahvastik rahvuse, soo ja elukoha järgi ning RL 21431 Rahvastik emakeele, soo ja elukoha järgi. Fenno-Ugria hõimuklubilaste huvisid arvestades on võetud vaatluse alla, kuidas kajastuvad Eestis elavad sugulasrahvad (st uurali keelkonna liikmed) rahvaloenduse andmetes rahvuse ning emakeele kohta.

Tabel 1. Uurali rahvad Eestis ja nende keelte emakeelena kõnelejad (2021)

rahvus	rahvuskaaslasi	emakeele kõnelejaid
eesti	919 711	895 493 (+ 444 eesti viipekeelset)
eveeni	18	...
handi	4	...
inarisaami	...	2
ingerisoomed	298	...
isuri	51	5
karjala	290	44
komi	89	39
liivi	15	1
mansi	1	...
mari	225	108
mordva	368	...
ersa	...	28
mokša	...	45
neenetsi	1	2
nganassaani	2	...
permikomi	9	1
saami (keeled)	6	1
soome	8543	4276
soome-ugri	...	37
udmurdi	180	65
ungari	380	306
vadja	10	3
vepsa	55	11

Nagu tabelist näha, elab Eestis viimase rahvaloenduse andmeil 20 sugulas-rahva esindajaid, oma rahvuskeele valdamist emakeelena on registreeritud 17 rahval. Äratab tähelepanu, et need kaks arvutulpa ei ole omavahel päris kooskõlas.

- Tabelis leidub mordva rahvus, aga mitte keel, sest mordva keeltena eristuvad ersa ja mokša, mis aga kumbki ei tähista omaette rahvust.
- 298 ingerisoomlast ei ole oma emakeelest loobunud, aga et nende keelt peetakse soome keele murdeks, siis peitub nende osalus 4276 soome emakeelega inimese seas.
- Lisaks kuuetele saamile, kellest üks kõneleb emakeelt, leiame tabelist veel kaks inarisaami keele kõnelejat, keda aga teiste hulka pole arvatud. Et saamid (varasema nimetusega *laplased*) kõnelevad avara elukeskkonna ja hõreda asustuse tõttu vähemasti üheksat keelt (varasema nimetusega *murret*), siis selle rahva seas vahesid eristada saabki vaid asuala ja keele järgi. Varasemalt on Eestisse jõudnud enamasti Koola poolsaare saame (ehk turjasaame), nüüd on siis neile lisandunud Inari omad.
- Kurioosumiks tuleb pidada 37 inimese vastust „soome-ugri emakeele“ kohta, sest oma tegelikku emakeelt pole nad ilmselt osanud nimetada.

Ajavahemik 1989–2021

Kui võtta vaatluse alla pikem ajavahemik ja kõrvutada viimasel neljal rahvaloendusel registreeritud rahvusrühmade suurust, avaneb juba mõnevõrra dünaamilisem pilt.

Rahvaarvus ja emakeelekõnelejate arvus on olnud muutusi, ent sugulasrahvaste üldarv Eestis vähenenud ei ole: 19 rahvust 1989., 2000. ja 2011. ning 20 rahvust 2021. aastal. Rahvaarvu vähenemine on olnud märgatav 1990-ndatel, iseseisva Eesti taastamise aastatel, kui siit lahkusid (tagasi) Vene Föderatsiooni aladele paljud need, kes ei olnud eluga Eestis kohanenud ja kes moodustasid osa siinsest „venekeelsest elanikkonnast“. 2000. aasta loenduse ajaks oli tunduvalt vähemaks jäänud näiteks isureid, karjalasi ja mordvalasi, aga ka marisid, udmurte ja permikomisid. Samas torkab silma vadjalaste ja liivlaste „elustumine“ ametlikes statistikates, sest Nõukogude aja loendustes neid rahvusi lihtsalt ignoreeriti. Ainus kahtlane koht tundub olevat evenide arvu suur hüpe (2011. a ühelt 2021. a 18-le), seda seletaks võib-olla andmete sisestamisviga.

Tabel 2. Uurali rahvad Eestis 1989–2021

	1989	2000	2011	2021
eestlased	963 281	930 219	902 547	919 711
evenid	4	1	1	18
handid	5	3	5	4
isurid	306	62	56	51
karjalased	881	430	363	290
komid	196	138	95	89
laplased	5	...	...	...
saamid	...	4	2	6
liivlased	1	5	23	15
mansid	1	1	1	1
marid	359	245	241	225
mordvalased	985	562	436	368
neenetsid	11	5	1	1
nganassaanid	1	...	...	2
permikomid	38	20	19	9
soomlased	16 622	11 837	7589	8543
ingerisoomlased	...	358	369	298
sõlkupid	1	...	...	...
udmurdid	413	241	193	180
ungarlased	241	172	165	380
vadjalased	...	9	4	10
vepslased	37	43	54	55

Ingerisoomlased ja soomlased

Eraldi tuleks peatuda veel ingerisoomlastel ja soomlastel, sest nende nimede taga on suurel määral üks ja sama rahvusrühm. Heidame esmalt pilgu loendusandmetele.

Tabel 3. Soomlaste arv Eestis 1989–2021

aasta	1989	2000	2011	2021
arv	16 622	11 837	7958 (7589 + 369)	8841 (8543 + 298)
emakeelsus	31%	38,5%	32,9%	45,8%

Aastail 1959–2000 on olnud *de facto* tegu ingerisoomlastega, kes on loendus-
tel registreeritud nimetuse all soomlane ja kelle rahvuskeeleks on märgitud
soome keel. 2011. ja 2021. aasta loendusel oli võimalik end märkida (soom-
lase kõrval) ka ingerisoomlaseks, ent seda võimalust kasutas ilmselgelt väga
väike osa. Emakeele alusel jaguneb rahvusrühm siiani kolmeks. 2021. aasta
loendusel kõneles 8841 (ingeri)soomlasena registreeritud⁹ inimesest ema-
keelena soome keelt 4086, vene keelt 2327, eesti keelt 2130 (ja midagi muud
291) inimest.

Väheneva arvukusega rahvusrühm¹⁰ pingutab edasise säilimise nimel ja
pärast kultuurinõukogu valimist (2004) on jätkunud pidev aktiivne seltsielu.
Pidades silmas ka vahepeal Soomest Eestisse elama asunud soomlasi, loodi
2017. aastal Eestisoomlaste Kultuuriomavalitsus (ESKO), mille kultuurinõu-
kokku kuulub 21 esindajat üle Eesti. Aastast 2018 tegutseb ESKO sihtasutus,
aitamaks teostada kultuuriprojekte. Ajaloo ning rahvuskultuuri uurimise
edendamiseks asutasid humanitaarteadlased Eesti Akadeemilise Ingerimaa
Seltsi (2015). Seega, arvestades Eestisoomlaste Kultuuriomavalituse rajamist
ja jätkuvat tegutsemist, võiks eeldada, et tulevastel rahvaloendustel registree-
ritakse soomlasi kahes jaos: Eesti kodanikest eestisoomlaste ja Soome koda-
nikest soomesoomlastena.

Aeg ja muutused

Kuhu jätkuvad arengud välja viivad, näitab tulevik, aga nii mõnedki ajas toi-
munud muutused on nüüd juba nähtavad. XX sajandiga võrreldes on suur
osa isikuandmeid tunnistatud delikaatseks ega kuulu (enam) avalikustamisele
ja ka rahvuste arvu, kelle kohta konkreetsemat infot jagatakse, on piiratud.
Elukoha kohta näiteks saab päringuid esitada 13 rahvuse puhul ja uurali rah-
vastest kuuluvad tolle 13 hulka vaid soomlased. Saame teada, et 2021. aastal
elas Jõgevamaal 114, Läänemaal 88 ja Põlvamaal 54 soomlast, Võrumaal elas
71 lätlast, Järvamaal 27 sakslast, Hiiumaal 17 ukrainlast jne. Kus paiknesid aga

⁹ Eesti Vabariigi siseministeeriumi poolt kinnitatud (ingeri)soome vähemusrahvuse nimekirja
kuulub 2022. aasta seisuga 2245 Eesti Vabariigi kodanikku. Neist üle 2/3 elab Harju, Tartu, Ida-
Viru ja Lääne-Viru maakonnas. *Toimetaja märkus.*

¹⁰ Aastal 1990 said ingerisoomlased võimaluse asuda (Karjalast, Ingerist, Eestist) ümber Soome,
kui president Mauno Koivisto nimetas nad välissoomlasteks ja käivitas nende *paluumuutto*
(st tagasikolimise). Tabel 3 kajastab muuhulgas ümberasumise mõju aastate 1989 ja 2011 vahel.

isurite, vepslaste või komide elukohad maakonniti, saaks tõenäoliselt teada vaid siis, kui küsida (st tellida vastuseid) otse statistikaameti töötajailt. Detailsemad andmed aga, olgu rahvusrühma liikmete sünnikoha, abieluseisu või haridustaseme kohta, mis olid avalikustatud veel 1989. aasta loendusel, jäaksid tõenäoliselt saamata ka otse statistikaameti poole pöördudes.

Aja jooksul on muutunud muuhulgas osa rahvuste nimesid. Kunagised votjakid või tšeremissid on juba ammuilma udmurdid ja marid, 2000. aastaks said lõpuks laplastest saamid ka statistikaameti rahvuste ja keelte klassifikaa-toris. Et klassifikaatorit uuendatakse vastavalt uuendamisetepanekutele, siis on tõenäoliselt üksnes aja küsimus, kuni sinna võiksid lisanduda ka näiteks livviko, lüüdi või meä keel.

Hoolimata uuendamisest, võib rahvuste klassifikaatorite puhul märgata ka „püsivat raudvara“. Kui meie loendustel kasutatud klassifikatsioonis tähis-tab klassifikaator 13 CHM marisid, 42 IZH isureid, 66 SMI saame, 139 SAM neenetseid, 211 MAN mansisid ja 235 OST hante, siis paistab, et siin ilmnevad tõenäoliselt kauased traditsioonid: maride CHM taga kumab tšeremissi, nee-netsite SAM taga samojeedi ja hantide OST taga ostjaki nimetus. Võimalik, et selle taustaks on, vähemasti osaliselt, saksakeelse (keele)teaduse mõju, sest veel nt 1987. aastal Budapestis ilmunud koguteoses „Die uralischen Sprachen und Literaturen“ on käsitletavate keelte seas jätkuvalt Wogulisch, Ostjakisch, Syrjänisch, Wotjakisch.

Kaks emakeelt

Päris uus oli aga 2021. aasta loendusel see, et esmakordselt oli võimalik kirja panna kaks rahvust ja kaks emakeelt, kui inimesele valmistas emma-kumma eelistamine raskusi. Eesti keele kui emakeele kõrval oli teiseks emakeeleks märgitud näiteks araabia (20 inimesel), bulgaaria (110), hiina (10), hollandi (60), inglise (1220), läti (200), rootsi (150), saksa (370), soome (750), türgi (820), ukraina (100) ja vene keel (18 160). Kokku loendati selliseid kahe ema-keelega inimesi esialgu 22 200. Pole vist päris võimatu, et neid arve on pisut ümardatud, sest nad kõik lõpevad nulliga. Selles kahe emakeelega inimeste loendis leidus veel 11 rahvust ning täiendatud andmetel oli selliseid inimesi kokku 30 710 (Lass 2023).

Siinkohal sobiks eraldi välja tuua veel ka eesti keele oskusega inimeste arvandmed 2021. aasta loenduselt. Eesti emakeelega inimesi loendati 895 493,

neile lisandus 30 710 eesti keele 2. emakeelena valdajat ja 223 950 inimest, kes kõnelesid eesti keelt võõrkeelena. Eesti keele oskus kõnelemisest valdamiseni registreeriti seega kokku 1 150 153 inimesel (ehk 86,5% elanikest). Seda on pisut rohkem kui on riigis Eesti kodakondseid (84,8%).

Rahvusseltsid

Oma keele ja identiteedi alalhoiuga välismaal üksikisikud harilikult kaua vastu ei pea, aga suhtlemine rahvuskaaslastega, koondudes oma ühingutesse või seltsidesse, tekitab küünarnukitunnet, annab vaimset tuge ning emotsionaalset energiat.

Eesti vanim soomeugrilastele orienteeritud organisatsioon on sihtasutus Fenno-Ugria. See rajati 1927. aastal, ühendamaks hõimuliikumisest huvitatud organisatsioone ning edendamaks soome-ugri kultuuritööd. Pärast sundkatkestust okupatsiooniaastail 1940–1991, on Fenno-Ugria taastanud oma positsiooni siinsete hõimurahvaste katusorganisatsioonina. Eesti omariikluse taastamisest said innustust ka siinsed vähemusrahvused, sh meie hõimurahvad. 1988. aastal asutati Ungari Kultuuri Selts, pisut hilisema nimega Munkácsy-nimeline Eestimaa Ungarlaste Ühendus, järgnesid kaheksat seltsi ühendav Eesti Ingerisoomlaste Liit (1989), Eesti Mari Selts (1990), Eesti Komi Selts (1993), Eesti-Mordva Kultuuriselts (1994), Eesti-Ersa Kultuuriselts Sjatko (1994) ja Udmurdi Ühing Ošmes (1998). Aastail 1988–1990 loodud seltsid kuulusid ühtlasi Fenno-Ugria Asutuse taasasutajate hulka. Kõigi rahvusseltsidest liikmete pühendumus on andnud Fenno-Ugria tegevusele nii haaret kui ka sisulist sügavust.

Keel ja murre rahvaloendusel

Seoses murdekeelte elavnemise ja populaarsuse tõusuga Eestis on (eeskätt Lõuna-Eesti) omakultuuri aktivistid asunud oma murdekeelele looma kirja-keelt, koostama õppe- ja tarbekirjandust jms. Tänu murrete enamale väärtustamisele on 2011. aastast alates olnud loendusel küsimus ka murdekeele oskuse kohta.

Viimatine loendus näitas, et maakonniti oli murdekõnelejate suurim osakaal Võru (74%), Põlva (60%) ja Saare maakonnas (42%), neile järgnesid Valga (37%), Hiiu (32%), Tartu (22%), Viljandi (15%) ja Harju maakond (11%).

Murdekeele kõnelejaid oli kokku 151 820 inimest (2011. aastal 131 239), neist kõneles Võru murret 97 320, saarte murret 34 650, Tartu murret 17 310, Mulgi murret 13 960, idamurret 1880, kirderannikumurret 1670, läänemurret 850 ja keskmurret 750 inimest.

Ootuspäraselt on murdekeelel tugev seos oma piirkonnaga. Võru murret räägib ligi kolmveerand (73%) Võrumaa ja üle poole (59%) Põlvamaa elanikest. Saarte murret räägib 40% Saare- ja 29% Hiiumaa elanikest. Samas on teada, et murdekeel võib „valguda“ ka üle oma maakonna *resp.* murdeala piiride. Üks tore näide on Kihnu. Saarel elab 703 inimest, ent loendus andis kokku 1670 Kihnu murraku kõnelejat. Teine hea näide on Tallinn otsekui „murdeala“. Et tallinlasi pärineb kõikjalt Eestist, siis näiteks Võru murret kõneleb siin 12 510, saarte murret 8190, Setu murrakut 2920, Tartu murret 2550 ja Mulgi murret 2130 inimest.

Pole ülearune rõhutada, et Eestile ongi üldiselt iseloomulik, et piirkonniti erinev keelepruuk on positiivsena tunnustatud ja selle üle ollakse uhked. Murdekeelte elujõu jaoks on see muidugi määrava tähtsusega.

Epiloog

Alguses mainitud näitarvud Eesti rahvastiku kirevusest (211 rahvust ja 243 emakeelt) ei tähenda siiski seda, nagu oleks Eesti mingi rahvaste paabel. Et nende paljude nimetuste taga on enamasti paar kuni kümmekond inimest, siis võiks seda pilti kujundlikult võrrelda liblikate kollektsiooniga – tähelepanu tõmbavad endale üksikud eksoodid, aga need ei anna tooni. Üksiknime-tustest olulisem on pidada silmas rahvusrühmi, eeskätt muidugi meie hõimu-rahvaste omi. Võiks lausa eeldada, et eestlaste lugupidamine oma emakeelest ja heatahtlik suhtumine murdekeeltesse laienevad ka meie keelesugulastele.

HENDRIK ADAMSONI MURDELUULE- AUHINNAST JA MURDELUULEST

Ilmunud: Hendrik Adamsoni murdeluuleauhinnast ja murdeluulest. –
Looming 8, 2015, 1168–1173.

Üks omanäolisemaid meie kirjarahvast ergutavate tunnustuste seas on Hendrik Adamsoni nime kandev auhind, mida annab alates 1994. aastast välja Tarvatu vald. Selle auhinna pälvib luuletaja, kes kirjutab värsse murdekeeles. Tegu on üle aasta peetava luulevõistlusega, kus žürii hindab nii autorite kirjanduslikku luulesoont kui ka nende värsside väljendusvahendit, murdekeelt. Kümnenda luulevoosi järel tasuks meenutada, kuidas sai keelehoolest tärpanud mõte teoks ja kuidas on see tegu hakanud oma elu elama.

Eellugu

Kakskümmend aastat ei tundu, isegi ühe auhinna puhul, just pikk iga. Paiskab ootuspärasem, et auhind oleks asutatud varem, on meil ju alati jätkunud nii luuletajaid kui ka keelemurdeid. Vähemasti luule ja keele poolest (ilmast kõnelemata) on Eesti lausa suurriigi mõõtu, põnevalt avarad ja mitmehäälsed on nii meie luule- kui ka murdemaastikud.

Tegelikult hakkasidki niisugused mõtted avalduma hulga varem, juba 1960. aastail, kui Eesti keele- ja kultuurielu oli võõrvõimu surutise leevenedes märgatavalt elavnenud. Eheda luule ning liiviliku vaimsuse tunnustamiseks õnnestus 1965. aastal asutada Juhan Liivi luuleauhind, kuni EKP selle 1969. aastal keelustas. Ajad olid umbsed, võõrvõim ei sallinud rahvuskultuuri ega rahvustunnet, mõistetavalt kippus luulegi jääma võimudele silma ning jalgu. Kui Nikolai Baturin ärgitas seejärel murdeluulevõistlust ellu kutsuda, laideti seegi mõte tingimusteta maha. Tollased kultuuriametnikud ei pidanud väärtuslikuks ei keelemurdeid luulekeelena ega osanud väärt luuletajaks pidada ka Hendrik Adamsoni, kelle nime järgi sooviti kirjandusauhinda nimetada.

Kuid murdeluulevõistluse asutamiseks polnud aeg ebasoodus mitte üksnes võõra võimu poolest, sest 1960. aastail oli murrete suhtes õige sallimatuks muutunud ka ÕS-i autoriteedile tuginev kirjakeel. Suurem tähelepanu keelele tähendas suuremat tähelepanu kirjakeelele ja heakeelsus tähendas üksnes õigekeelsust. Normikeele tähtsustamine muutis aga normist kõrvalekalded, eeskätt murded ja eriti slängi, taunitavaks. See ei olnud küll päris uus seisukoht. Eesti kirjakeele väljaarendamise huvides ei peetud murdepärasusi kirjakeelele sobivaks juba Eesti ajal. 1960. aastail sai aga taunimisest tegelik võitlus murrete vastu. Pedagoogid nägid murdekeeles ohtu kirjakeelele ja pidasid murdeid keelevigade peamiseks allikaks, mis ei lase õpilastel kirja-keelt täielikult omandada. Võrumaal näiteks käisid õpetajad mööda kodusid ja manitsesid vanemaid kasutama lastega üksnes kirjakeelt ning hoidma neid eemal vanavanemate murdekeelest. Trükisõna pidasid ohjes keeleteojad, kes parandasid ortograafiavigu ja stiili ning kõrvaldasid (ilukirjanduse) tekstist normikeelele mittevastavaid murdepärasusi või argikeelsusi. Avalikus keeleelus pidid murded end koomale tõmbama, end maha salgama ja kirja-keelt toetama, sest ühiskondlikus plaanis oli kirjakeel ainus ühine ja avalik tegevuspaik. Kogu rahvas lõi tuliselt kaasa, kui arutelu puudutas kas mitmuse osastava paralleelvorme, uudissõnu või ametnike kantseliiti. Keelest oli kujunenud võitlusväli, alternatiiv, millel poliitilise vabaduseta rahvas tegutses ja vaimseid pingeid maandas.

Veneaegse kaksikelu tingimustes ei jäänud pealispinna all murdeelu siiski jätkumata, leidis söakaid luuletajaid, kes löid värsse oma kodumurdlikes emakeeles ja jätkasid kunagisi murdeluule traditsioone. Hendrik Adamsoni, Andres Renniti, Artur Adsoni, Gustav Suitsu, Villem Grünthal-Ridala jt järglastena astusid trükisõnas esile Ain Kaalep, Rihhard Iher, Mats Traat, Eha Lättemäe ja Nikolai Baturin. Murdeluulevõistlusest mõeldi üha edasi, kuid teoks võis see saada alles uue iseseisvuse ajal.

Murdeluuleauhind saab teoks

Soikunud mõte virguski elule 1990. aastate algul Mulgimaa meeste toimest. Nikolai Baturini avalduse põhjal otsustas Tarvastu vallavolikogu 26. jaanuaril 1994 asutada Hendrik Adamsoni nimelise murdeluulepreemia ning moodustada väljaandmist korraldav komisjon. Ettevõtmist kavandades jõuti otsusele, et võistlus ei tohiks piirduda üksnes Mulgi murdega, vaid kaasama

peaks teisedki mured ja murrakud, et lisada üritusele haaret ja kaalu. Kaasa tõmmata tuli ka noored. Märtsis nimetati komisjoni esialgne koosseis, pandi kirja auhinna statuut ja auhind kuulutati sündinuks: „Austades rahva muistekelt, eesti keele murdeid ning nende rikkusi, pidades silmas nende kadumatu väärtust loomekeelena ning normkeele kõrval jätkuvat eluõigust, asutab Viljandimaa Tarvastu Vallavalitsus Hendrik Adamsoni murdeluulepreemia“ (Sakala 29.03.1994, lk 3).

Komisjoni avakoosolekul 19. mail 1994 osalesid näitleja Elle Are, õpetaja Adge-Pille Asser ja Meeri Tuul, luuletaja Nikolai Baturin, vallavanem Jaan Lukas, kirjandusteadlased Karl Muru ja Endel Priidel ning ajakirjanik Ülo Võsar. Komisjoni liikmetest moodustati murdeluulevõistluse žürii ja selle esimeheks valiti professor Karl Muru. Luuleauhinna asutamine Tarvastus pidi osutama, et Tarvastu mail pole kultuuri lättesooned kuivanud, vaid ulatuvad järjepidevalt minevikust tänasesse, kastes vastseid vaimuvõrseid. Auhinna abil loodeti ahvatleda murdeluulet kirjutama ka noori, eelkõige keskkooli kirjandusringide õpilasi, et neist võiksid kujuneda loovinimesed.

Et toonitada Tarvastu mail sündinud luulevõistluse seost Mulgimaa ja murdekeelega, sooviti sellele anda Hendrik Adamsoni nimi. Igioma murdelaulik Adamson oli esimene ja otsekui loomusunniline valik. Tema sõnastatud *Om maid maailman tuhandit ja rahvit mitmit miljunit – üitsainus Mulgimaa* on üks suur ülistus kodukamarale, mis Juhan Simmi viisistatud lauluna rahva südamesse jäänud. Adamsoni luule võib olla küll suhteliselt lihtne, kuid see on sisukas ning isikupärane. „Just tema mulgimurdelised luuletused on need, mis olid, on ja jäävad eda tähena Eestimaa luuletaevasse särama,“ on öelnud professor Karl Muru.

Esimene võistlus

Žürii tuli kokku 10. augustil 1994 ning asus hindama 212 võistlustööd 19 autorilt. Tegu oli uue võistlusega, žürii ootused olid suured ning saadetud murdeluuletuste hulgast ei peetud ühtki võistlustööd Adamsoni-nimelise auhinna vääriliseks. Nikolai Baturini ettepanekul määrati auhind hoopis Mats Traadile kogu tema Tartu murdes kirjutatud luuleloomingu eest, „kuna ta on meie kõige lugupeetum ja vanem murdeluuleviljeleja, kes on tabanud murde olemust vahest kõige paremini“. Auhind anti laureaadile kätte Mustla keskkooli aulas 6. oktoobril, Hendrik Adamsoni 103. sünniaastapäeval. Tarvastu

vallavanem Jaan Lukas meenutas luulepreemia saamislugu, Karl Muru tegi ülevaate eesti murdeluulest, Kalju Lillepuu tutvustas Adamsoni esperanto-keelset loomingut ning Nikolai Baturin ja Elle Eha-Are julgustasid koolinoori kasutama murdekeelt ja huvituma murdeluulest. Sündmuse jäädvustas magnetlindile Eesti Raadio toimetaja Mari Tarand, luuleauhinna saamislugu, murdelaulik Hendrik Adamsoni ja meeleolukat luulepäeva kajastas ajakirjanduses Endel Priidel.

Hendrik Adamsoni murdeluulevõistlused on rikastanud meie murde- ja luuleelu nüüd juba paarkümmend aastat. Esimesele laureaadile järgnevad Ilmar Vananurm (1996), Siim Kärner (1998), Ain Kaalep (2000), Monika Hint (2002), Milvi Panga (2004), Nikolai Baturin (2006), Hänniläne (2008), Leila Holts-Smithson (2010), Maie Perve (2012) ja Ene Säinast (2014).

Luuleauhinna pidulik kätteandmine on jäänud 6. oktoobriole, Hendrik Adamsoni sünniaastapäevale, ja enamasti on see toimunud tema omaaegses töökohas, Kärstna koolis. Kirjandusliku sügispäeva kavva kuulub tingimata ka ringsõit Kärstna mail. Meenutushetkil luuletaja kunagise kodutare asemel ja Kärstna kooli ees ning tema kalmul Helme surnuaias loevad õpilased luuletusi, asetatakse lilli ja küünlaid. Luulepreemia aktus peetakse mõisakooli uhkes saalis. Tavapärase ühislaulude „Mu meelen kuldne kodukotus“ ja „Om maid maailman tuhandit“ vahele on sobitatud õpilaste laulu- ja pillilugusid või rahvatantsu. Hea sõnaga meenutatakse murdelaulik Adamsoni, tehakse kokkuvõtteid võistlustöödest ning kuulatakse murdeluulenäiteid vastsetest värsivakkadest.

Esimestel luulevõistlustel pälvis pärjatud laureaat kogu tähelepanu ja tunnustuse, hiljem on laureaadi kõrval soovitud tunnustada teisigi silma paistnud autoreid. Nõnda on ergutusauhinna pälvinud Aapo Ilves Räpinast (2000), Enda Naaber Kuressaarest (2006), Jan Rahman Vörust (2010), Vello Jaska Tõrvast (2012) ja Elme Männi Kihnust (2014). Noorte osalejate seast on silma paistnud Mari Sõrmus Vastseliinast (2002), Helena Kesonen Tartust (2006), Anna-Liisa Vaher Mustlast (2010), Merili Pappel ja Eliise Aniott Parksepast (2012).

Alguskümneni viie võistluse luuleparemik on ilmunud valimikus „Äitsnemise aigu“ (2004) ja kahe kümnendi kokkuvõtet pakub „Vastse äitsnemise aigu“ (2013). Võistlustööde enamikus on leidunud inspiratsioonisädet, meeleolukaid ja hingestatud värsse, kodukandi looduse tukset ning kujundlikku murdekeelt, tihtilugu on luulendatud ka mälupilte noorusest või heiaastusi

nüüdispoliitikast. Nimekate meistrite selja tagant paistavad järgmised luulemeelsed tulijad, uued värsitundlikud sõnaseadjad. Auhinnasaajate ring on rõõmustaval moel laienenud ja nõnda torkavad silma autorid, keda on võistlustel korduvalt edu saatnud (näiteks Milvi Panga neljal, Leila Holts kolmel korral). Loodetavasti toob tulevik neile nimedele lisa.

Žürii koosseis on aastati mitmel põhjusel vahetunud. Üheteistkümne võistluse järel kuulusid sinna kirjandusteadlane Karl Muru, näitleja Elle Eha-Are, kirjanik Nikolai Baturin, gümnaasiumiõpetaja Helle Soots, rahvakultuuri tuntja Alli Laande ning keeleteadlane Jüri Viikberg (esimees). Ladusa korralduse eest on kandnud hoolt Tarvastu valla kultuurinõunik Maive Feldmann.

Luulelooming ja murdekeel

Võistlustele tagab pääsu murdekeelne luulelooming, olgu selle autor kas Võru- või Virumaalt, olgu ta mulk või saarlane, kõik murded on teretulnud. On ju murdekeel olnud maarahva kõige igapäevasem ja loomuomasem kõnekeel, ühtlasi alus, millele tuginedes on kirjakeelt märgatud ja omandatud. Kui murdekeel on igapäevaelu loomulik osa, siis isegi *kell lüüp, kilk tiksup murra-kun*. Kirjakeel on lugupeetud, ta teenib ja ühendab rahvast, ta seisund ei tekita kahtlust. Ometi tohiksime olla jõudnud juba aega, kus tahaksime kirjakeele kõrval murdekeelt mitte ainult sallida, vaid ka teadlikult kasutada. Kirjakeelt eitamata või selles kahtlemata. „Maailmas on vähe rahvaid ja keeli, mis oleksid murrete poolest nõndavõrd õnnistatud kui eesti keel”, on öelnud eesti ning mulgi luuletaja Nikolai Baturin. On ju murdekeel ühtlasi hindamatu keeleallikas, kust kirjakeelele ammutada uudset ja huvitavat lisa ning avardada sedakaudu kõnekeelt ja kogu kirjandusilma.

Keelemurde alusel võib seniseid murdeluulevõistlusi pidada siiski eeskätt lõunaeestlaste asjaks. Auhinnatute esireas on võro ja seto (14+1) autorid, järgnevad mulgid (8) ja tartlased (3), seejärel saarlane (1), muhulane (1) ning kihnlane (1). Kihelkondadest on enam esil Põlva (5), Urvaste (3) ja Rõuge (3) Võrumaalt ning mulkide Tarvastu (2), Paistu (2) ja Helme (2) – kõik omaaegse Liivimaa kubermangu alad! Ootuspärane oleks ning soovida tuleks, et võistlustest osavõtjaid leiduks rohkem ka saarlaste ja läänlaste seast, enam nii kõrve- kui ka rannarahva hulgast.

Murdekeel ja identiteet

Tasuks meeles pidada, et murdekeel pole üksnes luuleridadesse seadmiseks, sest iga keel on tubli osa kõnelejast endast. Euroopa ühiskodus elades täheldame taas ühtlustamistendentse, mida soosivad Euroopa Liidu raha- ja majanduspoliitika, kaupade, ideede ja inimeste vaba liikumine jpm. Üheülbastumise vastukaaluks saab järjest tähtsamaks iga rahva kultuuriline eripära ning rõhutamist leiavad teistest eristavad jooned. Rahva kuvandit võivad meeldejäävaks vermida näiteks suitsusaun, Skype või „Tuljak“, nagu ka kuppelmaastik, valged ööd või keele kõlarikkus (mida murderikkus võimendab). Tähtis pole aga oma originaalsust üksnes teistele näidata, tähtis on sellest ka ise lugu pidada.

Kui võrrelda praegust Adamsoni luulevõistlust selle eel- ja algusaegadega, on vahepeal toimunud rõõmustavaid muutusi. Pärimuskultuur ajab uusi võrseid ka tänasesse päeva. Murdekeel ei piilu enam vilksamisi kambriakna kardina tagant tanumale, see on saanud meie keeleruumis palju kuuldavamaks ja nähtavamaks. Hendrik Adamsoni murdeluulepreemia kõrval elavad Bernard Kangro kirjanduspreemia ja koolinoori ergutav Artur Adsoni luulepreemia. Vastset aastatuhandel on ilmunud hulk tuumakaid murdeluulekogusid, olgu näiteks „Kõllane õtak“ (2001) ja „Ugandi igatsus“ (2013) Mats Traadilt, „Ussisõnad“ (2001) ja „Viimäne vihim“ (2013) Mari Vallisoolt, „Põimaja kuu all“ (2005) Leila Holtsilt, „Viie pääle“ (2005) Aapo Ilveselt, Jan Rahmanilt, Contralt, Olavi Ruitlaselt ja Pulga Jaanilt, „Läämi kaemi“ (2005) Milvi Pangalt, „Vii üle vii“ (2008) Ilmar Vananurmelt, „Ma pühapääväpöllö mösi“ (2010) Häniläselt, „Valit luulõq“ (2012) Kauksi Üllet või „Kõnõla mõtsan mädänü puuga“ (2014) Evar Saarelt. Väsimatu Hando Runneli eestvõttel on ilmunud Hendrik Adamsoni luulest mitmeid uustrükke ning kogutud luuletused „Om maid maailman tuhandit“ (2008). See kõik on ärgitavalt mõjunud ka harrastusluuletajatele, rõõmustanud murde- ning luulesõpru, andnud mõtteainet ja hingepidet.

Kuidas edasi?

Kas murdeluules ikka jätkub piisavalt murret ja luulet? Need ei ole päris tuulest võetud küsimused. Murretele on teatavasti pikemat aega kadu kuulutatud ja Mihkel Veske näiteks leidis juba 1875. aastal Virumaal murdekeelt kogudes,

et ehtsa murde kõnelejad on kõik ammu hauas ja murdekeelest on järel vaid riismed. Sedasama on arvatud korduvalt hiljemgi, kuid ikka asjata. Murdekeel on need kadukuulutajad üle elanud, murded muutuvad nagu kõik muugi siin elus ja ilmas, muutuvad, kuid ei kao päriselt.

Tore tõdeda, et praegust aega iseloomustab isegi teatud murdeelevus. Rahvaloenduse andmetest ilmnes (2012), et murdekeelt mõistab ja kasutab 131 243 inimest, st iga kümnes Eesti elanik. Murdekeele seisundit kindlustas uus keeleseadus (2011), andes õiguse kasutada murdekeelt ametlikus keelekasutuses eesti kirjakeelse teksti kõrval. Ollakse juba harjunud murdekeelsete raadiouudiste, multikate ja (aja)kirjasõnaga, sellega, et ilmuvad murdesõnastikud, et kodumurre on jõudnud koolitundi Lõuna-Eestis ja Kihnus ja et keelepesarühmades saavad mängulist keeleõppust tillukesed murdekõnelejad. Üha rahvarohkemaks on muutunud Uma Pido, Seto Kuningriigi päävä ja Mulgi pidu, nende kõrval elavad ka kõik kodumurde- ja folklooripäevad, luule- ja etlemisvõistlused.

Kui murdekeelt paistab jätkuvat, kas võiks sama öelda ka murdeluule kohta? Kas murdeluule on ikka pärisluule? Kas pole murre hoopis lisand (nagu toidule ketšup), mis annab keelelt ilmetule tekstile värtsi ja värvi? Vaevalt küll, sest ega pelk murdekeelde rüütamine teksti luuleks muuda. Ilmselt niisama naiivne oleks loota, et konarlikud ja ilmetud murdevärsid muutuksid otsekohe kõrgemaks luulesõnaks, kui sättida neid ÕS-i abil kirjakeelsesse vormi. Luuleline mõttetuum ja murdekeele ehedus-ehtsus kuuluvad ju kokku. Kui on murdekeel konarlik, ei tule siis ka tuum esile. Ei ole kirja- või murdekeelne vorm iseenesest luuletusele kaunistavaks kastmeks, millega tuima ja maitsetut söödavaks petta. Kahtlejad lugegu näiteks Mats Traati, Mari Valisood, Ain Kaalepit, Jaan Kaplinski, Nikolai Baturinit. Luuletaja on sõna-meister, kes valdab sõna, olgu kirja- või murdekeeles.

Ja kui üle öla vaadata, siis on murdeluule olnud pärisluule juba hiljemalt XVIII sajandist peale, alates Puhja köstrist Käsü Hansust ja Põlva pastorigust Gustav Adolph Oldekopist. Siim Kärneri koostatud murdeluule antoloogiasse „Ime kütken tähe poole kist“ (2002) on mahtunud 83 autori murdevärsid aastast 1708–2002. Ei saa kuidagi kurta, nagu poleks murdeluulel ei auväärset iga ega kaalukat mahtu.

Oma killu üldisse murdeelevusse loodab lisada ka Adamsoni murdeluulevõistlus, et viljakalt pinnaselt tõuseks murdesõna ja saaks murdeluulesõnaks. Võistluste kaudu saavad osavõtjad tutvustada oma värskemad loomingut ja

uued tulijad endast märku anda. Osa murdeluuletajaid on juba nimekad autorid, osa on tuntust koguvad harrastusluuletajad, kellele on tähtis end proovile panna ja saada tagasisidet. Aegapidi loojad muidugi küpsevad ja jõuavad oma luulekoguni. Võistluste aegu on kogumikuni jõudnud näiteks Häniläne, Milvi Panga, Maie Perve, Voldemar Raidaru, Leila Holts ja Ilmar Vananurm – kõik luulesädemega loojad. Teiste kogumikud alles nähtavasti kogunevad. Laiem luuleavalikkus ei ole jõudnud neid kõiki veel piisavalt märgata ega hinnata. Meie murdeluule sisu ja taset arvestades vääriks see kindlasti rohkem lugujaid, kuigi rohkemgi veel tutvustajaid, hindajaid ning retsenseerijaid.

Hendrik Adamsoni murdeluulevõistlused jätkuvad, kümnendale järgnevad üheteistkümmes (2014), kaheteistkümmes (2016) jt. Murdeluules elab üha edasi Hendrik Adamsoni vaim, see teeb suuremaks eesti luule, teeb suuremaks eesti keele.

EESTI SLÄNGIUURIMISE TÄNANE SEIS

Ilmunud: *Rets*: Eesti slängiuurimise tänane seis. Tõnu Tender. Eesti släng: olemus, uurimislugu, sissevaade vanglaslängi. Magistritöö. Tartu 1996. – Keel ja Kirjandus 10, 1997, 705–710.

8. jaanuaril 1997 kaitses Tõnu Tender Tartu Ülikooli eesti filoloogia osakonna nõukogu ees oma eesti slängi alast magistritööd, oponendiks Jüri Viikberg Eesti Keele Instituudist.

Magistritöö koosneb viiest artiklist (kaks publitseeritud, kolm loovutatud avaldamiseks): 1) „Eesti släng: olemus ja uurimislugu“¹¹; 2) „Some Fragments about Estonian Slang: On the Essence and Study“¹²; 3) „Kas laen vanglaslängist või filmist? Väljendi *ämbrisse astuma* päritolust“; 4) „Pilguheit suletud subkultuuri: mõnest kinnipidamiskoha ja sõjaväe siirderiitusest“; 5) „Eesti vanglasläng XX sajandi algusest Teise maailmasõjani“. Artiklitele on lisatud eessõna, sissejuhatus, kokkuvõtted ja bibliograafiad. Kirjutisi ühendav teema on eesti släng, selle teke, kujunemine ja levik.

Tõnu Tender on slängiga sihikindlalt tegelnud juba pikemat aega. 1980. aastate algusest alates on ta teadlikult jälginud õpilaste, üliõpilaste, sõdurite ja muusikute kõnekeelt. Õpilaste Teaduslikus Ühingus tegutsemisele järgnesid Emakeele Seltsi murdevõistlustele saadetud kaastööd (5 kaastööd aastaist 1983–1987, kokku 3547 sedelit), mitmesugused ettekanded ja kirjutised. 1984. aastal Keeles ja Kirjanduses avaldatud artikkel¹³ andis juba märku slängivaldkonda süvenemisest, filoloogiastuudiumist peale (1986–1992) on olnud kuulda, et T. Tender koostab slängisõnastikku. Tema kogumisstaaži arvestades on loodetud tulemusi peatselt näha.

Ent T. Tenderi slängivalda, mida ta oli juba harjunud endale kuuluvaks pidama, tungis vahepeal teatavasti Mai Loog. Tegutsemislaadis

¹¹ T. Tender. Eesti släng: olemus ja uurimislugu. – Keel ja Kirjandus 5–6, 1994, 291–299, 346–355.

¹² T. Tender. Some Fragments about Estonian Slang: On the Essence and Study. – Contemporary Folklore. Tartu, 1997, 298–305.

¹³ T. Tender. Tänapäeva õpilasslängi. – Keel ja Kirjandus 3, 1984, 168–171.

„otsustasin-võtsin-kätte-kirjutasin“ valmisid M. Loogi publikatsioonid¹⁴, ja kui sel moel slängivalla esimese öö rõõmud maitstud, lahkus ta paraku peatselt uutele mängumaadele. Tuleb arvata, et see T. Tenderile mõnevõrra põrpivalt mõjus. Kuid tema töö jätkus, aastad 1994–1996 möödusid magistrantuuris ja magistritöö valmis.

1. Avaartiklis „Eesti släng: olemus ja uurimislugu“ annab T. Tender eesti slängi uurimise ülevaate, taustaks mujal tehtu. Saame teada, et slängi kogumisel ja uurimisel on maailmas juba kaunikesti pikk ajalugu. Üks võtmesõnu, mida siinkohal esile tõsta, oleks uuritavasse objekti ehk slängi *s u h t u m i n e*. See on muutunud aegade jooksul üha tolerantsemaks ning vastavalt sellele on slängi mõiste alla mahutatud ka üha rohkem keelematerjali. Kui esialgu mõisteti slängina vaid varaste, röövlite ja heidikute salakeelt, siis tänapäeval tavatsetakse selleks juba tituleerida pea igasugust kõnekeelt.

Kui üldine meelsus on tauniv (olgu või variserlikult), on ka keeleuurijate positsioon kõhklev. Kui aga asi moodi läheb, võib olla uurijal tegu, et ajaga sammu pidada. 1970. aastail ei olnud veel näiteks Keele ja Kirjanduse Instituudis võimalik slängi uurida. (Direktor Endel Sõgel: „Kas kogu keel on juba läbi uuritud, et nüüd tahetakse uulitsakeelega tegelema hakata?“) Lõpuks on siiski aru saadud, et ninakirtsutused ei loe, slängikeel elab ja areneb halvustamisest hoolimata. Hea paralleel oleks näiteks sotsiolingvistika, mis pöörab oma peatähelepanu kõnekeele uurimisele ja mis on alates 1960. aastaist tublisti edenenud. Släng kuulub aga oma loomult just kõnekeelde. Uurimistööd on siin ehk seda pakilisemad ja vajalikumad, et släng on valdkond, mille puhul asjatundmatuid nagu polekski (nagu ka meditsiini või huumori puhul). Ja kuulda on olnud juba hääli, et Mai Loogi slängisõnaraamat (1991) kajastab eesti slängi eilset päeva. Vaja oleks värskemat ülevaadet.

See, et T. Tender viitab avaartiklis slängikeelega seoses „Gilgamešile“, Homeroosele või Petroniusele, on küll imponeeriv, kuid tekitab kahtluse, et minevikku on vaadatud liialt tänapäevaste silmadega. Arvatavasti on paigutatud tollast (pigem) keelemängu ja fraseoloogiat slängirubriiki alles nüüdisaja vaateveerult, vastavalt sellele, kuidas slängi mõiste maht on üha avardunud. Mõnevõrra konkreetsem oleks ehk vaatlust alustada siiski keskaja

¹⁴ M. Loog. Esimene eesti slängi sõnaraamat. Tallinn 1991; M. Loog, I. Hein. Studies of Estonian Slang in Tallinn. Spring 1989. Opera Fennistica & Linguistica 5. Tampere 1992. M. Loog. Nende sõned, sõnad. Uurimus eriealiste tüdrukute ja poiste kõnekeelest. Opera Fennistica & Linguistica 6. Tampere 1992.

vagabundide, kerjuste ja varaste erikeelest. Teatavasti ilmus esimene saksa vargaslängi sõnaraamat juba 1490. aasta paiku, mujal avaldati neid alates XVI sajandist (autoril vääratusena XV sajandi keskel).

Slängi mõiste piiritlemisel ja nimetuste *argoo*, *žargoon* ning *släng* eristamisel on T. Tender eesti keelega seoses asjatundlikult sõelnud ka inglise, prantsuse ja vene allikate määratlusi. Saksa ja soome allikad on kahjuks välja jäänud. Ta jõuab seisukohale, et *žargoon* on: a) ametialane (professionaalne) erikeel, b) matkiv segakeel ja c) vene släng. *Argoo* ehk *släng* (ja T. Tender eelistab nimetust *släng*) on mingile sotsiaalsele rühmale, klassile, ühe ja sama eriala inimestele, sõpruskondadele jne omane mitteametlik kõnekeelne sõnavara, mis kujuneb kõikides elavates keeltes loomulike keeleprotsesside tagajärjel. Mõne autori arvates olevat võimalik eristada *üldslängi* (osa väljendeid on tuttavad ka formaalses kõnekeeles, sõnavara iseloomustab „kulumine“ ja uuenemine) ning *erislängi* (väljendid on spetsiifilisemad ja püsivamad).

T. Tender tunnistab, et sageli on raske piiri tõmmata kõnekeele/argikeele ja slängi vahele, ning J. Lotmani abiks võttes tõdeb ta, et osa materjali kuulubki samaaegselt nii ühte kui ka teise otsekui piiri moodustavad punktid. Teine probleem seisneb kindlasti selleski, kuidas selgitada, kus lõpeb ametialane oskuskeel (näiteks arstide, autojuhtide, käsitöölise terminoloogia) ja algab släng. Et küsimustel on (vähemalt) stilistiliselt kindlasti ka praktilist tähendust, võinuks ehk enam tähelepanu pöörata V. Bondaletovi kõnekeele liigendusele. Vene lingvist eristab kõnekeeles: a) professionaalseid allkeeli, nt jahimeestel, kangrutel, kaluritel; b) korporatiivseid allkeeli, nt õpilastel, tudengitel, sõduritel, meremeestel, sportlastel ja üldse noorsool; c) leppelise iseloomuga allkeeli, nt kaupmeestel, käsitöölistel; d) varaste žargooni deklas-seerunutel.

Kui sellest lähtuda, võiksime arutleda nii, et släng kui erikeel iseloomustab kindlasti mingit sotsiaalset rühma. Ta on „meie keel“, mis tagab rühmasisese suhtlemise ja eristab kõnelejaid teistest rühmadest. Rühma iseloomustab tavaliselt ka vanusest, aukraadist või positsioonist tulenev hierarhia ning erialane või paikkondlik terminoloogia. Sõltuvalt rühma suurusest, struktuurist, konspiratiivsusest või keele arusaadavusest võib tegu olla 1) üldslängiga (nt õpilastel, sõjaväes aega teenivatel, autojuhtidel) või 2) professionaalse *resp.* korporatiivse slängiga (nt arstidel, juristidel, käsitöölistel, meremeestel). Omaette liigi moodustab 3) marginaalsete rühmade salakeel ehk salasläng (nt

varastel, hulgustel, prostituutidel, seksuaalvähemustel). Esimesel juhul – kas või õpilasena – puutuvad inimesed erikeelega kokku enam või vähem masiliselt. Teisel juhul teenib släng omavahelise kokkukuuluvuse ja suhtlemise huve, kuid konspiratiivsus ei ole eesmärk omaette. Kolmandal juhul vajavad marginaalsed rühmad eelkõige seda, et nende siseinfo oleks kõrvalistele täiesti arusaamatu. Niisiis peaks slängi defineerimisel arvestama, et släng on eelkõige

- a) m e e keel, spetsiifiline sõnavara, mis iseloomustab mingit rühma, eristades seda teistest; see on rühmasisese suhtlemise keel;
- b) s e m a n t i l i s e l t m a r k e e r i t u d, seda iseloomustab nihestatud tähendus ja vormilt on see sageli markeerimata;
- c) e k s p r e s s i i v n e, selles väljendub ka suhtumine (vaimukas, terav, ründav vms).

Peale selle muutub ja varieerub (üld)släng üsna kiiresti, taotleb vaheldust ja uudsust, meenutades kohati kokkulepitud paroolide vahetumist. M. Loogi järgi on släng keele eesmärgipärane mittenormatiivsus. Slängi kasutamine eeldab kõnelejate omavahelist võrdsust nagu näiteks naljategeminegi – positsioonilt ebavõrdsed omavahel nalja viskama või slängisme puistama ei kipu.

Slängi funktsioonidest kirjutades leiab T. Tender neid terve hulga. Et släng on polüfunktsionaalne nähtus, on ta lühike ja lõöv, uudsust taotlev, kõlav, tähelepanu tõmbav, ökonoomne, provokatiivne, eufemistlik, annab subjektiivse hinnangu jne. Allakirjutanu on sellega vägagi nõus, kuid funktsioonide asemel võiks rääkida pigem slängi iseloomustavatest joontest. Eesti slängiuurimise ülevaade on väga detailne ning igati ammendav. Torkab silma T. Tenderi asjatundlikkus arhiivimaterjalide ja käsikirjade suhtes, pikemate kirjatööde iseloomustamisest – eeskätt M. Loogi (Vatsari) kirjutised – on kahjuks loobunud. Tõdetakse, et sõnavara on võrreldes 1920. aastatega lisandunud rohkesti (kui saaks sellest vähemalt valiksõnastikkegi!), kuid teoreetilised käsitlused oluliselt edenenud ei ole. Paraku tuleb selle väitega üldiselt nõustuda.

Slängisõnavara lähteist annab T. Tender kiiduväärt pika loendi. Arvesse on võetud metafooride kasutamist, inglise, soome ja vene laene, dialektisme, arhaisme ja eksotisme. Väärib tähelepanu, et võõrlaenude hulgas on väga vähe verbe. See tähendab, et otsesuhted nende keeltega ei ole olnud väga lähedased ja keeleoskus on pigem pinnapealne. Murdesõnade slängikeele hulka paigutamine tundub kohati vägivaldse tõlgendusena. Näiteks võrulaste kõnes

peaks ju murdesõnade kasutamine olema täiesti ootuspärane, allakirjutanu neid slängismideks pidada ei oska. Sõna *kabistama* 'käperdama' või saksa laen *mukkima* 'ilustama' on aga sedavõrd ühiskeelsed, et neid ei sõandaks küll dialektismide alla paigutada.

Lühendite kasutamine, logogriif ja metatees kujutavad endast aga põnevaid valdkonda, millele vastaks rahvaluules poploor ja milles avaldub keelelooming oma ehedaimal kombel. Sõnamängude, paroolide ja vaimukuskildude lähem vaatlus võiks edaspidi rohkem rahvaluuleainest arvesse võtta. Valdkond oleks seda väärt, et sinna sukelduda. T. Tender arvab, et slängi tuleks edaspidigi koguda, sisestada materjal arvutisse, avaldada sõnastikke, uurimusi jne. Seda tuleks tõesti teha. Slängikeele arvestamine pole vajalik ainult belletristika eestindajatele või keele muutumise uurijatele. Laensõnade kasutuseletulek ja elavas kõnekeeles tarvitamine oleks õpetlik muu hulgas ka etimoloogidele. Isegi kui sõnu laenatakse „lausa silme all“, pole nende päritolu jälitamine siiski hõlpus. Väljend *ämbrisse astuma* on selle heaks näiteks.

2. Artikkel „Some Fragments about Estonian Slang: On the Essence and Study“ on eelmise artikli tihendatud ingliskeelne kokkuvõte. Ohtrad näiteslängismid on varustatud ingliskeelse tõlkega, mis asjast aimu annab. Pärilselt arusaamine eeldaks ilmselt vähemalt mõningast eesti keele oskust. Umbinglasele (-ingliskeelsele) on küll selgitused mõistetavad, ent anagrammide ja metateeside korral, kus inglise analooge pole (teada/lisatud), ei pruugi keelemängu tegelik sõnum päralt jõuda.

3. „Kas laen vanglaslängist või filmist? Väljendi *ämbrisse astuma* päritolust.“ Selle 1990. aastate algul populaarseks muutunud väljendi algupära on seni teadmata ja T. Tender vaeb eri seletuskäike. Väljend, mis märgib ebaõige käitumise järel tekkivat naerväärset või ebamugavat olukorda, võiks olla pärit mõnest (kauboi)filmist, vanglaslängist, ent välistada ei saa ka muid võimalusi.¹⁵ Meie murdearhiivi slängikogudes esineb märksõna *ämber* mitmes väljendis juba 1977. aastast alates (nt *ämber peas*, *ämbrist tegema*, *ämbriga saama*, *ämber olema*), kuid otsesem *ämbrisse jalga panema* 'end häbistama' ilmub alles 1992. aastal. Väljendi päritolu ja tekkemehhanismi kohta andmeid ei ole. Vanglaslängi päritolu kasuks kõnelevaid argumente ei ole. T. Tender leidnud ning on sellest võimaliku laenuallikana loobunud. Edasi on vaadeldud veel laenuvõimalust mõnest (kauboi)filmist – eelkõige „Limonaadi

¹⁵ T. Tender. Kas laen vanglaslängist või filmist? Väljendi *ämbrisse astuma* päritolust. – Keel ja Kirjandus 10, 1997, 690.

Joe'st“ –, kuid arvestatavamaks lähteks arvab T. Tender saksa fraseologisme *in den Eimer gehen* 'ämbrisse minema', *im Eimer sein* 'ämbris olema'. Allakirjutanu arvates tuleks veel kord läbi sõeluda ebaõnne ja rumala olukorraga seotud slängimaterjal, sest eesti murde- ja ühiskeele väljendites on *astuma*-verb üsna produktiivne (*vikatisse, sita sisse, parteisse* jm *astuma*). Arvatavasti toob lahenduse lähemale mõni õnneliku juhusega kaasnev leid. Mitmed tuntud *ämbri*-väljendid on seotud näiteks alkoholi ja joobes olekuga (*ämber, ämbriis, ämber peas, ämbriisse tõmmatud*), millega kaasnevad pahatihti ka naeruväärsed ja piinlikud seigad. Nii võiks seegi olla üks valdkondi, mis väljendit/väljendeid on mahitanud (*korgi peale astunu* 'purjus' võib veel kuhugi „edasi astuda“).

4. „Pilguheit suletud subkultuuri: mõnest kinnipidamiskoha ja sõjaväe siirderiitusest.“ Selles artiklis valgustab T. Tender keeleküsimumi kombestiku kaudu ning subkultuuri vaatlus, mis arvestab nii folkloristikat kui ka lingvistikat, on igati sobiv. Sõjaväest on autoril isiklikke kogemusi, kinnipidamiskohtade puhul pärinevad ta teadmised (memuaar)kirjandusest ning koostööpartner Udo Ilmalt (Riigikaitse Akadeemia). Siirderiituste ülesandeks on teatavasti olnud uustulnukad uues keskkonnas proovile panna ja kehtivale hierarhiale allutada. Need võivad olla kas sümboolsed, humoorikad või sageli julmadki katsed. Endisest Eesti Vabariigi kaitseväest on teada *veski tegemine* (noorsõduri põtkimine jalgadega) ning *moosese* ja *aaroni tegemine* (magaja lollitamine veenõuga, selleks süüdati varvaste vahel paber). Nõukogude armees kandis magaja arvel lõbutsemine nimetust *велосунед* 'jalgratas'. (Väärib tähelepanu, et sellised „naljad“ on olnud käibel ka tsiviilelus ja nimelt kooli internaadis või ühiselamus, kus koos erielised elanikud ja tegu mõningase hierarhiaga.) Nõukogude armee kombestik oli aga Eesti kaitseväega võrreldes kindlasti rikkalikum (teenistusaeg ju hulga pikem) ning eri rahvuste tõttu ka mitmekesisem ja toorem. T. Tender on esitanud ilmekaid paroolide ja lollitamisküsimumuste näiteid, kuidas noorsõdur *дyx* pidi vanasõdur *дедышка*'le vastama.

Küllap oluks paljudele huvipakkuv lugeda midagi ka Tartu üliõpilaste sõjalisest õpetusest ning sealsest makaronismidega pikitud keeletarvitusest. Mõnevõrra eufemistlikult küll, aga eks selles protsessis „siirdunud“ ju üliõpilased Nõukogude armee ohvitseri seisusesse. Tseremoonia peeti enamasti Klaipeda metsades ja vähemalt 1975. aastal üteldi näiteks vandetootust nii: „Ma luusin möda-mettsa sai-usu!“ (kanoonilise *Служу Советскому Союзу* 'teenin Nõukogude Liitu' paroodia).

Nii nagu paljud sõjaväes kohatud kommetest pole päris tundmatud tsiivilis, esinevad nad teiselt poolt hoopis marginaalsemal kujul ka vanglas. Sissekirjutamine ehk *nponucka* tähendab uustulnukale nii ülesandeid kui ka küsimusi. Mida arem ja kohmetum uustulnuk paistab, seda madalamale kohale ta hierarhias loomulikult tõugatakse. Väga oluline näikse olevat nipikatele keerdküsimustele vastamine (à la „Kus on kambris riigipitsat?, külmkapp?, akordion?“ *etc.*). Tähtis on siinjuures just „õige“ vastuse teadmine, vale vastuse puhul saab peksa, tuleb teha kätekõverdusi jms, pilget või mõnitusi taluda tuleb nagunii.

Tulnuks ehk rohkemgi rõhutada tõika, et selle artikli materjal on õieti üsna heterogeenne. Kui kunagine Eesti kaitsevägi välja arvata, ei ole siin ju tegu otseselt eesti kommetega. Kogu tegevus on käinud vene keeles ning „internatsionaalide“ reeglite järgi. Täpsemat eritlemist vajanuks küll, mis selles on eesti traditsiooni mõjutama pääsenud ja mida on eestlasedki hiljem järginud. Võib vist liialdamata väita, et „vaba“ kodaniku jaoks sisaldab see artikkel uudset informatsiooni õige rohkesti. Ja kui kord valmib U. Ilma ja T. Tenderi vanglaslängi sõnaraamat, võib sellele ennustada suurt lugejamenu.

5. Artikkel „Eesti vanglasläng XX sajandi algusest Teise maailmasõjani“ on otsekui eelmise järg, ent hoopis põhjalikum ja keskendatum. Sissejuhatuses on korratud slängi kohta käivaid taustateadmisi (mis osalt avaartiklis juba olemas). Teatavasti on slängi all sajandeid mõistetud just allilma ja kurjategijate keelt ning sellega on tegeldud pääsemaks kuritegevusele lähemale ja seda tõkestama. Nõukogude ühiskonnas arvati kuritegevus küll hääbumisele määratud olevat, ent see „umbrohi“ ei näi siiski kuidagi hävivat. Klass omaette on professionaalsete varaste keel. Autor toonitab, et hoolimata sellest, missugune on Eesti riiklus või poliitiline kord, on siinset kuritegevust mõjutanud vene allilm. See tekitab uudishimu, kas ja kuivõrd saab siingi kinnipeetavate puhul kõnelda eesti oma slängist. Selgub, et saab. On olnud *tõstjad* 'vargad' ja *pingisõitjad* 'hobusevargad', olid *märad* 'nuhid' ja *pujäänide kong*. Tapmise ehk *märja* tööga vargad ei tegelnud. Järgneb eesti vanglaslängi sõnavara, mis oli kasutusel XX sajandi algusest Teise maailmasõjani, sadakond väljendit 13 leheküljel. A. Gurovi järgi on materjal liigitatud a) kinnipidamiskohtade ja b) professionaalsete kurjategijate slängiks ning c) üldslängiks, mis on levinud ka seaduskuulekate inimeste seas. Leiame siit huvitavaid sõnu nagu (*h*)eering 'mõök, tääk', *jänes* 'tuletikk', *kalts* 'ajaleht', *kondilooimine* 'amnestia', *kurbel* 'rubla', *käru* 'pakk', *margo* 'lõbutüdruk' jt. Siinkohal võinuks eraldi rõhutada,

et vanglasse on võetud kaasa ja seal ohtrasti kasutatud ka vabaduses tavalisi keelendeid. Sellised võiksid olla rahvakeelsed *harjaslind* 'siga', *hirnuma* 'karjuma', *kivilaeva madrus* 'vang', *krapp* 'kell', *lõndima* 'lonkima', *mära* 'naisterahvas', *padajann* 'toidukraam, pakk', *riigivanem* 'viinapudel', *sidima* 'kinni istuma', *tukk* 'revolver' jmt. Tihti peale on tegu rahvaomase sõnavaraga, mida kasutatakse vanglaski (vahel ehk nihkunud tähenduses). Arvatakse, et põhiliste slängismide autoriks on olnud professionaalsed vargad (nt *vomka* 'kangike', *kulpi viskama* 'taskuid tühjendama'), et nende omavaheline erikeel jääks liigsetele kõrvadele arusaamatuks.

Et kogutud/avaldatud on ajaloolist ainet tagantjärele, on mõistetav ka sõnastiku suhteline lühidus. Ometi on see vajalik, et võrrelda sõjajärgset, tunduvalt rikkalikumat (ja ühtlasi käibivat) sõnavara. Väga hea, et T. Tender selles valdkonnas jätkab. Tema lähituleviku plaanides võiksid olla veel näiteks a) ülevaade vene vanglate/laagrite asukate hierarhiast ja keelekasutusest eestlase silme läbi (nt Arved Viirlaiu romaanide alusel – „Kes tappis Eerik Hormi?“ jt) ning b) ülevaade karistusaluse noormehe Veldre katsest 1980. aastate lõpul Emakeele Seltsi murdevõistlusele vanglaslängi esitada. See katse lõppes paraku keelematerjalide hävitamisega (või omastamisega?) Tallinna Keskvangla juhtkonna poolt ning noormehe pagendamisega Murmanskisse.

Kirjandusallikate nimekiri ulatub seitsmele leheküljele ning peaks olema piisavalt ammendav. Allakirjutanu arvates oleks võinud nimestikus siiski esindatud olla vähemalt Mai Loogi ja Tõnu Tenderi enese kirjutiste koguloend, nii saanuks vähemalt 4–5 kirjet juurde. Seni on slängiuurijate „põhiaur“ läinud materjali kogumise ja kogude kirjeldamise peale. Loodetavasti saavad edaspidi slängikäsitlustes ülekaalu just publitseeritud tööd *resp.* uurimused.

Lõpetuseks võib öelda, et T. Tenderi magistritööst saame aimu, millisel järjel meie praegune slängiuurimine on. Torkab silma, et põhirõhk on arhiivimaterjalidel ja käsikirjadel (seminari-, kursuse- või võistlustööd) ning publitseeritud jagub kasinasti: peamiselt M. Loogi ja ka T. Tenderi enda sulest. Lugeja on aga vähemalt sellest aru saanud, et slängiuurimine (kaasa arvatud defineerimine) toetub suurel määral oma maa traditsioonidele. Vajalik on muidugi arvestada inglise, prantsuse, vene, saksa, soome jne käsitlusi, liiati silmas pidades eesti traditsiooni maimuiga (ehk 1970. aastaist alates). Kuid neist saab üksnes eeskuju, mitte neilt otse üle võtta. Eeskätt puudutab see mõiste määratlemist (mis see släng õieti on üldse ja eri valdkonniti, mis on slängism, professionalism, parool). Et vaadeldud töödes jääb see lõpliku lahenduseta, tuleks

küsimusega kindlasti edasi tegelda. Asjal ei puudu ka puhtpraktiline külg, sest meil puudub seni aktsepteeritav kõnekeeles ja slängi piir. Praegu näikse nii, et slängi käsitlemine toimub liiaselt, kõnekeeles piltlikke väljendusi või hetkevaimukusi ollakse varmad slängi alla lahterdama. Allakirjutanu arvates võiks selles tagasihoidlikum olla ning slängi kõnekeeles arvel mitte ülearu paisutada.

Oma töös küsib Tõnu Tender, kas seni eesti slängi kohta kirjutatule oleks veel midagi lisada. Allakirjutanu arvates on olulisemate kirjutistega alles alustatud ning T. Tenderi enda artiklid on sellel teel paras samm edasi. Ent praegu paistab, et asi on just kõige magusama koha peal pooleli. Seni tehtu on inventeeritud, edasi peaksid tulema sõnaraamatud ja mahukamad uurimused. T. Tenderi senine töömeetod tundub otstarbekas ja loogiline. Kui slängikeelt uurida just valdkondade kaupa (õpilaste, tudengite, vangide, sõdurite *etc.* släng) ning saada nii valdkondade kaupa kord majja – mis on siin släng ja mis mitte, kus on piirid, kuidas slängi iseloomustada jne –, siis jõutakse kord slängikeeles eripalgelisele olemusele ka päris lähedale.

KUI KIRJAKEELEKS SAANUKS TARTU KEEL

Ilmunud: Kui kirjakeeleks saanuks tartu keel. – Postimees 31.08.2019, 4.

Rahvas on ärgas märkama, kuidas kusagil räägitakse, ja ammu harjunud, et eri paigus kõneldakse isemoodi. Varblas näiteks teatakse, et *igas maa kantis oo oma murrakas*, ja Hallistes, et *egän talun esi taar, egän vallan esi kõne*. Kõige etem on ikkagi oma kandi keel.

Kui nüüd küsida, kus kuuleb eripärast murret, viidatakse kohe Lõuna-Eestile. Mulkidel, võrukestel ja setudel on teadagi elujõuline murdekeel, mida kasutada ajalehes, koolitunnis ja ringhäälinguski, külatanumast või sotsiaalmeediast rääkimata. Põlised elanikud eelistavadki rääkida murde asemel võro ja seto keelest. Põhja-Eesti puhul vaadatakse siia-sinna. Paljud on kuulnud ehtsat saarte murret, vähem ollakse kursis Kodavere-kandi või põhjaranniku keelepruugiga. Vähemalt hindavad saarlased, kõdaverelased ja randlased oma murde eripära ise ja siis kiidavad seda teisedki. Pisut teisem on lugu Kesk-Eestis Harju- ja Järvamaal. Kui küsida Hagudis või Juurus, kust leida murde-kõnelejaid, vastatakse harilikult, et ega siin murret ei räägitagi, siin on puhas kirjakeel. Kui rohkem pinnida, juhatatakse Alutagusele või Setumaale. Kuidas siis nii?

Kahe Munamäe poolt vaadates näikse me kirjakeel jah pigem Tallinna-maa nägu. See aga tähendab, et kui mulgid, hiidlased või Kodavere omad uhkustavad kodumurde eripäraga, siis Süda-Eesti rahvas teps mitte. Põhjus on lihtne: kirjakeel loodi Harju-, Järva- ja Virumaa keeleuususe alusel. Et kõik nende ehedaimad murdemahlad said kirjakeelde villitud, jäid murreteks üksnes need jooned, mis kirjakeelde ei kõlvanud. Nii et kui koolipoiss kirjutaks koolitöös, et *pueg sõi õuni ja pühkis käsa möda püksa*, oleks õpetaja punase pliiatsiga kohe platsis. See poleks kiitus ilusa murdekeele eest, ikka laitus eksimuste eest kirjakeele vastu.

Aga katsugem kujutleda, kui asjad oleksid läinud teisiti, kui kirjakeeleks oleks saanud tartu keel ning valitsus istuks Toomemäel. Edasi oleks lihtne

ette kujutada, et siis kõneldaks kõige ehtsamat murret ju Põhja-Eestis. Ja kui siis Rakveres ilmuks „Neeruti murdesõnastik“, oleksid rahvakultuuri austajad lummatud – kui rikas murre ja kui erinev *ütidsest kiräkeelest*!

Kujutelma asemele tuleb teadmine, et murdekeelendeist pääsu pole, kasutagem neid siis teadlikult. Kui saarlaste või rannarahva murdekõne tundub huvitav, ei tasu siis teistelgi oma kodumurret maha salata. Saaks öelda koduselt, et kingad on *jalgas* ja mantel *selgas*, tahetakse *töödata*, mitte *kaodata*, samas osates vahet teha, kus lõpeb murre ja algab korrektne kirjakeel. Sest inimene võib uskuda, et räägib puhast kirjakeelt, isegi kui joob kohvi *ikkagist mõrudalt*.

Murded on kirjakeele kõrval suupärased lausuda ja kõrvapärased kuulata, liiati kui vilksatavad keelendid annavad aimu teise kodukeelest, nagu *prae-gust*, *paremidi*, *pabõr* või *lell*. Kirjakeel ei pea tundma kadedust, on ju selle pärusmaa kogu avalik-ametlik elu.

Tosin küsimust Jüri Viikbergile

Karl Pajusalu, intervjuu Jüri Viikbergiga

Ilmunud ajakirjas Oma Keel nr 2, 2021, lk 85–92.

1. Oled pärit põhjaeesti keskmurde alalt, mis on eesti kirjakeelele murdetest lähim. Enamasti on murdeuurijad pärit Eesti keeleala äärtelt, kus kodukeel ja koolikeel erinevad suuresti. Kas on sul siiski meeles juba kodust midagi keeleliselt eripärast ja mõtlemapanevat?

Olen pärit Lõuna-Harjumaalt Rapla kihelkonnast Alu-Metskülast Kingu talust (kuigi sündisin Rapla haiglas). Mu teiseks eluaastaks valmis vanematel maja Rapla alevis, seal lõpetasin keskkooli (1971) ja siis läksin edasi õppima Tartusse. Kasvasin kohe algusest kirjakeelseks, eeskätt tänu koolile, aga ka oma suurele lugemishuvile. Mul oli kõrva hoida kodukandi murdejooni koolikeelest lahus, nii et õigekirjaga ei olnud mul koolis mingeid probleeme.

Omad keelelised eripärad muidugi esinesid nii minu vanematel kui ka emapoolses suguvõsas, aga ükski kohalik ei pidanud Rapla kandi keelt mingiks murdeks. Kui ka öeldi *lammad*, *paergast*, *pluusa* või *puutüi*, kui vanaema ütles *kibi* ('kivi') või kui isa sõi *tumaate* ('tomateid'), polnud selles midagi erilist ega mõtlemapanevat. Mulle torkas kõrva hoopis naabriperenaise *tahtsivad*, *tieksivad*, mis lahknesid Rapla keeletavast, aga tema oligi pärit Kadrinast.

Üldiselt on ju nii, et inimeste igapäevane keelekasutus on midagi nii loomulikku, et seda ei panda täheleegi. Tähele pannakse seda, kui keegi ütleb midagi teisiti või räägib teistmoodi. Kui inimene räägib murdekeelt, siis lasagu tal jutustada oma elust ja tegemistest, küsitagu sõnavara ja sõnatähen-dusi, aga ärgu küsitagu temalt ta kodumurde eripärasid. Tema loomulikus keelekasutuses eripärasid ei ole. Eripärane võib olla hoopis see, kuidas räägivad teised, näiteks tema naabrid. Nende teiste keele erinevusi oskab ta, oma keelega võrreldes, välja tuua ja imiteerida küll.

2. Millal ja kuidas tekkis sul soov saada keeleteadlaseks?

Raske öelda, sest päris pesuehtne keeleteadlane ma vist ikkagi pole. Läksin ülikooli, et saada ajakirjanikuks ja kirjutada elust nii, nagu see päriselt on (mitte mingit roosamannat, nagu oli lehtedes tollal). Kui olin konkursi edukalt läbinud ja eesti filoloogiasse sisse saanud, küsis dekaan minult (nagu kõigilt teisteltki) mu edasisi plaane. Usaldasin oma naiivse soovi temagi kõrvu. Ta muigas, aga sõbralikult, ja arvas, et kui mu soov ei peakski täituma, vast leian midagi muud, mis meelepärane.

Kahe jalaga maa peale maandusin juba rebasepõlves ning tegin oma teadliku valiku teise kursuse lõpus, kui prof Paul Ariste soovitas mul jätkata soome-ugri keelte eriharus. Mulle imponeeris, et tegu polnud üksnes keeleteadusega nagu eesti keele eriharus, vaid siin sai tegelda pisut ka folkloristika, rahvateaduse ja isegi ajalooaga, mis vastas minu huvidele paremini. Stuudiumi lõpuks oli mul keeleteadusest üldine ettekujutus muidugi olemas, otsesed kokkupuuted sugenesid aga Keele ja Kirjanduse Instituudi murdesektoris, kui minust sai murdesõnaraamatu koostaja (1981). Tollal peeti heaks tooniks koostajatele-toimetajatele üha meelde tuletada, et ega sõnaraamatutööd saa pidada keeleteaduseks. Paradoks on aga selles, et akadeemilist sõnaraamatut on suutelised koostama üksnes keeleteadlased, mida kogenumad, seda parem.

Vanemate kolleegide eeskujul üritasin minagi leida sõnaraamatutöö kõrvale midagi uurimisväärset ja selleks kujunes Siberi eestlaste keel. Kirjutasin artikleid, kaitsesin väitekirja (1989) ja kui sain KKI murdesektori juhatajaks (1990), siis polnudki mul muud valikut, kui nimetada end keeleteadlaseks. Edasiste uurimuste ja kirjatöödega olen püüdnud seda nimetust õigustada.

3. Oled käinud palju välitöödel. Kuhu ja mis asjaoludel toimus sinu esimene keeleretk?

Esimene keeleretk viis mu 1973. aasta suvel Vatja. Kui keele ja rahvaluule tudengite erialapraktika toimus Eestis, siis soomeugrilased käisid sugurahvaste juures. Meie kursuse poisid võttis prof Ariste endaga Vatja, tüdrukud läksid aspirant Juri Anduganoviga Marimaale. Omakogutud keelematerjali põhjal tuli hiljem kirjutada ka ülikooli lõputöö, diplomitöö.

Vadjalaste viis säilinud küla tollases Leningradi oblastis (omaaegsel Lääne-Ingerimaal ja kunagises Watlandias) olidki see meie Vadja. Tutvusime meile lähima sugulaskeelega ja jälgisime, kuidas Ariste oma keelejuhte küsitles. Panime meiegi kuuldut foneetilises transkriptsioonis kirja ning õhtuti

korrigeeris professor meie kirja pandut. Magnetofoni meil ei olnud. Kui olin vadjä keelega juba kohanenud, hakkasin omalt poolt küsimusi esitama minagi. Tuli kasuks, et olin varasemast hästi kursis maaelu ja mitme käsitööalaga. Nii kujuneski, et kirjutasin oma diplomitöö nahaparkimisest ja kingsepatööst (1976), juhendajaks ikka Ariste. Töö kirjutamise aegu käisin Vadjas veel oma-päi, aga hiljem ka koos tartlastega (viimati 1982), kui tudengeid juhendasid prof Paul Alvre ja seejärel Heinike Heinsoo.

4. Väitekirja kirjutasid Siberi eestlaste keelest. Kuidas jõudsid selle teemani ja Siberisse?

Veider küll, aga vähemasti kaudselt toimus see tänu bridžile. Mängisin ülikooli ajal sageli paaris geograaf Are Kondiga ja kui ta juba õppejõuna valmistus koos tudengitega minema Kesk-Aasiasse praktikareisile (1979), siis selgus, et neil on neljas käsi puudu, ja seda lünka täitma kutsus ta minu. Oli see alles sõbrateene! Lisaks eripärasele loodusele tutvusin sel imeväärsel teekonnal ka rühma teise juhendaja Ott Kursiga, keelehuvilise maateadlasega.

Mõni aasta hiljem (1982) kirjutas Ott Eesti Looduses Johannes Gabriel Granöst, geograafiateadusele alusepanijast Tartu ülikoolis, kelle isa Johannes Granö oli olnud luteriusu pastor Siberis Omski linnas. Olin nende asjadega juba pisut kursis ja nüüd tuleb mängu teine, juba olulisem tegur. Nimelt olin oma murdekogumisretkedel Juuru kihelkonnas (1979–1980) ajanud pikemalt juttu Jaan Tertsusega, kunagise Siberisse saadetud vallatalitaja Hans Tertsuse pojapojaga, kes oli tulnud Siberist oma elulõppu veetma esiisade maale ja elukohta Mahtras. Jaan rullis lahti Omski oblasti kaardi ja pidasime plaani, et läheme ja käime kõik need kohad läbi, tema ise tuleb teejuhiks. Kahjuks lõppes tema maine teekond peagi.

Ott Kursi Granö-artikli puhul kirjutasin talle oma lindistustest Tertsusega, juhuks, kui ta peaks huvituma lisainfost. Ott vastas, et Siberis on peale eestlaste veel soomlasi, lätlasi ja sakslasi. Kui mina leian läti ja tema saksa filoloogi, võiksime 1983. a võtta ette suurema keelereisi. Mina olin baltistist Lembit Vaba juba leidnud, kui selgus, et tartlastest ikkagi tulijaid pole. Nii läksime Siberi-reisile kahekesi. Keelereis oli ühtlasi hea võimalus omavahel tuttavaks saada.

5. Kas sulle meenub midagi erilist-eredat oma esimesest Siberi-reisist? Või mõnest järgmisest reisist?

Meenub küll. Näiteks see esmane tunne, kui meid Lembituga pärast pikka veoauto kastis logistamist Ülem-Suetuki külas maha pandi (1983). See oli nii ootamatu, nii uskumatu, et kõik inimesed külas kõnelesidki eesti keelt. Tuhandeid kilomeetreid Eestist eemal Sajaanide jalamil! Esimesed jutuajamised tekitasid kuulmismulje, nagu oleksid kuskil Kesk-Eestis. Oli koguni tunne, justkui sibaksid sipelgad mööda selga. Kui aga esimene jahmatus möödus, hakkas kõrv registreerima juba igasuguseid huvitavaid keelejooni, paljud sellisedki, millel pole Eestiga mingit pistmist.

Esimese reisi kohta tasuks ehk lisada, et läksin Siberisse ehtsa dialektoloogina. Et tegu oli läbiuurimata valdkonnaga, siis pidasin neid kaugeid keele- saari eesti murdemaastiku jätkuks minagi (nagu leivusid-lutsisid Lätis) ja lootsin sealt eest leida kõiki neid arhailisi keelejooni, mis olid Eestis jäänud arengute tõttu kaugemale ajalukku. Ahhaa-elamusena aga selgus, et XIX sajandil rajatud asunduste keelel pole Eestis analoogi, sest nende külade keel oli ajapikku kujunenud eri murdealadelt pärit väljasaadetute keelest. Tooni andsid uuemad, elukeskkonnast ja keelekontaktidest tingitud keelejooned, nii et reisilt naastes olin jõudnud paratamatult juba otsapidi sotsiolingvistikasse.

6. Kes on üldse olnud esimesed Venemaa eestlaste keele ja kultuuri uurijad? Mida arvad Siberi eestlaste uurimise praegusest seisust, kas neist ja nende keelest on küllalt teada ja kirjutatud?

Siberil on Eestis olnud väga kaua sedavõrd kuri kuulsus, et kui üldse, siis on sinna tõmmanud pigem loodusteadlasi. 1983. aastal, kui olime koduteel ja kohtasime Moskva lennujaamas eestlasi, siis päriti, kust oma seljakottidega tuleme. Meie vastuse peale, et tuleme Siberist, oli nende automaatne reaktsioon: „Ahah, 25 + 5!“

Varasemalt oli käidud Venemaal tutvumas eeskätt nende eesti asundustega, millel on Eestiga olnud tähenduslikum seos. Nii käis Eduard Vilde Krimmis prohvet Maltsveti jälil ja avaldas sellest põneva reisikirja (1904). Kirjandusloolased käisid Kaukaasias Tammsaare jalajälgedes (1959), et näha kohti, kus kirjanik oma tervist kosutas. Nendega olid liitunud Gustav Vilbaste ja Eduard Vääri, kes talletasid ka keelenäiteid ja avaldasid neid trükisõnas (1960). Hans Tertsjuse radadel käisid Omski oblastis Kalju Saaber ja Edgar Saar (1974), nemad avaldasid oma reisimuljed ajalehes Sirp.

Päris keeleretkena kavandatud matkal käis Kaukaasias Joel Sang koos Urve Lippuse ja tudengitega (1978), tema juhendas ka Tiia Kesseli diplomitööd Kaukaasia eestlaste keelest (1981). Esimese lingvistina käis loodusteadlastega Siberis, täpsemini Kaug-Idas, Mart Mäger (1968), kellelt pärineb sissevaade sealse Liiviküla keeleellu (1970). Mainida tuleks ka Jaak Simmi, kes viibis komnoorte kompleksekspeditsiooniga Krasnojarski krais ja Tomski oblastis (1975). Sellega oleksid me peamised eelkäijad nimetatud.

Siberi eestlaste keele praegust uurimisseisu pean, mõningaste mööndustega, rahuldavaks. On ilmunud mitmeid üldisemaid või piirkondlikke keelekäsitlusi, isegi keelenäiteid, aga paraku mitte kommenteeritud tekstikogumikke. Õnneks on võimalik kasutada folkloristide publikatsioone. Eeskätt tänu Anu Korbi sihikindlale tegevusele on ilmunud terve sari väärt rahvapärimslikke kogumikke, milles väljendub ka eesti asunike keelepruuk. Eesti Keele Instituudi fonoteegis ootavad veel paljud helisalvestised oma aega, et jõuda tekstiraamatusse ja avalikkuse ette. Uurida, publitseerida ning tutvustada oleks veel rohkesti. Ja miks mitte minna ka uutele kogumisetkedele.

7. Oled uurinud väliseestlaste keelt ja kultuuri palju laiemaltki ja toimetanud sellest põhjaliku raamatu. Kuhu oled ise jõudnud väliseestlaste keelt talletama?

Olin varem koostanud raamatu siin elavaist rahvarühmadest ja -kildudest (1999), nii et kui nüüd nende teiste elust-olust Eestis oli ülevaade olemas, tuli juba sümmeetria mõttes koostada ülevaade ka meie omadest mujal. Konverentsi „Emakeel ja teised keeled VI“ tõukel sündis kogumik „Eestlased ja eesti keel välismaal“ (2010, koos Kristiina Praakliga), kaastegevaks 21 autorit 8 riigist.

Mul on õnnestunud väliseestlaste keelt talletada Lääne- ja Ida-Siberis ning Kaug-Idas, mõnevõrra Krimmis ja Kaukaasias ning pisut Kanadas. Tuleb tunnistada, et kui oleksin jäänud peaaesjalikult väliseesti keele uurijaks, oleksin arvatavasti jõudnud rohkem nii koguda, uurida kui ka publitseerida.

8. Oled tegelnud veel mitut sorti eestlaste nimetustega. Mis kant Eestis on sulle endale kõige lähedasem või armsam?

Imetlen rannakülade avaraid õuesid, olgu saartel või põhjarannikul, sest meil sisemaal olid majade ümbrused otsast ääreni üles haritud. Põhjaeestlasena

olen võlutud kuppelmaastikest, näiteks Otepää ja Pühajärve kandis. Selles kohas on tunda nii palju rahu ja väge.

Kohti, mida üles lugeda, oleks muidugi veel ja see vast iseloomustabki Eestit kõige paremini. Iga piirkond, isegi näiteks väikesed Abruka, Ruhnu või Mohni, on looduslikult väga mitmekesised, eripalgelised ja liigirikkad. Meil on elukohaga väga vedanud.

9. Sa oled jälitanud saksa laensõnu eesti keeles ja murretes. Kuidas jõudsid selle teemani, kuigi tegelesid juba innukalt eesti keelesaartega Siberis?

See kannapööre tekkis jah justkui tühjalt kohalt, kuid ometi mitte. Olin nimelt 1980. aastail sõbrunenud Müncheni fennougristi Eberhard Winkleriga, kes osutas võimalusele taotleda Alexander von Humboldti stipendiumi. Oli selge, et Saksamaa huvides olnuks toetada pigem saksa laensõnade uurimist kui eesti keelesaari Siberis. Selge oli ka see, et saksa laenuid kui kõige olulisem laenuvaldkond eesti keeles, paraku läbi uurimata, tuli kellelgi ette võtta niikuinii.

Mul oli õnne, taotlus läks läbi ja järgnes intensiivne tööaasta Müncheni ülikooli soome-ugri instituudis (1993–1994). Seal valmisid mu alam- ja ülemsaksa laenude kartoteek ning sõnaraamatu üldstruktuur, seal tutvusin lähtekirjandusega. Otsustasin arvesse võtta nii kirjakeele kui ka murrete sõnavara ja lisada taustaandmeid kirjakeele ajaloo ja teistest läänemeresoome keeltest. Tagasi Tallinnas, hakkasin oma materjale kirjutusmasinal ümber tippima, hiljem arvutisse sisestama, kuid töö käis puhangutena ja jäi venima. Kuni 2011. aastani, mil kord ettevõtet hakkas edenema. Tagantjärele võib öelda, et pikem viivitus tuli isegi kasuks, sest vahepeal oli instituudis valminud leksikograafi töökeskkond EELEX, uustrukkidena oli ilmunud olulisi vanu keeleteoseid ja valminud uusi laensõnakäsitlusi.

10. Oled koostanud ja toimetanud raamatu Eestimaa rahvastest. Kuidas neil nii erineva etnilise taustaga inimestel praegu läheb? Kas väikestel rahvusrühmadel on Eestis küllalt võimalusi oma keele ja kultuuri hoidmiseks?

Mul on mulje, et vähemustega on meil lood umbes sellised, nagu olid mujal Euroopas juba 30–40 aastat tagasi. Seal olid omad ajaloolised vähemusrahvused (nt friisid, sorbid, kõmrid, kveenid) saanud juba nii omaks, et vähemustena hakati käsitama hoopis uusi tulijaid (kurdid, marokolased, somaallased,

vietnamlased jne), keda tuli alles hakata jõudumööda ühiskonda integreerima. Rahvuste asemel eelistati rääkida pigem vähemuskeeltest.

Omad teada-tuntud vähemused on püsinud meilgi, ajalookeeristest hoolimata. Kui 1993. a taastati kultuurautonoomia seadus, moodustasid kultuur-omavalitsuse ingerisoomlased (2004) ja eestirootslased (2007). Eestiga põliselt seotud rahvuste esinduskogud asutasid Eesti Regionaal- ja Vähemuskeelte Liidu (2004), vähemuskeelteks jidiš, mustlaskeel, rootsi, saksa, soome ja vene keel. Eesti pole siiski mingi rahvaste paabel, sest valdav enamus siniseid rahvusrühmi on õige tillukesed. 2011. aastal kõneldi emakeelena 157 keelt, kuid tervelt 132 keelel oli alla 100 kõneleja. Oma kultuurielu arendamiseks on riik pakkunud võimalusi siiski kõigile. MTÜ-dena on registreeritud u 300 rahvuskultuuriseltsi, mis saavad tegevustoetust (isegi kui näiteks Lezgini Kultuuriühingu Eestis eesmärk on lihtsalt „arendada dagestani-lezgistani ja eesti rahvaste kultuurisuhteid“). Toetust saab ka 14 pühapäevakooli (2020), kus õppekeeleks vene ja mõni muu keel. Omakultuuri arendamiseks ei pruugi neil oma vähesest jõust piisata, aga vähemasti pidupäevadel saavad need rahvakillud eristuda umbmäärasest „venekeelsest elanikkonnast“ oma riiete, roogade või laulude-tantsudega.

11. Milliseid töid oled teinud viimati? Mis on parasjagu su tööalal?

„Eesti murrete sõnaraamatu“ toimetajatöö lõppes mul V köitega (2013) ja seejärel sai mu uurimistöö põhisisuks murdesõnavara. Tööpuudust pole ma veel tundnud. Kui valmimise-ilmumise järgi mainida, siis on suuremateks töödeks olnud „Alamsaksa laensõnad eesti keeles“ (2016), interaktiivne veebiportaal „Murdekiiker. Eesti murdenäiteid kõnes ja kirjas“ (2019) ning „Eesti murrete grammatika. Eesti keele varamu VIII“ (2020).

Viimastel aastatel ongi mu tähelepanu keskendunud saksa laensõnadele eesti keeles, k.a murded. Alamsaksa laenude leksikoni ilmudes jätkasin ülem-saksa laenudega, tegelen sellega praegugi ja loodan selle lähiaastail lõpule viia. Seejärel on mul kavas need kaks leksikoni kokku panna ja anda välja ühtse monograafiana.

12. Kas keeleteadlasel esineb ka keeleväsimust? Kuidas puhkad?

Keeleväsimust pole ma tundnud, küll aga vahel vaimset roidumust. Eri teemad ja tegevused tähendavad mõnusat vaheldust, mis ei väsita, aga kui aasta aasta järel on mitu rauda tules (sõnaraamatutöö, keeleuurija- ning õppejõuamet),

siis tuleb end aeg-ajalt ikka päris vabaks võtta. Parimaks puhkuseks on olnud huvireisid välismaale, sest töömõtted jäävad siis kindlasti koju. Akusid aitavad laadida ka retked looduses, soovitavalt koos oma pere noorte ja nende noortega. Suvelektüüriks eelistan memuaare ja krimiromaane.

Lühendid

Keele- ja murdelühendid

asks – alamsaksa keel
d. – dörptestnisch 'tartu keel'
ee – eesti keel
eL – lõunaeesti murded
eP – põhjaeesti murded
erts – eestirootsi keel
I – idamurre
is – isuri keel
K – keskmurre
kasks – keskalamsaksa keel
KLõ – keskmurde lõunaosa
krj – karjala keel
küsk – keskülemsaksa
L – läänemurre
lv – liivi keel
lvK – kuraliivi keel
lvS – salatsiliivi keel

M – Mulgi murre
pr – prantsuse keel
r. – revalestnisch 'tallinna keel'
R – kirderanniku murded
lad – ladina keel
S – saarte murre
sks – saksa keel
sm – soome keel
T – Tartu murre
TLä – Tartu murde lääneosa
V – Võru murre
vdj – vadjala keel
VId – Võru murde idaosa
VLä – Võru murde lääneosa
vn – vene keel
vps – vepsa keel
vvv – vanavene keel

Maakonna- ja kihelkonnalühendid

Amb – Ambla
Ann – Anna
Ans – Anseküla
Aud – Audru
Emm – Emmaste
Ha – Harjumaa
Hag – Hageri
HaLo – Loode-Harjumaa
Han – Hanila
Har – Hargla

Hel – Helme
Hi – Hiiumaa
Hlj – Haljala
Hls – Halliste
HMD – Harju-Madise
Hää – Häädemeeste
Iis – Iisaku (idamurre)
IisK – Iisaku (keskmurre)
IisR (rannikumurre)
Jaa – Jaani

JIn – Järva-Jaani
 JMd – Järva-Madise
 Juu – Juuru
 Jõe – Jõelähtme (rannikumurre)
 JõeK – Jõelähtme (keskmurre)
 Jõh – Jõhvi
 Jä – Järvamaa
 Jäm – Jämaja
 Jür – Jüri
 Kaa – Kaarma
 Kad – Kadrina
 Kam – Kambja
 Kan – Kanepi
 Kei – Keila
 Khk – Kihelkonna
 KJn – Kolga-Jaani
 Kod – Kodavere
 Koe – Koeru
 Kos – Kose
 Krj – Karja
 Krk – Karksi
 Krl – Karula
 Kse – Karuse
 Ksi – Kursi
 Kul – Kullamaa
 Kuu – Kuusalu (rannikumurre)
 KuuK – Kuusalu (keskmurre)
 Kõp – Kõpu
 Kär – Kärla
 Käi – Käina
 Lai – Laiuse
 Lei – Leivu
 Lih – Lihula
 LNg – Lääne-Nigula
 Lut – Lutsi
 Lä – Läänemaa
 Lüg – Lüganeuse

Mar – Martna
 Mih – Mihkli
 MMg – Maarja-Magdaleena
 Muh – Muhu
 Mus – Mustjala
 Mär – Märjamaa
 Nis – Nissi
 Noa – Noarootsi
 Nõo – Nõo
 Ote – Otepää
 Pal – Palamuse
 Pee – Peetri
 Pha – Püha
 Phl – Pühalepa
 PJg – Pärnu-Jaagupi
 Plt – Põltsamaa
 Plv – Põlva
 Pst – Paistu
 Puh – Puhja
 Pä – Pärnumaa
 Pär – Pärnu
 Põi – Põide
 Ran – Rannu
 Rap – Rapla
 Rei – Reigi
 Rid – Ridala
 Ris – Risti
 Rõn – Rõngu
 Rõu – Rõuge
 Röp – Rõpina
 Sa – Saaremaa
 Saa – Saarde
 San – Sangaste
 Se – Setu
 Sim – Simuna
 SJn – Suure-Jaani
 TaPõ – Põhja-Tartumaa

Tor – Tori

Trm – Torma

Trv – Tarvastu

Tõs – Tõstamaa

Tür – Türi

Urv – Urvaste

Vai – Vaivara

Var – Varbla

Vas – Vastseliina

Vig – Vigala

ViK – Virumaa (keskmurre)

Vil – Viljandi

VJg – Viru-Jaagupi

Vll – Valjala

VlPõ – Põhja-Viljandimaa

VMr – Väike-Maarja

VNg – Viru-Nigula

Võn – Võnnu

Äks – Äksi

ALLIKAD

- Adamson, Andres 2013. 1242. Müüti murdes. Tallinn: Argo.
- Ahlqvist, August 1856. Wotisk grammatik jämte språkprof och ordförteckning. Helsingfors. (Acta Societatis Scientiarum Fennicae V.)
- Ahrens 1843 = Uue ajastu misjonilingvist. Eduard Ahrens 200. Koost ja toim Kristiina Ross. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus 2003.
- Alvre, Paul 1969. Soome keeleõpetuse reeglid. Tallinn: Valgus.
- Alvre, Paul 1973. Läänemeresoome aluskeele varasest murdeliigendusest, eriti soome ja eesti keelt silmas pidades. – Keel ja Kirjandus 3, 151–162; 5, 291–299.
- Annus, Endel 2000. Eesti kalendrikirjandus 1720–1900. Eesti Akadeemiline Raamatukogu. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus.
- Altof, Kaja 1987. Vaesed koolipoisid Tallinnas XVI sajandi teisel poolel. – Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis. Artiklite kogumik III. Koost Jüri Kivimäe. Tallinn: Eesti Raamat, 57–91.
- Ametivanne 1570 = Juramentum der Vndudeschen. – Epp Ehasalu, Külli Habicht, Valve-Liivi Kingisepp, Jaak Peebo. Eesti keele vanimad tekstid ja sõnastik. Tartu: Tartu Ülikool 1997, 79. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 6.)
- Anepaio, Terje 1996. Laat – see ilmarahva pulm. Tartu linna ja maakonna laadad 1920–1940. Ajaloo Instituut. Tartu: Atlex. (Studia ethnologica 2.)
- Anepaio, Terje 1999. Soomlased. – Eesti rahvaste raamat. Rahvusvahemused, -rühmad ja -killud. Koost ja toim Jüri Viikberg. Tallinn: Eesti Entsüklopeedia-kirjastus, 437–448.
- AR = [Peter Ernst Wilde 1771.] Arsti ramat nende juhhatamiseks, kes tahtwad tõbbed ärraarwada ning parrandada. Eesti keelde ümbertöötanud August Wilhelm Hupel. Trükkitud Poltsamal 1771. Aastal.
- Ariste, Paul 1940a. Saksa laensõnadest 16. s. eesti kirjakeeles. – Eesti Keel 3–4, 108–112.
- Ariste, Paul 1940b. Georg Mülleri saksa laensõnad. Tartu: Tartu Ülikool, 1–63. (Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis B 46.)
- Ariste 1947 = Пауль Аристэ. Происхождение водского языка. – Filoloogilisi ettekandeid: peetud soome-ugri teaduste konverentsil Leningradis 1947. a. Филологические доклады на конференции по вопросам финноугор-

- ской филологии в Ленинграде в 1947 г. Tartu: Teaduslik Kirjandus, 35–47. (Eesti NSV Tartu Riikliku Ülikooli toimetised. Filoloogilised teadused 4.)
- Ariste, Paul 1948. Vadja keele grammatika. Toim Paula Palmeos. Tartu: Teaduslik Kirjandus. (Nõukogude soome-ugri teadused 9.)
- Ariste, Paul 1956. Läänemere keelte kujunemine ja vanem arenemisjärk. – Eesti rahva etnilisest ajaloost. Artiklite kogumik. Toim Harri Moora. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 5–23.
- Ariste, Paul 1963. Saksa laensõnad Heinrich Stahli eesti keeles. – Emakeele Seltsi aastaraamat IX. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, 85–119.
- Ariste, Paul 1965. Vadja kohanimedes. – Slaavi-läänemeresoome suhete ajaloost. Artiklite kogumik. Toim Harri Moora, Lembit Jaanits. Tallinn: Eesti Raamat, 91–106.
- Ariste, Paul 1972. Das Niederdeutsche im Estnischen. – Советское финно-угроведение VIII, 2, 91–98.
- Awerbach 1589 = Tunnistus Sigismundus Awerbachile. – Epp Ehasalu, Külli Habicht, Valve-Liivi Kingisepp, Jaak Peebo. Eesti keele vanimad tekstid ja sõnastik. Tartu: Tartu Ülikool 1997, 93–95. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 6.)
- Boierus 1587–1595 = Laurentius Boieruse käsikiri 1587–1595. – Epp Ehasalu, Külli Habicht, Valve-Liivi Kingisepp, Jaak Peebo. Eesti keele vanimad tekstid ja sõnastik. Tartu: Tartu Ülikool 1997, 89–92. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 6.)
- Dobler, Markus 2009. Der irrationale Umgang mit Geld am Beispiel der deutschen Trinkgeldkultur in Gaststätten. Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde der Fakultät Humanwissenschaften und Theologie der Technischen Universität Dortmund. Berlin-Dortmund.
- Dravnieks, Jēkabs 1944. Vāciski latviska vārdnīca. Sestais iespiedums. Rīga: Technisko un praktisko rakstu apgāds.
- Duden 7 = Duden 7. Etymologie. Herkunftswörterbuch der deutschen Sprache. Mannheim-Wien-Zürich: Dudenverlag 1963.
- EA I = Eesti ajalugu I. Eesti esiaeg. Toim Valter Lang, Jaana Ratas. Tartu: Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituut 2020.
- EA II = Eesti ajalugu II. Eesti keskaeg. Koost ja toim Anti Selart. Tartu: Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituut 2012.
- EA IV = Eesti ajalugu IV. Põhjasõjast pärisorjuse kaotamiseni. Peatoim Sulev Vahtre. Õpetatud Eesti Selts. Tartu: Ilmamaa 2003.
- EE II = Eesti entsüklopeedia II (Chamfort–Ferialia). Peatoim Richard Kleis. Tartu: Loodus 1932–1933.

- EE III = Eesti Entsüklopeedia III (Ferda–Jaanus). Peatoim Richard Kleis. Tartu: Loodus 1933–1934.
- EE 8 = Eesti entsüklopeedia 8 (RAI–SUM). Peatoim Toomas Varrak, Ülo Kaevats. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus 1995, 32– 4.
- EE 12 = Eesti entsüklopeedia 12. Eesti. A–Ü. Peatoim Anto Raukas. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus 2003.
- EEA = Lembit Jaanits, Silvia Laul, Vello Lõugas, Evald Tõnisson. Eesti esiajalugu. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut. Tallinn: Eesti Raamat 1982.
- EES = Eesti etümoloogiasõnaraamat. Koost ja toim Iris Metsmägi, Meeli Sedrik, Sven-Erik Soosaar. Peatoim Iris Metsmägi. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus 2012.
- EEW I–XII = Mägiste, Julius. Estnisches etymologisches Wörterbuch I–XII. Helsinki: Finnisch-Ugrische Gesellschaft 1982–1983.
- Ehala, Martin 2006. Keelevahetuse pööramisvõimalusi võru keelealal. – Mitmõkeeli-süs ja keelevaihtus õdagumeresoomõ maiõ pääl. Konvõrents Põlván, 20.–22. rehekuu 2005. Mitmekeelsus ja keelevahetus läänemeresoome piirkonnas. Toim Helen Koks, Jan Rahman. Võro: Võro Instituut 2006, 11–26. (Võro Instituudi toimõndusõq 18.)
- Eisen, Matthias Johann 1909. Eesti rahvanali. Tallinn: G. Pihlakas.
- Eisen, Matthias Johann 1923. Risti- ja sugunimed Tartu-Võru maakonnas 1582. – Eesti Keel 1 (1923), 4–10.
- EKA IV = Eesti kirjanduse ajalugu IV, 2. raamat. Aastad 1930–1940. Toim Maie Kalda, Harald Peep, Heino Puhvel, Endel Sõgel, Aarne Vinkel. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: Eesti Raamat 1984.
- EKK = Mati Erelt, Tiiu Erelt, Kristiina Ross. Eesti keele käsiraamat. 3., täiendatud trükk. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus 2007.
- EKMS I–IV = Andrus Saareste, Eesti keele mõisteline sõnaraamat I–IV. Stockholm: Vaba Eesti 1958–1963.
- EKR = Eesti kohanimeraadat. Toim Peeter Päll, Marja Kallasmaa. Eesti Keele Ins-tituut, Võro Instituut, Eesti Kirjandusmuuseum. Tallinn: Eesti Keele Siht-asutus 2016.
- EKSS = Eesti keele seletav sõnaraamat 1–6. Toim Margit Langemets, Mai Tiits, Tiia Valdre, Leidi Veski, Ülle Viks, Piret Voll. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus 2009.
- EKVTS = Epp Ehasalu, Külli Habicht, Valve-Liivi Kingisepp, Jaak Peebo. Eesti keele vanimad tekstid ja sõnastik. Tartu: Tartu Ülikool 1997. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 6.)

- EKÕS 1918 = Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamat. <http://www.eki.ee/dict/qs1918/>
- EMS I– = Eesti murrete sõnaraamat I–. Tallinn: Eesti Keele Instituut 1994–.
- EMSUKA = Eesti Keele Instituudi eesti murrete ja soome-ugri keelte arhiiv.
- ENE 3 = Eesti nõukogude entsüklopeedia 3 (FILM–ISSÕ). Peatoim Gustav Naan. Tallinn: Valgus 1988.
- ERK = Eesti rahvakultuur. 2., täiendatud trükk. Koost ja toim Ants Viires ja Elle Vunder. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus 2008.
- ERLAB = Eesti regilaulude andmebaas 2003–2016. <http://www.folklore.ee/regilaul/andmebaas/?ln=ee> (06.12.2021)
- Ernits, Enn 2017. Arvsõnade päritolust. – E. Ernits. Sõna haaval. Emakeelest tehiskeelteni. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts, 37–65. (Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised 75.)
- EV = Eesti vanasõnad I. Toim Arvo Krikmann, Ingrid Sarv. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut, Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseum. Tallinn: Eesti Raamat 1980.
- EWD = Etymologisches Wörterbuch des Deutschen. Erarbeitet unter der Leitung von Wolfgang Pfeifer. 8. Auflage. München: Deutscher Taschenbuch Verlag 2005.
- EÕS I = Eesti õigekeelsuse-sõnaraamat (A–M). Toim J. V. Veski. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts 1925.
- Frey, Peter Heinrich von 1806. Arropiddamisse ehk Arwamisse-Kunst. Katseks õpetatud Eesti-Ma Rahwa heaks ja kassuks. Tartu: M. G. Grenzius.
- Friis, Jens Andres 1856. Lappisk Grammatik. Christiania: J. W. Cappelens Forlag.
- GFW = Großes Fremdwörterbuch. Leipzig: VEB Bibliographisches Institut 1977.
- Grimm I = Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm. Erster Band. (A–BIERMOLKE). Leipzig: Verlag von S. Hirzel 1854.
- Grimm III = Jacob Grimm, Wilhelm Grimm. Deutsches Wörterbuch. Band III (E–Forsche). Leipzig: Verlag von S. Hirzei 1862.
- Grimm XI = Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm. Elfter Band. I. Abteilung, II. Teil (TREIB–TZ). Bearbeitet von der Arbeitsstelle des Deutschen Wörterbuches zu Berlin. Leipzig: Verlag von S. Hirzel 1952.
- Grünthal, Riho 1997. Livvistä liiviin. Itämerensuomalaiset etnonymit. Helsinki: Suomalais-ugrilainen laitos. (Castrenianumin toimitteita 51.)
- Gustavson, Heino 1969. Meditsiinist vanas Tallinnas kuni 1816. a. Tallinn: Valgus.
- Gutslaff 1648 = Johannes Gutslaff. Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam. Grammatilisi vaatlusi eesti keelest. Tõlk ja koost Marju Lepajõe, toim Jaak Peebo. Tartu: Tartu Ülikool 1998. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 10.)

- Gutslaff 1647–1657 = Johannes Gutslaffi piiblitõlje 1647–1657. Koost Maeve Leivo, Ahti Lohk, Kristiina Ross, Kai Tafenau. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus 2013.
- Göseken 1660 = Valve-Liivi Kingisepp, Kristel Ress, Kai Tafenau. Heinrich Gösekeni grammatika ja sõnastik 350. Toim Külli Habicht, Külli Prillop. Tartu: Tartu Ülikool 2010.
- Haak, Anu 1976. Kas alam- või ülemsaksa laensõna? – Keel, mida me uurime. Koost Mart Mäger. Tallinn: Valgus, 82–91.
- Helle 1732 = Lühike sissejuhatus eesti keelde 1732. Saksa keelest tõlkinud ja järelsõnad kirjutanud Annika Kilgi ja Kristiina Ross. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus 2006.
- Hermann, Karl August 1884. Eesti keele Grammatik. Tartu: W. Just.
- Henrik 1224–1227 = Henriku Liivimaa kroonika 1224–1227. – Epp Ehasalu, Külli Habicht, Valve-Liivi Kingisepp, Jaak Peebo. Eesti keele vanimad tekstid ja sõnastik. Tartu: Tartu Ülikool 1997, 51–56. (Tartu Ülikooli eesti keele õppe-
tooli toimetised 6.)
- Hinderling, Robert 1981. Die deutsch-estnischen Lehnwortbeziehungen im Rahmen einer europäischen Lehnwortgeographie. Wiesbaden: Otto Harrasowitz.
- Honti, László 1987. Uralilaisten kardinaalilukusanonjen rakenteista. – Suomalais-Ugrilaisen Seuran aikakauskirja 81, 133–149.
- Honti, László 1993. Die Grundzahlwörter der uralischen Sprachen. Budapest: Akadémiai Kiadó. (Bibliotheca Uralica 11.)
- Honti, László 2003. Числительные в угорских языках. – Linguistica Uralica XXXIX, 3, 175–182.
- Hornung 1693 = Johann Hornung. Grammatica Esthonica, brevi, Perspicua tamen methodo ad Dialectum Revaliensem. (Die estnischen Grammatiken des 17. Jahrhunderts 3. Fenno-Ugrica 4.) Herausgegeben von Harald Haarmann. Hamburg: Helmut Buske Verlag 1977.
- Hupel, August Wilhelm 1780. Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte, den revalschen und den dörptschen. Riga-Leipzig: Johann Friedrich Hartknoch.
- Hupel, August Wilhelm 1806. Ehstnische Sprachlehre, für die beide Hauptdialekte, den revalschen und den dörptschen. Zweyte, durchgängig verbesserte und vermehrte Auflage. Dorpat: Michael Gerhard Grenzius.
- Hupel, August Wilhelm 1818. Ehstnische Sprachlehre für die beyden Hauptdialekte, den revalschen und den dörptschen, nebst einem vollständigen ehstnischen Wörterbuche. Zweyte durchgängig verbesserte und vermehrte Auflage. Mitau: J. F. Steffenhagen und Sohn.

- Häkkinen, Kaisa 1993. Suomen lukusanasysteemin historiaa. – Sananjalka 35, 7–22.
- ILI 2006 = Институт языка и мышления перед войной. – Институт лингвистических исследований РАН. <http://iling.spb.ru/history/anfer.html> (30.09.2010)
- Indulgents 2014 = <http://et.wikipedia.org/wiki/Indulgents> (28.08.2014)
- Iva, Sulev 2003. Vana võru keele raamat. – Keel ja Kirjandus 4, 313–314.
- Iva, Sulev 2007. Võru kirjakeele sõnamuutmissüsteem. Tartu Ülikooli filosoofiateaduskond, eesti ja üldkeeleteaduse instituut. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Jansen, Ea 1957. Väljarändamisliikumisest 1860-ndate aastate lõpul ja selle peegeldumisest erinevate ideoloogiliste suundade võitluses Eestis. – C. R. Jakobson ja tema ajastu. Koost Ea Jansen. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Johansen 1923 = Eestikeelsed palwed Kullamaalt. (Wanemad Eesti kirjalised mälestusmärgid.) Tallinna linna arhiivi väljaanded IV. järg. Toim Paul Johansen. Tallinn: Eestimaa Trükikoja Aktsia-Selts.
- Johansen, Paul, Heinz von zur Mühlen 1973. Deutsch und Undeutsch im mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Reval. Köln-Wien: Böhlau Verlag.
- Jordan, Paul 1884. Ergebnisse der ehstländischen Volkszählung III. Die Zählung auf dem flachen Lande. Reval: Lindfors' Erben, 3.
- Juhkam, Evi 2012. Harju-Madise murrak. Toim Mari-Liis Kalvik, Helmi Neetar. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Juhkam, Evi, Aldi Sepp 2000. Läänemurdest. – E. Juhkam, A. Sepp. Läänemurde tekstid. Toim Anu Haak. Tallinn: Eesti Keele Instituut, 9–62. (Eesti murded VIII.)
- Jung-Stilling, Friedrich von, Wilfried Anders 1884. Ergebnisse der livländischen Volkszählung III. Die Zählung auf dem flachen Lande. Lieferung I. Riga: Stahl'sche Buchdruckerei.
- Juntunen, Alpo 1983. Suomalaisten karkottaminen Siperiaan autonoman aikana ja karkotetut Siperiassa. Turku: Siirtolaisuusinstituutti. (Siirtolaisuustutkimuksia A10.)
- Junus, V. I. 1936. Izoran keelen grammatikka. Morfologia opettajaa vart. Leningrad-Moskova: Riikin ucebno-pedagogiceskoi izdateljstva.
- Jürjo, Indrek 2004. Liivimaa valgustaja August Wilhelm Hupel (1737–1819). Tallinn: Riigiarhiiv.
- Kala, Tiina 1992. Keskaegse tallinlase pühaderingist. – Akadeemia 11, 2243–2259.
- Kala, Tiina 2013. Jutlustajad ja hingede päästjad. Dominiiklaste ordu ja Tallinna Püha Katariina konvent. Tallinn: Tallinna Ülikool.
- Kalamees, Kuulo 2000 (toim). Eesti seenestik. CD. Tartu: EPMÜ Zooloogia ja Botaanika Instituut.
- Kalkun, Kalev 2012. Noppeid võru keelest. – Keel ja Kirjandus 1, 66–68.

- Kalle, Raivo, Renata Sõukand 2010. Sissevaade eestlaste ravimtaimede tundmise mitmekesisusse. – Mäetagused 45. (Elektroniline ajakiri.) Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 77–94.
- Kalle, Raivo, Renata Sõukand 2011. Omanimetus või õige nimetus? Eestlaste ravimtaimetundmise alustest. – Akadeemia 1, 62–81.
- Kaplinski, Küllike 1995. Tallinn – meistrite linn. Tallinn: Koolibri.
- Kaptein, Helja 2015. Menukas „Hiiu keele sõnaraamat“. – Hiiu Leht. Nädalalõpp 20.02.2015, 1–3.
- Kask, Arnold 1956. Eesti murrete kujunemisest ja rühmitumisest. – Eesti rahva etnilisest ajaloost. Artiklite kogumik. Toim Harri Moora. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 24–40.
- Keem, Hella 1962. Kuidas minust sai murdekoguja. – Kodumurre 3–4. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Selts, 28–38.
- Keem, Hella 1970. Tartu murdest. – H. Keem. Tartu murde tekstid. Toim Salme Nigol. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: Valgus, 9–47. (Eesti murded III.)
- Keem, Hella 1997. Võru keel. Toim Aldi Sepp, Mart Meri. Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts, Võru Instituut. Tallinn: Eesti TA Emakeele Selts.
- Keem, Hella 1998. Johannes Gutsloff grammatika eesti keel ja Urvaste murrak. – Johannes Gutsloff. Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam. Grammatilisi vaatlusi eesti keelest. Tõlk ja koost Marju Lepajõe, toim Jaak Peebo. Tartu: Tartu Ülikool, 317–332. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 10.)
- Keem, Hella, Inge Käsi 2002. Võru murdest. – H. Keem, I. Käsi. Võru murde tekstid. Toim Aldi Sepp. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 9–53. (Eesti murded VI.)
- Kendla, Mari 1999. Lääne-Eesti kalanimetused. Tallinn: Eesti Keele Instituut.
- Kert 1971 = Г. М. Керт. Саамский язык (кильдинский диалект). Фонетика, морфология, синтаксис. Академия наук СССР, Карельский филиал, Институт языка, литературы и истории. Ленинград: Наука.
- Kettunen, Lauri 1913. Lautgeschichtliche Untersuchung über den kodaferischen Dialekt. Helsinki: Société Finno-Ougrienne. (Suomalais-Ugrilaisen Seuran toimituksia XXXIII.)
- Kettunen, Lauri 1915. Vatajan kielen äännehistoria. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Kettunen, Lauri 1917a. Eestin kielen äännehistorian pääpiirteet. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 156.)

- Kettunen, Lauri 1917b. Virolais-suomalainen sanakirja. Helsinki: Otava.
- Kettunen, Lauri 1938. Livisches Wörterbuch mit grammatischer Einleitung. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura. (Lexica Societatis Fenno-Ugricae V.)
- Kettunen, Lauri 1955. Etymologische Untersuchung über Estnische Ortsnamen. Helsinki: Suomalainen Tiedekatemia.
- Kiik, Heino 1989. Maailma viljad. Tallinn: Valgus.
- Kilgi, Annika 2007. Eesti morfoloogilise mõtte areng Stahlist Ahrensini. Magistritöö. [Käsikiri Tallinna Ülikooli humanitaarteaduste instituudis.]
- Kivimäe, Jüri 1987. Luterliku reformatsiooni kultuurimõjud Eestis XVI sajandil. – Religiooni ja ateismi ajaloo Eestis. Artiklite kogumik III. Koost Jüri Kivimäe. Tallinn: Eesti Raamat, 33–56.
- Kivimäe, Jüri 2009. Eesti keele kaja Helmich Ficke kaubaraamatus 1536–1542. – Keel ja Kirjandus 8–9, 583–594.
- Kluge, Friedrich 2002. Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. 24., durchgesehene und erweiterte Auflage, bearbeitet von Elmar Seebold. Berlin-New York: Walter de Gruyter.
- KNR = Eesti kohanimeramat. Toim Peeter Päll, Marja Kallasmaa. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus 2016.
- Koell 1535 = Wanradti-Koelli katekismus 1535. – Epp Ehasalu, Külli Habicht, Valve-Liivi Kingisepp, Jaak Peebo. Eesti keele vanimad tekstid ja sõnastik. Tartu: Tartu Ülikool 1997, 65–76. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 6.)
- Koponen, Eino 1998. Eteläviron murteen sanaston alkuperä. Itämerensuomalaista etymologiaa. Helsinki: Suomalais-ugrilainen seura. (Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 230.)
- Kratki 1995 = К. Когонашвили. Краткий словарь истории Крыма. Симферополь: Бизнес-Информ.
- Krikmann, Arvo 2000. Eesti kihelkondade sõnavaralisi suhteid. (Võrguteavik.) Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum. <http://www.folklore.ee/~kriku/MURRE/Index.htm>
- Kruusberg, Aleksander 1926. Juhan Leinberg. – Eesti biograafiline leksikon. Peatoim Arno Rafael Cederberg. Tartu: Loodus 1926–1929, 266–269. (Akadeemilise Ajaloo-Seltsi toimetused II.)
- Kruusberg 1931 = Materjale Maltsveti-liikumise kohta. Toim Aleksander Kruusberg. Tartu: Loodus. (Akadeemilise Ajaloo-Seltsi toimetised VII.)
- Kullamaa 1524–1532 = Kullamaa käsikiri 1524–1532 = Kullamaa vakuraamat 1524–1532. – Epp Ehasalu, Külli Habicht, Valve-Liivi Kingisepp, Jaak Peebo. Eesti keele vanimad tekstid ja sõnastik. Tartu: Tartu Ülikool 1997, 59–60. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 6.)

- Kulu, Hill 1992. Eestlased maailmas. Ülevaade arvukusest ja paiknemisest. Tartu: Tartu Ülikool.
- Kuusik, Timotheos 1899. Keeletark. Eestlastele Wenekeele õppimiseks ja pruukimiseks igapäewases elus. Tallinn: M. Schiffer ja H. Tiedermann.
- Käbin, Ilo 2016. Kirurgia ajaloost Eestis. – Eesti kirurgias läbi aegade. Koost Vello Padrik. Tartu: E.J.N.T., V. Padrik, 37–40.
- Käosaar, Juhan 1961. Gustav Maitsi käsikiri „Ajalugu Maltsveti usust ja Krimmi rändamisest“. – Keel ja Kirjandus 2, 75–88.
- Köppen, Peter von 1849. Ethnographische Karte des St. Peterburgischen Gouvernements. Angefertigt und erläutert vom Akademiker, Dr. P. v. Köppen. St. Petersburg: Kaiserliche Akademie der Wissenschaften.
- Kündja 1883= Esiwanemate wana kuld. Eesti rahwa tiibadega sõnad. – Kündja. Põllutöö ja politika ajaleht nr 37. 14. Septembril 1883, 442–443.
- Laalo, Klaus 1988. Suomen kielen sananmuotohomonymiasta. – Kieli 3. Toim Jyrki Kalliokoski, Pentti Leino, Pertti Pyhtilä. Helsinki: Helsingin Yliopiston suomen kielen laitos, 93–116.
- Laamann, Ottomar 1981. Mälestused Krimmist. Toronto: Estoprint.
- Laande, Alli 2008. Tühün om mulgi murdekeele sõnastik. – Ütsainus Mulgimaa, juuni 2008, 4.
- Laanes, Ruudolf 1936. Hageri verbi morfoloogiat. 2 lk. [Käsikiri Eesti Keele Instituudis.]
- Laanest, Arvo 1975. Sissejuhatus läänemeresoome keeltesse. Toim Valmen Hallap. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia.
- Laanest, Arvo 1997. Isuri keele Hevaha murde sõnastik. Tallinn: Eesti Keele Instituut.
- Laidre, Margus 1999. *Üks hä tru ja öige sullane*. Elust Rootsi sõjaväes Eesti- ja Liivimaal 1654–1700. Tallinn: Eesti Ajalooarhiiv.
- Lass, Henry 2013. Eestis kõneldakse 243 keelt. Statistikaamet. <https://rahvaloendus.ee/et/uudised/eestis-koneldakse-243-emaleelt> (20.03.2023)
- Laur, Mati 1999. Eesti ajalugu varasel uusajal 1550–1800. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.
- LELS = Tiit-Rein Viitso, Valt Ernštreits. Liivi-eesti-läti sõnaraamat. Tartu–Rīga: Tartu Ülikool, Latviešu valodas agentūra 2012.
- Lepajõe, Marju 1998. Johannes Gutsclaffi „Grammatilised vaatlused“. – Johannes Gutsclaff. *Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam*. Grammatilisi vaatlusi eesti keelest. Tõlk ja koost Marju Lepajõe, toim Jaak Peebo. Tartu: Tartu Ülikool, 285–316. (Tartu ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 10.)

- LES = Richard Kleis, Ülo Torpats, Lalla Gross, Heinrich Freymann. Ladina-eesti sõnaraamat. Glossarium Latino-Estonicum. Tallinn: Valgus 1986.
- Ligi, Priit 1989. Vadjalastest arheoloogi pilguga. – Keel ja Kirjandus 1, 22–25.
- Ligi, Priit 1993. Vadjapäraseid kalmed Kirde-Eestis (9.–16. sajand). – Vadjapäraseid kalmed Eestis 9.–16. sajandil. Koost Priit Ligi, toim Valter Lang. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut, 7–152.
- Liin, Helgi 1964. Alamsaksa laensõnad eesti vanimas kirjakeeles. – Töid eesti filoloogialt I. Vastutav toim P. Palmeos. Tartu, 32–74. (Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 162.)
- Liin, Helgi 1968a. Alamsaksa laensõnad 16. ja 17. sajandi eesti kirjakeeles. Väitekirj filoloogiakandidaadi teadusliku kraadi taotlemiseks. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool. [Käikiri.]
- Liin, Helgi 1968b. Alamsaksa laensõnadest 16. ja 17. sajandi eesti kirjakeeles. Ema-keele Seltsi aastaraamat 13. 1967. Tallinn: Eesti Raamat, 47–69.
- LiiviTalu 1550 = Katkend Liivimaa talurahva õigusest. – Epp Ehasalu, Külli Habicht, Valve-Liivi Kingisepp, Jaak Peebo. Eesti keele vanimad tekstid ja sõnastik. Tartu: Tartu Ülikool 1997, 77. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 6.)
- Lill, Anne 1984. Võõrast päritolu meditsiiniterminid vanemas eesti kirjakeeles. – Keel ja Kirjandus 10, 614–621.
- Linnus, Jüri 1965. Külasepast Eestis. – Eesti Etnograafiamuuseumi aastaraamat XX. Tallinn: Valgus, 127–164.
- Linnus, Jüri 1967. Lõuna-Eesti maasepad XVIII sajandil ja XIX sajandi algul. – Eesti Etnograafiamuuseumi aastaraamat XXII. Tallinn: Valgus, 153–169.
- Linnus, Jüri 1975. Maakäsitöölised Eestis 18. sajandil ja 19. sajandi algul. Eesti NSV Riiklik Etnograafiamuuseum. Tallinn: Valgus.
- Lonn, Varje, Ellen Niit 2002. Saarte murdest. – V. Lonn, E. Niit. Saarte murde tekstid. Toim Evi Juhkam. Tallinn: Eesti Keele Instituut, 9–64. (Eesti murded VII.)
- Loorits, Oskar 1939. Endis-Eesti elu-olu I. Lagemispalu kaluri ja meremehe elust. Tallinn: Kirjastus-Osaühing Kultuurkoondis. (Eesti Rahvaluule Arhiivi toimetused 11.)
- Loorits, Oskar 1962. Zur christlichen Terminologie bei den Esten, Liven und Letten. – Issanda kiriku tööpõllul. Uppsala: Arostryck, 200–218.
- Lunin 1853 = Эстонско-русский словарь, составленный по Гупелью Иваномъ Лунинымъ. Дерптъ.
- Luts, Arved 1969. Soomlaste silgukaubandus Viru rannikul. – Etnograafiamuuseumi aastaraamat XXIV. Tallinn: Valgus, 288–318.

- LÖ = [Peter Ernst Wilde 1766]. Lühhike õppetus mis sees monned head rohud täeda antakse... Trükkitakse Poltsamal. Faksiimileväljaanne. Toim Juhan Peegel. Tallinn: Valgus 1976.
- Lübben, August 1888. Mittelniederdeutsches Handwörterbuch. Nach dem Tode des Verfassers vollendet von Christoph Walther. Reprographischer Nachdruck der Ausgabe Norden und Leipzig. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1993.
- Maamägi, Viktor 1980. Uut elu ehitamas. Eesti vähemusrahvus NSV Liidus (1917–1940). Tallinn: Eesti Raamat.
- Maksimov 2017 = С. А. Максимов. Числительные в пермских языках: прошлое и настоящее. – Ежегодник финно-угорских исследований. Том 11. Выпуск 3. Ижевск: Издательский центр „Удмуртский университет“, 7–17.
- Meie Kirik 2010 = Armulaua katehhees. – Meie Kirik. (Võrguteavik.) Augsburgi Usutunnistuse Seltsi väljaanne. Pärnu, 15. X 2010. http://www.meiekirik.ee/index.php?option=com_content&task=view&id=1467.
- Meomuttel, Jüri 1900. Eesti asunikud laialises Wene riigi. Esimene katse sõnumid kõikide Eesti asunduste üle tuua. Jurjev: Postimees.
- Merivee, Ermer; Remm Hans 1973. Mardikate määraja. Tallinn: Valgus.
- Mets, Mari, Karl Pajusalu 2014. Lõunaeesti keelesaartest. – Lõunaeesti keelesaarte tekstid. Toim Ellen Niit. Tallinn: Eesti Keele Instituut, Tartu Ülikool, 11–20. (Eesti murded IX.)
- Mikelsaar, Neeme 1984. Eesti NSV kalad. Käsiraamat-määraja. Tallinn: Valgus.
- MND HW I = Agathe Lasch, Conrad Borchling. Mittelniederdeutsches Handwörterbuch. Erster Band (A–F/V). Fortgeführt von Gerhard Cordes. Neumünster: Karl Wachholtz Verlag 1956.
- MND HW II = Mittelniederdeutsches Handwörterbuch. Begründet von A. Lasch und C. Borchling, fortgeführt von Gerhard Cordes, herausgegeben von Dieter Möhn. Zweiter Band. Teil 1 (G–opperscherf). Neumünster: Karl Wachholtz Verlag 2004.
- Moora, Harri 1956. Eesti rahva ja naaberrahvaste kujunemisest arheoloogia andmeil. – Eesti rahva etnilisest ajaloost. Artiklite kogumik. Toim Harri Moora. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Moora, Aliise, Harri Moora 1964. Lisandeid vadjalaste ja isurite etnilisele ajaloole. – Etnograafiamuuseumi aastaraamat XIX. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, 188–209.

- Must, Mari 1958. Põhja-eesti keskmurde läänepiirist. – Keele ja Kirjanduse Instituudi uurimused II. Toim Mari Must. Eesti NSV Teaduste Akadeemia. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 86–95.
- Must, Mari 1965. Põhja-Eesti keskmurdest. – M. Must. Keskmurde tekstid. Toim Helmi Viires. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn, 11–32. (Eesti murded II.)
- Must, Mari 1974. Põhja-Harjumaa keelest. – Harju rajoonis. Kodu-uurijate seminar-kokkutulek 11.–14. juuli 1974. Artiklite kogumik. Eesti NSV Teaduste Akadeemia, Kodu-uurimise Komisjon, Eesti NSV Geograafia Selts. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, 269–277.
- Must, Mari 1976. Rapla rajooni keelest. – Rapla rajoonis. Kodu-uurijate seminar-kokkutulek 18.–21. august 1976. Artiklite kogumik. Eesti NSV Teaduste Akadeemia, Kodu-uurimise Komisjon, Eesti NSV Looduskaitse Selts. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, 66–78.
- Must, Mari 1987. Kirderannikumurre. Häälikuline ja grammatiline ülevaade. Toim Arvo Laanest. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: Valgus.
- Must, Mari 1995. Kirderannikumurdest. – M. Must, Kirderannikumurde tekstid. Toim Helmi Viires. Tallinn: Eesti Keele Instituut, 13–56. (Eesti murded V.)
- Must, Mari 2000. Vene laensõnad eesti murretes. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Must, Mari 2002. Armas emakeel. – Oma Keel 2, 5–10.
- Must, Mari, Aili Univere 2002. Põhjaeesti keskmurre. Häälikulisi ja morfoloogilisi peajooni. Toim Eevi Ross. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus. (Eesti Keele Instituudi toimetised 10.)
- Muuk, Elmar 1928. Lühike eesti keeleõpetus I. Hääliku- ja vormiõpetus. 2., ümbertöötatud trükk. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- MWB I = Karl Schiller, August Lübben. Mittelniederdeutsches Wörterbuch. Erster Band (A–E). Bremen: Verlag von J. Kühtmann's Buchhandlung 1875.
- MWB II = Karl Schiller, August Lübben. Mittelniederdeutsches Wörterbuch. Zweiter Band (G–L). Bremen: Verlag von J. Kühtmann's Buchhandlung 1876.
- MWB III = Karl Schiller, August Lübben. Mittelniederdeutsches Wörterbuch. Zweiter Band (M–R). Bremen: Verlag von J. Kühtmann's Buchhandlung 1877.
- Mäger, Mart 1967. Eesti linnunimetused. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia.
- Mäger, Mart 1970. Eestlased Kaug-Idas. – Saaremaast Sajaanideni ja kaugemalegi. Koost Aino Valmet, Paula Palmeos, Juhan Peegel. Tallinn: Valgus, 216–226.

- Mägiste, Julius 1930. Vanim eestikeelne trükkteos aastast 1535. – Eesti Kirjandus 10, 484–490.
- Müller 1600–1606 = Külli Habicht, Valve-Liivi Kingisepp, Urve Pirso, Külli Prillop. Georg Mülleri jutluste sõnastik. Tartu: Tartu Ülikool 2000. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 12.)
- Müller, Georg 2007. Jutuluseraamat. Koost Külli Habicht, Valve-Liivi Kingisepp, Jaak Peebo, Külli Prillop. Tartu: Ilmamaa. (Eesti mõttelugu 78.)
- Neetar, Helmi 1994. Sõnaraamatu ülesehitus. – Eesti murrete sõnaraamat I. Tallinn: Eesti Keele Instituut, 17–37.
- Neetar, Helmi 1996. Kodukandi sõnad sõnastikuks. – Keel ja Kirjandus 6, 422–425.
- Nigol, August 1918. Eesti asundused ja asupaigad Venemaal. Tartu: Postimees. (Eesti Kirjanduse Seltsi Kodumaa Tundmaõppimise Toimekonna toimetused 1.)
- Nigol, Salme 1963. Eesti keelesaartest. – Keel ja Kirjandus 7, 434–435.
- Niit, Ellen, Tiit Hennoste 2020. Südaeesti murded. – Karl Pajusalu, Tiit Hennoste, Ellen Niit, Peeter Päll, Jüri Viikberg, Eesti murded ja kohanimed. 3., kohendatud ja täiendatud trükk. Toim Tiit Hennoste. Tartu: EKSA, 135–161.
- Nirvi, R. E. 1971. Inkeröismurteiden sanakirja. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura. (Lexica Societatis Fenno-Ugricae XVIII.)
- Oinas, Felix 1962. Naabrid ja naaberrahvad kõnekäändude kõverpeeglis. – Tulumuld 1. Eesti kirjanduse ja kultuuri ajakiri. Lund, 61–70.
- Oinas, Felix 1979. Naabrid ja võõrad keeles ning rahvaluules. – F. Oinas. Kalevipoeg kütkeis ja muid esseid rahvaluulest, mütoloogiast ja kirjandusest. Toronto: Mana, 97–116.
- Otsmaa, Liilia 1964. Alamsaksa keelest Baltimail XIII–XVI sajandil. – Töid romaani-germaani filoloogia alalt I. Vastutav toim O. Mutt. Tartu, 84–112. (Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 149.)
- Paasonen, Johannes 1993. Kuinka monta? – Tiede 1, 2000, 52–56.
- Pajusalu jt 2009 = Karl Pajusalu, Tiit, Hennoste, Ellen Niit, Peeter Päll, Jüri Viikberg, Eesti murded ja kohanimed. 2., täiendatud trükk. Toim Tiit Hennoste. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Pall, Valdek 1982. Idamurde vahekorraest naabermurretega ja vadja keelega. – Keel ja Kirjandus 5, 246–251.
- Pall, Valdek 1994. Idamurde sõnastik. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti TA Eesti Keele Instituut.
- Pall, Valdek 2016. Idamurde sõnastik. 2., täiendatud ja parandatud trükk. Toim Ellen Niit. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

- Peebo, Jaak 2001. Wastse Testamendi lugu. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Peegel, Juhan 1976. Saatesõnu. – Lühhiike õppetust, mis sees monned head rohhud täeda antakse... Faksiimileväljaanne. Tallinn: Valgus, I–II.
- Penttilä, Aarni 1975. Homoniüümiast, eriti soome keelt silmas pidades. – Congressus Tertius Internationalis Fenno-Ugristarum. Tallinn: Valgus, 322–326.
- Perepis 2002 = Всероссийская перепись населения 2002 года. Официальный сайт Всероссийской переписи населения 2002 года. Национальный состав населения. www.perepis2002.ru/ct/doc/TOM_04_01.xls (12.10.2008)
- PHW = Plattdeutsch-hochdeutsches Wörterbuch. Bearbeitet von Wolfgang Lindow. 4. überarbeitete Auflage. Schriften des Instituts für Niederdeutsche Sprache. Bremen: Schuster Leer 1993.
- Piho, Mare 2001. Rootsi aeg Siberi setude kultuuris. – Õdagumeresoomõ ütistüseq. Läänemeresoome ühendusteed. Toim Karl Pajusalu, Jan Rahman. Võro: Võro Instituut, 92–100. (Võro Instituudi toimõndusõq 11.)
- Piho, Mare 2002. Setude ümberasumisest külmale maale. – Krimmi kogumik. Konverentsi „140 aastat eestlust Krimmis“ ettekanded (09.-10.09.2001). Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts, Eesti keelenõukogu. Koost ja toim Jüri Viikberg. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 171–185.
- Piiri, Reet 2003. Eesti Rahva Muuseumi talurahvajalanõude kogu. – Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat XLVII. Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 145–179.
- Porkka, Volmari 1885. Über den ingrischen Dialekt mit Berücksichtigung der übrigen ingermanländischen Dialekte. Helsingfors.
- Prillop, Külli 2016. Sõnade ja vormide esmaesinemused vanas kirjakeeles. Ettekanne Veski päeval 27. juunil 2016 Tartus.
- Pullat, Raimo 1981. Peterburi eestlased. Ajaloolis-demograafiline käsitus XVIII sajandi algusest kuni 1917. aastani. Tallinn: Eesti Raamat.
- Pullat, Raimo 2004. Lootuste linn Peterburi ja eesti haritlaskonna kujunemine kuni 1917. Tallinn: Estopol.
- Pöld, Enda 1953. Ülevaade kullamaa murrakust. [Käsikiri Eesti Keele Instituudi eesti murrete ja soome-ugri keelte arhiivis.]
- Pöld, Toomas 1999. Kullamaa katekismuse lugu. Eestikeelse katekismuse kujunemisest 1532–1632. Tartu: Tartu Ülikool.
- Päll, Eduard 1958. Eesti nõukogude kirjanduse arenemisest NSV Liidus enne 1940. aastat. – Keel ja Kirjandus 4/5, 193–213; 6, 324–338.
- Päll, Peeter 2009. Eesti kohanime struktuur. – Karl Pajusalu, Tiit Hennoste, Ellen Niit, Peeter Päll, Jüri Viikberg. Eesti murded ja kohanimed. 2., täiendatud trükk. Toim Tiit Hennoste. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 249–297.

- Raag, Raimo 1987. Mittelniederdeutsche und skandinavische Lehnwörter im Estnischen und Livischen. – Sprachkontakt in der Hanse. Aspekte des Sprachausgleichs im Ostsee- und Nordseeraum. Akten des 7. Internationalen Symposiums über Sprachkontakt in Europa, Lübeck 1986. Herausgegeben Per Sture Ureland. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 317–346.
- Raag, Raimo 1988. *Nunn, prilla, koka* ja teised. Eesti keele rootsi laensõnadest. – Keel ja Kirjandus 11, 655–664; 12, 725–732.
- Raag, Raimo 1995. Virolaiset Viron ulkopuolella. – Viro. Historia, kansa, kulttuuri. Toim Seppo Zetterberg. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 339–376, 384–385.
- Raag, Raimo 1998. Pilguheit Venemaa eesti asunduste kujunemisele. – Eesti kultuur vöörsil. Loo-de-Venemaa ja Siberi asundused. Toim Astrid Tuisk. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 15–33.
- Raag, Raimo 1999. Eestlane väljaspool Eestit. Ajalooline ülevaade. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus.
- Raag, Raimo, Pēteris Vanags 2010. Die christliche Terminologie und die Verbreitung christlicher Personennamen im Estnischen und Lettischen im Zeitalter von Reformation und Konfessionalisierung. – Hg. von Matthias Asche, Werner Buchholtz, Anton Schindling unter Mitarbeit von Magnus von Hirschheydt. Die baltischen Lande im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Livland, Estland, Ösel, Ingermanland, Kurland und Letgallen. Stadt, Land und Konfession 1500–1721. Teil 2. Münster: Aschendorff Verlag, 15–40. (Katholisches Leben und Kirchenreform im Zeitalter der Glaubensspaltung 70.)
- Rauk, Maire 1985. Arvsõnad vepsa keeles. Diplomitöö. Tartu.
- Raun, Alo 1939. Soome ja eesti keele vastastikest suhetest. – Eesti Keel 6, 139–162.
- Raun, Alo 1982. Eesti etümoloogiline teatmik. Rooma-Toronto: Maarjamaa.
- Reiman, Villem 1891. Neununddreißig estnische Predigten von Georg Müller aus den Jahren 1600–1606. Dorpat. (Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat 15.)
- Rommel, Mari-Ann 2003. Viru mees viljapulli, Harju mees aganapulli. Piirkondlike suhete kajastumisest eesti rahvapärимuses. – Mäetagused 21, 141–192.
- Rommel, Mari-Ann 2006. Eesti etnonüümid, võrdnimed ja piirkonnanimed. – Keel ja Kirjandus 3, 177–190.
- RES = Rootsi-eesti sõnaraamat. Svensk-estnisk ordbok. Toim Virve Raag. Tartu: Valgus 2004.
- Rjagojev 1977 = В. Д. Рягоев, Тихвинский говор карельского языка. Ленинград: Наука.

- Roos, Aarand 1975. Jumalaga, Kars ja Erzurum. Lund: Maarjamaa. (Maarjamaa Taskuraamat 10.)
- Rosenberg, Tiit 1998. Eestlaste väljaränne 19. sajandil – 20. sajandi algul: taust ja võrdlusjooni naabritega. – Eesti kultuur võõrsil. Loode-Venemaa ja Siberi asundused. Toim Astrid Tuisk. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 34–59.
- Ross, Kristiina, Sven-Erik Soosaar 2007. Eesti vaimuliku kultuuri sõnavara kujunemisest: veel kord ristimisest. – Keel ja Kirjandus 10, 769–782.
- Rossihnius 1632 = Valve-Liivi Kingisepp, Külli Habicht, Külli Prillop. Joachim Rossihniuse kirikumanuaalide leksika. Toim Jaak Peebo. Tartu: Tartu Ülikool 2002. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 22.)
- Russow, Balthasar 1993. Liivimaa kroonika. Tõlk Dagmar Stock, Hermann Stock. Teine trükk. Tallinn: Hotger.
- Rußwurm, Carl 2015. *Eibofolke* ehk rootslased Eestimaa randadel ja Ruhnus. Tõlk Ivar Rüütli. Haapsalu: MTÜ Eestirootsi Akadeemia.
- Rätsep, Huno 1979. Eesti keele ajalooline morfoloogia I–II. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.
- Rätsep, Huno 1983. Eesti tüvevara päritolust. – Keel ja Kirjandus 10, 539–548.
- Rätsep, Huno 1989. Eesti keele tekkimise lugu. – Akadeemia 7, 1503–1524.
- Rätsep, Huno 2003. Arvsõnade päritolust eesti keeles. – Oma Keel 2, 11–21.
- Saar, Theodor 1998. Kihnu raamat. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts, 79–187. (Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised 68.)
- Saareste, Albert 1923. 400-a. vanune keeleline leid Eestis. – Eesti Keel 4 (1923), 97–104; 5 (1923), 136–149.
- Saareste, Andrus 1925. Keel. – Tartumaa. Eesti I. Maadeteadusline, majandusline ja ajalooline kirjeldus. Peatoim Jaan Rumma. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 122–128. (Eesti Kirjanduse Seltsi Kodu-uurimise Toimkonna väljaanne 6.)
- Saareste, Albert 1930. Kuidas kõneldi eesti keelt 400 a. tagasi. – Olion 12, 15–17.
- Saareste, Albert 1931a. Wanradt-Kõlli katekismuse keelest. – Eesti Keel 4–5 (1930), 73–69.
- Saareste, Albert 1931b. Kumb eesti murdeist soomele on lähem: põhjaeesti või lõuna-eesti? – Eesti Kirjandus 1, 29–44.
- Saareste, Andrus 1932. Eesti keeleala murdelisest liigendusest. – Eesti Keel 1–2, 17–40.
- Saareste, Andrus 1936. Eesti murrete kaart. – Johannes Aavik. Eesti õigekeelsuse õpik ja grammatika. Tartu: Noor-Eesti, 456.
- Saareste, Andrus 1937. Eesti murrete arvatav levik 13.–16. sajandil. – Eesti ajalugu II: Eesti keskaeg. Toim Hans Kruus. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 434.
- Saareste, Andrus 1952. Kaunis emakeel. Vesteid eesti keele elust-olust. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.

- Saareste, Andrus 1953. Länsi-Viron sanaston suhteesta suomen kieleen. *Suomi* 106, 3. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Salem 1890 = Eesti-Wene sõnaraamat. Wiedemanni järele seadnud M. Salem. Täiendanud ja läbi vaadanud J. Kunder ja T. Kuusik. Tallinn: Th. Jakobsoni kirjastus.
- Salm jt 1939 = J. Salm, H. Pöder, O. Lippmaa, Kingsepa ja pealsetegija käsiraamat. Tallinn: Oskusraamat.
- Sander, Sabine 1991. Bader und Barbieri. – Lexikon des alten Handwerks. Vom späten Mittelalter bis ins 20. Jahrhundert. Herausgegeben von Reinhold Reith. München: C. H. Beck.
- Sarv, Ain 1999. Eestirootslased. – Eesti rahvaste raamat. Rahvusvahemused, -rühmad ja -killud. Koost ja toim Jüri Viikberg. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 147–156.
- Schiller-Lübben I–V = Karl Schiller, August Lübben. Mittelniederdeutsches Wörterbuch I–V. Bremen: Verlag von J. Kührtmann's Buchhandlung 1875–1880.
- Schiller-Lübben VI = Karl Schiller, August Lübben. Mittelniederdeutsches Wörterbuch. Sechster Band. Nachtrag. Bremen: Verlag von Hinricus Fischer 1881.
- Schlüter, Wolfgang 1909. Über die Beeinflussung des Estnischen durch das Deutsche, mit besonderer Berücksichtigung des Niederdeutschen. – Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft für 1909. Dorpat, 1–45.
- SEF = Virve Liiv, Alice Haberman, Milvi Paivel. Saksa-eesti fraseologismide ja väljendite sõnaraamat. Toim Felix Vakk. Tallinn: Valgus 1973.
- Sehwers, Johannes 1953. Sprachlich-kulturhistorische Untersuchungen vornehmlich über den deutschen Einfluss im Lettischen. 2. Auflage. Berlin-Wiesbaden: Harrassowitz.
- Sivers, Fanny de 1997. Kristliku kultuuri sõnu prantsuse keeles. Tartu: Ilmamaa.
- Sjögren 1861 = Joh. Andreas Sjögren's Livische Grammatik nebst Sprachproben. Im Auftrage der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften bearbeitet und mit einer historisch-ethnographischen Einleitung versehen von Ferdinand Joh. Wiedemann. St. Petersburg: Kaiserliche Akademie der Wissenschaften.
- SKES I = Y. H. Toivonen. Suomen kielen etymologinen sanakirja I. Toinen painos. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura 1974. (Lexica Societatis Fenno-Ugricae XII.)
- SKES II = Y. H. Toivonen, Erkki Itkonen, Aulis J. Joki. Suomen kielen etymologinen sanakirja II. Toinen painos. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura 1976. (Lexica Societatis Fenno-Ugricae XII.)
- SKES IV = Erkki Itkonen, Aulis J. Joki. Suomen kielen etymologinen sanakirja IV. Toinen painos. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura 1980. (Lexica Societatis Fenno-Ugricae XII.)

- SMS V = Suomen murteiden sanakirja V (ja–kakuttaa). Helsinki: Kotimaisten kielten tutkimuskeskus 1997. (Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 36.)
- SMS VII = Suomen murteiden sanakirja VII (kiainen–konkelopuu). Helsinki: Kotimaisten kielten tutkimuskeskus 2003. (Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 36.)
- Sommer, Samuel 1913. Eesti asunduste elu 1913. aastal. – Eesti elu. Tallinn: Teadus, 280–308.
- Soosaar, Sven-Erik 2020. Eesti tüvevara ajalugu. – Külli Prillop, Karl Pajusalu, Eva Saar, Sven-Erik Soosaar, Tiit-Rein Viitso. Eesti keele ajalugu. Toim Eva Velsker. Tartu: Tartu Ülikool, 337–414. (Eesti keele varamu VI.)
- Spisok 1927 = Список населенных пунктов Крымской А.С.С.Р. по всесоюзной переписи 17 декабря 1926 года. Симферополь: Крымское Центральное Статистическое Управление 1927.
- SSA 1–3 = Suomen sanojen alkuperä 1–3. Etymologinen sanakirja. Peatoim Erkki Itkonen, Ulla-Maija Kulonen. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus 1992–2000. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 556. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 62.)
- Stahl 1637 = Heinrich Stahl. Anführung zu der Ehstnischen Sprach. (Die estnischen Grammatiken des 17. Jahrhunderts 1. Fenno-Ugrica 2.) Herausgegeben von Harald Haarmann. Hamburg: Helmut Buske Verlag 1976.
- Stahl 1638 = Külli Habicht, Pille Penjam, Külli Prillop. Heinrich Stahli tekstide sõnastik. Toim Valve-Liivi Kingisepp. Tartu: Tartu Ülikool 2015.
- Ström, Evald, Aino-Monika Jõesaar 2000. Eesti-Haginsk. Küla: inimesed ja saatused. Paide: E. Ström.
- Sõukand, Renata, Raivo Kalle (koost) 2008. HERBA: Historistlik Eesti Rahvameditsiini Botaaniline Andmebaas. (Võrguteavik.) Tartu: EKM Teaduskirjastus. <http://herba.folklore.ee>
- Söderman, Tiina 1996. Lexical Characteristics of the Estonian North Eastern Coastal Dialect. – *Studia Uralica Upsaliensia* 24. Uppsala University: Almqvist & Wiksell
- Zajceva 1981 = Мария Зайцева, Грамматика вепсского языка. Фонетика и морфология. Ленинград: Наука.
- Zajceva, Mullonen 1969 = Мария Зайцева, Мария Муллонен, Образцы вепсской речи. Ленинград: Наука.
- Zajceva-Mullonen 1972 = Мария Зайцева, Мария Муллонен, Словарь вепсского языка. Ленинград: Наука.

- Tamm, Agu 1961. Ida-Laiuse murde grammatika. [Käsikiri Eesti Keele Instituudi eesti murrete ja soome-ugri keelte arhiivis.]
- Tammaru jt 2008 = Tiit Tammaru, Kaja Kumer-Haukanõmm, Kristi Anniste. Eesti diasporaa kujunemine ja areng. – Sõna jõul: diasporaa roll Eesti iseseisvuse taastamisel. 6. ja 7. augustil 2008 Jõhvis toimunud konverentsi raames ilmunud kogumik. Toim K. Anniste, K. Kumer-Haukanõmm, T. Tammaru. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 15–35.
- Tanning, Salme 1961. Mulgi murde peajooni. – S. Tanning, Mulgi murdetekstid. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 13–53. (Eesti murded I.)
- Tanning, Salme 2004. Karksi murrak. Toim Karl Pajusalu. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Tanning, Salme 2013. Karksi murraku õpik. Toim Meila Israel. Karksi-Nuia: Karksi Vallavalitsus.
- Tarkiainen, Ülle 2014. Kodavere kihelkonna ajaloost. – Kodavere regilaulud. Koost Liina Saarlo, Edna Tuvi. Eesti Kirjandusmuuseum. Eesti Rahvaluule Arhiiv. Tartu: EKM Teaduskirjastus. (Vana Kannel XI.)
- Tartumaa 1925 = Tartumaa. Eesti I. Maadeteadusline, majandusline ja ajalooline kirjeldus. Peatoim Jaan Rumma. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts. (Eesti Kirjanduse Seltsi Kodu-uurimise Toimkonna väljaanne 6.)
- Tarvel, Enn 1998. Mission und Glaubenswechsel in Estland und Livland im 11.–13. Jahrhundert aufgrund sprachlicher Quellen. – Rom und Byzanz im Norden. Mission und Glaubenswechsel im Ostseeraum während des 8.–14. Jahrhunderts. (Akademie der Wissenschaften und der Literatur. Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse. Jahrgang 1997. Band 3. Teil 2.) Hrsg. Michael Müller-Wille. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 57–67.
- Tarvel, Enn 2013. Misjon ja usuvahetus Eestis ja Liivimaal 11.–13. sajandil keeleliste allikate põhjal. – E. Tarvel, Ajalookimbatused. Toim Marten Seppel, Urmas Tõnisson. Tartu: Ilmamaa, 136–144. (Eesti mõttelugu 109.)
- Tering, Arvo 2016. Kirurgia muutumine käsitööst akadeemiliseks meditsiinivaldkonnaks. – Eesti kirurgiast läbi aegade. Koost Vello Padrik. Tartu: E.J.N.T., V. Padrik, 17–36.
- Tiik, Leo 1972. Arvudest eesti keeles endisest nüüdseni. – Keel ja Kirjandus 1, 28–34.
- TNAB = Eestikeelsete taimenimede andmebaas. Eesti Looduseuurijate Seltsi botaanika terminoloogia komisjon. <http://taimenimed.ut.ee/> (20.05.2023)
- Toome, Luule 1953. Ülevaade lõve murrakust (kogutud Helme kihelkonna põhjaosast Lõve asundusest ja Pori külast). [Käsikiri Eesti Keele Instituudi eesti murrete ja soome-ugri keelte arhiivis.]

- Tooming, Kadri 2008. Lõuna-Eesti küla Vene impeeriumi keskvalitsuse kolonisatsioonipoliitika mõjuväljas 1889–1914. Magistritöö. [Käsikiri Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituudis.]
- Toomse, Mihkel 1936. Kirde-Eesti rannikumurrete *ttoin*-adjektiivide singulari partitiiv. – Eesti Keel 4, 97–109.
- Trinkgeld 2013 = <http://de.wikipedia.org/wiki/Trinkgeld> (20. III 2013).
- Troska, Gea 1998. Laadad. – Eesti rahvakultuur. Koost ja toim Ants Viires ja Elle Vunder. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 236–240.
- TSRJ = Толковый словарь русского языка. Том IV. Ред. Д. Н. Ушаков. Москва 1940.
- Tsvetkov, Dmitri 2008. Vadja keele grammatika. Koost ja toim Jüri Viikberg. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Turu, Ellen 1953. Ülevaade laiuse murrakust. [Käsikiri Eesti Keele Instituudi eesti murrete ja soome-ugri keelte arhiivis.]
- Uibopuu, Valev 1984. Meie ja meie hõimud. Peatükke soomeugrilaste minevikust ja olevikust. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.
- Univere, Aili 1988. Idamurre. – Sõnavara teemadel. Emakeele Seltsi aastaraamat 32. 1986. Tallinn: Eesti Raamat.
- Vaba, Lembit 1977. Läti laensõnad eesti keeles. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse instituut. Tallinn: Valgus.
- Vaba, Lembit 2010. Eestlased ja eesti keel Lätis. – Eestlased ja eesti keel välismaal. Koost ja toim Kristiina Praakli ja Jüri Viikberg. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 517–550.
- Vainu, Herbert 1951. Ülevaade Hageri murrakust (Kelba k., Ohulepa k. jm). [Käsikiri Eesti Keele Instituudis.]
- Valmet, Aino 1966. „Lühhiike õppetuse“ keelelisest küljest. – Keel ja Kirjandus 11, 683–688.
- Valmet, Aino 1970. Lääne-Eesti randadel. – Saaremaast Sajaanideni ja kaugemalegi. Koost Aino Valmet, Paula Palmeos, Juhan Peegel. Tallinn: Valgus, 18–30.
- Valmis, Aavo 1997. Emakeeleõpetus Venemaa eesti koolides. Tallinn: Virgela.
- Vassar, Artur 1975. Uut maad otsimas. Agraarne ümberasumisliikumine Eestis kuni 1863. aastani. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut. Tallinn: Eesti Raamat.
- VEKVM = Valik eesti kirjakeele vanemaid mälestisi a. 1524–1739. I vihk. Välja andnud Albert Saareste ja A. R. Cederberg. Tartu: Akadeemiline Emakeele Selts 1927. (Akadeemilise Emakeele Seltsi toimetised XVI.)
- VEMA = Andrus Saareste. Väike eesti murdeatlas. Petit Atlas des parlers estoniens. Uppsala: Kungliga Gustav Adolfs Akademien 1955.

- Vestring 1720–1730 = Salomo Heinrich Vestring. *Lexicon Esthónico Germanicum*. Toim Ellen Kaldjärv. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum 1998.
- Viidalepp, Jaan; Hans Remm 1996. *Eesti liblikate määraja*. Tallinn: Valgus.
- Viikberg, Jüri 1986 = Юрий Вийкберг. Эстонские языковые островки в Сибири. Preprint KKI-41. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut.
- Viikberg, Jüri 1988. Vanematest eesti asundustest Siberis. – *Keel ja Kirjandus* 5, 284–288.
- Viikberg, Jüri 1989. Suomalais-virolaisia kielisuhteita Siperiassa. – *Virittäjä* 1, 79–88.
- Viikberg, Jüri 1992. Estonians in Siberia. – *Fenno-ugrica Suecana* 11. Stockholm, 79–90.
- Viikberg, Jüri 1993. Vadjalased. – Margus Kolga, Igor Tõnurist, Lembit Vaba, Jüri Viikberg. *Vene impeeriumi rahvaste punane raamat*. Tallinn: a/s „Nyman&Nyman LNT“, 339–344.
- Viikberg, Jüri 1997. Eesti külad Venemaal: keel ja identiteet. – *Eestlane olla...* Eesti keele ja kultuuri perspektiivid. Toim Hill Kulu, Katrin Metsis, Tiit Tammaru. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 28–52.
- Viikberg, Jüri 2001. Vom Kaukasien bis zum Japanischen Meer. Sprachkontakte estnischer Umsiedler mit den einheimischen Völkern. – 100 aastat akadeemilist eesti keele õpet Uppsala ülikoolis. Eesti keele ja keelepoliitika ettekanded. Koost Raimo Raag, Jüri Valge. Uppsala-Tartu: Haridusministeerium, 89–97.
- Viikberg, Jüri 2002. Eestlaste väljarändamine Krimmi. – Krimmi kogumik. Konverentsi „140 aastat eestlust Krimmis“ ettekanded (09.-10.09.2001). Koost ja toim Jüri Viikberg. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 21–48.
- Viikberg, Jüri 2004. Murdenaabreist nimepidi. – *Oma Keel* 1, 45–52.
- Viikberg, Jüri 2010. Eestlased ja eesti keel Venemaal. – Eestlased ja eesti keel välismaal. Koost ja toim Kristiina Praakli, Jüri Viikberg. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 517–550.
- Viikberg, Jüri 2012. Etno- ja toponüüme murdekeelest: *saksa* ja *saksamaa* eesti loodussõnavaras. – Pühendusteos emeritprofessor Mati Hindi 75. sünnipäevaks. Koost ja toim Reili Argus, Annika Hussar, Tiina Rüütmaa. Tallinn: Tallinna Ülikool, 203–218. (Tallinna Ülikooli eesti keele ja kultuuri toimetised 14.)
- Viikberg, Jüri 2016. Alamsaksa laensõnad eesti keeles. (Veebisõnastik.) Tallinn: Eesti Keele Instituut. <https://www.eki.ee/dict/asl/>
- Viikberg, Jüri 2019. Murdekiiker. (Võrguteavik.) Eesti Keele Instituut. Tallinn. <http://www.eki.ee/murded/kiiker/>

- Viikberg, Jüri 2020a. Eesti murrete grammatika. Toim Mari-Liis Kalvik. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus. (Eesti keele varamu VIII.)
- Viikberg, Jüri 2020b. Endisaegne meistrimees palper. – *Kiel joug om šild*. Festschrift zum 65. Geburtstag von Eberhard Winkler. Hg. von Hans-Hermann Bartsch, Lars-Gunnar Larsson, Katja Mattson, Judit Molnar, Tiina Savolainen. Wiesbaden: Harrassowitz, 415–423. (Veröffentlichungen der Societas Uralo Altaica 94.)
- Viikberg, Jüri, Ott Kurs 2003. Estonians in Crimea. – Yearbook of Population Research in Finland 39. Helsinki: Väestöliitto, 171–180.
- Viikberg, Jüri, Lembit Vaba 1984. Siberi põhjaeestlasi kõnetamas. – Keel ja Kirjandus 3, 145–156; 4, 210–223.
- Viires, Ants 2006. Eesti rahvapärane puutööndus. Ajalooline ülevaade. Teine trükk. Tallinn: Ilo.
- Viisak, Uno 1967. Jalatsite tootmise tehnoloogia. Eesti NSV Ministrite Nõukogu Riiklik Kõrgema ja Kesk-erihariduse Komitee Teaduslik-metoodiline Kabinet. Tallinn: Kommunaalprojekt.
- Viitso, Tiit-Rein 1978. Läänemeresoome esimese silbi õ ajalugu. – Keel ja struktuur 10. Eesti keele grammatika küsimusi. Toim Huno Rätsep jt. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.
- Viitso, Tiit-Rein 1996. Virumaa keeled. – Virumaa. Koguteos. Koost Kalju Saaber. Lääne-Viru Maavalitsus, Ida-Viru Maavalitsus, 390–401.
- Viitso, Tiit-Rein 2006. *Pagan, põrgu ja papp*: kolm kristlikku terminit. – Keel ja Kirjandus 11, 894–902.
- Viitso, Tiit-Rein 2008. Liivi keel ja läänemeresoome keelemaastikud. Tartu-Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Vilbaste, Gustav 1993. Eesti taimenimetused. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia. (Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised 20 (67).)
- Vilde 1904 = Eduard Vilde. Krimmi ja Kaukaasia eestlastel külaliseks. – Teosed. Reisikirjeldused. Toim Elmar Elisto. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus 1956, 231–387.
- VKS = Vadja keele sõnaraamat. 2., täiendatud ja parandatud trükk. Toim Silja Grünberg. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus 2013.
- VMS I–II = Väike murdesõnastik I–II. Toim Valdek Pall. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: Valgus 1982–1989.
- VSL = Eduard Vääri, Richard Kleis, Johannes Silvet, Tiina Paet, Tuuli Rehemaa. Võõrsõnade leksikon. 8., põhjalikult ümbertöötatud trükk. Peatoim Tiina Paet. Tallinn: Eesti Keele Instituut, Kirjastus Valgus 2012.

- Vunder, Elle 2008. Käsitöö. – Eesti rahvakultuur. 2., täiendatud trükk. Koost ja toim Ants Viires ja Elle Vunder. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 136–167.
- Võime, Lembit 1992. Väljarändamine ja väliseestlased. – Eesti ajalugu ärkamisajast kuni tänapäevani. Koost Silvia Õispuu. Tallinn: Koolibri, 307–317.
- Võõbus, Arthur 2009. Muinaseestlaste suhted kristlusega. – A. Võõbus. Kummargil käsikirjade kohal. Koost Amar Annus, toim Urmas Tõnisson. Tartu: Ilmamaa, 369–375. (Eesti mõttelugu 86.)
- Värv, Ellen 2003. 20. sajandi jalatsite kogu Eesti Rahva Muuseumis. – Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat XLVII. Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 181–210.
- Västrik, Ergo-Hart 2007. Vadjalaste ja isurite usundi kirjeldamine keskajast 20. sajandi esimese pooleni. Alliktekstid, representatsioonid ja tõlgendused. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus. (Dissertationes folkloristicae Universitatis Tartuensis 9.)
- Vääri 2004 = Mulgi keelen ja meelen. Koost Silvi Väljal, Lembit Eelmäe, toim Eduard Vääri. Viljandi-Tartu-Tallinn-Pärnu: Mulkide Selts.
- Völker 1585 = Johannes Ambrosius Völckeri kirjutised 1585–1590. – Epp Ehasalu, Külli Habicht, Valve-Liivi Kingisepp, Jaak Peebo. Eesti keele vanimad tekstid ja sõnastik. Tartu: Tartu Ülikool 1997, 80–87. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 6.)
- Wiedemann 1864 = Ferdinand Johann Wiedemann. Versuch ueber den Werroehstnischen Dialekt. Uurimus Võru murdest. Tõlk Inge Annom, toim Külli Habicht, Karl Pajusalu. Tartu: Tartu Ülikool 2002. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 20.)
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1869. Ehstnisch-deutsches Wörterbuch. St.-Petersburg: Buchdruckerei der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften.
- Wiedemann 1875 = Ferdinand Johann Wiedemann. Eesti keele grammatika. Tõlk Heli Laanekask, toim Ellen Niit. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Ema-keele Selts 2011.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1876. Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten. St. Petersburg: K. Akademie der Wissenschaften.
- Wiedemann 1893 = Ferdinand Johann Wiedemann. Estnisch-Deutsches Wörterbuch. Eesti-saksa sõnaraamat. Neljas, muutmata trükk teisest, Jakob Hurda redigeeritud väljaandest. Tallinn: Valgus 1973.
- Willberg, Gustav 1910. Ranna murdest. – Eesti Kirjandus 8, 338–346.
- Winkler, Eberhard 1994. Salis-Livische Sprachmaterialien. (Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie C: Miscellanea. Band 21.) München: Finno-Ugrisches Seminar.

- Winkler, Eberhard 2020. Die Bacmeister-Proben der kleineren uralischen Sprachen. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag. (Veröffentlichungen der Societatis Uralo-Altaica 93.)
- Winkler, Eberhard, Karl Pajusalu 2009. Salis-livisches Wörterbuch. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus. (Linguistica Uralica. Supplementary Series 3.)
- ÕS 1980 = Õigekeelsussõnaraamat. Toim Rein Kull, Erich Raiet. Kolmas trükk. Tallinn: Valgus.
- Öpik, Elina 1970. Vadjalastest ja isuritest XVIII sajandi lõpul. Etnograafilisi ja lingvistilisi materjale Fjodor Tumanski Peterburi kubermangu kirjelduses. Toim Ants Viires. Tallinn: Valgus.

JÜRI VIKBERGI BIBLIOGRAAFIA

1974

Lappeenranta tänavu. – Keel ja Kirjandus 12, 1974, 768.

1976

Hans Tiismanni elutee. – Keel ja Kirjandus 7, 1976, 419–421.

1978

Rets: Järjekordne publikatsioon vадja folkloori. Paul Ariste. Vадja muistendid. Tallinn: Valgus 1977. (Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised 12.) – Keel ja Kirjandus 11, 1978, 701–702.

1979

Zur Bedeutung und Etymologie von *pirkka*. – Советское финно-угроведение XI, 3, 1975, 155–158.

1980

Rets: Peoga vадja pähkleid. Paul Ariste. Vадja mõistatusi. Tallinn: Valgus 1979. (Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised 13.) – Keel ja Kirjandus 12, 1980, 753–754.

Nahaparkimine. (Küsitlemiseks.) – Kodumurre 14. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia 1980, 63–67.

1983

Rets: Salapärased jukagiirid. Vladilen Tugolukov. Kes te olete, jukagiirid? Tallinn: Valgus 1983. Tõlkinud Mari ja Lembit Vaba. – Noorte Hää 05.07.1983, 2.

1984

Vikberg, Jüri, Lembit Vaba. Siberi põhjaeestlasi kõnetamas. – Keel ja Kirjandus 3, 1984, 145–156; 4, 210–223.

Vadjalaste nahaparkimisest. – Etnograafiamuuseumi aastaraamat XXXIV. Tallinn: Valgus 1984, 91–98.

1985

Kingsepatoö. (Küsitlemiseks.) – Kodumurre 17. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia 1985, 97–115.

Lõuna-eesti keelemurdest. Vestlus Hella Keemaga. – Sirp ja Vasar 26.04.1985, 13.

Rets: Tähelepanuväärne teos vadjalaste endiselust. Ilmar Talve. Vadjalaista kansankulttuuria. Helsinki 1981. (Suomalais-Ugrilaisen Seuran toimituksia 179.) – Keel ja Kirjandus 7, 1985, 443–445.

Rets: Uurimus Siberi soomlastest. Alpo Juntunen. Suomalaisten karkottaminen Siperiaan autonomian aikana ja karkotetut Siperiassa. Turku: Siirtolaisuusinstituutti 1983. (Siirtolaisuustutkimuksia A10.) – Eesti Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateadused 3. Tallinn 1985, 307–312.

Aila Mielikäinen. Soome dialektoloogia ja nüüdiskõnekeele uurimine. Soomekeelsest käsikirjast tõlkinud Jüri Viikberg. – Keel ja Kirjandus 12, 1985, 729–738.

1986

Эстонские языковые островки в Сибири. (Возникновение, изменения, контакты.) Preprint KKI-41. Tallinn 1986. 32 lk.

Эстонские языковые острова в Сибири. (Характер изменений, языковые контакты.) Материалы пятой республиканской научной конференции молодых лингвистов (27–30 мая 1986 г., Цахкадзор). Ереван 1986, 136–137.

Aili Univere 85. – Sirp ja Vasar 24.10.1986, 12.

1988

Vanematest eesti asundustest Siberis. – Keel ja Kirjandus 5, 1988, 284–288.

Вийкберг, Юри, Март Раннут. Исторический аспект статуса языка (на материале эстонского языка). Preprint KKI-52. Tallinn 1988. 36 lk.

Смена языка – „против“ и „за“ (на примере сибирских эстонцев). Материалы шестой республиканской научной конференции молодых лингвистов (13–17 июня 1988 г., Агавнадзор). Ереван 1988, 164–165.

Finnish-Estonian contacts in Siberia. – Symposium 1988. Turku 30.8.–2.9.1988. Itämerensuomalaisen filologian symposiumi. Referaatit. Тезисы. Teesid. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitos. Suomen ja Neuvostoliiton väline, tiedeellis-teknillinen yhteistoimintakomitea. Redegit Kaisa Häkkinen. Turku 1988, 113.

Venemaa eestlased ja Eesti. – Rahva Hää 20.09.1988, 4.

Vaba, Lembit, Jüri Viikberg. Siberimaa eestlaste jutustusi I. – Kodumurre 19. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia 1988, 63–100.

1989

- Koodivahetus ja Siberi eestlased. Lähtekohti. – Keel ja Kirjandus 4, 1989, 202–205.
- Сибирские эстонцы и языковая политика. – Билингвизм и диалогия. Конференция молодых ученых. Тезисы докладов. Отв. ред. Т. А. Михайлова. Москва 1989, 13–14.
- Suomalais-virolaisia kielisuhteita Siperiassa. – Virittäjä 1, 1989, 79–88.
- The Siberian Estonians and the language policy. – Fourth International Conference on Minority Languages. Programme and abstracts. Fryske Akademy, Ljouwert/ Leeuwarden, The Netherlands 20–24 June 1989, 76.
- Väike murdesõnastik II. Koost Anu Haak, Evi Juhkam, Marja Kallasmaa, Ann Kask, Ellen Niit, Piret Norvik, Vilja Oja, Aldi Sepp, Jaak Simm, Jüri Viikberg, toim Valdek Pall. Tallinn: Valgus 1989. 784 lk.
- Эстонские языковые островки в Сибири (возникновение, изменения, контакты). Автореферат на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Tartu 1989. 20 lk.
- Keem, Hella, Lembit Vaba, Jüri Viikberg. Siberimaa eestlaste jutustusi II. – Kodumurre 21. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia 1989, 48–73.
- Aili Univere. Eesti murdekogud rändamas (II). Küsitlenud ja lindistanud Jüri Viikberg. – Kodumurre 21. Tallinn: Emakeele Selts 1989, 19–27.

1990

- Kristel Pappel. Pitkä matka kohti valoa. Subjektiivisia ääriviivoja Viron musiikille 1900–1980. Suomentanut Jüri Viikberg. – Rondo. Musiikkilehti 8, 1990, 18–21.
- An Estonian village in the Far East. Language community and contacts. – Sixth Nordic Conference on Bilingualism 4.–6.6.1990, Vaasa, Finland. Abstracts. Vaasa 1990, 57.
- Siberian Estonian language contacts. – Congressus Septimus Internationalis Fenno-Ugristarum, Debrecen 27. VIII – 2. IX 1990. Summaria dissertationum. Linguistica. Debrecen 1990, 273.
- Die Sprachkontakte des Sibirien-Estnischen. – Congressus Septimus Internationalis Fenno-Ugristarum. Debrecen 27. VIII – 2. IX 1990. 3 B. Sessiones sectionum dissertationes. Linguistica. Debrecen 1990, 298–303.
- The Siberian Estonians and Language Policy. – Fourth International Conference on Minority Languages II. Western and Eastern European Papers. Ed. Durk Corter, Jarich F. Hoekstra, Lammert G. Jansma, Jehannes Ytsma. Multilingual Matters 71. Clevedon-Philadelphia: Multilingual Matters 1990, 175–180.

1991

An Estonian village in the Far East. – Multilingualism in the Nordic countries and beyond. Papers from the Sixth Nordic Conference on Bilingualism 4.–6.6.1990, Vaasa, Finland. Ed. Kjell Herberts, Christer Laurén. Åbo: Institutet för finlandssvensk samhällsforskning 1991, 326–332.

Zum Jubiläum von Mari Must. – *Linguistica Uralica* 2, 1991, 105–106.

1992

Eksimusi vastses ajalooramatus. – *Sirp* 15.05.1992, 13.

Rets: Raamat vähemuste kaitseks. Tove Skutnabb-Kangas. Vähemmistö, kieli ja rasismi. Helsinki: Gaudeamus 1988. – *Keel ja Kirjandus* 8, 1992, 504–508.

Estonians in Siberia. – *Fenno-ugrica Suecana* 11. Uppsala 1992, 79–90.

Rets: József Szabó. Magyarországi és jugoszláviai magyar nyelvjárászsigetek. Békéscsaba – Kecskemét – Szeged 1990 (Déalföldi évszázadok 3.) – *Linguistica Uralica* 4, 1992, 309–312.

1993

Eesti asunike keel. – Eesti A & O. Koost ja toim Saima Noor. Tallinn: Eesti Entsüklopeediavirastus 1993, 111–112.

Kolga, Margus, Igor Tõnurist, Lembit Vaba, Jüri Viikberg. Vene impeeriumi rahvaste punane raamat. Tallinn: a/s „Nyman&Nyman LNT“ 1993. XI, 371 lk.

Aasia eskimod 3–7; Alutorid 35–37; Baraba tatarlased 51–54; Eenetsid 80–83; Hakassid 107–111; Handid 112–116; Ingeri soomlased 127–131; Isurid 132–137; Itelmeenid 140–143; Kerekid 175–177; Ketid 181–184; Koola saamid 185–190; Korjakid 191–196; Mansid 220–224; Neenetsid 233–238; Nganassaanid 242–246; Nivhid 247–250; Sölkupid 278–282; Šorid 283–287; Tofalarid 305–307; Tšuktšid 317–322; Tšulõmi tatarlased 323–326; Vadjalased 339–344.

Vahtre, Lauri, Jüri Viikberg. Sissejuhatus. – Margus Kolga, Igor Tõnurist, Lembit Vaba, Jüri Viikberg. Vene impeeriumi rahvaste punane raamat. Tallinn: a/s „Nyman&Nyman LNT“ 1993, V–IX.

Kolga, Margus, Igor Tõnurist, Lembit Vaba, Jüri Viikberg. The Red Book of the Peoples of the Russian Empire. Tallinn: Eesti Keele Instituut. <http://www.eki.ee/books/redbook/>

The Aliutors; The Asiatic (Siberian) Eskimos; The Baraba Tatars; The Chukchis; The Chulym Tatars; The Enets; The Ingrians or the Ingrian Finns; The Itelmens; The Izhorians or Ingrians; The Kereks; The Kets; The Khakass; The Khants; The Kola Lapps; The Koryaks; The Mansis; The Nenets; The

- Nganasans; The Nivkhs; The Selkups; The Shors; The Tofalars; The Chukchis; The Chulym Tatars; The Votes.
- Vahtre, Lauri, Jüri Viikberg. Preface. – Margus Kolga, Igor Tõnurist, Lembit Vaba, Jüri Viikberg. *The Red Book of the Peoples of the Russian Empire*. Tallinn: Eesti Keele Instituut. <http://www.eki.ee/books/redbook/>
- Repliik saamide kaitseks. – Sirp 28.05.1993, 12.
- Rets*: Kakskeelseks kohe algusest peale. Leena Marjatta Huss. *Simultan tvåspråkighet i svensk-finsk kontext*. Uppsala 1991. (*Studia Uralica Upsaliensia* 21.) – Keel ja Kirjandus 5, 1993, 315–319.
- Viron kansallisista vähemmistöistä. – Kieliposti 2, 1993, 18–23.
- Viisas vierailu Viroon. Suomalais-virolainen keskustelusanakirja. Soome-eesti vestmik. Koost Jüri Salme, toim Jüri Viikberg, Tõnu Seilenthal. Tallinn: TEA kirjastus 1993. IX, 114 lk.
- Mart Mäger *in memoriam* (25. II 1935 – 21. III 1993). – Keel ja Kirjandus 6, 1993, 382.
- In memoriam* Mart Mäger. – *Linguistica Uralica* 3, 1993, 238–240.
- Mobility and Minorities in Estonia. – Fifth International Conference on Minority Languages. Abstracts. Crynodebau. July 5–9 1993 Corffennaf. University of Wales. Cardiff, 53–54.

1994

- Rets*: Ilmunud on ameerikasooe sõnaraamat. Pertti Virtaranta. *Amerikansuomen sanakirja. A dictionary of American Finnish*. Turku: Siirtolaisuusinstituutti 1992. – Keel ja Kirjandus 1, 1994, 54–56.
- Estonians in Russia – Russians in Estonia. – Oral Memory & National Identity. Papers of the conference organized by the Institute of Language and Literature of the Estonian Academy of Sciences & the National Language Board of the Republic of Estonia in Tallinn, September 18–19, 1993. Tallinn 1994, 54–64.

1995

- Usutelu Hella Keemaga. – Keel ja Kirjandus 4, 1995, 266–270.
- Die kulturelle Lage der Minderheiten in Estland. – Letopis. Zeitschrift für sorbische Sprache, Geschichte und Kultur. Gesamtband 42. Jahrgang 1995. Sonderheft: *Minderheiten – Rechte und Realitäten*. Red. Ludwig Elle, Dietrich Scholze. Bautzen: Domowina-Verlag 1995, 104–110.
- Loanwords in the Sieve of Time: Selection and Adaptation of German Loanwords in Estonian. – Congressus Octavus Internationalis Fenno-Ugristarum,

- Jyväskylä 10.–15.8.1995. Pars II. Summaria acroasium in sectionibus et symposiis factarum. Red. Heikki Leskinen. Jyväskylä 1995, 125.
- Vaba, Lembit, Jüri Viikberg. Ohustatud uurali rahvad. Lühiteatmik. Toim Andres Heinapuu. Tallinn: SURI 1995. <http://www.suri.ee/ohuur/>

1996

- Hausenberg, Anu-Reet, Piret Kruuspere, Rein Kull, Age Salo, Kristi Salve, Meeli Sedrik, Evald Tõnisson, Jüri Viikberg, Piret Viires. Congressus Octavus Internationalis Fenno-Ugristarum, Jyväskylä, 10.–15.08.1995. – Keel ja Kirjandus 3, 1996, 209–214.
- Dialects and minorities contra official language. – Sixth International Conference on Minority Languages, 30 June – 5 July 1996 Gdansk/Gdansk. Abstracts. Kaszubian-Pomeranian Association, University of Gdansk, University of Poznan, 71.
- Rets*: Eesti keele alane väitekiri Uppsalast. Tiina Söderman, Lexical Characteristics of the Estonian North Eastern Coastal Dialect. Uppsala 1996. (Studia Uralica Upsaliensia 24.) – Keel ja Kirjandus 7, 1996, 495–499.
- Nord- und Südestnisch in Sibirien: neben- und übereinander. – Lapponica et Uralica. 100 Jahre finnisch-ugrischer Unterricht an der Universität Uppsala. Vorträge am Jubiläumssymposium 20.–23. April 1994. Herausgegeben von Lars-Gunnar Larsson. Uppsala 1996, 325–329. (Studia Uralica Upsaliensia 26.)
- Vaba, Lembit, Jüri Viikberg. The Endangered Uralic Peoples. Short Reference Guide. Ed. Andres Heinapuu. Tallinn 1996. <http://www.suri.ee/eup>
- Kas tänavanali või? Pisut anekdoodist. – Mängult-päriselt. Toim Mare Kõiva. Eesti Rahvaluule Arhiiv, Eesti Keele Instituut. Tartu: Eesti Keele Instituut 1996, 52–58.

1997

- Eesti filoloogia poolsajand Teaduste Akadeemias. Toim Jüri Viikberg. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Instituut 1997. 440 lk.
- Murdesektor 1947–1996. – Eesti filoloogia poolsajand Teaduste Akadeemias. Toim Jüri Viikberg. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Instituut 1997, 10–28.
- O tempora, o mores! Mälusoppidest ja rahvasuust Jüri Viikberg. – Eesti filoloogia poolsajand Teaduste Akadeemias. Toim Jüri Viikberg. Tallinn: Eesti Keele Instituut 1997, 194–199.
- Välismaa ideoloogiliste voolude uurimine 1968–1985. Arhiiviandmeid välja noppinud Jüri Viikberg. – Eesti filoloogia poolsajand Teaduste Akadeemias. Toim Jüri Viikberg. Tallinn: Eesti Keele Instituut 1997, 185–193.

- Eesti murrete sõnaraamat. II köide (J – K). Koost Anu Haak, Evi Juhkam, Mari Must, Helmi Neetar, Salme Nigol, Ellen Niit, Vilja Oja, Eevi Ross, Helmi Viires. Toim Anu Haak, Evi Juhkam, Varje Lonn, Piret Norvik, Vilja Oja, Valdek Pall, Aldi Sepp, Jüri Viikberg. Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Instituut, Eesti Keele Sihtasutus 1997–2001. 1073 lk.
- Anekdoodiraamat. Naeruga eilsest. Eesti anekdoot 1960–1990. Kogunud, valinud ja süstematiseerinud Jüri Viikberg. Tallinn: Eesti Keele Instituut 1997. 571 lk.
- Valitud anekdoote 1960–1990. – Maaleht 04.09.1997, 23
- Eesti külad Venemaal: keel ja identiteet. – *Eestlane olla...* Eesti keele ja kultuuri perspektiivid. Toim Hill Kulu, Katrin Metsis, Tiit Tammaru. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus 1997, 28–52.
- Rets*: Eesti slängiuurimise tänane seis. Tõnu Tender. Eesti släng: olemus, uurimislugu, sissevaade vanglaslängi. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikool 1996. – Keel ja Kirjandus 10, 1997, 705–710.
- Eesti asundustest Siberis. – Välis-Eesti 4. Peatoim Leili Utno. Tallinn: Välis-Eesti Ühing 1997, 13–15.
- Dialects and minorities contra official language. – Language minorities and minority languages in the changing Europe. Proceedings of the 6th International Conference on Minority Languages, Gdańsk, 1–5 July, 1996. Ed. Brunon Synak, Tomasz Wicherkiewicz. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego 1997, 109–114.

1998

- Siperian suomalaiset ja kielipoliitikka. – Kaheksa keelt, kaheksa rahvast. Koost Jaan Õispuu, toim Marje Joalaid. Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikool 1998, 83–93.
- Vastab murdekoguja Hella Keem. – Emakeele Seltsi aastaraamat 35–42. 1989–1996. Tartu: Eesti Teaduste Akadeemia 1998, 145–160.
- Hella Keem *in memoriam*. 6. IV 1915 – 28. XII 1997. – Keel ja Kirjandus 4, 1998, 282–283.
- Eesti Vabariigi rahvastik ja rahvastikupoliitika 1990. aastatel. – Kaks algust. Eesti Vabariik – 1920. ja 1990. aastad. Koost Jüri Ant, toim Velly Roots. Eesti Riigiarhiiv. Tallinn: Umara 1998, 156–163. (Ad fontes 3.)
- Vaimukas vastasrindlane ehk anekdootide teaduslikust uurimisest. (Teesid.) – Tiidüs ja tödö. Märgütüisi. Arutlusi teadusest ja tõest. Toim Jaan Kangilaski, Enn Kasak. Võro: Võro Instituut 1998, 37. (Võro Instituudi Toimõndusõq 5.)

- Venemaa eestlaste keele uurimisest. – Väliseestlaste keelest. Seminari „Väliseesti keel“ ettekanded. 25.– 26. september 1997, Tartu. Toim Liina Lindström. Tartu: Tartu Ülikool 1998, 36–38. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 9.)
- Rahvastik ja rahvusrühmad *anno Domini* 1997. – Suomen kielen päivä. 13. november 1997. Koost ja toim Leena Nissilä. Tallinna Pedagoogikaülikool. Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikooli kirjastus 1998, 78–89.
- Leea Virtanen. Eesti graafika ja rahvaluule. Tähelepanekuid Viive Tolli ja Evi Tihe-
metsa illustatsioonide kohta. Tõlkinud Jüri Viikberg. – Kultuuri mõista
püüeldes. Juubelikogumik Dr. habil. Ants Viirese 80. sünnipäevaks. Toim
Terje Anepaio, Aivar Jürgenson. Ajaloo Instituut. Tallinn: Teaduste Akadee-
mia Kirjastus 1998, lk 258–266. (Scripta ethnologica 3.)

1999

- Keelesaar: mida otsitakse, mida leitakse? – IV Välis-Eesti kongress 29.–30. juunil
1999. a. Tallinnas. Ettekannete kokkuvõtted. Koost Leili Utno. Välis-Eesti
Ühing, Tallinna Pedagoogikaülikool, Tallinna Tehnikaülikool, Tartu Ülikool.
Tallinn: Välis-Eesti Ühing 1999, 13.
- Eesti rahvaste raamat. Rahvusvähemused, -rühmad ja -killud. Koost ja toim Jüri Viik-
berg. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus 1999. 598 lk.
Saateks 11–14; Abasiinid 15; Abhaasid 16; Adõgeed 17; Akulturatsioon
18–23; Altailased 24; Araablased 25; Assüürlased 37; Avaarlased 38; Bal-
kaarid 39; Burjaadid 66; Dargid 67; Gagauusid 170; Hakassid 177; Handid
178; Hispaanlased 179; Hollandlased 180; Ingušid 194; Jakuudid 202–204;
Kalmõkid 225; Kirgiisid 237–239; Kreeklased 264; Kumõkid 277; Lakid 278;
Lesgid 287; Nogaid 354; Osseedid 355–357; Rumeenlased 427–428; Taatla-
sed 446; Tadžikid 447–448; Tšerkessid 458–459; Tšetšeenid 460–463; Türk-
lased 468; Türkmeenid 469–471; Vadjalased 503–507; Üksiklased üheskoos
564–576; Eestis registreeritud rahvused 1881–1989 (1997) 577–583.
- Šogenov, Zamir, Jüri Viikberg. Kabardid. – Eesti rahvaste raamat. Rahvusvähemused,
-rühmad ja -killud. Koost ja toim Jüri Viikberg. Tallinn: Eesti Entsüklopee-
diakirjastus 1999, 223–224.
- Gebenov, Ibragim, Jüri Viikberg. Karatšaid. – Eesti rahvaste raamat. Rahvusvähemu-
sed, -rühmad ja -killud. Koost ja toim Jüri Viikberg. Tallinn: Eesti Entsük-
lopeediakirjastus 1999, 226–227.
- Sorvatševa, Olga, Jüri Viikberg. Komid. – Eesti rahvaste raamat. Rahvusvähemused,
-rühmad ja -killud. Koost ja toim Jüri Viikberg. Tallinn: Eesti Entsüklopeedia-
kirjastus 1999, 250– 252.

- Vaba, Lembit, Jüri Viikberg. Liivlased. – Eesti rahvaste raamat. Rahvusvähemused, -rühmad ja -killud. Koost ja toim Jüri Viikberg. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus 1999, 288–289.
- Palandi, Veronika, Jüri Viikberg. Moldovlased. – Eesti rahvaste raamat. Rahvusvähemused, -rühmad ja -killud. Koost ja toim Jüri Viikberg. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus 1999, 326–329.
- Lutt, Roman, Lembit Vaba, Jüri Viikberg. Mustlased. – Eesti rahvaste raamat. Rahvusvähemused, -rühmad ja -killud. Koost ja toim Jüri Viikberg. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus 1999, 334–339.
- Usmanov, Ernis, Jüri Viikberg. Uiguurid. – Eesti rahvaste raamat. Rahvusvähemused, -rühmad ja -killud. Koost ja toim Jüri Viikberg. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus 1999, 477–478.
- Language shift among Siberian Estonians: *pro and contra*. – Estonian Sociolinguistics. International Journal of the Sociology of Language 139. Ed. Tiit Hennoste, gen. ed. Joshua A. Fishman. Berlin-New York: Mouton de Gruyter 1999, 105–124.

2000

- Kodanik ootab rahvaloendust. – Keel ja Kirjandus 1, 2000, 41–51.
- Repliigina doktorite loetelule. Gustav Must (02.02.1908 – 14.05.1991) – Keel ja Kirjandus 4, 2000, 289–290.
- Omad ja võõrad murdearhiivi vaatevinklist. – Eestlane ja tema maa. Konverentsi „Kodumaa ja kodupaik: eestlase territoriaalne identiteet“ (16.–17. november 1999) materjale. Koost ja toim Aivar Jürgenson. Ajaloo Instituut. Tallinn: Ajaloo Instituut 2000, 186–195. (Scripta ethnologica 4.)
- Estonian National Minorities: Past and Present. – Integrācija un etnopolitika. Red. Elmārs Vēbers. Rīga: Jumava 2000, 470–481.
- Eesti Entsüklopeedia 14. Eesti elulood. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus 2000. Kallasmaa, Marja 640; Keem, Hella 151; Must, Gustav 648; Must, Hildegard 648; Must, Mari 305; Neetar, Helmi 320; Nigol, Salme 323; Pajusalu, Karl 353; Pall, Valdek 354; Raag, Raimo 397; Simm, Jaak 651; Tanning, Salme 518; Toomse, Mihkel 544; Univere, Aili 568; Viires, Helmi 652.
- Inter dialectos nominaque*. Pühendusteos Mari Mustale 11. novembril 2000. Koost ja toim Jüri Viikberg. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus 2000. XXII + 498 lk. (Eesti Keele Instituudi toimetised 7.)
- Mari Must on juubilar. – *Inter dialectos nominaque*. Pühendusteos Mari Mustale 11. novembril 2000. Koost ja toim Jüri Viikberg. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus 2000, XI–XVI. (Eesti Keele Instituudi toimetised 7.)

Mari Musta bibliograafia. – *Inter dialectos nominaque*. Pühendusteos Mari Mustale 11. novembril 2000. Koost ja toim Jüri Viikberg. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus 2000, 473–491. (Eesti Keele Instituudi toimetised 7.)

Mari Must – 80. – *Linguistica Uralica* 4, 2000, 295–298.

Eesti murdepalu. Koost Jüri Viikberg, tehniline teostus Toivo Peegel. Eesti Keele Instituut. Tallinn 2000. CD-Rom (Windows), 241 MB.

2001

Lindström, Liina, Varje Lonn, Mari Mets, Karl Pajusalu, Pire Teras, Ann Veismann, Eva Velsker, Jüri Viikberg. Eesti murrete korpus ja kolme murde sagedasema sõnavara võrdlus. – Keele kannul. Pühendusteos Mati Ereli 60. sünnipäevaks 12. märtsil 2001. Koost ja toim Reet Kasik. Tartu: Tartu Ülikool 2001, 186–211. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 17.)

Vähemusrahvus. Terminist, selle tähendusest ja kasutamisest. – *Keel ja Kirjandus* 3, 2001, 197–201.

Rets: Tõlketeos meie keelesugulaste kohta. Rein Taagepera. Soomeugri rahvad Venemaa Föderatsioonis. Tartu: Ilmamaa 2000. 472 lk. – *Keel ja Kirjandus* 5, 2001, 366–370.

Mobility and Minorities in Estonia. – Developing minority languages. The Proceedings of the Fifth International Conference on Minority Languages. July 1993, Cardiff, Wales. Ed. Peter Wynn Thomas, Jayne Mathias. Cardiff University: Gomer Press, 47–54.

Eesti keele päev Peterburis. – *Eesti Päevaleht* 01.06.2001, 15.

Nalja kah. – *Oma Keel* 1, 2001, 65–66.

Noored filoloogid. Valik üliõpilastöid. Tallinna Pedagoogikaülikool, läänemeresoome keelte õppetool. Toim Jüri Viikberg. Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikool. 171 lk.

Vom Kaukasien bis zum Japanischen Meer. Sprachkontakte estnischer Umsiedler mit den einheimischen Völkern. – 100 aastat akadeemilist eesti keele õpet Uppsala ülikoolis. Eesti keele ja keelepoliitika ettekanded. 100 Years of Academic Teaching of Estonian at the University of Uppsala. Reports on the Estonian Language and Language Policy. Koost Jüri Valge, Raimo Raag. Tartu-Uppsala: Haridusministeerium 2001, 89–97.

Sõnad, mõisted ja definitsioonid. – Eesti sotsiaalteaduste II aastakonverents. 23.–24. november 2001, Tartu. Teeside kogumik. Koost Kadi Roosma. Tartu: [Tartu Ülikool] 2001, 138–139.

Kolga, Margus, Igor Tõnurist, Lembit Vaba, Jüri Viikberg. The Red Book of the Peoples of the Russian Empire. Published by NGO Red Book. Tallinn: Estada Kirjastus 2001. 400 lk.

The Aliutors; The Asiatic (Siberian) Eskimos; The Baraba Tatars; The Chukchis; The Chulym Tatars; The Enets; The Ingrians or the Ingrian Finns; The Itelmens; The Izhorians or Ingrians; The Kereks; The Kets; The Khakass; The Khants; The Kola Lapps; The Koryaks; The Mansis; The Nenets; The Nganasans; The Nivkhs; The Selkups; The Shors; The Tofalars; The Chukchis; The Chulym Tatars; The Votes.

Leemets, Tiina, Jüri Valge, Jüri Viikberg. 140 aastat eestlust Krimmis. – Oma Keel 2, 2001, 72–75.

Eesti murrete sõnaraamat. III köide (K). Koost Anu Haak, Evi Juhkam, Mari Kendla, Varje Lonn, Mari Must, Helmi Neetar, Salme Nigol, Ellen Niit, Piret Norvik, Vilja Oja, Valdek Pall, Eevi Ross, Aldi Sepp, Jüri Viikberg, Helmi Viires. Toim Anu Haak, Evi Juhkam, Varje Lonn, Helmi Neetar, Piret Norvik, Vilja Oja, Jüri Viikberg. Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus 2001–2004. 1032 lk.

2002

Ei saa me võru keeleta. – Postimees 16.03.2002, 11.

Juubilar on Evi Juhkam. – Keel ja Kirjandus 3, 2002, 199–202.

Sutrop, Urmas, Jüri Viikberg. Eesti keele kogud kui rahvuslik rikkus. – Seminar „Humanitaarsed teaduskogud“ 10.05.2002. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia 2002, 25–32.

Krimmi kogumik. Konverentsi „140 aastat eestlust Krimmis“ ettekanded (09.–10.09.2001). Koost ja toim Jüri Viikberg. Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts, Eesti keelenõukogu. Tallinn 2002. 240 lk.

Saateks / Предисловие. – Krimmi kogumik. Konverentsi „140 aastat eestlust Krimmis“ ettekanded (09.–10.09.2001). Koost ja toim Jüri Viikberg. Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts, Eesti keelenõukogu. Tallinn 2002, 9–12.

Eestlaste väljarändamine Krimmi. – Krimmi kogumik. Konverentsi „140 aastat eestlust Krimmis“ ettekanded (09.–10.09.2001). Koost ja toim Jüri Viikberg. Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts, Eesti keelenõukogu. Tallinn 2002, 21–43.

Language shift among Siberian Estonians: *pro et contra*. – Opportunities and Challenges of Bilingualism. Ed. Li Wei, Jean-Marc Dewaele, Alex Housen. Berlin-New York: De Gruyter Mouton 2002, 125–144. (Contributions to the Sociology of Language 87.)

Eesti murdeplaat. CD-ROM. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Tiigrihüppe Sihtasutus 2002.

Pajusalu, Karl, Tiit Hennoste, Ellen Niit, Peeter Päll, Jüri Viikberg. Eesti murded ja kohanimed. Toim Tiit Hennoste. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus 2002. 320 lk.
Aili Univere. Eesti murdekogud rändamas (I). Küsitlenud ja lindistanud Jüri Viikberg. – Kodumurre 20. Tallinn: Emakeele Selts 2002, 17–28.

2003

- Viron vähemmistöt. Vähemmistökansallisuudet ennen ja nyt. – viro.nyt. Suomen Viro-yhdistysten liitto ry:n tiedotus- ja jäsenlehti 1, 2003, 13–16.
- Viikberg, Jüri, Asta Õim. Emakeele Seltsis. – Keel ja Kirjandus 4, 2003, 317–319.
- Viikberg, Jüri, Ott Kurs. Estonians in the Crimea. – Yearbook of Population Research in Finland XXXIX (2003), 171–180.
- Eesti murdeplaat. CD-ROM. 2. väljaanne. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus 2003.
- Emakeelepäev Moskva Eesti Seltsis. – Oma Keel 1, 2003, 69–72.
- Eesti keel CD-l. – Oma Keel 1, 2003, 82–84.
- Eesti keel Moskvast. – Videvik 05.06.2003, 3.
- Raimo Raag 50. – Keel ja Kirjandus 8, 2003, 625–627.
- Anecdotes about Soviet Power and Their Leaders. Collected from Estonia 1960–1986 by Jüri Viikberg. Tallinn: punkt & koma 2003. 80 lk.
- Kiriusutelu Eevi Rossiga. – Keel ja Kirjandus 9, 2003, 693–696.
- Viikberg, Jüri, Tõnu Tender. Eesti keele päev Peterburis, Moskvast ja Londonis. – Keel ja Kirjandus 10, 2003, 785–786.
- Rets:* Suguvennad ja maa-ahelad. Aivar Jürgenson. Siberi eestlaste territoriaalsus ja identiteet. Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikooli kirjastus 2002. (Tallinna Pedagoogikaülikooli humanitaarteaduste dissertatsioonid 7.) – Mäetagused 22, 2003, 141–144. <http://haldjas.folklore.ee/tagused/nr22/siberijyrgenson.pdf>
- Eesti murded – miks mitte rahvuslik uhkus? – Emakeel ja kodumurre. Koost ja toim Jaan Õispuu. Tallinn: Riiklik Eksami- ja Kvalifikatsioonikeskus 2003, 61–70.
- Eesti murdeplaat. Eesti keel laserplaadil. – Mäetagused 23, 2003, 244–248. <http://www.folklore.ee/tagused/nr23/tutvustus.pdf>
- CD Estonian Dialects. A Discography of Estonian Language on CD-DAs and CD-ROMs. – Folklore 24, 2003, 118–122. <http://haldjas.folklore.ee/folklore/vol24/discs.pdf>

2004

Akadeemiline tekstisari „Eesti murded I–VIII“ on valmis. – Keel ja Kirjandus 2, 2004, 124–130.

Mulgi päev õpetas emakeelt tundma. – Sakala 10.03.2004, 5.

Hallik, Tiina, Peeter Päll, Jüri Viikberg. Keel ja identiteet. – Keel ja Kirjandus 3, 2004, 225–228.

Anekdoodiraamat. Naeruga eilsest. Valimik eesti anekdoote 1960–1990. Kogunud, valinud ja süstematiseerinud Jüri Viikberg. 2. väljaanne. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus 2004. 576 lk.

Rets: Paigaga seotud ehk väitekirj Siberi eestlastest. Aivar Jürgenson. Siberi eestlaste territoriaalsus ja identiteet. Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikooli kirjastus 2002. (Tallinna Pedagoogikaülikooli humanitaarteaduste dissertatsioonid 7.) – Tuna 1, 2004, 130–132.

Murdenaobreist nimepidi. – Oma Keel 1, 2004, 45–52.

Äitsnemise aigu. Hendrik Adamsoni murdeluulevõistlus 1994–2002. Koost Jüri Viikberg. Tarvastun: Eesti Keele Sihtasutus 2004. 80 lk.

Mulgi keelepäev Viljandi Maagümnaasiumis. – Keel ja Kirjandus 8, 2004, 636–637.

Metslang, Helle, Jüri Viikberg, Vilja Oja, Anu-Reet Hausenberg, Suliko Liiv, Silvi Vare, Mare Koit, Einar Meister. Rakenduslingvistika konverents. – Keel ja Kirjandus 9, 2004, 712–716.

Kas võro kiil' om valmis? – Uma Leht 28.09.2004, 2.

Eesti murrete sõnaraamat. IV köide (K–L). Koost Anu Haak, Evi Juhkam, Ann Kask, Mari Must, Salme Nigol, Ellen Niit, Vilja Oja, Eevi Ross, Aldi Sepp, Aili Univere, Helmi Viires. Toim Anu Haak, Evi Juhkam, Mari-Liis Kalvik, Mari Kendla, Piret Norvik, Vilja Oja, Jüri Viikberg.

17. vihik (*kõhvits–kähür*). Toim Evi Juhkam, Mari Kendla, Piret Norvik, Jüri Viikberg. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus 2005, 213–416.

18. vihik (*käi–kõrtsima*). Toim Anu Haak, Mari Kendla, Piret Norvik, Vilja Oja, Jüri Viikberg. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus 2006, 417–620.

19. vihik (*kõrtsu–lahhest*). Toim Mari-Liis Kalvik, Mari Kendla, Jüri Viikberg. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus 2007, 621–820.

20. vihik (*lahi–laulurästas*). Toim Mari Kendla, Vilja Oja, Mari-Epp Tirkkonen, Jüri Viikberg. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus 2008, 821–1032.

2005

Rets: Jutustus Peterburis haritud eestlastest. Raimo Pullat. Lootuste linn Peterburi ja eesti haritlaskonna kujunemine kuni 1917. Tallinn: Estopol 2004. – Keel ja Kirjandus 1, 2005, 68–71.

Kui keel ei püsi hammaste taga. – Oma Keel 1, 2005, 55–56.

Sõna keeles ja keel hammaste vahel. – Oma Keel 1, 2005, 63–64.

Üksikud naljakad peaaegu kolmikud. – Oma Keel 1, 2005, 72–74.

2006

Valge, Jüri, Jüri Viikberg. Inimesed, kes eesti keele heaks väga palju teinud. – Õpetajate Leht 21.04.2006, 16–17.

Viikberg, Jüri, Ave Tarrend, Katrin Aava. Tallinna Ülikooli magistreid 2005. – Keel ja Kirjandus 6, 2006, 515–517.

Hingepuu viljad. Hendrik Adamsonile pühendatud VII murdeluulevõistlus. – Tarvastu Teataja, november 2006, 3.

2007

Vaiksoo, Jaanus, Jüri Viikberg, Anna Verschik, Katrin Aava. Tallinna Ülikooli magistreid 2006. – Keel ja Kirjandus 6, 2007, 502–505.

Atlas Linguarum Fennicarum. – Sirp 22.06.2007, 24.

„Eesti murrete sõnaraamat“ käib viiendat tuhandet lehekülge. – Sirp 24.08.2007, 15.

2008

Dmitri Tsvetkov. Vadja keele grammatika. Eesti Keele Instituut. Koost ja toim Jüri Viikberg. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus 2008. IX, 174 lk.

Kaaskirjaks Mahtra Juhani loole. – Julia Lell, Regina Lell. Mahtra Juhan. Mahtra Juhani uus kodupaik Ülem-Suetuki külas Siberis. Juuru: Kirjastus SE&JS 2008, 106–107. (Mahtra Talurahvamuuseumi Toimetised IV.)

Viikberg, Jüri, Reili Argus. Emakeele Seltsi keelepäevad välismaal. – Keel ja Kirjandus 6, 2008, 488–489.

Aava, Katrin, Jüri Viikberg, Jaanus Vaiksoo. TLÜ magistritöid 2007. – Keel ja Kirjandus 6, 2008, 489–491.

Eesti humanitaar- ja loodusteaduslikud kogud. Seisund, kasutamine, andmebaasid. Toim Erast Parmasto, Jüri Viikberg. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus 2008. 240 lk.

Eesti humanitaar- ja loodusteaduslikud kogud. Seisund, kasutamine, andmebaasid. Toim Erast Parmasto, Jüri Viikberg. (Veebiväljaanne.) Tartu: Haridus- ja

- Teadusministeerium 2008. http://www.teaduskogud.org/materjalid/kogumik/kogumik_kaanega_small.pdf
- Eesti keele kogud. – Eesti humanitaar- ja loodusteaduslikud kogud. Seisund, kasutamine, andmebaasid. Toim Erast Parmasto, Jüri Viikberg. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus 2008, 95–110.
- Жизнь, посвященная эстонским диалектам. Мари Муст *in memoriam*. – *Linguistica Uralica* 4, 2008, 313–315.
- Ants Viires 90-aastane. – *Keel ja Kirjandus* 12, 2008, 977–980.

2009

- Pajusalu, Karl, Tiit Hennoste, Ellen Niit, Peeter Päll, Jüri Viikberg. Eesti murded ja kohanimed. Toim Tiit Hennoste. 2., täiendatud trükk. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus 2009. 320 lk.
- Kilgi, Annika, Jüri Viikberg, Jaanus Vaiksoo. Tallinna Ülikooli uusi magistreid. – *Keel ja Kirjandus* 6, 2009, 466–467.
- Küsib Aili Kunstler, vastab Jüri Viikberg. – *Keele Infoleht* 8, 19.06.2009, 3.
- Rets: Ennemustitsel Mulgimaal*. Toim Helju Kaal, Mari Must, Eevi Ross. Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts. Tallinn: Emakeele Selts 2008. 340 lk. (Valimik korrespondentide murdetekste VII.) – Emakeele Seltsi aastaraamat 54. 2008. Peatoim Mati Ereht. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus 2009, 234–235.
- Väliseesti keelest. – Eesti keel ja kultuur maailmas III. Toim Mart Meri, Katrin Maiste, Raina Reiljan. Tallinn: Eesti Instituut, eesti keele ja kultuuri akadeemilise väljaõppe nõukogu sekretariaat 2009, 49–53.
- Kirjavara Kihnu koolile. – *Oma Keel* 2, 2009, 86–88.
- 80 aastat ajalehekeele ühtlustamist. – *Keele Infoleht* 10, 11.12.2009, 1.
- Eesti murrete sõnaraamat. V köide (L–M). Koost Anu Haak, Evi Juhkam, Ann Kask, Mari Must, Salme Nigol, Ellen Niit, Vilja Oja, Eevi. Ross, Aldi Sepp, Aili Univere, Helmi Viires. Toim Mari-Liis Kalvik, Mari Kendla, Tiina Tärk, Jüri Viikberg.
23. vihik (*looma-lõpetama*). Toim Mari-Liis Kalvik, Mari Kendla, Tiina Laansalu, Jüri Viikberg. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus 2012, 413–616.
24. vihik (*lõpetis-maaglema*). Toim Mari-Liis Kalvik, Mari Kendla, Tiina Laansalu, Jüri Viikberg. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus 2013, 617–824.

2010

- Ehala, Martin, Riho Grünthal, Sulev Iva, Helle Metslang, Mart Rannut, Anastassia Zabrodsckaja, Anne Tamm, Jüri Viikberg. XII rahvusvaheline vähemuskeelte konverents. – Keel ja Kirjandus 1, 2010, 64–70.
- Zabrodsckaja, Anastassia, Jüri Viikberg. Väikesed keeled mitmekeelses ühiskonnas. – Keel ja Kirjandus 3, 2010, 235–238.
- Emakeele Selts 90-aastane. – Oma Keel 1, 2010, 58–62.
- Eestlased ja eesti keel välismaal. Koost ja toim Kristiina Praakli, Jüri Viikberg. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus 2010. 560 lk.
- Eestlased ja eesti keel Venemaal. – Eestlased ja eesti keel välismaal. Koost ja toim Kristiina Praakli ja Jüri Viikberg. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus 2010, 517–550.
- Praakli, Kristiina, Jüri Viikberg. Väliseesti keele uurimisest. The Estonian Language Abroad: A study of the Estonian language in diaspora. – Eestlased ja eesti keel välismaal. Koost ja toim Kristiina Praakli ja Jüri Viikberg. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus 2010, 11–33.
- Eesti keeleteaduse seoseid Peterburiga. – Keelekosti kodumaalt. Kümme aastat Peterburi keelepäevi. Koost ja toim Jüri Valge. Emakeele Selts. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus 2010, 78–92.
- Adamson, Andero, Jüri Viikberg, Jaak Viller. Arhiivikonkursi kolm algusaastat (2007–2009). The First Three Years of the Compatriot Program's Archival Competition. – Accessing the History of the Baltic Diaspora. Baltic Heritage Network'i konverents. 7.–10. juuli 2009 Tartu. Artiklid ja ettekanded. Koost Piret Noorhane, toim Merike Holmberg, Laura Neill, Piret Noorhane. Tartu: Baltic Heritage Network 2010, lk 7–24.
- Anekdoodiraamat. Naeruga eilsest. Valimik eesti anekdoote 1960–1990. Kogunud, valinud ja süstematiseerinud Jüri Viikberg. (E-raamat.) Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, Digira 2010.

2011

- Kui keel on suurem kui rahvas ise. – Sirp 27.05.2011, 17.
- Viikberg, Jüri, Annika Kilgi, Jaanus Vaiksoo. Tallinna Ülikooli magistreid 2010. – Keel ja Kirjandus 7, 2009, 554–555.
- Ilves, Marju, Jüri Viikberg. Igapäevasuhtluse keel emakeeleolümpiaadil. – Oma Keel 2, 2011, 66–75.

2012

- Rets*: Vadjä keele sõnaraamat. Slovar' vodskogo jazyka. [Wörterbuch der wotischen Sprache]. – Ural-Altaische Jahrbücher. Neue Folge. Band 24. 2010/2011, 292–295.
- Kilgi, Annika, Jüri Viikberg, Jaanus Vaiksoo. Tallinna Ülikooli magistreid 2011. – Keel ja Kirjandus 7, 2012, 557–558.
- Etno- ja toponüüme murdekeelest: *saksa* ja *saksamaa* eesti loodussõnavaras. – Pühendusteos emeriitprofessor Mati Hindi 75. sünnipäevaks. Koost ja toim Reili Argus, Annika Hussar, Tiina Rüütmaa. Tallinn: Tallinna Ülikool 2012, 203–218. (Tallinna Ülikooli eesti keele ja kultuuri instituudi toimetised 14.)
- Rets*: Eesti keele päevad Peterburis. Jüri Valge. Keelekosti kodumaalt. Kümme aastat Peterburi keelepäevi. Emakeele Selts. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus 2010. 186 lk. – Vana Tallinn XXIII (XXVII). Toim Raimo Pullat. Tallinn: Tallinna Linnavalitsus 2012, 356–362.
- Väliseesti kultuuripärand rahvusaaslaste programmis. Estonian cultural heritage abroad and the Compatriots Programme. – Hidden Treasures. The Baltic Heritage Network Conference. June 26–28, 2012. Abstracts. Varjatud varandused. Teesid. Ed. Laura Neill, Piret Noorhani, Birgit Kibal. Tartu: Baltic Heritage Network 2012, 6.
- Der Schuster und seine Leisten. Über die Terminologie der estnischen Schusterarbeit. – *Lapponicae investigationes et uralicae*. Festschrift zum 65. Geburtstag von Lars-Gunnar Larsson. Hg. von Eberhard Winkler, Hans-Herman Bartens, Cornelius Hasselblatt. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag 2012, 249–256. (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica. Band 82.)
- Rets*: Eriline murderaamat. Inge Käsi. Vanapärase Võru murde sõnaraamat. Rõuge, Vastseliina, Setu. Toim Helmi Neetar. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus 2011. 910 lk. – Keel ja Kirjandus 12, 2012, 931–935.
- Viikberg, Jüri, Kristiina Praakli. Väliseestlased ja nende keel. Pidepunkte uurimisloost. – Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2011. Annales Litterarum Societatis Esthonicae. Toim Heiki Valk. Tartu: Õpetatud Eesti Selts 2012, 9–38.

2013

- Pealelend. – Sirp 15.01.2013, 21.
- Soome ja soomlased eesti meeles ja murdekeeles. – Keelemees Raimo Raag 60. 20.08.2013. Toimetaja Tiina Söderman. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus 2013, 129–139. (Eesti Keele Instituudi toimetised 15.)
- Keelemees Raimo Raag 60-aastane. – Eesti Päevaleht. Estniska dagbladet 04.09.2013, 15.

- Valdek Pall *in memoriam*. – *Linguistica Uralica* 3, 2013, 237–239.
- Pühendusteos „Keelemees Raimo Raag 60“. – *Keele Infoleht* 25, 20.09.2013, 5.
- Alamsaksa laensõnadest Johannes Gutsblaffi grammatika taustal. – *Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri / Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics (ESUKA – JEFUL)* 4 (3), 2013, 205–231.
- Expedition into Estonian linguistic enclaves: expectations and results. – *Uralic and Indo-European Language Contacts, Uralic 2013. Abstracts and information*. Tallinn: Eesti Keele Instituut, 25.
- Vastse äitsnemise aigu. Hendrik Adamsoni murdeluulevõistlus 1994–2012. Koost Jüri Viikberg. Tarvastun: Eesti Keele Sihtasutus 2013. 160 lk.
- Järelsõna. – *Vastse äitsnemise aigu. Hendrik Adamsoni murdeluulevõistlus 1994–2012*. Koost Jüri Viikberg. Tarvastun: Eesti Keele Sihtasutus 2013, 155–157.
- Kolga, Margus, Igor Tõnurist, Lembit Vaba, Jüri Viikberg. *The Red Book of the Peoples of the Russian Empire*. (Võrguteavik.) Tallinn: Toomas Niimann, Eesti Digiraamatute Keskus 2013.

2014

- Kolleegi arvamus. – *Horisont* 2, märts 2014, 24.
- Jootraha. – *Keel ja Kirjandus* 4, 2014, 291–297.
- Pilguheit saksa laensõnadele eesti keeles. – *Oma Keel* 1, 2014, 3–11.
- In memoriam* Valdek Pall 30. VI 1927 – 17. IV 2013. – *Emakeele Seltsi aastaraamat* 59. 2013. Peatoim Mati Ereht. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus 2014, 284–286.
- Alamsaksa laensõnadest nende tulekuajas. – *Keel ja Kirjandus* 10, 2014, 749–762.
- Estonian linguistic enclaves on the territory of the former Russian Empire: Contacts with local languages. – *Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri / Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics (ESUKA–JEFUL)* 5–2, 2014, 169–184.

2015

- Patukustutuskirjast, armulaualeivast ja laadast. *aablat, oblaat, laat*. – *Keel ja Kirjandus* 1, 2015, 41–48.
- Kendla, Mari, Jüri Viikberg. „Eesti murrete sõnaraamat“ kahes ajastus. – *Sirp* 13.03.2015, 40.
- Vandiraiujad, ubamulgid, mehkad ja setud – ühed eestlased kõik. Märkmeid eestlaste paikkondlikust identiteedist. – *Oma Keel* 1, 2015, 32–36.
- Hendrik Adamsoni murdeluuleauhind. – *Oma Keel* 1, 2015, 95–99.
- Rahvakeele sõnastikud lugemislaua. – *Keel ja Kirjandus* 6, 2015, 435–443.

Pajusalu, Karl, Jüri Viikberg. Eberhard Winkler 60. – Keel ja Kirjandus 7, 2015, 518–519.
Hendrik Adamsoni murdeluuleauhinnast ja murdeluulest. – Looming 8, 2015, 1168–1173.

Zum Jubiläum von Lembit Vaba. – Linguistica Uralica 3, 2015, 236–239.

Kui keeleteadlane läheb keele sisse. – Oma Keel 2, 2015, 107–110.

2016

Laansalu, Tiina, Jüri Viikberg. Eesti Keele Instituudis kõneldi eesti murrete suhetest lähisugukeeltega. – Keel ja Kirjandus 3, 2016, 239–244.

Kendla, Mari, Jüri Viikberg. Protoeurooplaste keelepärandist. – Emakeele Seltsi aastaraamat 61. 2015. Peatoim Mati Erelt. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus 2016, 135–154.

Lembit Vaba 70. – Emakeele Seltsi aastaraamat 61. 2015. Peatoim Mati Erelt. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus 2016, lk 322–325.

Pajusalu, Karl, Jüri Viikberg. Eberhard Winkler 60-aastane. – Emakeele Seltsi aastaraamat 61. 2015. Peatoim Mati Erelt. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus 2016, 329–332.

Idamurde sõnastiku taastulemine. – Keel ja Kirjandus 6, 2016, 477–481.

Tender, Tõnu, Jüri Viikberg. Eesti keele instituut. – Oma Keel 2, 2016, 112–119.

Leas, Reene, Reti Könninge, Silvi Murulauk, Ellen Niit. Kihnu sõnaraamat. Toim Karl Pajusalu, Jüri Viikberg. Kihnu-Pärnu-Tallinn-Tartu: Eesti Keele Sihtasutus 2016. 662 lk.

Alamsaksa laensõnad eesti keeles. (Veebisõnastik.) Tallinn: Eesti Keele Instituut 2016.
<https://www.eki.ee/dict/asl/>

2017

Kihnu keele kiituseks. – Postimees 04.02.2017, 4.

Tender, Tõnu, Jüri Viikberg. Eesti keele instituut. Algusaastad. – Oma Keel 1, 2017, 73–79.

Evi Juhkam. Loode-Eesti murdelood. Risti ja Harju-Madise. Toim Mari-Liis Kalvik, Jüri Viikberg. Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts. Tallinn: EKSA 2017. 280 lk. (Valimik korrespondentide murdetekste IX.)

Kokkulangevusi eesti murrete noomeniparadigmas. – 20 ödagumeresoomõ sükküskonvõrentsi Võrol. Toim Jüvä Sullõv. Võro: Võro Instituut 2017, 88–108. (Võro Instituudi toimõndusõq 31.)

Jukka Sarjala. Soome laste lugemisõskus. Tõlkinud Jüri Viikberg. –100 Soome innovatsiooni. Koost Ilkka Taipale, toim Kaia Alasi. Helsinki-Tallinn: Leo Mechelin säätiõ 2017, 157–159.

2018

- Pajusalu, Karl, Tiit Hennoste, Ellen Niit, Peeter Päll, Jüri Viikberg. Eesti murded ja kohanimed. 3., kohendatud ja täiendatud trükk. Toim Tiit Hennoste. (Veebi-väljaanne.) Tartu 2018. 334 lk. <http://www.emakeeleselts.ee/valjaanded.htm#MUU>
- Ei saa me läbi keeleta. – Eesti rahvuse kestmisest. Tallinna Teadlaste Maja, 19.11.2016 ja 11.11.2017 konverentside kogumik. Koost ja toim Elsa Pajumaa. Tallinn: Tallinna Teadlaste Maja 2018, 24–32.
- Iseloomulikkude Hageri murdekeelele. – Hageri kihelkond. Aja lood. Toim Sigrid Pöld, Virve Õunapuu. Kohila: Kohila Vallavalitsus 2018, 226–234.
- Mulgid, mehkad ja odratolgused. Eestlaste paikkondlikust identiteedist. – Sõida tasa üle silla. Raamat eesti keelest ja meelest. Koost ja toim Raimo Raag, Jüri Valge. Tallinn-Tartu: EKSA 2018, 24–29.
- Eesti keelt mõjutanud keeled. – Sõida tasa üle silla. Raamat eesti keelest ja meelest. Koost ja toim Raimo Raag, Jüri Valge. Tallinn-Tartu: EKSA 2018, 291–301.
- Eestlastest ja eesti keelest maailmas. – Sõida tasa üle silla. Raamat eesti keelest ja meelest. Koost ja toim Raimo Raag, Jüri Valge. Tallinn-Tartu: EKSA 2018, 319–328.
- Raimo Raag. Välis-Eesti 100 aastat. Toim Jüri Viikberg. Tallinn: Post Factum 2018. 208 lk.

2019

- Murdekiiker. Eesti murdenäiteid kõnes ja kirjas. Tehniline teostus Marko Petron, Indrek Hein, toim Mari-Liis Kalvik, Tiina Laansalu. (Veebiväljaanne.) Tallinn: Eesti Keele Instituut 2019. <https://www.eki.ee/murded/kiiker/>
- Ilmar Enoki „Kevadkülvide kampaania ja kollektiviseerimine“ oma aja dokumendina. – Tuna 1, 2019, 101–104.
- Kui kirjakeeleks saanuks tartu keel. – Postimees 31.08.2019, 4.
- Laiuse kihelkonna murdekeelest regilaulude taustal. – Laiuse regilaulud. Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Rahvaluule Arhiiv. Koost Kristi Salve, Liina Saarlo, Janika Oras, toim Kanni Labi, Janika Oras, Kait Tamm. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus 2019, 33–44. (Vana Kannel XIII.)

2020

- Pajusalu, Karl, Tiit Hennoste, Ellen Niit, Peeter Päll, Jüri Viikberg. Eesti murded ja kohanimed. 3., kohendatud ja täiendatud trükk. Toim Tiit Hennoste. Tallinn: EKSA 2020. 334 lk.

- Eesti murrete grammatika. Toim Mari-Liis Kalvik. Eesti Keele Instituut. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus 2020. 360 lk. (Eesti keele varamu VIII.)
- Замечательный юбилей известного финно-угроведа. Пауль Кокла 90. – *Linguistica Uralica* 1, 2020, 72–73.
- Jalkineet kielikontakteissa. – *Folklore and Written Traditions of the Fenno-Ugric peoples V. Abstracts of the 8th Day on Agricola Conference*. Ed. by Szilárd Tibor Tóth. Narva: Tartu Ülikooli Narva Kolledž 2020, 37.
- Rets*: Viikberg, Jüri, Külli Habicht. Mälestussammas tartu kirjakeelele. Szilárd Tibor Tóth. Tartu kirjakeele raamid Johannes Gutsaffi grammatikast (1648) „Kodolaste raamatuni“ (1913). Tallinn: Tallinna Ülikool 2019. (Tallinna Ülikooli humanitaarteaduste dissertatsioonid 52.) – *Keel ja Kirjandus* 4, 2020, 351–355.
- Eesti kõnekäänud I–II. Koost Asta Õim, Katre Õim, toim Asta Õim. Konsultant Arvo Krikmann. Keeletoim Jüri Viikberg. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus 2020. 1148, 1150 lk. (*Monumenta Estoniae Antiquae* VII.)
- Tender, Tõnu, Jüri Viikberg. Tagasivaateks Heino Ahvena 100. sünniaastapäeval. – *Emakeele Seltsi aastaraamat* 65. 2019. Peatoim Mati Ereht. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 288–303.
- Tähelepanuväärse keelemehe tähelepanuväärne tähtpäev. Paul Kokla 90. – *Emakeele Seltsi aastaraamat* 65. 2019. Peatoim Mati Ereht. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus 2020, 359–362.
- Rootsi ja rootslased eesti keeles ning meeles. – *Där Östersjön är Västersjön. Festskrift till Virve och Raimo Raag / Seal, kus Läänemeri on Idameri. Pühendusteos Virve ja Raimo Raagile*. Red. Rogier Blokland, Riitta-Liisa Valijärvi. Uppsala: Uppsala Universitet 2020, 207–216.
- Saar, Eva, Paul Hagu, Inge Käsi, Maeve Leivo, Hanna Pook, Karl Pajusalu. Seto eripäraste sõnade sõnastik. Toim Eva Saar, Jüri Viikberg. Eesti Keele Instituut, Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituut, Seto Instituut. Tartu-Tallinn: EKSA 2020. 396 lk.
- Endisaegne meistrimees *palper*. – *Kiel joug om šild. Festschrift zum 65. Geburtstag von Eberhard Winkler*. Hrsg. von Hans-Hermann Bartens, Lars-Gunnar Larsson, Katja Matisson, Judit Molnár, Tiina Savolainen. Wiesbaden: Harrasowitz Verlag 2020, 415–423.
- Eesti murrete sõnaraamat (*a-pari*). Toim Anu Haak, Evi Juhkam, Mari-Liis Kalvik, Mari Kendla, Tiina Laansalu, Varje Lonn, Helmi Neetar, Ellen Niit, Piret Norvik, Vilja Oja, Valdek Pall, Eevi Ross, Aldi Sepp, Mari-Epp Tirkkonen, Jüri Viikberg. (Veebiversioon 22.04.2020.)

2021

- Teejuht murdeilmas ekslemiseks. – Postimees 20.02.2021, 6.
- Helmi Neetar *in memoriam*. – Keel ja Kirjandus 4, 2021, 368–369.
- Arvšõnadest ja loendamisest eesti keeles. – Keel ja Kirjandus 5, 2021, 417–437.
- Emakeele Selts ja murdekogumine. – Emakeele Selts 1920–2020. Koost Jüri Valge. Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts. Tallinn: Emakeele Selts 2021, 349–369.
- Virolaisista ulkomailla. – Suomalais-virolainen kulttuurilehti Elo 4, 2021. Helsinki: Tuglas-seura, 41–43.
- Onko ulkomailla puhuttava viron kieli ulkoviroa? – Suomalais-virolainen kulttuuri-lehti Elo 5, 2021. Helsinki: Tuglas-seura, 12–14.

2022

- Väikekeel – kellele ja milleks? Kas ja kuidas päästa hääbuvat keelt? – Sirp 04.03.2022, 20–21.
- Rets: Kuulsaks pärast surma. Uurimusi lõunaeesti keelesaartest / Studies on the South Estonian language islands* (Leivu, Lutsi, Kraasna). Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri / Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics 12, 2. Eri-number. Külalistoiimetajad Uldis Balodis, Karl Pajusalu. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus 2021. – Keel ja Kirjandus 6, 2022, 565–572.
- Viikberg, Jüri, Liina Lindström, Kadri Muischnek, Mark Fišel. Mare Koit – keeletehnoloogia järjekindel edendaja. – Eesti Vabariigi preemiad 2022. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Kirjastus 2022, 253–256.
- Kutselised arstijad eesti keeles. – Emakeele Seltsi aastaraamat 67. 2021. Peatoim Reili Argus, toim Riina Reinsalu. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus 2022, 195–210.
- Murdekeel. – Raplamaa. Loodus, aeg, inimene. 3, Raplamaa inimene. Esimene köide. Koost Viio Aitsam. Rapla: Raplamaa Omavalitsuste Liit 2022, 55–80.
- Mis on keel, murre ja murrak. – Postimees 21.10.2022, 14.
- Idamurdest ja Vaiamaast. – Ingerimaa mälupaigad: järjepidevus ja katkestus. Koost Piret Lotman, Taisto-Kalevi Raudalainen, Ergo-Hart Västriik. Tallinn: Eesti Akadeemiline Ingerimaa Selts, Eesti Rahvusraamatukogu 2022, 11–23. (Eesti Akadeemilise Ingerimaa Seltsi toimetised 1.)
- Rahvaloendus 2021: murdekeeli rohkem suus. – Postimees 25.12.2022.
- Eesti juured. Lugusid Eesti alale saabunud küttide-korilaste kultuurilisest, keelelisest ja geneetilisest kujunemistest 21. sajandi digirahvaks. (Veebiväljaanne.) Tartu: Tartu Ülikool.

Teised rahvused Eesti alal. – <https://www.eestijuured.ee/et/artiklid/teised-rahvused-eesti-alal>

Lokaalsed etnonüümid. – <https://www.eestijuured.ee/et/artiklid/lokaalsed-etnonuudid>

Teised rahvused Eesti Vabariigis. – <https://www.eestijuured.ee/et/artiklid/teised-rahvused-eesti-vabariigis>

Teised rahvused Eesti NSV-s. – <https://www.eestijuured.ee/et/artiklid/teised-rahvused-eesti-nsv-s>

Teised rahvused Eestis. – <https://www.eestijuured.ee/et/artiklid/teised-rahvused-eestis>

2023

Kuidas kolm kolmat muutus kahekümne kolmeks. Kas järgmine areng on kakskend-kolm? – Eesti Päevaleht 01.02.2023, 2–3.

In memoriam Helju Kaal. – Keel ja Kirjandus 4, 2023, 452–454.

Eestlaste loendamisviisid mullu ja muiste. – Mees, kelle „õlade pääl“ meie emakeel seisab. Eduard Ahrens 220. Koost Katrin Kalamees-Ruubel, Sulev Valdmaa. MTÜ Laurentsiuse Selts. Tallinn: Argo, lk 62–67.

Eeskäija murrete ja lähikeelte uurimisteel. Vastab Karl Pajusalu, küsib Jüri Viikberg. – Oma Keel 1, 2023, 72–78.

Höimurahvad Eestis. Pilguheit viimasele rahvaloendusele. – Soome-ugri sõlmed 2022. Toim Taisto-Kalevi Raudalainen. Tallinn: Fenno-Ugria 2023, 19–26. <https://fennougria.ee/avasta/hoimurahvad-eestis-pilguheit-viimasele-rahvaloendusele/>

Kõigepealt oli jalg, seejärel tulid jalavarjud. – Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskuse aastaraamat XXI–XXII. Pühendusteos Karl Pajusalule 60. sünnipäevaks. Toim Eva Saar, Miina Norvik, Eva Velsker. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus 2023, lk 177–183.